

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Випуск 4 (18)

Київ 2017

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

РЕДАКЦІЯ

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України

ISSN 2409-1103

Зареєстрований
Державною реєстраційною
службою України 18.03.2014 р.
Свідцтво про державну
реєстрацію Серія КВ № 20636-10436Р

Валерій ВОРОНА
Микола ШУЛЬГА
Ігор МАРТИНЮК

Наталя СОБОЛЄВА
Любов ЛЕЩЕНКО

Ольга КУЗЬМІНА
Ірина ДАНИЛЮК
Олена СОКОЛОВА

головний редактор
головний редактор
заступник головного
редактора
заступник головного
редактора
відповідальний
секретар
редактор
верстка
верстка

Виходить один раз на рік

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр ВИШНЯК, д.соц.н., Інститут соціології
НАН України
Євген ГОЛОВАХА, д. філос. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Олена ЗЛОБИНА, д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Наталія КОСТЕНКО, д. соц. наук,
професор, Інститут соціології НАН України
Сергій МАКЕЄВ, д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Валентин НЕМИРОВСЬКИЙ, д. соц. наук,
професор, Сибірський федеральний університет,
м. Красноярськ, Російська Федерація
Тетяна ПЕТРУШИНА, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Володимир РЕЗНІК, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Гульбаршин ЧЕПУРКО, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Пал ТАМАШ, д. хабілітований, соціологія,
професор Корвінус університет, м. Будапешт,
Угорщина
Лариса ТИТАРЕНКО, д. соц. наук,
професор, Білоруський державний
університет, м. Мінськ, Республіка Білорусь

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична,12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
http://www.i-soc.com.ua

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол № 7 від 24 жовтня 2017 р.*

© Інститут соціології НАН України, 2017

Зміст

В. Ворона

Сто років від дня проголошення незалежності:
як не повторити долю УНР
(Замість передмови) 13

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

В. Бурлачук

Дискурс українського громадянського суспільства 21

В. Степаненко

Українська громадянська гордість: динаміка й особливості 28

О. Вишняк

Політико-ідеологічні преференції громадян
і розвиток партійної системи в Україні 35

І. Бекешкіна

Ставлення українців до політичних партій
та перспективи побудови партійної системи в Україні 42

Є. Головаха

Соціальна адаптація населення України до суспільних змін ... 49

Т. Загороднюк Ціннісно-нормативні вподобання населення регіонів України	55
Г. Чепурко, В. Піддубний Модернізація українського суспільства в контексті цивілізаційного вибору	62
А. Малюк Ставлення населення України до “європейського вибору”	75
Ю. Сапелкін Поведінка населення у контексті модернізації українського суспільства	87

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

О. Злобіна Соціальна напруженість: чинники формування та способи оцінки	96
Н. Соболева Соціально-психологічні чинники соціальної напруженості в кризовому суспільстві	104
І. Мартинюк Уявлення населення України про чинники соціальної напруженості	115
Л. Бевзенко Соціальна напруженість і соціальна нестабільність крізь призму актуальних практик долання зниження рівня життя	122
О. Шульга Протестні настрої як індикатор зміни символічних універсумів в українському суспільстві	131
О. Резнік Протести як прояв економічної структуризації соціальної напруженості в Україні	138
О. Симончук Протестні установки населення України: динаміка та соціально-груповий профіль	145

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

О. Рахманов

Підприємницький досвід українців:
динаміка соціально-демографічних характеристик 161

А. Арсеєнко, Т. Петрушина,

Умови життя “по-новому” пересічних українських сімей 172

В. Пилипенко, Ю. Привалов

Чинники етнокультурної інтеграції
національних меншин в українське суспільство 184

І. Прибиткова

Рівень задоволеності базових потреб людини
в оцінках українців: поселенський вимір 193

В. Резнік

Приватна власність на землю та виробничий капітал:
тенденції легітимації у 2006–2017 рр. 205

О. Белєнок

Диференціація населення України за житловими умовами ... 218

М. Сакада

Динаміка ставлення сільського соціуму до передачі
у приватну власність та купівлі-продажу землі 231

Н. Лавріненко

Скасування мораторію на продаж землі
в Україні: кому це вигідно 242

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

В. Буткалюк

Криза та бачення шляхів її подолання населенням України 253

А. Ручка

Компетентність як ресурс життєвої активності 264

В. Казаков

Про деякі парадокси громадської свідомості
українського населення 277

<i>С. Макеєв</i>	
Негативна тенденція у статусній самоідентифікації громадян .	283
<i>С. Дембіцький, Т. Любива</i>	
Зв'язок територіально-громадянської ідентичності, геополітичних орієнтацій та міграційних настроїв в Україні ...	289
<i>О. Жуленьова</i>	
Національно-груповою ідентифікація населення України в сучасному українському суспільстві	299
<i>І. Виров, О. Вирова</i>	
Some Factors That Influence Social Behavior of Individuals	306

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

<i>Н. Костенко</i>	
Епізоди нарративу про культуру: сьогоднішня	311
<i>Р. Шулъга</i>	
Включення в культуру: бажання, очікування, можливості ...	325
<i>Н. Бойко</i>	
Соціально-політична неформальна онлайн-комунікація: форми прояву та особливості суб'єкта активності	335
<i>Л. Сжокова</i>	
Вимірювання культурної партиципації: український і міжнародний досвід	345
<i>В. Пилипенко, Ю. Привалов</i>	
Чинники етнокультурної інтеграції національних меншин в українське суспільство	359
<i>М. Паращевін</i>	
Сприйняття населенням України діяльності релігійних організацій: конфліктологічна складова	371
<i>Т. Petrushyna</i>	
Public Views on Science in Ukraine	384
<i>М. Наумова</i>	
Українці в соціальних медіа: популярні платформи та активності	400

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

О. Стегній

Соціологічні підходи
у вивченні вимушеної внутрішньої міграції 414

К. Ivaschenko

Displaced in the Host Communities:
is Inclusive Development Possible? 419

В. Смакота

Професійна мобільність населення України 430

С. Оксамитна, С. Стукало

Становище працівників кваліфікованої розумової праці 437

М. Кухта

Життєві стратегії старшого покоління
в умовах соціальної напруженості 444

О. Іваненко

Країна старих: практика виживання
пенсіонерів у часи реформ 455

О. Іващенко

Дослідницький профіль відповідей “важко сказати”
та “не знаю” як динамічна складова
соціологічного аналізу 463

М. Шульга

Бар'єри на шляху до консолідації суспільства
(Замість післямови) 468

М. Паращевін

Результати національних щорічних
моніторингових опитувань 1992–2017 рр. 487

Contents

V. Vorona

One Hundred Years After Proclaiming Independence:
How to Not Repeat the Experience of Ukrainian People's
Republic (Instead of a Foreword) 13

CHAPTER ONE

V. Burlachuk

The Discourse of Ukrainian Civil Society 21

V. Stepanenko

Civic Pride in Ukraine: The Dynamics and Distinctive Features 28

O. Vyshniak

Ukrainian Citizens' Political and Ideological Preferences
Against the Backdrop of the Development of a Party System 35

I. Bekeshkina

Ukrainians' Attitudes Towards to Political Parties
and Prospects for a Party Building System in Ukraine 42

Ye. Golovakha

Social Adaptation of Ukraine's Population to Societal Changes 49

T. Zahorodniuk

The Value and Normative Preferences
of Ukraine's Population Across Regions 55

<i>G. Chepurko, V. Piddubnyi</i> Ukrainian Society's Modernisation in the Context of Civilisational Choice	62
<i>A. Maliuk</i> The Attitude of Ukraine's Population Towards the "European Choice"	75
<i>Yu. Sapielkin</i> The Behaviour of Ukraine's Population in the Context of Society's Modernisation	87

CHAPTER TWO

<i>O. Zlobina</i> Social Tension: Contributory Factors and Methods for Evaluation ..	96
<i>N. Sobolieva</i> Socio-Psychological Factors of Social Tension in a Crisis Society	104
<i>I. Martyniuk</i> The Opinions of Ukraine's Population About Factors of Social Tension	115
<i>L. Bevzenko</i> Social Tension and Social Instability Through the Prism of Actual Practices for Overcoming the Decline in the Country's Living Standards	122
<i>O. Shul'ha</i> Protest Moods as an Indicator of Changes in Symbolic Universes Existing in Ukrainian Society	131
<i>O. Reznik</i> Protests as a Manifestation of Economic Structurisation of Social Tension in Ukraine	138
<i>O. Simonchuk</i> The Protest Attitudes of Ukraine's Population: The Dynamics and Socio-Demographic Make-Up	145

CHAPTER THREE

O. Rakhmanov

Ukrainians' Entrepreneurial Experiences:
The Dynamics of Socio-Demographic Characteristics 161

A. Arseienko, T. Petrushyna

The Cost of "Living a New Life"
for Ordinary Ukrainian Families 172

V. Pylypenko, O. Honcharuk

Entrepreneurship as a Factor for Transforming
Ukrainian Society Into a Market-Oriented One 184

I. Prybytkova

Ukrainians' Estimates of the Degree of Satisfying
Basic Human Needs With Regard to a Settlement Type 193

V. Reznik

Private Ownership of Land and Manufacturing Capital:
Legitimation Trends From 2006 Until Today 205

O. Bieliienok

Differentiation of Ukraine's Population by Housing Conditions .. 218

M. Sakada

The Dynamics of Rural Population's Attitudes
Towards Farmland Privatisation and Trade 231

N. Lavrinenko

Lifting the Moratorium on Farmland Trade in Ukraine:
Who Would Be Most Likely to Benefit? 242

CHAPTER FOUR

V. Butkaliuk

Ukrainians' Opinions on Possible Ways out
of the Current Socio-Economic Crisis 253

A. Ruchka

Competence as a Resource for Living a Fulfilling Life 264

V. Kazakov

On Some Paradoxes of Ukrainians' Public Consciousness 277

<i>S. Makeiev</i> A Downward Trend in Self-Estimated Social Standing Among Ukrainian Citizens	283
<i>S. Dembits'kyi, T. Liubyva</i> The Relation Between Ukrainians' Local/Civil Identities, Geopolitical Preferences and Migration Intentions	289
<i>O. Zhuleniova</i> National and Group Identities in Today's Ukrainian Society ...	299
<i>I. Burov, O. Burova</i> Some Factors That Influence Social Behaviour of Individuals	306
CHAPTER FIVE	
<i>N. Kostenko</i> Episodes From the Narrative of Culture: Nowadays	311
<i>R. Shul'ha</i> Cultural Involvement: Wants, Expectations, Opportunities	325
<i>N. Boiko</i> Informal Online Communication Regarding Sociopolitical Issues: Forms of Manifestation and Characteristics of the Audience ...	335
<i>L. Skokova</i> Measuring Cultural Participation: Ukraine-Wide and Cross-National Surveys	345
<i>V. Pylypenko, Yu. Pryvalov</i> Outlining the Factors for Ethno-Cultural Integration of National Minorities Into Ukrainian Society	359
<i>M. Parashchevin</i> Public Perceptions of the Activity of Religious Institutions in Ukraine: Can They Be a Source of Conflict in the Society?	371
<i>T. Petrushyna</i> Public Views on Science in Ukraine	384
<i>M. Naumova</i> Ukrainians on Social Media: The Most Popular Platforms and Activities	400

CHAPTER SIX

<i>O. Stehni</i> Sociological Approaches to Studying Internal Displacement	414
<i>K. Ivaschenko</i> The Displaced in the Host Communities: Is Inclusive Development Possible?	419
<i>V. Smakota</i> Occupational Mobility of Ukraine’s Population	430
<i>S. Oksamytna, S. Stukalo</i> The Position of Skilled Knowledge Workers in Today’s Ukrainian Society	437
<i>M. Kukhta</i> Ukrainian Older Adults’ Life Strategies in Times of Social Tensions	444
<i>O. Ivanenko</i> The Country of the Old: How Do Ukrainian Pensioners Survive in the Time of Reforms?	455
<i>O. Ivashchenko</i> A Researcher’s Viewpoint on the “Don’t Know” and “Can’t Choose Answers” as a Dynamic Constituent of Sociological Analysis	463
<i>M. Shul’ha</i> Obstacles on the Road to the Society’s Consolidation (Instead of an Afterword)	468
<i>M. Parashchevin</i> The Annual National Survey Results (1992–2017)	487

*Забота у нас простая, забота наша такая
Жила бы страна родная и нету других забот.*
(Слова з пісні)

СТО РОКІВ ВІД ДНЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ЯК НЕ ПОВТОРИТИ ДОЛЮ УНР (ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ)

Те, що відбулося в Петрограді в лютому–жовтні 1917 р., за своїми наслідками дійсно Велика революція.

Не випадково американський журналіст Джон Рід, свідок Жовтневої революції 1917 р., стверджував, що десять жовтневих днів потрясли весь світ [1].

Для України, як окраїнної частини Російської імперії, це потрясіння створило, вперше в історії, реальні передумови не тільки проголошення, а й створення незалежної української держави.

Через кілька днів після петроградських подій у Києві та інших містах Наддніпрянщини також відбулися кардинальні зміни. Вже 20 листопада 1917 р. Центральна Рада проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) – автономії на 9 губерній (Київська, Полтавська, Волинська, Чернігівська, Подільська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (без Криму)) в складі федеративної Росії.

25 грудня 1917 р. Харківська Рада (робітничих і солдатських депутатів) проголосила створення “Української держави Рад”.

А 22 січня 1918 р. Центральна Рада видала в м. Києві IV Універсал про незалежність УНР. Крім 9 названих губерній, за Україною також закріплювались Холмська губернія, південь Гродненської та Мінської губерній.

Упродовж трьох років український уряд у Києві та більшовицький Центральний виконавчий комітет Радянської України у Харкові боролися один з одним за владу у Наддніпрянській Україні. У перебігу цієї боротьби кожна із цих держав-суперниць закликала на допомогу зовнішні сили – чи то більшовицький уряд у Петрограді (як Радянська Україна), чи то Німеччину з Польщею (як Українська Народна Республіка) [2, с. 258, 260].

Ось як образно характеризував цей революційний період в історії Російської імперії, що охоплювала і територію України, відомий письменник-фантаст Герберт Уеллс, який відвідав Петроград і Москву восени 1920 р.: *“В конце 1917 года Россия пережила такой всеобъемлющий крах, какого не знала ни одна социальная система нашего времени... Это было время разгрома, время полнейшего социального разложения. Это был распад общества”* [3, с. 12]. *“У правителей России не хватило ни ума, ни совести прекратить войну, перестать разорять страну и захватывать самые лакомые куски, вызывая у всех остальных опасное недовольство, пока не пробил их час. Они правили и расточали, и грызлись меж собой, и были так слепы, что до самой последней минуты не видели надвигающейся катастрофы. И затем ... пришли коммунисты...”* [3, с. 34].

Партія комуністів *“была единственной организацией, которая давала людям единую установку, единый план действий, чувство взаимного доверия. Это было и есть единственно возможное в России, идейно сплоченное правительство ... Сегодня коммунисты морально стоят выше всех своих противников”* [3, с. 37].

Це відбулося в Петрограді. Те ж саме сталося і в Україні.

Водночас у короткий період Гетьманату, коли німецьке командування контролювало не тільки військові, а й урядові призначення в Україні, П. Скоропадському вдалося створити національні інститути, які в подальшому відіграли важливу роль у становленні української державності: **Українська Академія наук, Державна бібліотека, Державний архів.**

Багато що із зазначеного соціально-політичного протистояння повторюється, на жаль, у сучасному українському суспільстві і після Революції гідності, в умовах життя по-новому.

Першим результатом Євромайдану стала **втрата державою Україна монопольного права на насилля.** Більше того, силові структури держави, покликані захищати життя і здоров'я

громадян країни, національну єдність і цілісність держави, самі опинилися беззахисними і стали жертвами насилля. Колишній командувач внутрішніх військ С. Шуляк у суді повідомив, що з листопада 2013 р. до лютого 2014 р. на Євромайдані від вогнепальних поранень загинуло 23 співробітники правоохоронних органів, вогнепальні поранення отримали 158 силовиків, а 257 – отримали серйозні каліцтва. Загальна ж кількість постраждалих співробітників силових структур – 932 людини – це ті, кому була надана медична допомога. І дотепер винні в цьому навіть не встановлені. Немає досі й відповіді про те, хто розстріляв Небесну сотню.

Непідконтрольні державі самоназвані “активісти” і озброєні загони, які монополізували патріотизм, стали погрожувати насиллям не тільки окремим громадянам і професійним журналістам, артистам, громадським діячам, а й різним державним інститутам, засобам масової інформації, що допускають, за їхнім баченням, непатріотичні дії або навіть просто висловлювання, що не подобаються “активістам”. Такі загрози, що часто переходять у відкриті дії (підпали, погроми, побиття і навіть вбивства), нерідко лунають на адресу і депутатів Верховної Ради, і політиків, і Президента країни.

У цих умовах більшість пересічних громадян країни почуваються безсилими протистояти, з одного боку, діям державної або місцевої влади, які обмежують їхні права, а з другого – виявляються незахищеними і перед “професійними активістами”, а тим паче – перед збройними “професійними патріотами”.

За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, за три роки життя “по-новому” помітно погіршився захист населення від свавілля влади і посадовців, а також суттєво знизився рівень особистої безпеки на вулицях і в громадських місцях. Істотно більше стало громадян країни, які відчують страх голоду і холоду в квартирах, зростання цін і тарифів.

В умовах різкого післямайданного зубожіння і погіршення життя більшості населення (забезпеченими і заможними себе вважають менше 1% населення), зростання загрози безпеки життя (свободи життя) і підвищення рівня безробіття, суттєво зросли міграційні настрої населення. Якщо у 2016 р. на тимчасову роботу за кордон виїжджали 5,4% опитаних респондентів, то у 2017 р. – такі наміри висловили

вже у 2,3 раза більше респондентів. Якщо до цього додати кількість фізично здорових молодих людей, що вимиваються з народного господарства війною на Донбасі, то вже найближчим часом займатися розвитком економіки України не буде кому, а забезпечувати пільгові виплати новим учасникам бойових дій та інвалідам – буде нічим.

Однією з надій після Євромайдану та обіцянок нової влади було негайне припинення бойових дій на сході країни і встановлення миру.

Однак ці надії не справдилися. АТО із залученням армії – перетворилася на справжню війну, яка вже забрала десятки тисяч життів військових і цивільних українців, у рази більше – покалічених і потерпілих, не кажучи вже про матеріальні втрати. При цьому твердження української влади, обслуговуючих її політиків і політологів, що миру на Донбасі перешкоджає насамперед Росія з її військовою агресією, не поділяє суспільна думка. Тільки 20,5% опитаних погоджуються з твердженням, що йде війна з регулярною російською армією. 35,6% респондентів вважають можливим вирішити конфлікт на сході України блокадою непідконтрольних територій і продовженням бойових дій, 33,9% опитаних – шляхом відмови від цих територій або наданням ДНР і ЛНР особливого статусу в складі України. Причому, в 2015 р. бажаючих воювати й блокувати було значно більше – 40,8%, а 33,4% опитаних вважали, що треба домовлятися.

Незважаючи на агресивну русофобію, що розгорнулася в Україні останні три-чотири роки, 48,7% населення все-таки висловлюється за дружні відносини з Росією – без віз та митниць на кордоні, за збереження взаємовигідних економічних зв'язків, а 3,1% респондентів вважають, що Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу. Майже 40% опитаних бачать відносини з Росією як з сусідньою державою, з візами, митницями і кордонами.

Не сприяють єднанню населення різних регіонів України заяви та дії по обмеженню вивчення та використання російської мови в різних сферах життя суспільства. Не вважають і на незаперечний факт, що **виняткова близькість української і російської мов** є об'єктивною основою історично сформованої та реально існуючої двомовності, а також природно дієвим в Україні **чинником єдності української політичної нації**.

Дослідження Інституту, проведене ще у 2002 р., показало, що **98% населення України не відчуває труднощів** у розумінні російської мови і **96%** – української. Дослідження липня 2017 р. свідчить, що **23%** – віддають перевагу перегляду TV українською мовою, **12,9%** – російською, а **62,5%** респондентів хотіли б дивитися передачі або українською і російською рівною мірою, або відповідали, що головним для них є зміст передачі, мова (російська чи українська) значення не має.

Реально існуюча двомовність дуже близьких за розумінням усіма громадянами України мов за єдиної державної – української – один із найважливіших об'єктивних чинників єдності українського суспільства. Заклики ж або, як говорять сьогодні, рекламні “меседжі”, як-то: “Українці! Переходьте на українську. Українська мова – проти російської агресії зброя”, тільки розколюють суспільство. Гасло “Україна – єдина країна”, що повторювалося свого часу на TV, одразу після Євромайдану, українською та російською мовами за одночасного обмеження використання **всім зрозумілої** російської мови навіть у стінах Верховної Ради, якраз ніяк і не сприяло єднанню країни.

Не дивно, що, як свідчать дослідження Інституту 2017 р. (липень), близько **42%** респондентів відзначили віддалення між сходом та заходом України за роки незалежності, удвічі було менше тих, хто відмітив зближення – лише **20,9%**.

В умовах війни на сході країни, що триває вже четвертий рік, інших внутрішніх протистоянь, що штучно нагнітаються в суспільстві і поглиблюють розкол України за територіальною, мовною і релігійною ознаками, поки що не вдається подолати **наростання негативізму** масової свідомості – недовіри, незадоволення життям, невпевненості в майбутньому.

Вкрай погіршилася за роки життя “по-новому” психологічна атмосфера в суспільстві: **незахищеність (39,5%)**, тривога (**37,4%**), розчарування (**34,0%**), напруженість (**32,0%**) – найбільш характерні риси відчуттів населення України. Природно, що майже **41%** респондентів висловилися за зміни в суспільстві.

Індекс соціальної напруженості в суспільстві на сьогодні (липень 2017 р.) просто зашкалює. На факт напруженості, на думку населення, найбільше впливають: бойові дії на сході

України (67,9%); зростання безробіття (48,1%); збідніння населення, зростання цін і тарифів (46,4%); корупція, хабарництво (44,5%); безкарність і свавілля чиновників (41,0%); недовіра і розчарування владою (34,0%). На **поглиблення конфлікту між бідними і багатими**, як ще одну лінію розколу суспільства, звернули увагу три чверті опитаних.

В умовах наростаючої недовіри в суспільстві, особливо до органів влади, у пригніченій бідності та беззахисності більшості населення зростає надія на **“сильну руку”**, хоча водночас стає дедалі менше людей, які вважають, що в Україні є політичні лідери або політичні партії, яким можна довірити владу.

Попри численні політичні партії, що претендують на владу в Україні, лише близько 30% населення бачать серед них близькі для себе партії за проголошеними ідеологічними і програмними цілями. 23,5% всіх виборців (у 2014 р. – дещо менше) відзначають **найближчими** для себе **ліві політичні течії** (соціал-демократичну, соціалістичну, комуністичну, християнсько-демократичну). Націонал-демократичну течію як близьку відзначають 14,5% та націоналістичну – майже 4% населення.

Коли ж йдеться про вибори до Верховної Ради (липень 2017 р.), то голоси 62% виборців, готових на той час брати участь у можливих виборах, розподілились серед 17 політичних партій так: близько 9% – “Батьківщина”, 8,6% – “За життя”, 8,3% – Опозиційний блок; 7% – Радикальна партія О. Ляшка, майже стільки ж – “Самопоміч”; 5,1% – “Свобода”, 4,9% – БПП, 4,5% – “Громадянська позиція”; інші 9 партій отримали від 0,4% до 3,9% голосів тих, хто відповів на це запитання. При цьому третина респондентів не змогли відповісти або позначили альтернативу “інша партія” (2%).

Тому, незважаючи на близько 30% підтримки населенням лівої ідеології, треба звернути увагу на те, що намір підтримати явно ліві партії, включені до списку для голосування, висловили менше 2% потенційних виборців, які відповіли на це запитання.

Загалом, можна зробити висновок про низьку партійну ідентифікацію громадян України і тенденцію до її зниження в останні півтора десятиріччя, а також про спекуляції на лівих гаслах (за народ, свободу, справедливість, боротьбу з олігархами і т. п.) більшістю партій під час виборчих кампаній.

Сьогодні майже половина населення країни (47,9%) вважає, що “терпіти наше тяжке становище вже неможливо”, а 49,0% – не вірять у покращення життя в найближчий рік.

Провладні політики і більшість публічних політологів у всіх наших бідах звинувачують насамперед Росію. Таку ж думку підтримує майже 30% населення (без поки що непідконтрольних Криму і Донбасу). Більшість же населення вважає, що передусім **погіршують ситуацію** в країні своїми діями або бездіяльністю **внутрішньоукраїнські суб’єкти**. На думку респондентів, це:

– нинішні очільники держави (Президент, Уряд, Верховна Рада) – 74,3%;

– політики – 51,5%;

– олігархи – 42,2%;

– пасивна більшість населення – 16,5%.

Для зменшення і подолання напруженості в державі, на думку опитаних, необхідно насамперед:

– викоринити корупцію у владній верхівці країни – 61,8%;

– покращити матеріальне становище та умови життя людей – 49,8%;

– припинити військові дії на Донбасі – 40,0%.

І все ж таки, попри всі негаразди, 46,7% населення не втрачає надії на краще майбутнє України.

Саме тому, для того щоб Україну не спіткала доля УНР, провладним політикам і політологам, що їх обслуговують, конче необхідно дослухатися до висновків досліджень соціологів, викладених у даному виданні, керуватися рекомендаціями щодо виходу з кризи насамперед українських науковців, які користуються найвищою довірою (58,3%) населення України, та високоосвічених українців, які справами довели свій професіоналізм і громадянську позицію, а не апелювати до іноземців та МВФ.

Найнагальнішими умовами досягнення реальної єдності країни і виходу з всеосяжної кризи є подолання відмежування влади від народу, що стає дедалі більшим і більшим, та відновлення беззаперечної **монополії держави на насилля**, роззброєння “активістів”, що діють в інтересах олігархів або тих чи інших іноземних держав, які їх фінансують.

Примусити владу служити народу неможливо без реанімування й активізації **профспілкового руху**, розвитку різно-

---

манітних практик **громадянського суспільства**. За роки незалежності України довіра профспілкам, за даними досліджень Інституту соціології НАН України, ледве сягала 20% і лише у 2017 р. становила 23,4%. Довіра ж волонтерському руху як надії становлення в Україні громадянського суспільства, ледь народившись, почала згасати та знизилась з 59% в 2015 р. (рік першого заміру) до 55,8% у 2017 р. Це відображає тенденцію суттєвого (в рази) зубожіння населення, значного відтоку з України активної та професійної робочої сили (як джерела волонтерства) та **помітного розмивання почуття громадянства** своєї країни у населення України і передусім у людей, що перебувають при владі. Процвітання якої країни турбує українців, що мають десятки мільярдів доларів у західних банках – питання риторичне! За даними зарубіжних джерел, від 117 до 167 млрд дол. з України було депоновано в офшори вже у 2000-х роках [4].

Врахування у політиці та практичне втілення висновків моніторингового дослідження Інституту не потребує ніяких фінансових витрат, окрім моральності і політичної волі **влади, якщо вона керується інтересами свого народу і своєї країни – України**, а не власним швидким збагаченням.

Тільки поверненням не на словах, а в справах до життя разом з народом – “одна країна – одна доля” – можна об’єднати Україну, зробити її і єдиною, і уберегти від повторення історії УНР.

Література

1. Рид Д. Десять дней, которые потрясли мир. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1957. (Оригинал издан в марте 1919 г. в Нью-Йорке).
2. *Магочій Павло-Роберт*. Ілюстрована історія України / перекл. з англ. Київ: Критика, 2012.
3. *Уеллс Герберт*. Россия во мгле / пер. с англ. Москва: Политиздат, 1959.
4. *Dev Karl and Joseph Spanjers*. 2015. Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2004–2013. Washington (DC): Global Financial Integrity: 49. URL: http://www.gfintegrity.org/wp-content/uploads/2015/12/IFF-Update_2015-Final-l.pdf.

В. Ворона,
директор Інституту соціології
Національної академії наук України,
академік НАН України

Розділ перший

УДК 316.62. 172.3

В. Бурлачук,
доктор соціологічних наук

ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Справжню причину всіх політичних подій слід шукати в культурній структурі українського суспільства. Така структура дискурсивно відтворюється протягом тривалого часу в різних довільних контекстах. Вона має вирішальне значення для розподілу ресурсів і влади в суспільстві. Найкращий спосіб зрозуміти цю політичну культуру – спробувати визначити її символічні коди.

Ключові слова: українське громадянське суспільство, дискурс, код, символ.

Настоящую причину всех политических событий следует искать в культурной структуре украинского общества. Такая структура дискурсивно воспроизводится на протяжении длительного времени в различных произвольных контекстах. Она имеет решающее значение для распределения ресурсов и власти в обществе. Лучший способ понять эту политическую культуру – это попытаться определить ее символические коды.

Ключевые слова: украинское гражданское общество, дискурс, код, символ.

The necessary reason for all political events should be sought in the cultural structure of Ukrainian society. Such a structure has been discursively reproduced for a long time in various arbitrary contexts. It is crucial to the allocation of resources and power in society. The best way to understand this political culture is trying to identify its symbolic codes.

Keywords: Ukrainian civil society, discourse, code, symbol.

Від дня проголошення Україною незалежності й утворення суверенної держави минуло понад чверть століття, проте держава так і не зуміла пройти шлях радикальних реформ, здатних поліпшити життя її громадян.

Імовірно, для пояснення цього факту існує множина різних причин, які можна шукати в економічній, політичній і духовній сферах. Проте запропонуємо ще одну можливу стратегію пояснення даного явища.

На мою думку, реальну причину всіх політичних подій слід шукати в культурній структурі українського суспільства. Така структура дискурсивно відтворюється протягом тривалого часу в різних довільних контекстах. Вона має вирішальне значення для розподілу ресурсів і влади в суспільстві. Найкращий спосіб зрозуміти цю політичну культуру – спробувати визначити її символічні коди.

Спираючись на дані моніторингу, який щорічно проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 р., спробуємо реконструювати дискурс українського громадянського суспільства. Поштовхом до такого дослідження послугувала відома розвідка Дж. Александра “Дискурс американського громадянського суспільства”, опублікована в його монографії “Смисли соціального життя: культурсоціологія” (2003).

У цій роботі Дж. Александер, відповідно до своєї загальної концепції культурсоціології, вважає, що в громадянського суспільства існує “культурний код”, який визначає соціальну структуру цього суспільства: акторів, соціальні відносини та інститути. Культурний код є ключем до розуміння даного типу культури, завдяки якому відбувається перетворення значення на сенс. Коди утворюють складний дискурс і складаються з довгих ланцюжків понять, навантажених символікою сакрального і профанного.

За Дж. Александером, культурний код визначає характеристики акторів, соціальних відносин та інститутів. У суспільстві можуть існувати кілька культурних кодів, які забезпечують упорядкований і узгоджений взаємозв’язок між трьома вимірами соціально-структурної реальності (актори, відносини між ними та інститути). Вони мають бінарну природу і зумовлюють різні варіанти зв’язків між державою, економікою, культурою та спільнотою. Будучи структурою культури, вони регулюють громадянське життя.

У своєму аналізі дискурсу американського громадянського суспільства Дж. Александер використовував два культурних коди – “демократичний” і “контрдемократичний”. Його позиція полягає в тому, що в США існує один “демократичний код”, який утворює дискурс свободи. Його протилеж-

ністю є “контрдемократичний код”, який визначає дискурс придушення. При цьому основна полеміка в суспільстві щодо тих чи інших соціальних процесів відбувається на ґрунті дискурсу свободи і придушення. Причому конфліктуючі сторони намагаються подати точку зору супротивника, його мотивації і відносини як результат втілення дискурсу придушення. Культурний код, як вже зазначалося, визначає моделі акторів, їхні мотивації, відносини та інститути.

Люди з демократичним мисленням символічно конструюються як раціональні, розумні, спокійні, реалістичні, тоді як люди з антидемократичним мисленням вмотивовані патологічною жадібністю і домаганням власних інтересів. З цих двох типів особистості випливають і два типи соціальних відносин. Демократична особистість формує відносини, засновані на довірі та відкритості, натомість контрдемократична особистість асоціюється з секретними, змовницькими відносинами, з використанням обману та мак’явеллівських розрахунків.

Відповідно даний код поширюється і на характер соціальних інститутів. Для демократичного коду соціальні інститути працюють відповідно до законів, і взаємини в інститутах мають безособовий характер. Натомість для контрдемократичного коду соціальні інститути ієрархічні, будуються на відносинах особистої відданості, в обхід безособових і договірних зобов’язань.

Дж. Александер вважає, що основні політичні події в американській історії можна витлумачити ґрунтуючись на культурному коді, який визначає граматику, на яку, своєю чергою, спираються прив’язані до конкретного історичного періоду традиції з метою створення певних поєднань смислів, ідеології і переконань. Тому про що б не йшлося – чи то імпичмент президентові Ендрю Джонсону, чи Банківська війна (Bank War) 30-років XIX століття, чи обставини, пов’язані зі справою щодо родовища Тіпот-Дам, або процедура імпичменту президентові Ніксону – у всьому головною умовою і визначальною мотивацією учасників цих подій виступає дискурс свободи. Саме цей дискурс і забезпечує єдиний рівень, на якому відбуваються політичні та громадські суперечки.

Дж. Александер виходить з наявності в громадянському суспільстві універсальної культури, яку поділяють усі його члени і яка дає йому змогу обґрунтувати своє дослідження.

Що стосується дискурсу українського громадянського суспільства, то, на відміну від американського, слід конста-

тувати відсутність у ньому універсальної спільної культури, яку б поділяли усі члени суспільства. Спробуємо виділити основні дискурси в політичній культурі українського суспільства, спираючись на виступи державних діячів, розмірковування політиків, публікації в газетах і журналах, вивчення громадської думки. Один із дискурсів громадянського суспільства, який можна назвати дискурсом незалежності, сформований на основі “націоналістичного коду”. Для цього “коду” притаманне розуміння соціальних інститутів як незалежних структур, які вирішують завдання управління державою і суспільством виключно в інтересах останнього. Одна з головних особливостей діяльності національних інститутів полягає в тому, щоб створити всі умови для забезпечення національної безпеки держави. Тому захист безпеки України є основною функцією всіх державних органів. Більше того, ще у 90-х роках минулого століття серед українських реформістів існувала думка, що громадяни молодій Українській держави для виживання мають свідомо погодитися на обмеження деяких нових для себе прав і свобод. “Дозована демократія” означає не диктатуру, а неминучий етап становлення Української держави, – така точка зору цих політиків.

Згідно з націоналістичним кодом зовнішньою і найбільш виразною ознакою функціонування соціальних інститутів є особлива комунікативна мова, яка набуває статусу національної. Вона набуває атрибуції державної і проникає в усі сфери соціального життя – від мови діловодства до мови науки і культури. Відповідно націоналістичний код, попри ст. 15 Конституції України, в якій стверджується, що “жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова”, передбачає вимогу від державних органів визнання націоналістичної ідеології. Саме цим, наприклад, зумовлено рішення Верховної Ради ухвалити пакет законів про декомунізацію, яким передбачено демонтаж усіх пам’ятних знаків діячам комуністичного режиму і перейменування населених пунктів і вулиць, пов’язаних з ними.

Протилежністю “націоналістичному коду” є “імперський код”, який формує дискурс залежності. Імперський код пов’язаний із радянським минулим України, коли вона входила до складу СРСР на правах союзної республіки. Радянське минуле є предметом особливої стурбованості українських полі-

тиків і сприймається як головне гальмо для розвитку Української держави. На це спрямована політика декомунізації, яка й призвела спочатку до заборони комуністичної партії, а потім до знищення комуністичної символіки (табл. 1).

Таблиця 1

Дискурсивна структура соціальних інститутів

<i>Націоналістичний код</i>	<i>Імперський код</i>
Незалежна національна держава	Союзна республіка
Багатопартійність	Однопартійність
Патріотизм	Інтернаціоналізм
Ринкова економіка	Планове господарство
Національна еліта	Партійна номенклатура
Національна ідея	Комуністична ідея
Стабільний розвиток держави	Стагнація, застій

З'ясуємо тепер, як опертя на націоналістичний код відбивається у відповідях респондентів. Аналіз даних свідчить, що риторику планової економіки впродовж п'ятнадцяти років стабільно підтримує від чверті до майже третини українців (25,8–29,3%). За ринкову економіку віддають голоси від 6,5% до 14,2% опитаних, хоча кількість прихильників соціалізму за цей час дещо зменшилася – з 22,1% до 14,4%.

Така складова націоналістичного коду, як наявність в Україні багатопартійної системи не отримує визнання серед опитаних. Від 29,8% (1994 р.) до 38,8% (2017 р.) громадян України висловлюються проти багатопартійності.

Потреба в національній еліті продовжує залишатися актуальною впродовж всієї історії незалежної України. На запитання “*Чи є сьогодні в Україні лідери, які здатні ефективно керувати країною?*” 1994 р. 80,4% українських громадян відповіли негативно, оскільки не бачили таких лідерів. На жаль, не з'явилися вони і 2017 р. – майже стільки ж українців (78,5%) вважають так само.

Воєнний конфлікт на сході України різко посилив прагнення до незалежності держави, зміцнивши сумніви в доцільності укладення союзів з країнами–колишніми членами СНД. На запитання “*Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі?*” 61,7% респондентів відповіли негативно.

Згідно з дискурсивною структурою соціальних інститутів можна побудувати і дискурсивну структуру акторів, спираючись на протилежність імперського і націоналістичного кодів (табл. 2).

Таблиця 2

Дискурсивна структура акторів

<i>Націоналістичний код</i>	<i>Імперський код</i>
Український патріот	“Совок”
Ініціативність	Пасивність
Індивідуалізм	Колективізм
Демократичність	Авторитарність
Прагнення до новизни	Консервативність
Раціональність	Емоційність
Активна життєва позиція	Патерналізм

На відміну від американського суспільства, де такі якості соціальних акторів, як ініціативність (активність), раціональність, індивідуалізм сакралізуються і пов’язуються із кодом демократії, в українському суспільстві вони радше висловлюють код націоналізму і толерантно розглядаються самими громадянами України. Українські респонденти на запитання “Які риси, на Вашу думку, переважають серед більшості населення України?” ініціативними вважають 20,8% своїх співгромадян, пасивними – майже вдвічі більше (40,8%). Така позиція підтверджується і власною самооцінкою опитаних. На запитання “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?” більше половини громадян України (від 54% до 60%) протягом чверті століття проведення моніторингового дослідження (1992–2017 рр.) незмінно вважають, що “від зовнішніх обставин”.

Окрім дискурсу незалежності, іншим дискурсом, що визначає життя громадянського суспільства України, є дискурс свободи, який створюється на основі демократичного і анти-демократичного коду (табл. 3).

Націоналістичний код суперечить не тільки імперському коду, а й демократичному. В результаті виходить певна плутанина в дискурсах, коли, наприклад, відбувається підміна поняття свободи (насамперед особистої, суб’єктивної волі)

Таблиця 3

Дискурсивна структура соціальних інститутів

<i>Демократичний код</i>	<i>Контрдемократичний код</i>
Верховенство закону і Конституції	Телефонне право
Структурне реформування всіх сфер соціального життя	Імітація реформ
Відокремлення бізнесу від влади	Злиття бізнесу і влади
Національний діалог між різними соціальними групами	Домінування однієї точки зору
Прозорість і легітимність прийняття рішення	Корупція
Незалежність зовнішньої і внутрішньої політики	Залежність політики від іноземного впливу
Європейська модель влади (система стримувань і противаг)	Режим одноособової влади
Відсутність державної ідеології	Державна ідеологія

поняттям державної незалежності. Передбачається, що досягнення державної незалежності зумовлює утвердження прав і свобод особистості (громадянина).

Все, що політики, чиновники, громадські активісти роблять сьогодні, вони повинні пояснювати термінами того чи іншого дискурсу. У промовах Президента явно переважає дискурс незалежності, який підпорядковує собі дискурс свободи. Коли Президент стверджує, що один-єдиний державний прапор цінніший за сотні партійних прапорів, то слід вважати, що держава – це передусім нація патріотів, у якій немає місця для розбіжностей і партійних чвар.

Отже, українська політична культура характеризується глибоко суперечливими ідеалами і цінностями, в ній відсутня універсальна, спільна, колективна культура, а націоналістичний і демократичний коди, що змагаються один з одним, зумовлюють специфічну картину українського громадянського суспільства, перешкоджаючи його розвитку на шляху демократичних реформ.

**УКРАЇНЬСЬКА ГРОМАДЯНЬСЬКА ГОРДИСТЬ:
ДИНАМІКА Й ОСОБЛИВОСТІ**

Аналізуються динаміка й особливості української громадянської гордості. Виявляються відмінності її проявів у регіональному розподілі та за ознакою етнокультурної самоідентифікації респондентів. Зазначається, що позитивними особливостями формування сучасної української нації є утвердження в цілому її інклюзивного характеру та розуміння вирішальних політико-юридичних аспектів належності і визнання в інституті громадянства. Основними факторами української громадянської гордості є самоорганізаційні процеси громадянського активізму та національно-громадянської самоідентифікації.

Ключові слова: громадянська гордість, національна гордість, громадянська нація, національно-громадянська самоідентифікація.

Анализируются динамика и особенности украинской гражданской гордости. Выявляются отличия ее проявлений в региональном распределении и по признаку этнокультурной самоидентификации респондентов. Отмечается, что позитивными особенностями формирования современной украинской нации является утверждение в целом ее инклюзивного характера и понимания определяющих политико-юридических аспектов принадлежности и признания в институте гражданства. Основными факторами украинской гражданской гордости являются самоорганизационные процессы гражданского активизма и национально-гражданской самоидентификации.

Ключевые слова: гражданская гордость, национальная гордость, гражданская нация, национально-гражданская самоидентификация.

The paper analyses the dynamics and distinctive features of civic pride in Ukraine. The social survey data since 2002 indicate that the differences in the manifestation of this phenomenon are determined by a respondent's region of residence and his/her ethno-cultural self-identification. There are some positive things about the process of making the modern Ukrainian nation, such as the establishment of its inclusive nature on the whole and acknowledgement of the priority of political and legal aspects of belonging and recognition in the institution of citizenship. The author contends that the main factors contributing to Ukrainians' civic pride are grassroots activism and the process of national civic self-identification.

Keywords: civic pride, national pride, civic nation, national civic self-identification.

Питання національної гордості, яке зазвичай позначається в опитуваннях у різних варіаціях, як-то *“Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином певної країни?”*, залучає для свого осмислення комплексну концептуалізацію, в якій перетинаються концепти національної гордості, національної та громадянської належності та самоідентифікації особи, концепти етнічного та громадянського націоналізму та нації, патріотизму та поняття громадянства.

Варто зазначити, що важливим аспектом інтерпретації результатів опитувань щодо цього питання є врахування особливостей кожного конкретного національно-політичного і соціокультурного контекстів країни, де дослідники його ставлять респондентам. У вітчизняному контексті питання *“національної гордості”* (national pride), як зазвичай інтерпретують його у стандартних міжнародних опитуваннях, все ще обтяжене історично амбівалентною соціальною семантикою понять *“національний”* (national) та *“національність”* (nationality). Дослідники в нашому контексті щодо цих понять повинні пояснювати, про що, власне, йдеться – про національну етнічну самоідентифікацію (а відтак – про етнокультурне розуміння нації) чи про громадянську самоідентифікацію як модус юридично-політичної належності особи до громадянства певної країни (громадянська нація).

Аби уникнути цієї двозначності, ми позначимо тут цей концепт саме як *“громадянська гордість”*. До того ж варто зазначити, що поняття *“громадянська гордість”* має не лише стійку асоціативність з уже усталеним у політичній соціології поняттям *“громадянської культури”* (civic culture) і відповідну конотацію в інтерпретації нації як радше політико-юридичної, громадянської, а не етнічної спільноти¹, але й певний додатковий евристичний потенціал. Останній є особливо актуальним для контекстів поставторитарних країн і таких, що активно формують свою громадянську (політичну) націю. Наприклад, південно-африканський дослідник Дірк Котце зазначає важливу інтегральну роль концепції *“громадянської гордості”* (civic pride) для постапартеїдного контексту ПАР, де політико-історичний спадок є складним і конфліктним,

¹ Варто зазначити, що розмежування між етнічною і громадянською націями є радше конвенційно концептуальним, аніж жорстко демаркаційним. На практиці, навіть для сучасних розвинених демократій, зокрема європейських, *“нація”* і відповідна національна самосвідомість зберігають свою амбівалентну природу поєднання етнічного і політико-юридичного аспектів.

існують і стикаються один з одним поляризовані національні дискурси й ідентичності, нагальними є проблеми демократизації, соціальної рівності і суспільної інтеграції [1].

Звичайно, вітчизняний український контекст відрізняється від південно-африканського, але й є певні подібності – пост-авторитарний розвиток, процеси демократизації і формування модерної держави і нації, конфлікти ідентичностей та історичних дискурсів на фоні акумуляції історико-культурних травм і сучасного драматичного розвитку держави. А отже, проблеми ствердження модерної громадянської нації та суспільної інтеграції є актуальними і для сучасної України. У таких складних контекстах, як український виникає також питання основ або факторів формування громадянської гордості, адже, скажімо, високий економічний розвиток, потужність економіки та відповідний високий ступінь соціально-економічного добробуту громадян, які часто пов'язані з факторами громадянської/національної гордості, не є притаманними для країни показниками. У цьому випадку, чи є громадянська гордість певним супроводжувальним чинником самого процесу формування держави і нації, чи радше – його наслідком на більш віддалену перспективу? Як громадянська гордість пов'язана з рівнем і якістю демократичного розвитку держави, ефективністю її інститутів чи то розвитком громадянської активності?

У моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України запитання щодо громадянської гордості присутнє з 2002 р. (табл. 1).

Це запитання не супроводжується деталізацією щодо з'ясування чинників формування громадянської гордості (рівень і особливості політичного розвитку, економічні, науково-технічні,

Таблиця 1

Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином України? (%)

Варіанти відповідей	Роки									
	2002	2004	2005	2008	2010	2012	2013	2015	2016	2017
Зовсім не пишашось	6,6	8,9	5,2	7,5	7,2	7,9	9,2	5,0	4,9	6,0
Скоріше не пишашось	11,5	15,8	9,7	11,4	11,9	14,1	15,4	8,4	10,7	10,7
Важко сказати	40,8	37,7	31,4	30,5	31,3	35,2	27,3	19,0	24,3	20,9
Скоріше пишашось	30,8	30,0	38,3	36,6	38,3	34,9	37,8	49,7	42,0	43,6
Дуже пишашось	10,1	7,7	15,3	13,9	11,1	7,7	9,5	16,9	17,9	18,8
Не відповіли	0,3	0,0	0,1	0,0	0,2	0,2	0,8	1,0	0,2	0,0
Середній бал	3,3	3,1	3,5	3,4	3,3	3,2	3,2	3,7	3,6	3,7

культурні досягнення, історичне минуле, ступінь задоволення соціально-економічних та інших потреб громадян, можливості їх самореалізації та інші фактори). Втім, можемо простежити певну динаміку на загальнонаціональному масиві щодо відповідей респондентів на це запитання. Привертають увагу два історичних моменти її підвищення, які хронологічно пов'язані з двома потужними громадянськими рухами і мобілізаціями у 2004–2005 рр. (“Помаранчева революція”) і теперішнього етапу після Революції гідності 2013–2014 рр. У опитуванні 2005 р. сукупний показник громадянської гордості сягнув 53,6% від усіх відповідей респондентів (38,3% – “скоріше пишаюсь” і 15,3% – “дуже пишаюсь”). Ще вищі показники громадянської гордості тримаються і в сучасний постреволюційний і драматичний період розвитку країни з 2015 р. У 2015 р. – такий сукупний показник був 66,6% (49,7% – “скоріше пишаюсь” і 16,9% – “дуже пишаюсь”), у 2016-му – майже 60% (42,0% – “скоріше пишаюсь” і 17,9% – “дуже пишаюсь”), у 2017-му – 62,4% (43,6% – “скоріше пишаюсь” і 18,8% – “дуже пишаюсь”).

Інтерпретативною гіпотезою щодо сплесків громадянської гордості у періоди українських громадянських повстань є, на нашу думку, зростання настроїв громадянської солідарності, національної самосвідомості, а також і віри щодо можливостей змін обставин життя активними громадянами країни, до якої у ці періоди була також і прикута підвищена увага світу. Після 2014 р., коли відбулась анексія Криму Росією і розпочався підтриманий нею збройний сепаратизм у Донбасі, піднесення громадянської гордості стало пов'язане не лише з природною захисною реакцією громадян країни проти зовнішньої агресії та зі зростанням їх патріотичних почуттів, а й з актуалізацією української національно-громадянської ідентичності і альтруїстичних аспектів національного як спільної солідарності та готовності до жертвовності задля країни і співвітчизників. Хоча навіть у цих обставинах патріотичного піднесення показники української громадянської гордості дещо поступаються подібним показникам європейських країн. Так, за результатами Світового дослідження цінностей (World Values Survey), 2010–2014 рр. сукупний рівень громадянської (національної)² гордості українських респондентів (“дуже” і “скорі-

² Знову звертаємо увагу, що у міжнародних, переважно англомовних, контекстах поняття “громадянство” і “національність” розглядаються як синонімічні. Питання Світового дослідження цінностей у англомовній редакції звучить буквально так: “How proud are you to be [Nationality]?”

ше пишаюсь”) був 66,6%. Натомість у Німеччині цей сукупний показник становив 70,1% (“дуже пишаюсь” – 23,7% і “скоріше пишаюсь” – 46,4%), у Нідерландах – 80,5% (“дуже пишаюсь” – 20,5% і “скоріше пишаюсь” – 59,8%), у Швеції – 81,6% (“дуже пишаюсь” – 39,7% і “скоріше пишаюсь” – 41,9%), у Румунії – 82,6%, у Польщі – 94,5% (“дуже пишаюсь” – 59,7% і “скоріше пишаюсь” – 34,8%) [2, с. 515].

Почуття громадянської гордості в Україні мають також і свої особливості, пов’язані з відмінностями їх проявів у регіональних та у певних соціально-демографічних характеристиках респондентів. Коли статистичний розподіл відповідей показує, що, наприклад, вік і освітній рівень респондентів не є значущими характеристиками для проявів громадянської гордості, то її почуття помітно варіюються в регіональному розподілі відповідей респондентів (табл. 2).

Почуття громадянської гордості є сильнішими для респондентів західних і центральних регіонів країни, аніж для її півдня і сходу. Так, сукупний показник громадянської гордості (“дуже” і “скоріше” пишаюсь) для західних регіонів країни становить понад 80%, для центру – 66,5%, натомість для півдня країни (без анексованого Криму) цей показник становить 45,6%, а для сходу країни (без окремих територій Донецької і Луганської областей) – 51,3%. Респонденти півдня та сходу також більшою мірою, аніж респонденти заходу і центру, зовсім або скоріше не пишаються громадянством України і більш ніж чверті респондентам цих регіонів важко визначитись зі своїм ставленням до українського громадянства (табл. 2).

Оскільки “нація”, як зазначалось, є амбівалентним поняттям і її етнокультурні та громадянські аспекти не є на практиці жорстко демаркованими, почуття громадянської (національної) гордості також доволі послідовно корелюють із фактором етнокультурної самоідентифікації респондентів. Так, сукупний показник громадянської гордості для респондентів, які самоідентифікують себе українцями, становить 65,6%, що значно перевищує такий показник (29,4%) для респондентів, які самоідентифікують себе росіянами і представниками інших етнокультурних походжень (26,3%). Однак аналіз кореляцій за мовним чинником (мова заповнення анкети респондентами – українська чи російська) не дає підстав однозначно стверджувати, що цей чинник є вирішальним для почуттів громадянської гордості. І хоча сукупний показник громадянської гордості для респондентів, які

Таблиця 2

Прояви громадянської гордості у регіональному розподілі,
2017 р. (%)

Варіанти відповідей щодо належності до громадянства України	Регіони				Всього по масиву
	Захід	Центр	Південь	Схід	100
Зовсім не пишаюся	2,4	5,6	10,4	7,3	6,0
Скоріше не пишаюся	4,5	10,6	17,1	12,6	10,7
Важко сказати	12,0	17,3	26,9	28,8	20,9
Скоріше пишаюся	47,9	48,3	32,6	39,2	43,6
Дуже пишаюся	33,2	18,2	13,0	12,1	18,8

заповнювали анкету українською, є вищим, аніж для російськомовних респондентів – 72,7% проти 55,2%, серед респондентів цих груп, які “скоріше пишаються” українським громадянством, є майже паритет: україномовні – 46,5%, російськомовні – 41,6%.

Те, що етнокультурний та громадянський аспекти розуміння нації є не жорстко демаркованими, принаймні в українській масовій свідомості, підтверджують також і результати опитування, в якому ці розуміння не є взаємовиключними для респондентів.

Одначе певною позитивною ознакою формування сучасної української нації є те, що в цілому по масиву саме громадянське розуміння нації (“українець, українка – це людина, яка визнає Україну своєю країною”) набуло найбільшого рівня згоди респондентів: 58% з них повністю погоджуються з цим твердженням, а 20% – частково (*табл. 3*). Показово також і те, що поняття української громадянської нації послідовно транслюється і на почуття громадянської гордості. Громадянсько-національний підхід переважає серед респондентів, які різною мірою пишаються українським громадянством: так, серед респондентів, які дуже пишаються таким громадянством, понад 86% поділяють цей підхід, до цієї ж позиції приєднуються і 65% респондентів, які скоріше пишаються українським громадянством. Водночас з твердженням щодо етнічного розуміння нації погоджуються до 71% респондентів, які дуже пишаються українським громадянством, і 52% тих, хто скоріше ним пишається.

Підсумовуючи ці результати у більш широкій перспективі і певною мірою відповідаючи на запитання, поставлене

Таблиця 3

Розуміння національно-громадянської ідентичності, 2017 р. (%)

Варіанти відповідей	Оцініть рівень Вашої згоди з твердженням		
	українець/ українка – це людина, яка визнає Україну своєю країною	українець/ українка – це людина, яка живе на тери- торії України	українець/ українка – це людина, яка має українське етнічне коріння
Повністю не погоджуюсь	5,0	7,2	6,2
Частково не погоджуюсь	4,1	7,6	6,1
Важко відповісти	12,5	19,1	17,9
Частково погоджуюсь	20,1	21,9	22,0
Повністю погоджуюсь	58,2	44,2	47,8

вище, щодо основ та факторів української громадянської гордості, її динаміку можна дійсно розглядати і як послідовний супроводжувальний процес, що й досі триває, і – одночасно вже певний результат формування модерної громадянської нації. Позитивними ознаками її формування є утвердження в цілому інклюзивного характеру сучасної української нації та розуміння вирішальних політико-юридичних аспектів належності і визнання в інституті громадянства. Дійсно, такі сталі чинники формування громадянської (національної) гордості багатьох розвинених країн, як високий рівень їх демократичного і економічного розвитку та оцінка соціально-економічного благополуччя громадян, на жаль, поки що не є актуальними для України, а відтак – мало здатні щось додати до почуттів громадянської гордості для переважної більшості наших громадян. І саме, великою мірою самоорганізаційні, процеси громадянського активізму, національно-громадянської самоідентифікації та утвердження модерної української громадянської нації і можуть виступати тим компенсаторним фактором, який частково пояснює і відносно високий рівень української громадянської гордості, і її динамічні піднесення за певних історичних обставин.

Література

1. Kotze, D. Civic pride, national identity and the quality of democracy in South Africa. URL: <https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/conference/papers/2015/Dirk%20Kotze.pdf>.

2. World Values Survey. Wave 6 (2010–2014). Database. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ ГРОМАДЯН І РОЗВИТОК ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються змістовні зміни партійної системи України в 1998–2014 рр., виявляється вплив політико-ідеологічних преференцій громадян на зміни партійної системи та цивілізаційного вибору громадян на тип партійної системи.

Ключові слова: політико-ідеологічні преференції, партійна система, тип партійної системи.

В статье анализируются содержательные изменения партийной системы Украины в 1998–2014 гг., определяется влияние политико-идеологических преференций граждан на изменения партийной системы и цивилизационного выбора граждан на тип партийной системы.

Ключевые слова: политико-идеологические преференции, партийная система, тип партийной системы.

The article analyses the meaningful changes of Ukraine's party system during 1998–2014, identifies the influence of political and ideological preferences of citizens on these changes and explains the nature of civilisational choice of citizens in favour of a certain type of party system.

Keywords: political and ideological preferences, party system, type of party system.

Становлення партійної системи в Україні в останні роки Радянського Союзу та перше десятиліття незалежності відбувалось в умовах протистояння єдиновладдю Комуністичної партії, яка беззастережно керувала державою десятиліттями (а з 1976 р. по 1990 р. її керівна роль була закріплена в Конституції СРСР та Конституції УРСР (ст. 6). А оскільки в останні роки СРСР та перші роки незалежності нова соціальна структура суспільства тільки формувалась, інтереси нових соціальних та культурних груп не склались, то єдиною базою для формування нових партій могли бути тільки ідеології та ідеологічні гасла, які черпались з філософських та політологічних вчень Європи. Як було записано у програмі однієї з перших зареєстрованих партій в Україні – маловпливової Українсько-християнсько-демократичної партії, “Ми гу-

маністи. Ми виникли як альтернатива комуністичному тоталітаризму” (Програма УХДП). І хоча в програмах інших партій такого запису не було, всі вони спирались чи імітували спирання на певні політичні ідеології (системи цінностей) – комуністичну (соціалістичну), соціал-демократичну, ліберальну, консервативну, християнсько-демократичну, націоналістичну, зелену.

В європейських демократіях кожна з цих ідеологій відображала системи цінностей певних соціально-економічних і соціокультурних груп, а в умовах посткомуністичної трансформації відігравала інструментальну роль у боротьбі за владу. Тому в перше десятиріччя незалежності 90% всіх створюваних партій навіть за назвою були ідеологічними. Хоча, як зазначали ще в 1995 р. О. Голобуцький і В. Кулик стосовно Партії зелених України, “для пересічного мешканця України за назвою партії нічого і ніхто не стояли, тільки приваблива назва, так само, як і у випадку з Демократичною партією України” [1, с. 82]. І цей висновок стосується не тільки Партії зелених і Демократичної партії, а й усіх інших ідеологізованих партій, створених за роки незалежності, включаючи і відтворену після заборони в 1993 р. Комуністичну партію України.

Однак не всі ідеологізовані партії першого десятиліття незалежності користувались однаковою підтримкою виборців. Серед них найбільшу підтримку і відомість отримали партії комуністичного (соціалістичного) спрямування, які спирались на соціальні спільноти, що мали привілеї за попереднього режиму та десятилітню комуністичну пропаганду, а також націоналістичного (національно-демократичного) спрямування, які базувались на традиціях національно-визвольних змагань за незалежність ХХ століття. Комуністична (соціалістична) та націоналістична (національно-демократична) течії переважали і серед ідеологічних ідентифікацій громадян, тоді як лівоцентристські та правоцентристські ідеологічні ідентифікації були притаманні тільки кільком відсоткам громадян України (табл. 1).

Така структура ідеологічних ідентифікацій та партійного поля України в перші роки незалежності зумовила доволі жорсткий характер політичного протистояння “комуністів” і “націоналістів” у перше десятиріччя незалежності, хоча обидві ці політичні сили мали дуже обмежений вплив на

Таблиця 1
Динаміка ідеологічних ідентифікацій громадян України, 1994–2017 рр. (%)

	Роки досліджень																				
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2015	2016	2017	
<i>У політичному просторі вирізняються окремі ідеологічні самостійні течії ...</i>																					
<i>Виберіть одну з них, яка найбільше Вам</i>																					
1. Комуністична	10,3	8,7	9,7	10,8	21,9	18,6	15,5	15,8	15,1	14,6	14,4	7,4	8,3	8,0	7,1	8,1	11,1	4,4	4,2	3,8	
2. Соціалістична	10,7	9,1	7,7	6,4	5,6	7,9	5,4	6,2	9,7	10,9	11,1	12,9	16,0	11,5	10,6	11,9	6,3	8,8	9,3	5,8	
3. Соціал-демократична	5,0	5,0	4,7	4,8	7,1	7,7	7,8	7,6	17,2	12,3	10,2	13,9	15,1	12,7	11,4	10,8	9,9	15,1	9,4	10,2	
4. Зелені	–	–	–	–	–	–	–	–	5,2	3,2	3,3	2,7	2,1	2,9	2,8	2,2	1,6	1,7	2,2	1,6	
5. Ліберальна	1,9	0,8	2,7	1,6	1,3	1,3	1,0	0,9	0,8	0,6	1,2	1,2	2,2	1,9	1,9	1,2	1,7	3,6	2,8	2,1	
6. Християнсько-демократична	3,3	2,9	2,4	2,9	2,2	2,7	2,9	2,9	2,5	2,3	2,5	3,1	2,3	3,3	3,3	2,6	2,8	4,8	5,8	3,7	
7. Національно-демократична	6,4	5,2	6,1	4,9	6,2	5,0	7,5	6,7	6,8	7,9	8,4	10,2	9,3	10,7	9,3	7,4	9,7	18,9	11,1	14,5	
8. Інші	2,9	2,7	1,5	2,3	3,8	2,0	1,6	1,5	1,3	0,8	0,7	1,7	1,8	1,2	0,6	0,3	0,8	0,4	0,3	0,3	
9. Жодна взагалі	12,3	14,0	13,1	12,2	11,7	11,5	13,2	13,0	7,6	13,2	11,8	9,9	9,6	13,9	11,3	12,6	13,8	6,9	14,4	9,8	
10. Ще остаточно не визначились	17,6	18,6	18,8	19,0	16,6	18,0	17,8	18,9	15,2	16,3	16,3	15,6	14,1	13,8	14,6	14,7	14,8	12,0	14,3	14,5	
11. Взагалі не розуміються на цих течіях	27,6	31,4	32,1	32,3	20,7	23,8	24,9	24,8	16,3	16,3	17,9	19,3	16,4	17,5	24,8	25,7	23,6	19,0	23,2	29,9	

діяльність законодавчої влади та практично не впливали на рішення президентської та виконавчої влади.

При цьому структура ідеологічної ідентифікації громадян значною мірою визначала результати голосування на виборах до Верховної Ради 1994–2002 рр., а в кожній з найбільш підтримуваних ідеологічних ідентифікацій були свої партії-лідери (КПУ у секторі комуністичного електорату, СПУ – у секторі соціалістичного, ПЗУ – у секторі зеленого, СДПУ(о) – у секторі соціал-демократичного, Народний Рух – у секторі національно-демократичного).

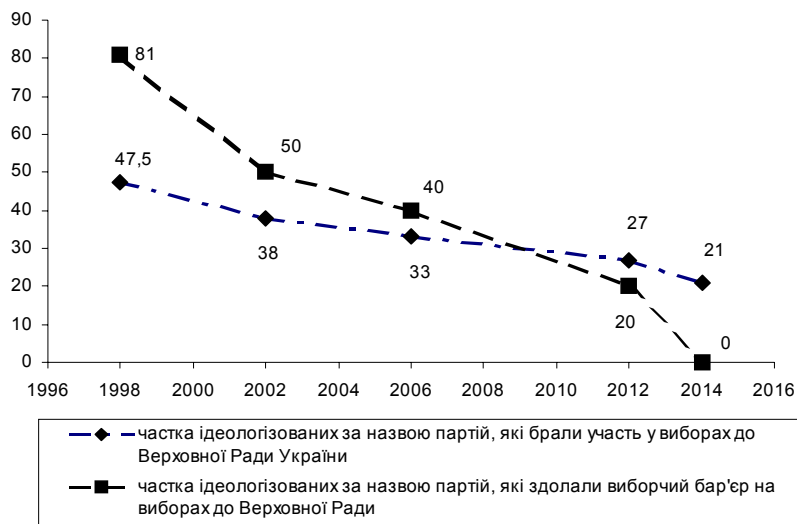
Після Помаранчевої революції 2004 р. структура ідеологічних ідентифікацій громадян суттєво змінилась – утричі порівняно з 1998 р. знизилась підтримка комуністичної ідентифікації, вдвічі зросла підтримка соціалістичної, національно-демократичної та соціал-демократичної ідентифікації. Однак, якщо зниження підтримки серед громадян комуністичного напрямку цілком логічно привело до значного зниження підтримки КПУ на парламентських виборах, то зростання підтримки соціалістичної та соціал-демократичної ідентифікації дало прямо протилежний результат. Адже, починаючи з 2006 р., жодна з соціал-демократичних партій не набрала і 1% голосів, а починаючи з 2007 р., жодна з соціалістичних партій не здолала 3% виборчий бар'єр. Зникла підтримка на парламентських виборах і численних партій зеленого спрямування.

Такі тенденції змін підтримки громадянами ідеологізованих (за назвою) партій були зумовлені трансформацією поляризованої конфліктної ідеологізованої партійної системи України першого десятиріччя незалежності в систему деідеологізованих кланових партій та блоків лідерського типу, які починають домінувати на виборах з 2006 р. – Блок Юлії Тимошенко, Партія регіонів, Блок Віктора Ющенка “Наша Україна” (в його різних модифікаціях) тощо.

Достатньо поглянути на *діаграму 1*, щоб побачити, що частка партій з ідеологізованими назвами, які брали участь у виборах у загальнонаціональному окрузі за партійними списками в 1998–2014 рр. на виборах до Верховної Ради України зменшувалась від виборів до виборів. І за весь цей період скоротилась більш як удвічі (з майже половини всіх партій та блоків у 1998 р. до п'ятої частини у 2014 р.). Ще стрімкіше скорочувалась за цей період частка партій (блоків) з ідеологі-

зованими назвами, які на цих виборах здолали виборчий бар'єр (4% в 1998–2002 рр., 3% – у 2006–2007 рр., 5% – у 2012–2014 рр.). Якщо в 1998 р. серед переможців виборів домінували партії з ідеологізованими назвами (комуністична, соціалістична, прогресивно-демократична, народно-демократична, соціал-демократична, народна (НРУ), зелена), у 2002 р. такі партії становили вже половину серед переможців, у 2007–2012 рр. – п'яту частину. А у 2014 р. – жодна з ідеологізованих партій, які брали участь у виборах, не здолала виборчий бар'єр. А це свідчить про те, що ідеологізована назва партій (попри той факт, що майже половина громадян ідентифікує себе з певними ідеологічними течіями) практично не сприяла масовій підтримці виборців. Навіть серед доволі поширених в Україні і досі національно-демократичної, соціал-демократичної, соціалістичної ідеологічної ідентифікації.

Здавалося б, ця трансформація ідеологізованої поляризованої партійної системи в деідеологізовану лідерську приведе до зменшення конфліктності політичної системи в країні. Але цього не відбулось. По-перше, тому, що ідеологізоване протистояння, особливо по лінії комуністи – націоналісти,

Діаграма 1. Тенденції змін частки ідеологізованих за назвою партій, які брали участь у виборах у загально-національному окрузі та які здолали виборчий бар'єр, 1998–2014 рр., (%)

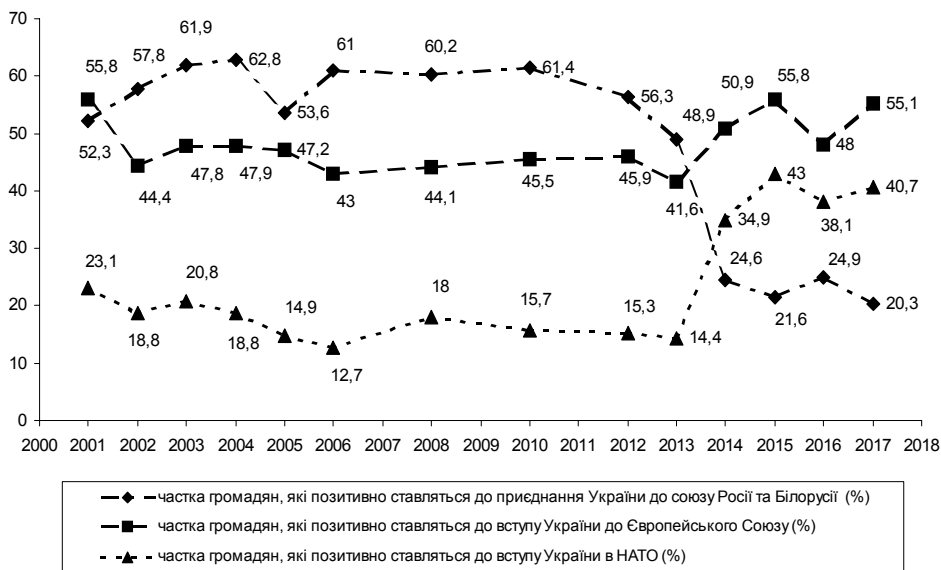
перейшло в протистояння по лінії різних бізнесово-економічних кланів у боротьбі за державні ресурси.

А по-друге, партії та блоки як вираження бізнес-інтересів певних кланів стали прикривати свої інтереси вже не класичними ідеологічними гаслами, а цивілізаційними – апелюючи до абстрактних демократичних європейських гасел (не дуже диференційованих ідеологічно), з одного боку, та євразійських (російсько-імперських, інтеграційних) – з другого. А це ще більше посилювало конфліктність партійної системи в Україні, оскільки партії обох “цивілізаційних” таборів не тільки не могли досягти якогось консенсусу щодо напрямів розвитку країни, а й посилили протистояння з метою знищення супротивників як таких. Та й виборці (громадяни), які підтримували партії цих двох політичних напрямів в Україні, були категорично проти коаліцій, що складались би з партій різних “цивілізаційних” напрямів. Крайнім виявом протистояння цих політичних сил, що спиралось на різні цивілізаційні гасла, стали події на Майдані 2013–2014 рр., формальним поштовхом до яких стали відмова Президента В. Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС.

Це протистояння було дуже жорстким, бо спиралось на майже рівну підтримку у 2013 р. двох напрямів цивілізаційного вибору – євросоюзівського та євразійського (*діаграма 2*).

Але після втечі до Росії Президента В. Януковича, анексії Росією Криму та початку війни на Донбасі цивілізаційний вибір громадян України суттєво змінився на користь однозначної переваги прихильників європейської інтеграції над євразійською у 2014–2017 рр. І тільки частково це було зумовлено анексією Криму і частини Донбасу, де проживало найбільше прихильників євразійського вибору в Україні. За таких умов протистояння між партіями з європейськими та євразійськими гаслами вже не могло визначати результати партійних виборів в Україні, бо перевага партій європейського спрямування над євразійським стала дуже значною. А до Верховної Ради за партійними списками потрапили 5 партій з європейською риторикою і одна – з євразійською. В цих умовах є підстави вважати, що конфліктна система лідерсько-кланових партій має змінитись менш конфліктною системою обмеженого плюралізму. Адже між партіями (окрім “Опозиційного блоку”) немає системних цивілізаційних чи ідеологіч-

Діаграма 2. Тенденції змін ставлення громадян України до геополітичного вибору (%)

них розбіжностей. А, отже, в цих умовах конфлікти між партіями не можуть мати системного, глибинного характеру.

Однак у сучасних умовах в Україні поки що не склались достатні соціальні умови і для формування класичної європейської системи ідеологізованих лівих та правих партій.

Таким чином, сформована в 1992–2004 рр. поляризована ідеологізована партійна конфліктна система в Україні була змінена у 2005–2012 рр. на поляризовану кланово-лідерську конфліктну систему псевдоцивілізаційного типу. Однак після 2014 р. рівень глибинної конфліктності цієї партійної системи знизився, і вона дедалі більше еволюціонує в кланово-лідерську систему ситуативного типу, де суперечності між провідними партіями мають не системний, а кон’юнктурний характер. І яка є дуже неусталеною.

Література

1. Голобуцький О., Кулик В. Партійно-політичний спектр сучасної України // Політичні партії України / за ред. проф. В. Якушина. Київ: Кобза, 1996.

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОБУДОВИ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

У статті розглядається проблема становлення багатопартійної системи в Україні. На основі даних моніторингу показано стабільно негативне ставлення до політичних партій та проаналізовано причини такого ставлення.

Ключові слова: партії, багатопартійна система, вибори, демократія.

В статье рассматривается проблема становления многопартийной системы в Украине. На основе данных мониторинга показано стабильно негативное отношение к политическим партиям и проанализированы причины такого отношения.

Ключевые слова: партии, многопартийная система, выборы, демократия.

The article deals with the problem of party building in Ukraine. On the basis of monitoring data, a stable negative attitude towards political parties is shown and the reasons for such an attitude are analysed.

Keywords: parties, multiparty system, elections, democracy.

Час від часу соціологи ставлять питання щодо тих суспільних проблем, які люди вважають найбільш важливими. Зазвичай пріоритетними є проблеми економічного та матеріального характеру, соціального забезпечення, ще – питання корупції, а в останні роки – війна на Донбасі. І це зрозуміло, адже самі ці проблеми безпосередньо стосуються життя людей. А от такі питання, як розвиток демократії, свободи слова, партійної системи посідають останні місця в ієрархії визнаних населенням актуальних проблем. Бо так видається, що ці “абстракції” не мають безпосереднього відношення до проблем пересічних громадян.

Водночас ставлення до цих “абстракцій” у громадян різне. Зазвичай на питання, чи потрібна в нашому суспільстві демократія, більшість відповідає, що так, потрібна, хоча оцінки того, як демократія функціонує у нашому суспільстві, вкрай негативні. Те саме і зі свободою слова, яке розуміється як можливість людям висловлювати свою точку зору.

А от що стосується партій – то тут ситуація інакша.

Моніторинг Інституту соціології від самого початку включав запитання щодо ставлення населення до політичних партій. Це було вкрай важливо, адже партійна система у незалежній Україні тільки починала формуватися, бо ж в Радянському Союзі мала право на існування лише одна партія – Комуністична.

Слід зазначити, що громадяни завжди ставилися до партій майже завжди негативно, за винятком часу, коли багатопартійна система ще тільки зароджувалася. Дані моніторингу засвідчили, на перший погляд, досить парадоксальний факт: мірою розбудови партійної системи і проведення виборів на партійній основі ставлення населення до партій погіршувалося. Більше того, позитивним це ставлення було тоді, коли самої багатопартійної системи ще не було, а були сподівання, надії на те, що партійна система сприятиме розвитку нового, відмінного від радянського, суспільства. У 1991 р. 61% населення вважало, що Україні ліпшою була б саме багатопартійна система [1, с. 85]. Динаміка відповідей населення на запитання “Чи потрібна Україні багатопартійна система?”, наведена у табл. 1, засвідчує, що впевненість у необхідності для країни багатопартійної системи була тоді, коли ця система була ще в процесі розбудови і коли ще не відбулися перші вибори за партійними списками.

Характерно, що загалом було два періоди, коли істотно зріс відсоток тих, хто вважав багатопартійну систему потрібною для України, і обидва рази це було після революцій. Після Помаранчевої революції вже 30% вважали багатопартійну систему потрібною для України, проте вже наступного року, причому після виборів за чисто пропорційною партійною системою, цей відсоток різко впав до 22%. І вдруге, після

Таблиця 1

Динаміка відповідей населення України на запитання
“Чи потрібна Україні багатопартійна система?” (%)

Відповіді	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2017
Так, потрібна	36,1	32,0	27,5	26,4	22,7	23,2	22,2	25,9	21,0	22,6	28,4	35,1	34,9
Ні, не потрібна	29,8	31,3	39,7	42,7	50,8	42,6	46,0	42,9	46,3	41,1	37,9	37,8	39,0
Важко відповісти/нв	34,1	36,7	32,8	31,0	26,5	34,2	31,7	31,2	32,7	33,5	30,6	27,1	26,1

Революції гідності, коли наприкінці 2015 р. відбулися дострокові парламентські вибори, в яких взяли участь нові політичні сили. Проте наступного року цей відсоток знизився до 27%, але у 2017 р. знову зріс до 35%.

Проте, парадоксальна річ, в той же час 52% населення не бачило партій і рухів, яким можна довірити владу – це найгірший показник за весь час моніторингу, починаючи з 1994 р. *Таблиця 2*, де показана динаміка ставлення до політичних партій як інституцій, яким можна (чи не можна) довірити владу, демонструє, як громадська думка з опції “важко сказати”, яку тривалий час обрала половина населення, переміщається у вибір варіанта “ні, таких партій немає”. Знову звернемо увагу на різке зростання віри у здатність партій здійснювати владу після Помаранчевої революції (зростання до 43%), але вже через рік відповіді “так” різко трансформуються в “ні”.

Загалом місія партій у демократичному суспільстві має бути вирішальною. Партії формують свої політичні програми, представляючи своє бачення бажаного суспільства та шляхи його розбудови, а виборці обирають у владу відповідну політичну силу, близьку до своїх поглядів та переконань.

У моніторингу 2017 р. було поставлене цікаве запитання: “*Чи є в країні така політична партія, яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?*” Позитивно на це запитання відповіли 30% опитаних. За даними різних соціологічних опитувань, за ті чи інші партії готові проголосувати приблизно 60% населення. Отже, половина з них не бачить ідеологічних чи програмних цілей партії, за яку готова проголосувати.

На жаль, у моніторингу 2017 р. не було запитань щодо виборчих рейтингів партій, проте можна порівняти ці дані з

Таблиця 2

Відповіді населення України на запитання “Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?” (%)

<i>Відповіді</i>	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2017
Так	13,9	12,2	23,4	16,7	32,4	25,5	42,9	29,8	29,9	18,7	21,2	23,6	24,0
Ні	28,0	30,2	26,6	31,2	27,5	30,9	23,4	39,5	33,1	46,8	43,8	47,1	52,2
Важко відповісти/ нв	58,1	57,6	50,0	52,1	40,1	43,6	33,7	30,7	40,0	34,5	35,0	29,3	23,7

даними інших соціологічних центрів. Так, партія “Батьківщина” має відносно стабільний електорат і набирає в опитуваннях протягом останнього року досить стабільні 10–12%. Проте, як бачимо з результатів моніторингу, лише 3,6% виборців бачать її ідеологічні особливості. Більше того, аналіз ідеологічного вибору цих виборців засвічує, що вони прихильні до різних ідеологічних напрямів: і до соціалістичного, і до соціал-демократичного, і до націонал-демократичного, а половина не має жодних ідеологічних уподобань. Для справедливої протизваги зазначимо, що схожість ідейних позицій з партією “Солідарність” позначили лише 1,3% населення, хоча її стабільний рейтинг становить 9–10%.

Але найбільш вражають у цьому відношенні прихильники партії “За життя!”, яка, власне, виникла як продукт телеканалу NewsOne. Важко сказати, які ідеологічні та програмні засади цієї партії, окрім безмежного популізму. Отож ця всеїдність відображається в усьому розмаїтті ідеологічних прихильностей виборів цієї партії: тут і прихильники комуністичного напрямку, і соціалістичного, і соціал-демократичного, і навіть націонал-демократичного, 43% не мають жодних уподобань. Власне, єдиною з партій з відносно ідейно цілісним електоратом виявилася “Свобода”, проте вона, як відомо, не має достатньо прихильників навіть для подолання виборчого бар’єру.

Проте чи означають ці дані опитування, що громадяни взагалі налаштовані проти багатопартійної системи і хотіли або повернутися до однопартійності, або взагалі віддати всю повноту влади в руки авторитарного правителя? Ні, на запитання моніторингу “*Як Ви вважаєте, політичні партії необхідні для української демократії чи ні?*” більшість опитаних (61%) відповіла ствердно. Щоправда, й 28% тих, хто вважає, що політичні партії для української демократії (мабуть, якоїсь особливої?) не потрібні – це теж чимало.

Вочевидь, таке несприйняття партій можна пояснити тим, що являють собою політичні партії в Україні? Наскільки вони відповідають своїй основній функції – бути виразником інтересів різних груп населення? Наскільки вони, як неодмінний компонент демократичної системи, самі демократичні?

Перш за все слід визнати, що за 26 років незалежності в Україні так і не сформувалася хоча б відносно стабільна партійна система. Щодо критерію стабільного складу партій-

ної системи, слід погодитися з вимогою Р. Роуза і Т. Маккі, які стверджують, що “ми можемо казати про інституціоналізацію партії в тому разі, якщо вона принаймні тричі бере участь у виборах” [2, с. 536].

В Україні склад партій – учасниць виборів істотно змінювався від виборів до виборів. На перших виборах, що відбувалися за партійними списками, за перемогу билися принаймні дві цілком ідеологічно визначені політичні сили – Комуністична партія України та Народний рух України, які мали, до того ж, розгалужені структури та доволі значне членство. На той час були й інші політичні партії, які мали своє ідеологічне обличчя – Партія зелених України, Соціалістична партія, Прогресивна соціалістична партія, партія “Реформи і порядок”, пізніше – “Свобода”. Водночас формувалися і партії на інших засадах, як представництво інтересів фінансово-промислових груп. Першими серед них були “НДП”, “СДПУ(о)”, “Громада”, що увійшли до парламенту у 1998 р.

Проте чимдалі в Україні розвивалися процеси перетворення економіки на олігархічно-кланову, тим більше й політика підпорядковувалася обслуговуванню олігархічних кланів, які й формували та утримували партії. І навіть партії, які виникли як “ідеологічні”, або зникали з політичного поля, не маючи ресурсів для свого існування, або переходили у підпорядкування фінансово-економічних груп, причому не завжди українських. Фінансово-кланова система створює для своїх потреб відповідні партії, підтримує їх на виборах до парламенту, засновують або купують для впливу на населення засоби масової інформації, нароцують коло “своїх” людей у виконавчій та судовій владі, тим самим утворюючи певний “холдинг”. Партії органічно увійшли у систему тіншового ринку, де предметом купівлі-продажу стали місце у виборчому списку, членство у парламентській фракції та перехід до іншої фракції, голосування за вигідні певним економічним корпораціям закони, поправки, укази тощо. Реально партії у парламенті перетворилися на групи лобіювання економічних та політичних інтересів фінансово-економічних холдингів. Характерно, що у країні, де більшість населення прихильна до “лівого” спектру політичних поглядів, зараз немає жодної сильної лівої партії, що, втім, не заважає іншим партіям використовувати популярістську риторіку “лівого” спрямування під час виборів, втім, швидко забуваючи про свої обіцянки після виборів.

Саме тому партії легко зникали з політичного поля, особливо після невдач на виборах, і так само легко утворювались тими ж фінансово-економічними групами. Можна детально проаналізувати цей процес, який відбувався від виборів до виборів [див. 3], проте достатньо навести лише один красномовний факт: в результаті дострокових парламентських виборів 2014 р., які відбулися через два роки після виборів 2012 р., до складу Верховної Ради увійшла лише одна партія з попереднього складу парламенту – “Батьківщина”, та й то з результатом у 5% (у 2012 р. було 20%). Переможець виборів–2012 – Партія регіонів навіть не брала участі у виборах, бо її рейтинг, згідно з соціологічними опитуваннями, був нижче прохідного бар’єру. Отже, їй довелося “перезаснуватися” під іншою назвою – “Опозиційний блок”.

Після Революції гідності виникло чимало нових партій, представники деяких з них були активістами Майдану, проте й вони будувалися навколо певних громадських лідерів, не маючи ані регіональних мереж, ані зв’язків з населенням, не кажучи вже про фінансування.

Слід зазначити, що населення загалом розуміє природу нинішньої партійної системи в Україні. Основну причину невдоволення нинішніми партіями добре показують результати опитувань, проведених Фондом “Демократичні ініціативи”¹ (табл. 3).

Дані, наведені у таблиці 3, показують, що головна претензія громадян до партій впливає з їх самої природи в українських реаліях: “Партії обстоюють не інтереси людей, а лише своїх лідерів та фінансово-економічних кланів”, причому після Революції гідності істотно виріс відсоток громадян, що мають таку позицію – з 42% у серпні 2012 р. до 58–59% у 2014–2016 рр. Серед інших дефектів найбільш істотними вважаються також нездатність партій дотримуватися заявлених цілей і програм та відсутність реального зв’язку партій із громадянами, причому на ці вади теж вказує більший

---

¹ Загальнонаціональні опитування громадської думки були проведені Фондом “Демократичні ініціативи” разом зі своїми партнерами – Центром Разумкова (10–15 серпня 2012 р. та 22–27 липня 2015 р.) та Київським міжнародним інститутом соціології (6–15 серпня 2016 р.). Щоразу було опитано близько 200 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (від 18 років). У 2015 та 2016 рр. опитування не проводилося у АР Крим та на окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

Таблиця 3

Якщо Ви вважаєте, що діяльність партій в Україні не відповідає демократичним стандартам, то чим саме? (Можливі кілька варіантів)

	Серпень 2012	Листопад 2015	Липень 2016
Партії обстоюють не інтереси людей, а лише своїх лідерів та фінансово-економічних кланів	42,4	59,3	58,3
Партії фінансуються олігархами	34,1	–*	47,8
Партії не дотримуються у своїй діяльності тих програм та цілей, які заявлені	38,2	40,8	47,4
Партії не мають реального зв'язку з громадянами	34,8	35,3	46,2
У партій немає партійної демократії, вони підпорядковані своїм лідерам	24,3	23,9	25,4
Партії не мають чіткої ідеології	14,7	21,5	16,5
Партії не мають зрозумілої програми дій	–*	21,4	22,3
Інше	0,7	0,8	1,1
Важко сказати	10,8	8,8	2,4

* Цього варіанта відповіді не було.

відсоток громадян, ніж за часів Януковича. Вочевидь, це означає не так реальне “погіршення якості”, як більшу невідповідність діяльності партій очікуванням, що значно зросли після Майдану та Революції гідності.

Очевидно, що рух України у напрямі до Європейського Союзу має включати й формування відповідної партійної системи. Щоправда, і європейські партійні системи зараз переживають складні часи, пов'язані насамперед з поширенням популізму у політиці. Проте все ж, як свідчать останні результати виборів, в кінцевому підсумку, принаймні у “старих” демократіях, перемагають партії, які мають чіткі програми і пропозиції.

Література

1. Головаха Є. Суспільство, що трансформується. Київ: Фонд “Демократичні ініціативи”, ІС НАН України, 1997.
2. Rose R., Mackie T. M. Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-Off Facing Organizations // When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations / Ed. by K. Lawson and P. H. Merkl. Princeton: Princeton University Press, 1988.
3. Бекешкіна І. Партійні зміни в Україні: драматичні зміни / Національний екзит-пол: парламентські вибори-2014. Київ: Фонд “Демократичні ініціативи”, 2014. С. 38–42.

**СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
ДО СУСПІЛЬНИХ ЗМІН**

У статті аналізуються дані моніторингу (за 1998, 2008 та 2017 роки) щодо характеру змін показників соціальної адаптації населення України. Показниками соціальної адаптації обрані ті, що свідчать про задоволеність людиною своїм місцем у суспільстві, можливість витримувати ситуацію, що склалася, та наявність уміння жити в нових соціальних умовах. Порівняно з даними двадцятирічної давнини показники соціальної адаптації покращилися. Але особливої уваги потребує той факт, що за показниками задоволеності своїм місцем у суспільстві та оцінкою можливості терпіти сучасну ситуацію зафіксовано суттєве погіршення порівняно з даними минулого десятиліття.

Ключові слова: соціальна адаптація, трансформація суспільства, соціальні зміни, задоволеність життям.

В статье анализируются данные мониторинга (за 1998, 2008 и 2017 годы) о характере изменений показателей социальной адаптации населения Украины. Показателями социальной адаптации выбраны те, которые свидетельствуют об удовлетворенности человека своим местом в обществе, возможности выдерживать сложившуюся ситуацию и наличии умения жить в новых социальных условиях. По сравнению с данными двадцатилетней давности показатели социальной адаптации улучшились. Но особого внимания требует тот факт, что по показателям удовлетворенности своим местом в обществе и возможности терпеть современную ситуацию зафиксировано существенное ухудшение по сравнению с данными прошлого десятилетия.

Ключевые слова: социальная адаптация, трансформация общества, социальные изменения, удовлетворенность жизнью.

The paper analyses the data from three monitoring surveys (conducted in 1998, 2008 and 2017) to clarify the nature of changes in social adaptation indicators for Ukrainians. A person's satisfaction with his/her position in society, self-reported ability to endure the current situation and skills enabling them to live in the new social conditions have been chosen as the key indicators of social adaptation. Compared to 20 years ago, there has been some

improvement in overall social adaptation of Ukrainians. However, over the past decade, satisfaction with one's own social position and ability to endure the present situation have been considerably deteriorated. This fact, in the author's opinion, requires special attention.
Keywords: *social adaptation, transformation of society, social changes, life satisfaction.*

Одним із визначальних показників розвитку суспільства в декларованому Україною напрямі демократичних перетворень та побудови сучасної європейської держави є рівень соціальної адаптованості населення до тієї соціально-економічної та політичної ситуації, яка складається у результаті соціальних змін. Пристосування до наявної соціальної ситуації, за визначенням Наталії Паніної, слід розглядати як стан “психосоціального балансу” [1, с. 21]. Такий баланс досягається, коли людина: 1) більш-менш задоволена своїм місцем у суспільстві, 2) вважає, що в неї є певні ресурси підтримання балансу потреб та соціальних ресурсів їх задоволення, 3) а також визнає, що вона має необхідні навички життя у нових соціальних умовах. Для вимірювання відповідних індикаторів соціальної адаптації в анкету моніторингу Інституту соціології НАН України були включені такі запитання:

1. “Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”

2. “Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?”

3. “Чи вистачає Вам уміння жити в нових суспільних умовах?”

Перший із наведених індикаторів свідчить про загальне сприйняття респондентом свого місця в суспільстві як задовільного чи ні, другий – про готовність сприймати наявну ситуацію як таку, що ще можна витримувати, а третій – про наявність засобів пристосування до суспільних умов, що змінюються. У таблицях 1–3 наведені результати опитувань, які здійснювалися у межах моніторингу в дев'яностих роках минулого століття та в нульових і десятих роках поточного.

Чому були обрані саме ці роки зі щорічних моніторингових опитувань? По-перше, важливо порівняти дані трьох десятиліть розвитку українського суспільства; по-друге, кожний з цих років був у певному сенсі значущим для України з погляду

Таблиця 1

“Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?” розподіл відповідей у моніторингових опитуваннях 1998, 2008 та 2017 рр. (%)

	1998	2008	2017
Скоріше не задоволений	77,5	46,6	55,6
Важко сказати, задоволений чи ні	15,2	31,6	19,8
Скоріше задоволений	7,0	21,5	24,2
Не відповіли	0,3	0,2	0,3

Таблиця 2

“Чи вистачає Вам уміння жити в нових суспільних умовах?” розподіл відповідей у моніторингових опитуваннях 1998, 2008 та 2017 рр. (%)

	1998	2008	2017
Не вистачає	45,5	34,9	33,1
Важко сказати, вистачає чи ні	36,9	31,2	24,6
Вистачає	10,8	28,4	37,8
Не цікавить	5,6	5,1	3,7
Не відповіли	1,2	0,4	0,7

Таблиця 3

“Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?” розподіл відповідей у моніторингових опитуваннях 1998, 2008 та 2017 рр. (%)

	1998	2008	2017
Все не так погано і можна жити	4,1	11,7	7,3
Жити важко, але можна терпіти	30,6	53,5	36,8
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59,9	27,3	47,8
Важко сказати	5,4	7,4	7,9
Не відповіли	0,1	0,2	0,2

сприйняття населенням соціально-економічної ситуації, що склалася. Показники становища українського суспільства, зафіксовані у першому моніторинговому опитуванні, засвідчили про серйозні труднощі адаптації більшості населення до нових політичних і соціально-економічних реалій. Подальші спостереження виявили невпинне погіршення ситуації: від 1994 до 1998 р. постійно знижувалися суб'єктивні оцінки рівня життя й економічного становища людей. Перші ознаки зміни соціальної ситуації зафіксовано 1999 р., коли припинилося невпинне погіршення показників соціального самопочуття населення і розпочався повільний процес поліпшення оцінок соціальної ситуації й самооцінок адаптивних ресурсів. Зрештою загальний рівень оцінок за більшістю показників поступово зростав від 1998 до 2008 р. Це означало, що багаторічна тенденція невпинного погіршення оцінок соціальної ситуації змінилася, й у суспільстві створюються передумови для подолання атмосфери масової незадоволеності життям і соціальної дезадаптації.

Світова економічна криза і внутрішньополітичні проблеми українського суспільства викликали нову хвилю погіршення показників задоволеності та самопочуття населення, яка призвела до акцій масового протесту та зміни влади в Україні. Отже, порівнюючи роки найгіршої та найкращої соціально-економічної ситуації з останнім роком спостережень, можна оцінити можливості адаптації громадян України до сучасних умов соціальної життєдіяльності. Про що ж свідчать отримані дані? Насамперед слід зазначити, що в цілому останні дані значно ближче до даних найкращого 2008 р., ніж до найгіршого 1998 (*табл. 1, 2*), за винятком згоди з судженнями щодо оцінки ситуації, що склалася в країні (*табл. 3*). Але навіть на це запитання (найбільш емоційно навантажене) відповіді виявилися суттєво кращими, ніж ті, що були отримані у минулому столітті. Загальний висновок такий: громадяни України сьогодні частково зберігають адаптивні ресурси, набуті у минулому десятиріччі, але не без суттєвих втрат, викликаних подіями останнього десятиліття.

Власний підхід до вивчення проблеми соціальної адаптації населення у суспільстві, що трансформується, запропонувала О. Злобіна [2, с. 340–347]. Вона запитувала респондентів про стратегію їх власного пристосування до життєвої

ситуації, враховуючи перехід від державної економіки до ринкових відносин (табл. 4).

Обираючи між активною, пасивною та невизначеною стратегіями соціальної адаптації, респонденти на початку ринкових змін в Україні найчастіше обирали невизначену позицію, а найрідше – активну. Минуло 20 років, і загалом сьогодні

Таблиця 4

“Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?” розподіл відповідей у 1997 та 2017 рр. (%)

	1997	2017
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	7,3	22,0
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	36,3	35,4
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	44,9	30,5
Важко відповісти	11,4	12,1

залишається та ж сама ситуація, що була зафіксована в минулому. Але з суттєвою відмінністю: втричі зросла частка тих, хто обирає активну стратегію адаптації. І ці зміни сталися за рахунок суттєвого скорочення частки респондентів, які “живуть як доведеться, очікуючи змін на краще”. За даними О. Злобіної, молодь набагато частіше обирала активну стратегію адаптації, ніж представники середнього і (особливо) старшого покоління. Важливим фактором активності є і рівень освіти. Серед людей з вищою і неповною вищою освітою вдвічі більше активних адаптантів, ніж серед тих, хто має початкову та неповну середню освіту [3, с. 169]. Ті ж самі дані щодо вікових та освітніх відмінностей були отримані й у відповідях на інші запитання, що віддзеркалюють окремі аспекти соціальної адаптації людей у суспільстві, що трансформується.

Зрозуміло, що верства молодих та освічених людей має найкращі шанси на адаптацію в нових суспільних умовах. Але позитивні зміни залишаються дуже повільними. Переважна більшість населення досі не задоволена своїм становищем у суспільстві, не може погодитися з тим, що має достат-

ньо вмінь та терпіння, щоб жити в нових суспільних умовах. З точки зору перспективи покращення показників адаптивного потенціалу населення України з особливою увагою треба ставитися до того факту, що останнє десятиліття практично виявилось втраченим, а за показниками задоволеності своїм місцем у суспільстві та оцінкою можливості терпіти сучасну ситуацію зафіксовано суттєве погіршення порівняно з даними 2008 р.

Слід зазначити, що висновки, які робляться на підставі аналізу окремих індикаторів, вимірюваних у масових опитуваннях, не можуть розглядатися як остаточні. Для дослідження такого важливого явища, як соціальна адаптація в умовах глибинної трансформації суспільства, потрібна розробка спеціальних методичних засобів, орієнтованих на вимірювання інтегральних показників, які б могли надавати обґрунтовану інформацію про стан соціальної адаптації населення. Такої методики досі немає в арсеналі українських соціологів. Її розробка є найближчим завданням відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України.

Література

1. Панина Н. В. Избранные труды по социологии: в 3 т. Т. I: Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / сост., ред., вступ. статья Е. И. Головахи. Киев: Факт, 2008. 472 с.

2. Злобіна О. Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін. Київ: ІС НАН України, 2004. 400 с.

3. Злобіна О. Особливості мобілізації людського потенціалу в кризових умовах // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони та М. Шульги. Київ: ІС НАН України, 2015. С. 165–174.

ЦІННИСНО-НОРМАТИВНІ ВПОДОБАННЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті йдеться про ціннісно-нормативні вподобання населення України. У регіональному розрізі надано аналіз ставлення респондентів до традицій, цінностей та норм країн Західної Європи та східнослов'янських країн. Дослідження виявило, що мають місце не тільки значні міжрегіональні відмінності в ціннісно-нормативних уподобаннях, але ці відмінності є суттєвими й усередині регіонів. Формування єдиної прогресивної системи цінностей та норм приведе до консолідації українського суспільства на шляху до побудови розвиненої демократичної держави.

Ключові слова: ціннісно-нормативні вподобання, населення України, аномійна деморалізованість, консолідація українського суспільства.

В статье речь идет о ценностно-нормативных предпочтениях населения Украины. В региональном разрезе дан анализ отношения респондентов к традициям, ценностям и нормам стран Западной Европы и восточнославянских стран. Исследование выявило, что имеют место не только значительные межрегиональные различия в ценностно-нормативных предпочтениях, но эти различия существенны и внутри регионов. Формирование единой прогрессивной системы ценностей и норм приведет к консолидации украинского общества на пути к построению развитого демократического государства.

Ключевые слова: ценностно-нормативные предпочтения, население Украины, аномическая деморализованность, консолидация украинского общества.

The paper focuses on the value and normative preferences of Ukraine's population. Ukrainians' attitudes towards the values, norms and traditions typical of Western European vs. Eastern Slavic countries have been analysed with regard to a respondent's region of residence. According to the latest survey data, the respondents' value and normative preferences vary considerably not only across Ukraine's regions but also within the same region. In order to consolidate Ukrainian society and build an advanced democratic state, a progressive system of values shared by all Ukrainians has to be formed.

Keywords: value and normative preferences, Ukraine's population, anomic demoralisation, consolidation of Ukrainian society.

Українське суспільство, що двадцять шість років перебуває в стані докорінної трансформації, наразі знаходиться у “точці зламу” вектора цього процесу. Спроба кардинальної зміни соціального устрою, який вже не відповідав викликам сучасності, боротьба свідомого авангарду за демократичні європейські цінності, на жаль, не була підтримана населенням і політичними елітами всієї країни та призвела до зростання сепаратистських явищ й розв’язування бойових дій у східних регіонах держави, до анексії Криму, до суттєвого падіння економіки та загострення соціальних проблем.

Водночас треба відмітити, що Україна впевнено йде шляхом зближення з країнами Західної Європи. У червні 2017 р. набув чинності безвізовий режим перетинання кордонів з країнами ЄС, збільшено торгові квоти безмитної торгівлі, розвиваються бізнесові та особисті відносини громадян України та європейських країн-партнерів. Безперечна підтримка України Європарламентом та більшістю лідерів провідних країн.

Постає цілком закономірне запитання: чи готові громадяни України влитися до європейської сім’ї? Чи відповідають цінності та норми, що панують в Україні, європейським стандартам? Розгляд цього питання потребує особливої уваги.

Річ у тому, що створення та утвердження нового соціального порядку іманентно пов’язано з явищами масової дезадаптації, з утрудненістю самоідентифікаційних процесів і невизначеністю соціального статусу, цінностей і мотивацій – з соціальною аномією. В її основі лежить невизначене, проміжне, перехідне соціальне становище, в якому опинилися суспільство та його елементи в результаті руйнування однієї і спроб формування іншої соціальної системи. Аномія як певний стан соціальної організації характерна для будь-якого перехідного суспільства, але лише у виняткових історичних обставинах “вона досягає глобальних суспільних масштабів, коли суспільство свідомо відмовляється від основних ідеологічних принципів своєї організації, не маючи, по суті, нової, цілісної, відпрацьованої часом ціннісно-нормативної системи” [1, с. 7].

У соціологічній інтерпретації соціальна аномія – неодмінна складова, супутник і наслідок глибоких соціальних змін. Проблема полягає в тому, що в пострадянському українському суспільстві аномія постала комплексним, масовим і за-

тяжним соціальним явищем. Так, основними характеристиками цього періоду є злам звичних, стійких соціальних зв'язків і відносин, як наслідок – масова фрустрація, деформація колишньої системи суспільних цінностей, загальна криза нормативно-правової свідомості. Найбільш гостро ця проблема постала у 2013–2017 рр., поглибившись під час подій на Донбасі, що несе в собі певні ризики та загрози інтегративним процесам в українському суспільстві та ускладнює процес створення нового соціального порядку в ньому.

Важливість вивчення цінностей, що панують у будь-якому, в тому числі й в українському, суспільстві, впливає з визначення: “цінність – духовне формоутворення, що існує через моральні та естетичні категорії, теоретичні системи, утопічні образи, суспільні ідеали, і виступає критерієм оцінки дійсності людиною” [2, с. 422]. Починаючи з Т. Парсонса, у соціологічній науці розглядають єдність системи цінностей, що панує в суспільстві, у країні, як найважливіший принцип, на основі якого досягається соціальна згода, на основі якої формується національна ідея.

На основі існуючої системи цінностей, потреб, інтересів суспільства виникають, формуються або розробляються соціальні норми – “сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів вимог, установлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і у всіх сферах людської життєдіяльності” [2, с. 245–246].

Відповідь на поставлене вище запитання можуть допомогти надати дані, що містяться у *табл.*, які відображають думки респондентів щодо цього.

Як свідчать наведені дані, у цілому по країні тільки 31,1% респондентів цілком або скоріше сприймають як свої традиції, норми та цінності країн Західної Європи. Причому впевнені у своєму виборі лише 16,5%. Водночас традиції, норми та цінності східнослов'янських країн близькі 44,7% населення, однозначно впевнені у своїх уподобаннях 19,9%. Тобто прихильників східнослов'янських норм і цінностей більше на 13,6%, а це, якщо екстраполювати на все населення, 5,7 млн осіб. Насторожує те, що майже чверті населення було

Таблиця

Орієнтації населення регіонів України щодо цінностей та норм поведінки (%)

<i>Скажіть, будь ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі до Ваших?</i>						
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Країн Західної Європи	24,3 **	16,4	14,6 *	12,8**	10,8**	16,5
Скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов'янських країн	16,3	14,0	18,2**	15,6	6,6 **	14,6
Важко відповісти	22,1	23,9	28,6**	15,6**	45,8**	24,2
Скоріше східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи	20,0**	26,9	20,8**	31,6**	15,7**	24,8
Східнослов'янських країн	17,3	18,8	17,7	24,4**	21,1	19,9

*Різниця процентів значуща на рівні 5%; ** — на рівні 1%.

У таблиці наведено дані по регіонах України:

Захід — Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;

Центр — Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ;

Південь — Миколаївська, Херсонська, Одеська області;

Схід — Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області;

Донбас — Донецька, Луганська області.

важко відповісти на це запитання. Або ті люди не розуміють, про що йдеться, або вони перебувають у стані дезадаптації. Можна розцінювати це як маргінальний стан великого прошарку населення України згідно з визначенням маргінальної особистості: це “індивід, який, інтеріоризуючи основні цінності двох або більше конфліктуючих соціокультурних систем, переживає дискомфортні почуття, які проявляються у суперечливій цим системам поведінці” [2, с. 202].

Найпростішим це запитання виявилось для жителів сходу: лише 15,6% респондентів було важко визначитись зі своїми вподобаннями. Хоча це велика кількість, але значно менша за показник загалом по країні. Історично склалося так, що в даному регіоні панують східнослов'янські традиції, норми та цінності. Дослідження підтверджує цей факт: 56% насе-

лення підтримують їх (це найвищий показник по всіх регіонах країни). Прихильників західноєвропейських традицій, норм та цінностей у даному регіоні удвічі менше, а тих, хто впевнено засвоїв їх, лише 12,8%.

Найскладнішим це запитання виявилось для жителів Донбасу: 45,8% респондентів, майже половина, не змогли відповісти на нього. Цей показник практично удвічі більший за той, що характеризує ситуацію в цілому в Україні. Населення цього регіону потерпає від тривалої близькості бойових дій, воно щоденно змушене вирішувати питання елементарного виживання, задоволення вітальних потреб. Воно пригнічене, перебуває у стані дезадаптації та депривації. Питання традицій, норм та цінностей не є першочерговим у їхньому повсякденному житті. Серед тих респондентів, що визначились з ціннісно-нормативними вподобаннями, 36,8% схильні до східнослов'янської моделі, прихильників західноєвропейської менше майже удвічі, а однозначно її сприймають лише 10,8%, що є найнижчим показником у країні.

Другим за складністю запитання виявилось для жителів Півдня: 28,6% респондентів було важко відповісти. Уподобання решти розділились майже порівну, з деякою перевагою прихильників традицій, норм і цінностей східнослов'янських країн: 38,5% та 32,8% відповідно.

Дані про сприйняття традицій, норм та цінностей у Центральному регіоні практично збіжні з даними по Україні загалом.

Неочікувані дані були отримані по Західному регіону. Здавалося б, у регіоні, що наближений до західного кордону, жителі якого мають тісні культурно-історичні, економічні та побутові зв'язки з такими європейськими країнами, як Польща, Чехія, Угорщина, повинна відбуватися чітка ціннісно-нормативна самоідентифікація населення. Але дослідження показує, що 22,1% респондентів було важко відповісти на запитання про їхні ціннісні вподобання. Цей показник незначною мірою нижчий (на 2,1%) за показник в цілому по країні, але значно вищий (на 6,5%) за показник, що був отриманий у Східному регіоні. Підтвердилася гіпотеза про проєвропейську орієнтацію значної частини населення регіону: її однозначно підтримує практично чверть населення,

що на 7,8% більше, ніж загалом по країні. Скоріше традиції, цінності та норми поведінки країн Західної Європи підтримує 16,3% респондентів, що також більше на 1,7%. Таким чином, загальна підтримка даних уподобань 40,6%, – це найвищий показник у країні. Несподівано великою виявилася кількість прихильників традицій, цінностей та норм поведінки східнослов'янських країн. Скоріше чи повністю їх вважають близькими до своїх 37,3% населення, що майже збігається з відповідним показником у Східному регіоні – 36,8%. Хоча і є велика різниця з даними по країні загалом: у Західному регіоні даний показник на 7,2% менший.

Таким чином, у дослідженні отримана доволі неоднозначна відповідь на запитання *“Чи відповідають цінності та норми, що панують в Україні, європейським стандартам?”*. З одного боку, є велике прагнення влитися в європейську сім'ю, з другого – спостерігається розбіжність між тими традиціями, цінностями та нормами поведінки, що панують в Європі та в Україні.

Дослідження виявило, що одного декларування просування України до європейських традицій, цінностей та норм, європейської спільноти замало. Потрібно створювати соціально-економічні, політичні та соціокультурні передумови для цього.

Можна стверджувати, що українське суспільство у 2017 р. перебуває в стані глибокої аномійної деморалізованості, воно є розколотим за своїм сприйняттям цінностей та норм. Подолання цього розколу приведе до консолідації та просування на шляху створення нового суспільного ладу. Але для цього потрібно проводити зважену політику, обережно, з повагою, ставитися до ціннісних та нормативних уподобань населення різних регіонів держави, враховуючи їхні культурно-історичні особливості.

Для досягнення суспільної згоди потрібно підвищувати рівень життя українського народу до рівня хоча б найближчих європейських сусідів. Тоді простіше буде сформувати у населення чіткіше уявлення про демократичні цінності та норми, що повинні панувати у розвинених суспільствах. Зусилля Міністерства культури, Міністерства інформаційної політики, Міністерства молоді та спорту та Міністерства освіти і науки повинні бути спрямовані на більш активну

роз'яснювальну роботу серед населення України щодо поширення європейських демократичних цінностей в українському суспільстві, яке сприятиме його інтегрованості, його єдності та стабільності, що забезпечить найскоріше створення об'єднуючої національної ідеї, нового соціального порядку в державі.

Література

1. *Панина Н.* Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии // Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. № 1. С. 5–26.

2. *Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. словник-довідник / укладачі: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.; за заг. ред. В. М. Пічі.* Київ: Каравела, Новий світ–2000, 2002. 480 с.

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ

У статті розглядаються ключові тренди модернізації українського суспільства, причини, які найбільше заважають цьому процесу. Відзначається, що примітною рисою модернізаційних процесів, які вже протягом більше двадцяти років відбуваються в різних сферах соціально-економічного, духовно-культурного та суспільно-політичного життя України, є те, що вони мають переважно несистемний характер і, як закономірний наслідок, загалом низьку ефективність.

Ключові слова: модернізація, цивілізаційний вибір, ментальність, ідентичність, гуманістичні цінності, європейська цивілізація, ціннісно-нормативна система.

В статье рассматриваются ключевые тренды модернизации украинского общества, причины, которые более всего мешают этому процессу. Отмечается, что примечательной чертой модернизационных процессов, которые уже на протяжении более двадцати лет происходят в разных сферах социально-экономической, духовно-культурной и общественно-политической жизни Украины, есть то, что они имеют преимущественно несистемный характер и, как закономерное следствие, в целом низкую эффективность.

Ключевые слова: модернизация, цивилизационный выбор, ментальность, идентичность, гуманистические ценности, европейская цивилизация, ценностно-нормативная система.

The paper examines key trends in Ukrainian society's modernisation and a set of reasons described as the main obstacles to its fulfillment. The authors underscore that the most notable characteristic of the modernisation processes taking place in different areas of socio-economic, sociopolitical, spiritual and cultural life of Ukraine for more than twenty years is that these processes have been mostly non-systemic and, as a result, generally inefficient.

Keywords: modernisation, civilisational choice, mindset, identity, humanistic values, European civilisation, system of social norms and values.

Дослідження модернізації сучасних суспільств є однією з центральних проблем соціального пізнання, особливістю якого є осмислення глобалізації як історичної тенденції сучасної епохи. Вивчення соціальної реальності необхідне в плані функціонування інноваційних процесів, де формується новий розклад/спектр/розмаїття соціальних зв'язків, культурних норм, психологічних установок, духовних цінностей, особистісних моделей поведінки, політичних режимів, економічних інститутів [1, с. 922].

Можна відзначити, що наразі суспільний розвиток сучасного світу відбувається під знаком модернізації. Як наслідок, модернізаційна парадигма в суспільстві також продовжує постійно активізуватися, здійснюючи експансію в нові для неї галузі теоретизування, абсорбуючи й адаптуючи нові теоретико-методологічні підходи. Процес модернізації при цьому має комплексний і системний характер, який є дотичним до всіх сфер у соціальному, політичному та економічному житті суспільства; супроводжується трансформацією інструментів його реалізації і способів посилення контролю з боку громадянського суспільства, ініціює раціоналізацію технологічного прогресу. Він є довгостроковим процесом, тому що масштаб вирішуваних завдань вимагає постійних і адаптивних змін, є відповіддю на кризові явища в соціетальній системі країни.

Сучасність є багатовимірним світом і для її цілісного сприйняття потрібна концептуалізація самого феномену модернізації. Теоретично обґрунтоване й узагальнене розуміння модернізації дає український дослідник П. Кутуєв, який убачає в ній цілеспрямовану радикальну трансформацію суспільства, що заторкує як мікрорівень – наприклад, змінюючи зразки соціальної дії та її орієнтацію, формуючи нову ідентичність, так й інституційну структуру соціуму [2, с. 27].

Роль модернізації полягає у використанні можливостей і потенціалу соціуму, де радикальна трансформація спрямована на користь усіх людей, з метою створення як суспільства рівних можливостей, так і соціальної справедливості.

У такому розумінні підвищується роль модернізації як системи процесів, завдяки яким слаборозвинені суспільства або суспільства, що розвиваються, намагаються зменшити, навіть подолати розрив, що відділяє їх від розвинених країн у економічному зростанні, конкурентоспроможності на глобальному ринку і підвищенні якості життя [3, р. 25].

Наша сучасність яскраво доводить нам, наскільки важливим є аспект раціоналізації суспільства у процесі його політико-соціального та історичного розвитку. Будь-яке суспільство, що прагне стати громадянським, збудувати правову державу, повинне постійно замислюватись над найбільш раціональним шляхом їх досягнення. Цей раціональний шлях полягає саме в його постійній модернізації, тобто постійній зміні, ускладненні політичних, економічних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до потреб раціонального та ефективного існування суспільства.

Водночас такий підхід має універсалістський потенціал, який реалізується в соціетальному і культурному здобутках людства. У цій площині зазначимо, що в процес модернізації нерозривно вбудовані соціокультурні виміри: емансипаційні ціннісні орієнтації, раціональна парадигма світосприйняття, особистісна відповідальність, довіра, солідарність, громадянська активність та ін. Ці загально визначені модернізаційні виміри завжди пов'язані з конкретно-історичними реаліями і втілюються через національний контекст, що породжує певні колізії й може призводити до соціальних дисфункцій та конфліктів.

Україна ідентифікує себе насамперед як європейська держава. Це визначено її історичним минулим, географічним становищем, належністю до культурних традицій європейської цивілізації, соціетнічним складом населення, можливостями економічних зв'язків з країнами Європи. Європейська інтеграція залишається стратегічним напрямом української зовнішньої політики, яка характеризується позитивним ставленням населення до ЄС. Так, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2017 р., до ЄС прихильно ставиться 55,1% українських громадян.

Отже, вступаючи на шлях модернізації, українському суспільству необхідно втілювати такі ключові тренди:

1. Входження до європейського/світового цивілізаційного простору.

Бурхливий розвиток глобалізаційних процесів і посилення їх впливу на характер і особливості цивілізаційної еволюції в сучасному світі слід розглядати як імператив, вимогу часу. У цьому сенсі для України важливо врахувати і реалізовувати можливості глобалізації (транснаціональні переміщення капіталів, послуг і людських ресурсів; технологічна інте-

грація; інформаційно-комунікаційна революція). Вони мають пряме відношення до контексту сучасного українського культурно-цивілізаційного виміру. Це означає насамперед вирішення найважливіших модернізаційних проблем українського суспільства: а) національно-культурної ідентифікації; б) структурного цивілізаційного вибору; в) відповідності культурно-історичного фону модернізаційним перетворенням; г) реалізації цінностей особистісної трансформації; д) адекватності “реформаторської” свідомості.

Це уможливило виділити закономірності соціокультурного розвитку великих людських угруповань, де ефективно діють регулятивні принципи збереження та розповсюдження інституційних і неформальних відносин у соціумі. Мається на увазі забезпечення цілісності такої спільноти за наявності внутрішніх суперечностей, конфліктів, розбіжностей. Долучення до певної цивілізації є нагальною проблемою, зокрема, для України, яка перебуває в точці біфуркації. Але це зумовлено виявленням тенденцій і перспектив розвитку внутрішніх суспільних процесів.

Європейська смислова традиція, прагматична соціалізація індивідів та раціоналістична інституалізація соціуму, які складають основу її послідовного модерну, дають підстави вважати, що людина здатна логічно осмислити певну соціоінноваційну ситуацію. Наступним кроком є вибір обґрунтованого варіанта її розв’язання, що передбачає відповідну мету і послідовність її реалізації, де основними вимірами модернізації можна зазначити такі: 1) універсальні соціальні процеси і характеристики розвитку суспільства (в *змістовному* сенсі це: ринок, демократія і стратифікація; у *формальному* сенсі це: індустріалізація та урбанізація); 2) цивілізаційна варіативність і особливості культурних програм; 3) ціннісно-імперативний зміст і антиномічність; 4) перманентність змін та інноваційність; 5) зростання продуктивності, підвищення життєвих стандартів і спроможності людей.

Кризове становище, в якому продовжує залишатися українське суспільство (економічна стагнація і політична нестабільність, соціальна незахищеність значної частини населення, зниження рівня освіти, науки, культури, моральний занепад), ставить перед науковцями завдання неупереджено осмислювати причини, які його породили, а також чинники, що гальмують вихід із нього. Політологи та експерти вказу-

ють на причини такої ситуації, хоча найбільш вразливим місцем цього залишається низька задіяність ментальних чинників суспільних трансформацій. Слід мати на увазі, що суспільна свідомість є сферою, в котрій відбувається формування суспільних інтересів і виробляється чітка система мотивацій та стратегій, цілеспрямованої діяльності як окремої особи чи соціальної групи, так і суспільства в цілому.

2. Формування ментальності як домінуючої риси людини.

Ментальність можна визначити як сформовану під впливом географічних і соціокультурних факторів систему стереотипів поведінки особистості, її чуттєво-емоційних реакцій і мислення, що є вираженням ієрархічно зафіксованих пріоритетів і культурних цінностей.

Ментальність народу формується впродовж усієї його історії і є [результатом] довготривалого історичного розвитку. Він відображає своєрідність суспільно-історичного досвіду, нагромадженого в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах життя. Ментальність разом з матеріальними чинниками інтегрує народ, націю в єдине ціле, складає основу національної ідентичності та ідентифікації особистості, споріднює один народ, націю з іншими та відрізняє його від них, робить його неповторно самобутнім. Тому ментальність як суспільний феномен глибоко поєднана сутнісними зв'язками з соціальністю, з її історичними трансформаціями. Вона є динамічно корелятивною історичним типам соціальності, які виступають її суб'єктами, носіями, враховує їх своєрідність, відображає їхню природу і сама надає їм особливу оформленість.

Ментальність забезпечує усталеність системоутворюючого домену історично сформованих етнонаціональних характеристик психотипу людини, тобто її культурне ядро. Усвідомлення людиною належності до певної культури є важливим атрибутом розуміння свого буття серед інших народів, сприяє підвищенню самооцінки у світі, а також впливає на вибір шляху розвитку.

Усі ментальні особливості української соціальності знаходять висвітлення в особливостях соціальних процесів, ідеології, своєрідності інституту державної влади. Таким чином, соціокультурні, ментальні основи й передумови соціальних поступів, незважаючи на те, що вони невіддільні від соціально-економічних і політичних основ і передумов, є фундаменталь-

ними в історичному змісті і відіграють майже вирішальну роль у виборі того або іншого напрямку суспільного розвитку.

Україна-Русь (як і інші православні держави тієї епохи) отримала свій “цивілізаційний пакет” не з Риму, а з Константинополя. Він міг відрізнятись в деталях, але суть його – полісно-християнська – була такою самою, як і в західних європейців.

По-перше, традиція виборності збереглася в нашій вічовій культурі, коли вільні глави сімейств сходилися на головну площу спільно вирішувати справи країни. Тут ми простежуємо ту саму систему, що була започаткована в Афінах чи Римі (вільні чоловіки, які платять податки, володіють власністю і приймають доленосні суспільно значущі рішення).

По-друге, у Русі-Україні органічно були імплементовані такі ознаки європейського формату, як магдебурзьке право, цехова і гільдійна організація, представницькі органи влади (сейми та ради), васальна система і виборність правителів. Усі ці інституції базувалися на чіткому договорі сторін, де були позначені їхні права й зобов’язання. Адже європейська традиція договорів між двома рівними сторонами є однією з найтиповіших і природних українських традицій. Тому абсолютна більшість українських територій тією чи тією мірою вписувалась у західноєвропейський політичний, економічний та соціокультурний контексти [3, с. 20].

Понад те є емпіричні підтвердження того, що у глобальному масштабі зміни ціннісних орієнтацій (соціокультурний вимір модернізації) відбуваються раніше, ніж інституціональні зміни [4, с. 19]. Формування модернізаційного контексту спричиняє і трансформацію менталітету, що передбачає зміну якості мислення, де центральне місце займає “раціоналізація” (М. Вебер) масової свідомості.

Раціональність селекції та адаптації свого і зарубіжного досвіду набуває в умовах сучасного історичного вибору вирішального значення. Власне, від якості такого роду селекції/адаптації, тобто від ступеня цієї раціональності, як синтезу розуму, логіки, обачливості, об’єктивності, ефективності, залежить у остаточному підсумку адекватність вибору пріоритетів національного розвитку. Для українців уже став звичним дискурс з приводу конкретних і прагматичних цілей і завдань, виходячи з суспільно значущих стратегій життєдіяльності, який нав’язується деякими політичними силами.

Тому однією з основних рис сучасного суспільства, що модернізується, є індивідуалізм. А це означає, що людина в цій спільноті вільна від групових зв'язків і залежностей, які наказують їй. Вона має небувало широкі права не лише як громадянин, член суспільства, а й як особистості, яка сама вирішує, яким чином формувати свою життєву стратегію, а також особисто несе відповідальність за всі свої успіхи та поразки [6, с. 583].

3. Визнання ідентичності як об'єднуючого чинника.

Вона на основі загальних ідей і цілей формує історичну спільність людей з єдиною духовною і матеріальною культурою відповідно до соціального середовища життєдіяльності. Цей чинник є необхідною передумовою зміцнення прав і свобод громадян України всіх національностей, створення громадянського суспільства та його динамічного розвитку.

Змінюване соціокультурне середовище стає визначальним чинником, що актуалізує процес ідентифікації.

У 2017 р. громадянська самоідентифікація українців суттєво посилилась: 57% жителів України передусім вважають себе її громадянами (у 2012 та 2013 рр. відповідно по 48,4% та 50,6%). Поменшало уявних громадян колишнього Радянського Союзу: лише 3,2% українців вважають себе мешканцями вже неіснуючої держави, тоді як у 2012 р. – 8,4% опитаних, а у 2013 р. – 6,6%. Відмітимо, що вкрай рідко українці відчувають себе громадянами Європи (1,4%). А втім, зауважимо, що для третини (31,1%) українського суспільства найбільш близькі традиції, цінності та норми країн Західної Європи (у 2014 р. було 28,1%) [7, с. 443].

4. Вибір гуманістичних цінностей як основи модернізаційного життєстрою суспільства (життя людини, людська гідність, толерантність).

Життя людини – це самодостатня цінність у соціоісторичному розумінні і в інструментальному значенні, що відокремлює цивілізовану життєдіяльність спільнот від традиційної.

Концепт гідності людини, за Габермасом, становить основу такого статусу громадян, які визнають один одного як суб'єктів рівних прав. Гідність людини – це “моральне «джерело», звідки підживлюється контент всіх основних прав” – права на свободу, соціальні, культурні права тощо, в їх паритеті, синтезі та неподільності, без виділення будь-яких з них (наприклад, економічних) як переважних [8, с. 15–17].

Толерантність як спосіб досягнення взаєморозуміння і узгодженості різних інтересів, мотивів, орієнтацій людей,

соціальних груп або суспільства до переконань, вірувань і традицій інших людей чи спільнот. У сучасному світі толерантність повинна стати політичною необхідністю і культурною нормою модернізації. За умов динаміки становлення глобалізаційної цивілізації сучасного світу потреба переходу до нового типу соціальних відносин, заснованих на принципах соціокультурного плюралізму і толерантності, стає очевидною.

Ці тенденції слугують дороговказами перманентних перетворень у різних сферах життєдіяльності українського соціуму, що можуть з'явитися лише за умов реальної стратегії його модернізації.

Примітною рисою соціальних змін, які вже більше двадцяти років відбуваються в різних сферах соціально-економічного та суспільно-політичного життя українського суспільства, що трансформується, є те, що вони мають переважно несистемний характер і, як закономірний наслідок, загалом низьку ефективність. Так, за даними моніторингу 2017 р. Інституту соціології НАН України, майже половина (44,7%) населення вважає, що на сьогодні жодна з головних сфер життєдіяльності суспільства не є модернізованою. Близько 18,8% опитаних завагалися з відповіддю. Найбільш модернізованими, на думку 17,6% респондентів, є інститути громадянського суспільства (волонтерство та ін.); це найбільший відсоток серед запропонованих варіантів. Економічну сферу вважають найбільш модернізованою – 13,3% респондентів, ціннісно-нормативну систему (автономія особистості, життя людини, особиста гідність, індивідуальна відповідальність, толерантність тощо) – близько 11,5% і політичну сферу вважають найбільш модернізованою найменша частка опитаних – 9,2% (табл. 1).

Державна політика у сфері модернізації економіки повинна бути складовою загального механізму модернізації економіки, який передбачає розв'язання трьох взаємопов'язаних проблем, а саме: проведення прагматичної економічної політики, відновлення індустріального потенціалу країни, удосконалення системи соціального захисту населення в широкому розумінні цього слова. Інструментом модернізації є здійснення низки реформ, спрямованих на впровадження найбільш ефективних принципів, механізмів та форматів управління економічними процесами в країні.

Кінцевим якісним результатом економічної модернізації має стати реальне зменшення розриву між Україною та країна-

Таблиця 1

Яка з наведених нижче складових українського суспільства є найбільш модернізованою? (%)

Інститути громадянського суспільства (волонтерство та ін.)	17,6
Економічна сфера	13,3
Ціннісно-нормативна система (автономія особистості, життя людини, особиста гідність, індивідуальна відповідальність, толерантність тощо)	11,5
Політична система	9,2
Інше	0,8
Жодна зі сфер не є модернізованою	44,7
Важко відповісти	18,8

ми з розвинутою ринковою економікою. Показником успішності такого процесу має стати зменшення відставання України за рівнем доходу (ВВП) на душу населення від розвинутих країн та зростання індексу людського розвитку.

Ключове значення для розв'язання сучасних економічних проблем України мають реформи, які повинні бути спрямовані на те, щоб запровадити найбільш ефективну систему державного управління процесами модернізації економіки в країні на основі інтегрального поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості, ресурсної збалансованості та екобезпеки.

Ми беремо участь у глобальній боротьбі за майбутнє країни. Тут на перший план виходить конкуренція моделей управління модернізацією суспільних процесів, зокрема, економічної сфери.

Саме від конкурентоспроможності моделі управління Української держави залежатиме статус України у світі.

Розвиток української економіки дедалі більше залежить від якісно нового соціально-економічного середовища, яке певним чином впливає на створення та активізацію умов і можливостей для модернізації. Цілком правомірно за такої ситуації спиратися на суттєве підвищення інноваційності соціально-економічного середовища з урахуванням інтересів інвестора, продуктивного агента й національної економіки. Саме узгодженість цілей та інтересів цієї тріади відкриває перспективу формування активного суб'єкта модернізації економічної сфери.

Отже, для нової економічної політики засадничими принципами є: 1) соціальний консенсус (інвестор – продуктивний

агент – національна економіка); 2) інноваційний розвиток вітчизняної економіки; 3) пріоритет соціальних аспектів ринкових трансформацій; 4) орієнтація на економічне зростання; 5) прагматична індустріальна/продуктивна політика, спрямована на посилення світової конкурентності національної економіки [9, с. 28].

Одним із головних завдань економічної політики є зупинення не лише деіндустріалізації, а й деградації соціального капіталу.

Соціальний капітал – це ресурс суспільства, який формується на засадах довіри, взаємності, самоорганізації діючих суб'єктів міжособистісної, колективної та інституціональної взаємодії. Він пов'язаний з необхідністю регулювання людських взаємовідносин з оптимальними соціальними та економічними витратами; з іншого боку – потребою переходу до певного цивілізаційного вибору як усвідомленого українським соціумом магістрального тренду своєї життєдіяльності.

Важливе завдання соціального капіталу – це реалізація інтеграційних принципів: довіра, взаємність, самоорганізація. У соціальному житті ці принципи використовуються з метою максимізації негативних явищ, за рахунок зміни елементів, зв'язків, властивостей і стосунків у суспільстві. Особливо це помітно у його прагненні до максимуму демократії, ефективного управління, інтеграції соціуму тощо [10, с. 37].

Сьогодення українського суспільства свідчить, що в країні є значні потенційні резерви соціального капіталу, які нині реалізуються, стають могутнім стимулом для колективної дії, волонтерства, соціальної відповідальності і взаємодопомоги. Україна створює новітню історію, закладає новий архетип – соціальний капітал, який інтегрує, суспільство.

Питання підтримки модернізаційних реформ – узагалі одне з найважливіших: адже системні зміни у всіх сферах життя неможливі без підтримки владних структур та соціальних інститутів. За даними моніторингу 2017, більше третини (36,4%) опитаних вважають, що жодна структура не сприяє модернізації українського суспільства. Приблизно однакова частка (18,7% і 18,4% відповідно) респондентів вважають, що більшою мірою модернізації сприяють вітчизняні громадські організації та асоціації і міжнародні громадські організації. Про сприяння модернізації бізнесових осередків заявляють 11,6% респондентів. Меншою мірою

сприяють модернізації усіх сфер життя об'єднання роботодавців (9,1%), Президент України (8,9%), Національна академія наук України (7,6%), Верховна Рада України (6,2%) і Кабінет Міністрів України (5,1%). Не визначилися з відповіддю – 22,4% респондентів.

Очевидно, що зрозуміти реальний суспільний запит на задекларовані реформи, готовність різних суб'єктів сприяти та активно діяти в досягненні визначених цілей можливо лише тоді, коли відбудеться широке інформування суспільства, роз'яснення цілей і шляхів модернізаційних реформ. Принаймні суспільство має зрозуміти ідеологію запропонованих реформ, на забезпечення чого вони переважно спрямовані – політично консолідованого суспільства на засадах нового порядку життєустрою. Він передбачає відкритий діалог влади з суспільством, його активними суб'єктами як основу для сучасного суспільного договору.

За даними моніторингу Інституту соціології за 2017, майже однакова кількість (з невеликою різницею) респондентів зазначає три основні причини, які найбільше заважають модернізації українського суспільства: відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес – 27,5%; небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати українське суспільство – 26,2%; небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо) – 24,7%. Лише 7,6% респондентів вважають, що найбільше заважає модернізації українського суспільства слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтримці цього процесу.

Таблиця 2

Які наведені нижче владні структури та соціальні інститути сприяють модернізації українського суспільства? (%)

Вітчизняні громадські організації та асоціації	18,7
Міжнародні громадські організації	18,4
Бізнесові осередки	11,6
Об'єднання роботодавців	9,1
Президент України	8,9
Національна академія наук України	7,6
Верховна Рада України	6,2
Кабінет Міністрів України	5,1
Політичні партії та блоки	3,7
Інше	0,1
Ніхто не сприяє	36,4
Важко відповісти	22,4

У суспільній свідомості за роки тривалої розбудови української демократичної держави сформувалась усталена думка щодо кризи перспективи найближчого історичного майбутнього. Невизначеність останнього трансформується в “настрій щоденного очікування” – горизонт усвідомленої соціальної взаємодії звужується до найближчого оточення. Але загальним орієнтиром розвитку суспільства в процесі трансформації соціальних відносин, інституцій і типів порядку є розширення “прав і свобод” на засадах можливості вибору людини. Отже, у підсумку термінальним/кінцевим критерієм модернізації слід вважати збільшення спроможності людей у здійснення ними вибору.

Таблиця 3

Що, на Вашу думку, найбільше заважає модернізації українського суспільства? (%)

Відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес	27,5
Небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати українське суспільство	26,2
Небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)	24,7
Слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтримці цього процесу	7,6
Інше	0,4
Важко відповісти	13,7

У сучасних умовах раціональний, соцієнтальний вибір сприяє розумінню суспільством організаційної мобілізації, яка об’єднує людей, соціальні групи, громадські рухи на засадах солідарності. Вона передбачає вибудовування міцних горизонтальних зв’язків усередині самого соціуму, розвиток соціальної самоорганізації, подолання катастрофічної для нашої країни прірви між владою і народом. За такої соціальної практики з’являються передумови для створення інноваційної української соціальності, заснованої не на моноцентризмі влади, а на владній поліархії та реальній солідарності влади і народу.

Отже, модернізація є процесом, коли суспільство відповідає сьогочасним викликам і трансформується в річищі світових тенденцій розвитку, досягаючи перспективного результату і порівняно високої конкурентоспроможності на світовій арені.

Усвідомлення українським суспільством свого реально-го статусу в динаміці соціетальної нестабільності розвитку глобального суспільства має сприяти продукуванню ним оптимальної моделі соціально-економічного розвитку і чіткої орієнтації в системі міжнародних зв'язків, а також ефективної конкурентоспроможності на світовій арені. Це, у свою чергу, визначає такі етапи розвитку модернізації українського суспільства: 1) подолання традиційних цінностей; 2) адаптація до цінностей, норм, інституцій, моделей, зразків поведінки, соціокультурних проявів європейської цивілізації; 3) модернізаційна спрямованість суспільства на виклики, що мотивують соціальних суб'єктів на інноваційну діяльність, яка принесе реальні та відчутні результати, передусім у соціальному вимірі.

Література

1. *Добреньков В. И., Кравченко А. И.* Фундаментальная социология: в 15 т. Т.4: Общество: статика и динамика. Москва: ИНФРА-М, 2004. 1120 с.

2. *Кутуєв П. В.* Модерн, модернізація та розвиток: ідеї та практики: монографія. Київ: Талком, 2015. 467 с.

3. *Martinelli A.* GlobalModernization: Rethinking the project of modernity. London: SAGE Publications, 2005. 199 h.

4. *Примост В.* 2015-й: що ми напишемо на прапорі перемоги? // Український тиждень. 2014/2015. № 52. 2015. 3 січня. URL: <http://tyzhden.ua/Society/126505>.

5. *Савельєв Ю.* Соціокультурні виміри модернізації та економічний розвиток європейських суспільств: Україна в координатах цінностей та ідентичності // Соціологія, теорія, маркетинг. 2016. № 3. С. 18–37.

6. *Штомпка П.* Социология: Анализ современного общества. Москва: Логос, 2005. 664 с.

7. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Вип. 3(17). Київ: ІС НАН України, 2016. 546 с.

8. *Хабермас Ю.* Концепт человеческого сотрудничества и реалистическая утопия прав человека // Эссе к конституции Европы. Москва: Весь мир, 2013.

9. *Збірник доповідей Інституту стратегічних досліджень “Нова Україна” за 2016 рік.* Кіровоград: ТОВ “Імекс - ЛТД”, 2016. 234 с.

10. *Давыдов А.* Математическая теория максимума и минимума для социологии // Тезисы Первого Всероссийского социологического конгресса “Социология и общество”. Санкт-Петербург, 2000.

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО “ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВИБОРУ”

У статті аналізується ставлення населення України до “європейського вибору”. Сама ця модель суспільного розвитку охарактеризована як імітаційна. Її соціально-економічною основою виступає неоліберальна програма реформ. Результатом неоліберального реформування на основі Вашингтонського консенсусу є перетворення України на периферійну країну світової капіталістичної системи. Показано, що ставлення населення України до “європейського вибору” має неоднозначний і суперечливий характер. Одні аспекти цього вибору отримують значну підтримку суспільства, інші, такі як неоліберальні ринкові реформи, переважно ним не підтримуються. Робиться висновок про майбутнє посилення соціальної боротьби навколо проблеми вибору шляху суспільного розвитку України.

Ключові слова: суспільний розвиток, неолібералізм, периферія світової капіталістичної системи.

В статье анализируется отношение населения Украины к “европейскому выбору”. Сама данная модель общественного развития охарактеризована как имитационная. Ее социально-экономической основой выступает неоліберальная программа реформ. Результатом неоліберального реформирования на основе Вашингтонского консенсуса является превращение Украины в периферийную страну мировой капиталистической системы. Показано, что отношение населения Украины к “европейскому выбору” носит неоднозначный и противоречивый характер. Одни аспекты этого выбора получают значительную поддержку общества, другие, такие как неоліберальные рыночные реформы в основном им не поддерживаются. Делается вывод о грядущем усилении социальной борьбы вокруг проблемы выбора пути общественного развития Украины.

Ключевые слова: общественное развитие, неоліберализм, периферия мировой капиталистической системы.

The paper presents the analysis of the attitude of Ukraine’s population towards the European choice. This model of the social development is characterised as imitative. Its socio-economic basis is the neoliberal programme of reforms. The result of neoliberal reforms

based on the Washington Consensus is the transformation of Ukraine into a peripheral country of the world capitalist system. It is demonstrated that Ukrainians' attitude towards this version of "European choice" is ambiguous and contradictory. Some aspects of this choice get significant public support, whereas others, such as neoliberal market reforms, do not seem to encounter public approval. The author concludes that the struggle around the problem of choosing a path for Ukraine's social development will intensify.

Keywords: *social development, neoliberalism, periphery of the world capitalist system.*

З самого початку виникнення України як незалежної держави перед українським суспільством постала проблема соціального вибору, тобто обрання моделі бажаного суспільства на основі певного соціального ідеалу, який ґрунтується на певній соціальній ідеї. Звісно, процес соціального вибору передбачає наявність соціальних суб'єктів вибору, які цілеспрямовано втілюють соціальний ідеал на практиці як засіб розв'язання фундаментальних історичних проблем, що постали перед суспільством. У певному сенсі соціальний вибір передбачає наявність соціального проекту, в якому досягнення соціального ідеалу є метою діяльності соціального суб'єкта, що поєднується з розробкою і реалізацією стратегій досягнення цієї мети.

Тож до яких варіантів соціального вибору схиляється українське суспільство і наявні в ньому соціальні суб'єкти? З яким образом бажаного суспільства, суспільним проектом вони себе ототожнюють? Чи можна сказати, що в суспільстві домінує який-небудь один соціальний проект, соціальна ідея, ідеологія і що суспільство однозначно визначилося в соціальному сенсі?

Тут слід розрізняти офіційно продеклароване однозначне самовизначення суспільства, що становить партикулярний інтерес певних соціальних суб'єктів як універсальний інтерес всього суспільства, та його реальне самовизначення, дослідити яке дає можливість соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України.

Отже, офіційна позиція відома. Вона виходить з ідеологемі так званого європейського вибору, намагання увійти у коло "цивілізованих" народів, конкретним утіленням чого має бути євроатлантична інтеграція та вступ до ЄС. Згідно з

цією ідеологемою завдання України полягає в тому, щоб повернутися до магістрального природного шляху розвитку цивілізації, проторованого Заходом, від якого її відвернули “російський імперіалізм” та “штучний соціалістичний експеримент”. Зробити це Україна зможе через трансформацію власних суспільних інститутів та відносин за зразком та відповідно до стандартів країн Заходу, запозичуючи їх інститути, норми, цінності тощо.

У цій позиції очевидним є її запозичувальний несамостійний характер, який зумовлює імітаційний характер стратегії суспільного розвитку за моделлю так званого наздоганяючого розвитку. Власне, така позиція призводить до того, що українське суспільство значною мірою втрачає суб’єктність, оскільки концептуальна влада делегується експертним та правлячим колам західних суспільств, які й стають чи не ключовими суб’єктами суспільного вибору України, маніпулюючи інтересами і свідомістю насамперед владного співтовариства України.

Досвід реформування економіки і суспільства впродовж двадцяти п’яти років свідчить про те, що обрана владними елітами України після розвалу СРСР модель розвитку, здійснювана на засадах неолібералізму, яка характеризується імітаційністю, політичною та інтелектуальною несамостійністю “реформаторів”, відзначається руйнівним та деградаційним характером суспільних перетворень. Це є значною мірою результатом того, що соціальні перетворення базуються не на адекватному усвідомленні реальних потреб та проблем власного суспільства, а на певних ідеологічних уявленнях про них. Покидавши в основу стратегії соціально-економічного розвитку країни низку ідеологем і міфологем, вироблених економічними напрямками неоліберального гатунку та транзитологією, які запозичив імітаційний інтелект суб’єкта перетворень, владна еліта досягла катастрофічних результатів – значних втрат науково-технічного, індустріального і агропромислового потенціалу, деградації соціальної сфери суспільства, значного соціального розшарування, зубожіння населення, запровадження експортно-сировинної моделі економічного розвитку.

Простий перелік наведених вище негативних тенденцій, які були постійним фактором соціальних змін в Україні після

руйнування СРСР і які поглиблюються під впливом світової фінансово-економічної кризи, свідчить про те, що країна за часи незалежності переживає процес швидкої периферізації, тобто перетворення на периферійну частину світової капіталістичної системи. Периферійність – це такий спосіб включення країни до світових виробничо-вартісних ланцюгів, за якого її роль у світовому поділі праці зводиться до постачання сировини, дешевої робочої сили та місця зосередження низькотехнологічних екологічно шкідливих галузей виробництва, що виробляють продукти з низькою доданою вартістю. Тому країни периферії не мають можливості акумулювати достатньо ресурсів для забезпечення потреб власного розвитку, постійно відчувають нестачу капіталів, яка поглиблюється їх систематичним вивозом з країни, і структурно залежать від світових центрів накопичення капіталу, потреби яких визначають світосистемні параметри розвитку периферійних країн. Узагалі, внаслідок дії механізму нееквівалентного обміну, за якого додаткова вартість систематично вилучається з країн периферії на користь країн центру, периферія є експлуатованою центрами світового капіталізму частиною світової економіки

На такий результат соціально-перетворчої діяльності олігархічно-бюрократичних кіл як ключового суб'єкта соціального вибору суттєво вплинула особливо агресивна, неоліберальна форма “ринкових” перетворень на ідеологічних засадах Вашингтонського консенсусу. Останні здійснювалися у вигляді заходів “шокової терапії”, нав'язуваних міжнародними фінансовими інститутами – Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Світовим банком (СБ) країнам Центральної та Східної Європи як єдино можливий і правильний шлях забезпечення економічного зростання. Неоліберальні реформи, які включали приватизацію, лібералізацію фінансів та торгівлі, дерегуляцію економіки, саме й були засобом включення так званих країн з перехідною економікою в світову капіталістичну систему на позиції експлуатованої периферії та відкриття транснаціональному капіталу нових сфер експансії. Таким чином, неоліберальна стратегія соціально-економічної трансформації українського суспільства не є витвором лише владної верхівки України, це були дії за ідеологічними настановами транснаціональних прокапіталістичних

сил, але вона погодилась на цей шлях “входження до світового співтовариства цивілізованих країн”, оскільки він відкривав їй можливості надзвичайно швидкого збагачення навіть ціною добре прогнозованої та скерованої соціальної катастрофи. Проголошення безальтернативності обраного курсу доповнювалося ідеологічним маскуванням його сутності та дійсних цілей. Проголошувалася розбудова соціально орієнтованої ринкової економіки на зразок соціал-демократичної моделі соціальної держави західноєвропейських країн. Натомість реальна практика реформування базувалася на принципах монетаризму чиказької школи М. Фрідмана. Вільний ринок замість регульованого пропонувався як засіб забезпечення економічного зростання, а через нього й розв’язання більшості соціальних проблем та побудови демократичного суспільства. Тобто проголошувалося досягнення такого результату, до якого процес неолібералізації принципово не міг привести.

Оскільки запровадження імітаційної неоліберальної моделі мало наслідком не перехід до “високорозвиненої демократії”, а периферізацію українського суспільства, цю модель було б точніше назвати імітаційно-периферійною неоліберальною моделлю. Власне, вже сам імітаційний характер капіталістичного розвитку є ознакою обрання курсу на побудову капіталізму периферійного типу. За словами всесвітньо відомого аргентинського економіста Р. Пребіша, “у своєму прагненні розвиватися периферія має тенденцію слідувати тому, що роблять і думають у центрах. Відповідно на протизагу їх новаторському капіталізму периферійний за своєю суттю є імітаційним” [цит. за: 1, с. 23].

Здавалося б, здійснений “європейський вибір”, головна декларована мета “Євромайдану”, загалом підтримується суспільством. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2017 р., до вступу України до ЄС, позитивно ставляться 55,1 % громадян України (негативно – 24,8%, а не визначилися щодо цього питання 20,2% населення). Ця тенденція є майже незмінною з 2014 р. і відрізняється від ситуації 2013 р., коли позитивно ставилися до вступу до ЄС 41,6% населення, негативно – 27,9%, а не визначилися – 30,3%. Протягом останніх трьох років суттєво збільшилась частка тих, хто позитивно ставиться до вступу

до НАТО. Якщо у 2013 р. цю ідею підтримували 14,4% населення (54,4% ставилися до неї негативно), то у 2014 р. кількість налаштованих позитивно щодо неї зросла до 34,9%, і навпаки, кількість налаштованих негативно впала до 34,8%. У 2015 р. рівень підтримки вступу до НАТО сягнув найвищого рівня – 43% населення України. Певною мірою це відбулося за рахунок тих, хто не визначився (у 2013 р. – 30,8%, у 2015 р. – 21,9%). Рівень негативного ставлення до приєднання до НАТО зменшився з 54,4% у 2013 р. до 34,2% у 2015-му. У 2017 р. частка прихильників вступу до НАТО складала 40,4%, супротивників вступу до Альянсу – 35,8%, а тих, хто не визначився – 23,2%.

Поряд з тим зменшилася підтримка ідеї приєднання України до Союзу Росії й Білорусі. У 2013 р. частка супротивників приєднання України до Союзу Росії й Білорусі становила 28,5%, прихильників – 48,9%, не визначилися 22,4% населення. Але з 2014 р. ситуація кардинально змінилася. У 2015 р. частка супротивників приєднання України до Союзу Росії й Білорусі становила вже 61,5%, прихильників – 21,6%, а тих, хто не визначився – 15,9% населення. Приблизно така ж картина спостерігається у 2017 р. (61,7%, 20,3%, 17,9% відповідно). Треба зазначити, що на зміну співвідношення прихильників та супротивників приєднання до ЄС, НАТО та Союзу Росії й Білорусі суттєво вплинула неможливість дізнатися думку населення Криму, а також частини Донецької та Луганської областей, яке головним чином не підтримувало ідею приєднання до НАТО й ЄС (хоча й меншою мірою) і, навпаки, підтримувало інтеграцію з Росією в економічному, політичному, геополітичному та культурному аспектах.

Проте, щоб зрозуміти, що картина ставлення українського суспільства до євроінтеграції значно складніша, ніж це здається, слід звернутися й до інших його аспектів. Згідно з ідеологією “європейського вибору”, процес перетворень, що відбувається в колишніх соціалістичних країнах, зображується як посткомуністична трансформація, змістом якої є формування “ринкової економіки” та ліберальної демократії. Тож має сенс поглянути на ставлення українського суспільства до цих складових “європейського вибору”.

Становлення ринкової економіки передбачає виникнення приватної власності на засоби виробництва та зміну ролі

держави в регулюванні економіки. Результати моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2017 р. свідчать, що ринкові реформи, спрямовані на приватизацію засобів виробництва і зменшення участі держави в управлінні економікою на користь ринкових механізмів, не знаходять підтримки у більшості населення. У 2014 р. скоріше позитивно щодо приватизації великих підприємств (19,9%) і землі (21,6%) висловилися тільки п'ята частина населення. Позитивне ставлення до приватизації великих підприємств та землі зросло у 2017 р. і становило 26,7% і 33,2% відповідно. І навпаки, негативно передачу їх у приватну власність сприймає більше половини суспільства – 54,4% і 52,9% відповідно у 2014 р. і 56,9% і 52,8% у 2017 р. Стосовно приватизації малих підприємств спостерігається протилежне співвідношення — частка респондентів, які ставляться до неї позитивно, перевищує частку тих, хто сприймає її негативно (таблиці 1, 2).

Таблиця 1

Ставлення населення України до приватизації засобів виробництва, 2014 р. (N=1800, %)

<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) ... ?</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати, негативно чи позитивно</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Не відповіли</i>
Великих підприємств	54,4	25,2	19,9	0,5
Малих підприємств	25,9	30,1	43,1	0,3
Землі	52,9	24,8	21,6	0,7

Таблиця 2

Ставлення населення України до приватизації засобів виробництва, 2017 р. (N=1800, %)

<i>Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) ... ?</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко сказати, негативно чи позитивно</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Не відповіли</i>
Великих підприємств	56,9	16,3	26,7	0,2
Малих підприємств	28,6	14,2	56,9	0,3
Землі	52,8	14,0	33,2	0,0

Аналіз ставлення суспільства щодо ролі держави в управлінні економікою виявив, що частка прибічників мінімізації її участі на користь ринкової стихії у 2017 р. хоч і зросла порівняно з 2014 р. (14,2% проти 9%), становить меншість. І навпаки, більшість населення (48,9% у 2014 і 46,6% у 2017 р.) схиляється до поєднання державного регулювання і ринкових методів. Частка тих, хто вважає, що було б краще повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, становила 26,1% у 2014 р. і 28% у 2017 р. Цікаво, що 67,3% молоді у віці до 30 років відкидають ринковий фундаменталізм, підтримуючи або повернення до планової економіки (17,7%), або поєднання державного регулювання і ринкових методів (49,6%), в той час як прибічників мінімізації державного регулювання на користь ринку серед них виявилось 19%. Не змогли визначитись щодо цього питання 14,4% населення у 2014 р. і 10,4% у 2017 р.

Також значною є частка громадян, які негативно ставляться до співробітництва з МВФ. Треба нагадати, що МВФ виступає головним фінансово-економічним інструментом Заходу в просуванні ринкових реформ на засадах неоліберального Вашингтонського консенсусу в країнах третього світу та “посткомуністичних” країнах і є чи не головною міжнародною інституцією, що нав’язує Україні неоліберальну периферійну модель розвитку. Якщо у 2013 р. до співпраці з МВФ позитивно ставилися 23,6% громадян України, негативно — 32,9%, а 43,5% не визначилися щодо цього питання, то у 2014–2015 рр. відбулося збільшення кількості тих, хто позитивно ставиться до МВФ (36,4% у 2014 і 44,3% у 2015 рр.) паралельно зі зменшенням частки тих, хто проти співробітництва з МВФ (22,4% у 2014 і 24,0% у 2015 рр.). Але вже у 2016 р. частка тих, хто негативно ставиться до співробітництва України з МВФ, зросла до 34,7%, частка прихильників МВФ зменшилась до 32,1%, а частка тих, хто не визначився, становила 33,0%. У 2017 р. негативно ставилося до співпраці з МВФ 36,8% населення України. І це не дивно, враховуючи, що МВФ постійно наполягає на зменшенні соціальних видатків, підвищенні пенсійного віку, збільшення тарифів ЖКК та цін на товари першої необхідності, на вільному продажу землі. Водночас частка тих, хто позитивно ставиться до співпраці з МВФ, становила 31,1%, а частка тих, хто не визначився — 31,9%.

Вочевидь, люди на власному життєвому досвіді зробили висновок про руйнівні наслідки запровадження імітаційної моделі периферійного капіталізму для соціального розвитку суспільства. Про ці наслідки яскраво свідчить той факт, що в 30,4% сімей середньодушовий дохід не перевищує офіційно встановленого розміру прожиткового мінімуму (1624 грн на особу на місяць на час проведення дослідження). Це є свідченням того, що Україна стає країною хронічної масової бідності, характерної для найменш розвинених країн світу. Якщо поглянути, які саме загрози найбільше лякають українське суспільство, то не менше, ніж розпаду України як держави, нападу зовнішнього ворога або повернення до “часів застою”, громадяни побоюються саме економічних загроз вітальному існуванню людей – безробіття, зупинення підприємств, голоду, невиплати зарплат, зростання цін, зростання злочинності (табл. 3). Тобто люди живуть в умовах постійних економічних загроз, які стали характерними рисами сучасного українського суспільства. Це свідчить про втрату державою контролю над соціальною і економічною ситуацією. На тлі цих фактів

Таблиця 3

**Найбільші суспільні загрози
в свідомості населення України, 2017 р. (N=1800, %)**

1. Зростання злочинності	42,8
2. Безробіття	60,6
3. Нападу зовнішнього ворога на Україну	38,3
4. Міжнаціональних конфліктів	17,4
5. Міжрелігійних конфліктів	8,2
6. Напливу біженців, переселенців і приїжджих	13,2
7. Зупинки підприємств	33,5
8. Повернення до старих порядків часів застою	11,1
9. Голоду	32,6
10. Масових вуличних безпорядків	21,8
11. Невиплати зарплат, пенсій тощо	62,7
12. Зростання цін	77,1
13. Встановлення диктатури в країні	17,7
14. Розпаду України як держави	27,9
15. Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	10,6
16. Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	23,2
17. Холоду в квартирі	25,0
18. Інше	1,9
19. По-справжньому нічого не бояться	3,2

видаються доволі дивними оптимістичні звіти державного керівництва про соціальні і економічні успіхи влади.

Отже, “європейський вибір”, під яким маскується неоліберальна імітаційна модель розвитку України, замість наближення до рівня індустріально-розвинених країн Заходу заводить країну у глухий кут периферійного капіталізму. Тому неоліберальна складова цього вибору не підтримується суспільством. Проте адекватного усвідомлення причин і наслідків вибору, тобто прямого зв’язку між обраним варіантом безоглядної євроінтеграції і слабкорозвиненості й зубожіння населення в суспільстві не спостерігається. У ньому панує ілюзія, що вступ до ЄС сам по собі гарантує настання європейського раю. Соціальний й соціально-класовий зміст “європейського вибору”, питання, в інтересах яких соціальних суб’єктів насамперед він здійснюється, суспільством ніби не помічається. Тобто за допомогою соціально не визначеної ідеї “європейського вибору” (оскільки ніяких соціальних характеристик суспільства, окрім “будемо жити як в Європі”, відкрито вона не містить) соціальний суб’єкт, який складається з транснаціонального капіталу та бюрократії, а також правлячих олігархічно-бюрократичних кіл України, має змогу здійснювати класову гегемонію в українському суспільстві.

Про слабку здатність суспільства бути суб’єктом власного розвитку свідчить його ставлення до історичних альтернативних засад, на яких має відбуватися суспільний розвиток. Хоча протягом 2012–2016 рр. зменшилася кількість прихильників соціалізму з 22,9% у 2012 р. до 15,6% у 2014 та 14,4% у 2016 рр., натомість не можна сказати, що радикально зростає частка прихильників капіталізму (8,9% у 2012, 13,5% у 2014, 13,4% у 2016 р.). Більшість громадян (71,2% у 2016 р.) взагалі байдужа до проблеми суспільного вибору між цими двома історичними альтернативами. Така “деідеологізація”, за якої один із шляхів історичного розвитку, саме той, який нав’язується суспільству владним співтовариством, перестає сприйматися як соціально-класовий ідеологічний вибір і стає просто “здоровим глуздом” блокує можливість прогресивних зрушень у суспільстві.

Отже, у суспільстві немає чіткого образу бажаного суспільства, як немає чіткого усвідомлення і підтримки соціального ідеалу, на основі якого має здійснюватись вибір шляху сус-

пільного розвитку. Однак незалежно від цього ідеологічний та пропагандистський аспект європейського вибору – “заможне життя як у Європі” – буде постійно наштовхуватись на його реальні соціальні наслідки. Прагнення населення до заможного європейського життя гостро суперечить реально створеним умовам периферійного капіталізму. І тут можна передбачити поглиблення суспільного розколу між населенням загалом (масами) та владним співтовариством (“елітами”) щодо реального соціального змісту євроінтеграції, розколу у ставленні до ключових соціально-економічних процесів, які визначають напрям історичного розвитку українського суспільства. Рано чи пізно цей розкол вилетиться в гострий соціальний конфлікт, де основним питанням буде не так “європейський вибір”, як соціальний тип влади та суспільства в Україні.

Тож який підсумок можна зробити щодо суспільного вибору України? Периферійне суспільство, що намагається розвиватися за зразками західних суспільств, розглядаючи себе крізь призму запозичених та нав’язаних ідеологічних схем, насправді адекватно себе не усвідомлює, не має можливостей соціального самовизначення, орієнтації в історичному часі й просторі. Воно підпорядковує свій розвиток потребам центрів капіталістичної системи, яких намагається наслідувати. Тобто воно не є суб’єктом власного розвитку. Владна верхівка не може змінити траєкторію історичного руху, оскільки інтелект її імітаційний, несамостійний, свідомість колонізована і не здатна до творчого пошуку історичних альтернатив периферійності. До того ж умовою її збагачення є саме периферійний тип капіталізму.

Проблемою периферійних країн взагалі є те, що їх владна еліта, яка майже повністю складається з компрадорських олігархічно-бюрократичних груп, не може бути “національною” елітою. Її інтереси, зв’язки та структурне становище зумовлені включенням до транснаціональних економічних мереж, в яких головним джерелом збагачення є відкриття суспільного багатства для гри економіки глобального казино.

Перетворюючись на периферійну та залежну частину транснаціональної фінансової олігархії (люмпен-буржуазію, за висловом американського соціолога А. Г. Франка), олігархічно-бюрократичні групи, що контролюють фінансовий і

сировинний сектор економіки, займають в її структурі підпорядковане становище. Вони перетворюються на провідника інтересів центрів накопичення капіталу, на прихильників глобально-імперського проекту США як головного гаранта всієї системи в цілому.

За таких обставин розвиток України, ставши за висловом того ж А. Г. Франка, “розвитком слабкорозвиненості”, остаточно втрачає автономність та підпорядковується інтересам панівних сил капіталістичної системи. Важливою умовою подолання периферизації та набуття українським суспільством суб’єктності є деколонізація суспільної свідомості, що передбачає звільнення від західноцентристського погляду на світ та намагання розглядати українську соціальну реальність за її власною сутністю. Отже, не можна сказати, що українське суспільство зробило остаточний вибір на користь євроінтеграції на неоліберальних засадах. Цей вибір не сприймається суспільством, і воно буде вимушене поступово відшукувати шлях до розв’язання проблем свого розвитку. Враховуючи гостроту соціальних протиріч в Україні та хаотичну ситуацію в капіталістичній світ-системі, боротьба навколо проблеми вибору шляху суспільного розвитку посилюватиметься.

Література

1. *Давыдов В. М.* Латиноамериканская периферия мирового капитализма. (Очерки социально-экономического развития). Москва: Наука, 1991. 240 с.

ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджуються поведінкові характеристики населення України на етапі ринкових перетворень. При цьому поведінка розглядається у контексті модернізаційних процесів в українському суспільстві.

Ключові слова: суспільство, населення, поведінка, ринкові перетворення, модернізаційні процеси.

В статье исследуются поведенческие характеристики населения Украины на этапе рыночных преобразований. При этом поведение рассматривается в контексте модернизационных процессов в украинском обществе.

Ключевые слова: общество, население, поведение, рыночные преобразования, модернизационные процессы.

The behavioural characteristics of Ukraine's population at the stage of market transformations are investigated in the article. At the same time, behaviour is considered in the context of modernisation processes in Ukrainian society.

Keywords: society, population, behaviour, market transformations, modernisation processes.

Соціально-політичні та соціально-економічні перетворення, які відбувалися в сучасному українському соціумі, віддзеркалювали, скоріше, кризові процеси, деградацію. Причому, якщо на початку української незалежності ці перетворення (реформи) мали “шоковий” характер руйнування старої системи, то початок ХХІ століття являв собою спробу держави і кланово-корпоративних структур стабілізувати, стримати, загальмувати деградаційні процеси, забезпечити виживання суспільства за рахунок відновлення архаїчних соціальних структур. До основних же “результатів” реформ можна віднести економічну кризу й соціальну дестабілізацію.

За роки незалежності у суспільстві стрімко зростає соціальна диференціація. У результаті “ліберальних” реформ “пересічні українці” не лише не отримали своєї частки

державної власності, а й стали менш соціально захищеними (порівняно з радянськими часами). За часів так званих реформ національне багатство країни опинилося в руках низки кланів, представники яких “зуміли” не тільки збільшити свої капітали, а й погіршити умови життя більшості населення України.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2017 р., зовсім не задоволені своїм життям 15,6% громадян, а 34,4% – скоріше не задоволені. При цьому 33,4% респондентів вважають, що їм не вистачає вміння жити в нових соціальних умовах. Слід зазначити, що, на думку лише 19,3% громадян, їхнє життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин. А 56,9% респондентів не несуть ніякої відповідальності за стан справ в українському суспільстві. Приблизно такі ж оцінки було зафіксовано за результатами моніторингу Інституту соціології за 2016 р.: зовсім не задоволені своїм життям 14,5% респондентів, а 36,5% – скоріше не задоволені [1]. Це є свідченням, що життя більшості українців не покращується.

Саме зміцнення економічного й політичного статусів цих кланів стало основним “досягненням” української влади. Сьогодні багато хто з ностальгією згадує часи, коли демократичний рух був єдиним і об’єднував людей простими й глибоко гуманістичними гаслами. Але тепер демократи розкололи, їх середовище “наводнило” вітчизняне чиновництво особами, схильними до привілеїв та корупції не меншою мірою, аніж бюрократи з колишньої номенклатури.

Тож як визначити тип суспільства, котре існує після 26 років української незалежності? Мабуть, сучасне суспільство можна схарактеризувати як перехідне або транзитивне. При цьому залишається “за кадром” змістова характеристика “напрямку” здійснюваного переходу. За умов транзитивного суспільства проблема вивчення стану масової свідомості є особливо важливою, тому що можливість прийняття суспільством авторитарного чи тоталітарного режиму стає реальністю лише за відповідної готовності мас.

Тому етап модернізації українського суспільства передбачає активне ставлення населення до соціально-політичних та соціально-економічних перетворень, урахування становища різних соціально-демографічних, соціально-психологічних

та соціально-професійних груп населення, політичної та економічної культури останнього. Як свідчать результати соціологічного моніторингу, 55,8% громадян України скоріше не задоволені своїм нинішнім становищем у суспільстві. Більшість населення (57,0%) вважає себе громадянами України, а 24,7% – мешканцями села, району чи міста, в якому проживають. З точки зору матеріального становища громадян показовим є те, що лише 36,9% з них вважають себе представниками середнього класу. Протилежної ж думки дотримуються 54,1% громадян.

Історія ХХ століття засвідчила, що визнання поліваріантності історичного процесу означає, відповідно, і визнання різних моделей розвитку суспільства. В основі останніх не тільки різноманіття економічних, політичних і духовних передумов в окремих країнах, але й різне розуміння історичними суб'єктами цілей, змісту і функцій відповідного ладу. Її моделі мають варіації в рамках цілої низки альтернатив: економічної, товарної, ринкової, демократичної чи адміністративно-командної.

Як свідчать моніторингові результати, 22,8% громадян України повністю погоджуються з твердженням, що саме демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору порівняно з іншими режими. А 36,9% респондентів скоріше згодні з цим твердженням. При цьому 9,7% опитаних повністю згодні, а 21,4% скоріше згодні з тим, що повна свобода слова сьогодні приведе до повної демократизації суспільства.

Стосовно ж політичних уподобань громадян України слід зазначити, що найбільш “популярними” є соціал-демократична та національно-демократична течії. Такої думки дотримуються, відповідно, 10,2 та 14,5% респондентів. Прихильники соціалістичної течії становлять 5,8%, комуністичної – 3,8%. На думку 15,9% опитаних, для української демократії політичні партії є абсолютно необхідні, а 43,2% вважають, що вони є скоріше необхідними.

Стан масової свідомості українського суспільства характеризується суперечливістю, сегментацією, ідейно-політичним “різноманіттям”. Для неї характерними є різні прояви й тенденції, з яких основними виступають демократична й авторитарна. Соціальні підвалини цих тенденцій мають складну

структуру. Окрім відносно стабільного “ядра”, як демократична, так і авторитарна тенденції можуть спиратися на однакові прошарки населення, котрі з одних питань займають демократичну позицію, а з інших – є прихильниками авторитаристських прагнень. Така (на перший погляд парадоксальна) ситуація є закономірним виразом соціально-економічних і політичних процесів, притаманних суспільству перехідного, трансформаційного типу.

Модернізаційні процеси є показником та “індикатором” суспільного розвитку. На думку громадян України, найбільш модернізованими є інституції громадянського суспільства (так вважають 17,6% опитаних). Економічну сферу вважають модернізованою 13,3% респондентів, політичну – 9,2%. Водночас майже половина населення (44,7%) дотримується думки, що жодна сфера не є модернізованою.

Найбільшою мірою сприяють модернізації міжнародні громадські організації (так вважають 18,4% респондентів), вітчизняні громадські організації та асоціації (18,7%) та бізнесові структури (11,6%). “Вклад” у модернізацію українського суспільства Президента України оцінили 8,9% громадян, Верховної Ради – 6,2%, Кабінету Міністрів – 5,1%. А 36,4% опитаних дотримуються думки, що жодна із владних структур та соціальних інституцій не сприяє модернізації вітчизняного соціуму. Найбільшою ж перешкодою на шляху модернізаційних процесів громадяни України вважають відсутність лідерів, здатних їх ініціювати. Такої думки дотримуються 27,5% респондентів. А 26,2% опитаних вказують на небажання владних (політичних) еліт докорінно змінювати українське суспільство. А 24,7% громадян вказують на небажання влади нести відповідні витрати (матеріальні, фінансові, часові тощо).

Проект (модель) політичної модернізації українського суспільства має, на перший погляд, “найпростіший” вигляд (порівняно з модернізацією економічною, соціокультурною). З іншого боку, соціально-політична модернізація є складною. Потребує серйозної дослідницької уваги модель соціально-політичної модернізації, котра була “обрана” українською владою після грудня 1991 р. (після референдуму з приводу незалежності України). Нині ми розуміємо (особливо у ситуації російської агресії), що неймовірно соціальні, економічні,

моральні затрати (яких зазнає народ України) з реалізацією цілей “віртуальної” модернізації, є надто високою ціною порівняно з тією, яку “сплатили” країни Центральної Європи та Балтії (за реальну модернізацію суспільства).

Успіх політичної модернізації великою мірою зумовлюється поведінкою громадян у “політичному полі” українського суспільства. Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2017, 97,6% мешканців України не входять до жодної політичної партії. При цьому 57,3% громадян не бачать політичної партії, яка була б їм близькою за ідеологічними та програмними цілями. А 55,8% респондентів вважають, що немає такої партії, яка б обстоювала їхні інтереси. Щодо багатопартійної системи, то 39,0% громадян вважають її непотрібною, 34,9% дотримуються протилежної думки. Цілком підтримують існування в Україні не менше двох політичних партій 22,6% громадян, скоріше підтримують – 36,1%. Поряд з тим слід зазначити, що переважна більшість населення вважає, що політичні партії необхідні для української демократії (на думку 15,9% респондентів, вони абсолютно необхідні, 43,2% – скоріше необхідні).

Стосовно “партійної архітектури” українського суспільства, то 29,2% опитаних вважають, що найкращою є система, яка складається із 3–5 партій, а 23,6% – двопартійна система. На думку 10,2% респондентів, найкращою для України є безпартійна система. Приблизно у такій пропорції розподілились і прихильники партійного представництва у Верховній Раді України. Так, 32,5% респондентів дотримуються думки, що у Верховній Раді має бути представлено 3–5 партій, 24,7% – дві партії, 9,6% – одна партія. А 9,6% опитаних взагалі вважають недоцільним партійне представництво у Верховній Раді України.

Характерним (з точки зору успішності модернізаційних процесів) є те, що більшість населення – 54,5% не бачить політичних лідерів, які могли б ефективно керувати країною. А 52,2% вважають, що серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів немає таких, яким можна довірити владу. При цьому більшість громадян України погоджуються з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони й дискусії. Стосовно ж індивідуального політичного вибору, то 22,8% рес-

пондентів повністю згодні, а 36,9% скоріше згодні з твердженням, що саме демократія забезпечує людині для цього найбільші можливості. Не можна не відзначити й те, що, на думку 49,8% респондентів, сьогодні в Україні люди можуть вільно висловлювати свої політичні погляди. Водночас 37,1% громадян не бачать такої можливості.

Населення України загалом позитивно сприймає демократію, але насамперед як нормативну цінність. Демократія ж як сукупність інституцій, правил і процедур поки що сприймається недостатньо. Масова зневіра в “демократичних” реформах 1990-х років породила в суспільстві певне тяжіння до “сильної руки”. Вітчизняна історична свідомість, безумовно, “спонукає” до культу особистостей і створює можливість переродження демократії в режим сильної влади. Вірогідно, ця можливість буде зберігатися протягом усього періоду модернізації, поки нові соціальні прошарки і групи та їхні інтереси знаходяться в стадії реформування.

Поряд з тим населення загалом не підтримує насильницькі дії як основний засіб виведення країни з кризи. За соціальну стабільність, порядок і зростання добробуту більшості населення України не згодна (у всякому разі на сьогодні) платити вельми високу “демократичну ціну”, відмовлятися від фундаментальних демократичних інституцій. Саме визнання демократичних цінностей (нехай навіть на рівні символів) залишається бар’єром на шляху тоталітарного переродження влади. Міра жорсткості влади (на яку у принципі готове погодитися населення) виступає, по суті, як альтернатива тоталітарному переродженню влади й суспільства, альтернатива, яка здається людям за нинішніх умов більш реальною, ніж зміцнення власне демократичних інституцій. Історична пам’ять народу “підказує”: краще помірно авторитарний режим (за умов якого зберігається можливість “дозрівання” паростків демократичного суспільства), ніж анархія, хаос і, як наслідок, відкати до нового тоталітаризму. І такий вибір – це не стільки питання моралі, скільки реакція масової свідомості на реальне звуження альтернатив суспільного розвитку України.

Поряд з тим на поведінку населення не може не впливати погіршення його життєвих умов. Як свідчать результати моніторингу, 14,8% громадян України оцінюють життя своєї

сім'ї як дуже погане і лише 0,9% – як дуже добре. Сьогодні громадянам України не вистачає юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів (на це вказують 47,0% опитаних), можливості повноцінно проводити відпустку (62,1%), можливості мати додатковий заробіток (47,6%), можливості купувати найнеобхідніші продукти (32,1%), хорошого житла (34,7%), необхідної медичної допомоги (53,1%), модного та красивого одягу (35,2%), необхідних меблів (27,3%), повноцінного дозвілля (49,8%), можливості харчуватися відповідно до своїх смаків (52,4%) тощо.

Слід зазначити, що громадяни України не згодні тривалий час терпіти погіршення рівня життя. Так, 33,1% респондентів готові якийсь час потерпіти, але недовго. А 29,1% громадян не готові терпіти, бо не вірять в успішність реформ (модернізаційних процесів). На думку 20,9%, їхній рівень життя вже зараз є нестерпним. І лише 6,3% громадян згодні терпіти “скільки треба”. На думку 44,8% опитаних, люди терплять і чекають, поки ситуація покращиться, самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (так вважають 67,8% респондентів, звертаються за допомогою до родичів, друзів (33,5%), ідуть навіть в обхід закону, якщо іншого виходу немає (18,8%), звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви) – 12,4%. І лише 1,8% громадян вважають, що помітного зниження рівня життя в нашій країні немає.

Звичайно, погіршення життя, всілякі матеріальні труднощі не можуть не викликати у населення протестних настроїв. Тому не випадково 38,1% громадян вважають, що потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя. А 36,2% респондентів дотримуються думки, що заради збереження в країні порядку, миру та спокою потрібно терпіти всілякі матеріальні труднощі.

Як свідчать емпіричні дані, протестна поведінка населення на етапі модернізації українського суспільства не є вельми активною. Так, упродовж останніх 12 місяців лише 8,7% громадян протестували проти підвищення тарифів на комунальні послуги, 3,6% – з приводу захисту своїх трудових прав, 2,2% – проти звільнення з роботи у зв'язку із закриттям підприємства чи установи, 3,4% – у зв'язку з незабезпеченням нормальних умов життя у місці проживання, 2,0% протестували стосовно кричущих фактів корупції в органах влади, а 3,8% громадян захищали свої громадянські права і свободи.

Переважна ж більшість громадян України (84,3%) не брала участі у жодному із протестних заходів.

У плані вербальної протестної поведінки 16,0% громадян братимуть участь у протестних акціях, бо слід обстоювати справедливість, 13,2% – бо неможливо терпіти нинішнє життєве становище, 8,9% братимуть участь у протестах, якщо це робитимуть їхні друзі або авторитетні для них люди. При цьому 15,6% громадян не братимуть участі в протестних акціях, бо не вірять в ефективність таких заходів, а 11,3% респондентів вважають, що власні права слід обстоювати в суді, а не на вулиці. При цьому 4,8% респондентів не хочуть постраждати від можливого розгону протестної акції, а 1,4% – не бажають демонструвати свою нелояльність до влади. Водночас 5,5% громадян дотримуються думки, що лише з допомогою протестних акцій можна тиснути на владу.

Більшість респондентів (55,7%) вважає малоімовірними масові виступи (мітинги, демонстрації) у їхньому населеному пункті проти падіння рівня життя, на захист своїх прав. Проте, якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, 21,3% респондентів скоріше візьмуть у них участь, а 57,1% – скоріше ні. У разі порушення прав та інтересів громадян 32,7% з них готові взяти участь у збиранні підписів під колективними петиціями, 29,1% – у законних мітингах і демонстраціях, 25,2% – у передвиборних кампаніях, 6,5% – у бойкоті (відмові виконувати рішення адміністрації, органів влади), 6,1% – у погрожуванні страйком, 6,8% – у пікетуванні державних установ.

Успіху модернізаційних процесів, покращенню життя громадян України великою мірою сприятиме зниження поточної напруженості в українському суспільстві. Для цього вкрай необхідні викорінення корупції у владній верхівці країни (так вважають 61,8% громадян України), реалізація проектів, спрямованих на покращення матеріального становища та умов життя людей (49,8%), досягнення владою реального прогресу в ситуації на Донбасі (40,0%), посилення громадського контролю за діями влади (24,6%), відставка Кабінету Міністрів (14,4%), проведення найближчим часом позачергових виборів Президента (11,6%). При цьому 11,2% респондентів дотримуються думки, що зниженню суспільної напруженості сприятимуть активна позиція людей у цілому, масові акції по всій країні, спрямовані на захист населенням своїх прав.

А 9,7% громадян України вважають ефективними в даному плані дії радикальних груп, які підштовхують владу до розв'язання нагальних проблем суспільства. Йдеться про блокаду ДНР/ЛНР, блокування філій російських банків тощо.

У контексті успішного перебігу модернізаційних процесів необхідним є подальше дослідження поведінки за умов ринкового реформування українського суспільства. Мова йде про чітке розмежування доринкового та ринкового типу поведінки населення. Для доринкового типу поведінки характерною є формула “гарантований прибуток ціною мінімальних трудових витрат”. Такий тип поведінки добре вписується у вигляд радянської економіки й був сформований могутньою командно-адміністративною системою, яка виховувала людей, не здатних приймати відповідальні рішення й ризикувати. Вихідний тип ринкової поведінки можна охарактеризувати формулою “максимум прибутку ціною максимуму трудових витрат”. Представники цього типу демонструють високу міру економічної активності, розуміння того, що ринок дає можливість для піднесення їхнього матеріального становища відповідно до докладених зусиль, знань і вмінь. Ринковий тип поведінки ще перебуває на стадії формування й великою мірою залежить від перебігу реформ, соціальних очікувань індивідів.

Нині потрібно з усією відповідальністю усвідомити, що модернізаційні процеси (економічні реформи) протягом періоду демократизації українського суспільства не були центром уваги політиків-реформаторів. Їхні пріоритети не визначали логіки соціально-економічного процесу. Отже, в орбіту дослідницького інтересу має включатися коло проблем, що виходять за рамки позитивістського тлумачення намірів демократів-риночників, а також економічної доктрини трансформації радянського суспільства. Треба погодитися з тим, що вироблення й прийняття статусу українського суспільства було й залишається невід’ємною складовою будь-яких серйозних реформ в економіці, без якого вони гинуть у рутині безпринципної прагматики.

Література

1. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: ІС НАН України, 2016. 546 с.

Розділ другий

УДК 316.422

О. Злобіна,
доктор соціологічних наук

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА СПОСОБИ ОЦІНКИ

Стаття присвячена аналізу стану соціальної напруженості в масовій свідомості. Виокремлюються різні види та рівні напруженості. На основі аналізу даних моніторингу Інституту соціології НАН України визначено ієрархію чинників соціальної напруженості, описано механізми, які, на думку населення, сприятимуть її зниженню. Показано, як атмосфера напруженості відбивається на емоційному стані населення.

Ключові слова: соціальна напруженість, суб'єктивна напруженість, перцептивний та інтенціональний рівні напруженості.

Статья посвящена анализу состояния социальной напряженности в массовом сознании. Выделяются различные виды и уровни напряженности. На основе анализа данных мониторинга Института социологии НАН Украины определена иерархия факторов социальной напряженности, описаны механизмы, которые, по мнению населения, будут способствовать ее снижению. Показано, как атмосфера напряженности отражается на эмоциональном состоянии населения.

Ключевые слова: социальная напряженность, субъективная напряженность, перцептивный и интенциональный уровни напряженности.

The paper looks into the phenomenon of social tension and its reflection in Ukrainians' mass consciousness. Different types and levels of social tension have been analysed. Using the data of a recent nationwide survey conducted by the Institute of Sociology of Ukraine's Academy of Sciences, the author has constructed a hierarchy of factors conducive to social tension and described some mechanisms which, in the respondents' opinion, could somehow diminish it. Attention is also drawn to the impact of the atmosphere of social tension on the emotional state of Ukraine's population.

Keywords: social tension, subjective tension, perceptual and intentional levels of tension.

Соціальна напруженість тією чи іншою мірою притаманна будь-якому суспільству. Цей стан може підсилюватися внаслідок дестабілізації соціально-економічних, соціально-політичних або культурних відносин. Навіть у стабільних, високорозвинених країнах час від часу виникають осередки напруженості, пов'язані з дією як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Водночас для суспільств, які тривалий час перебувають у стані трансформацій, характерно постійне відтворення соціальної напруженості у різних сферах життя, що дає можливість говорити про особливий стан “фонові напруженості” кризового соціуму [1]. Це такий стан суспільства, за якого соціальна ситуація водночас дестабілізується в різних сферах, внаслідок втрати соціальною системою збалансованості. Виникає системна напруженість, яка на мікрорівні трансформується у переживання напруженості життєвої ситуації населенням загалом. На тлі високого рівня системної напруженості може поставати суб'єктивна напруженість різного рівня. Якщо ситуація системної напруженості триває порівняно тривалий час на суб'єктивному рівні вона рутинізується і в максимально загостреному вигляді набуває форми “боротьби за виживання”.

Складність феномену соціальної напруженості потребує введення додаткових координат розрізнення видів напруженості, які можуть надалі використовуватися для його подальшої операціоналізації в емпіричному дослідженні. Рухаючись від системної до суб'єктивної напруженості слід насамперед виділити “змістовний рівень” соціальної напруженості, який охоплює перелік актуальних проблем, що заторкують окремі соціальні групи різною мірою. Зміст актуальних проблем є ключовим у виокремленні структурних особливостей соціальної напруженості, оскільки врахування поточних конфліктогенних точок у взаємодії соціальних груп є важливим практичним завданням.

“Змістова напруженість” в проекції на конкретних соціальних суб'єктів набуває форми когнітивних уявлень та емоційних станів, які утворюють “перцептивний рівень” соціальної напруженості. На цьому рівні соціальна напруженість постає як складний феномен, який акумулює динаміку емоційно-психологічних станів соціального суб'єкта (суспільства в цілому, його частини або окремих соціальних груп), детер-

мінований ступенем задоволеності людей умовами та якістю життя в суспільстві і своїм становищем у ньому. Подальший аналіз передбачає необхідність виокремлення “інтенціонального рівня”, на якому відбувається перетворення стану соціальної напруженості на готовність суб’єкта до практичних дій. Приклад вдалого розведення цих зрізів суб’єктивної напруженості можна знайти в дослідженні О. Резніком особливостей взаємозв’язку стану напруженості з участю населення у масових протестах [2].

Фактично у масовій свідомості формується певна узагальнена оцінка ситуації в суспільстві як більш або менш напруженої, яка складається з різних компонентів. На рівні змістовної напруженості у масовій свідомості фіксуються відрефлексовані “зовнішні” чинники, які операціоналізуються в дослідженнях через перелік економічних, соціальних чи політичних проблем, що викликають соціальну напруженість. Проте сама по собі фіксація проблем недостатня, їх дія, як правило, не виокремлюється суб’єктами, що переживають стан напруженості, оскільки він є результатом кумулятивної дії різних чинників, до того ж у ситуативному співвідношенні, що створює для дослідників проблеми насамперед прогнозного характеру.

Головна проблема в оцінці стану соціальної напруженості виникає через складність переходу від фіксації рефлексій щодо чинників напруженості респондентів до вимірювання її реального стану. Тут дослідник стикається з цілим комплексом внутрішніх процесів, коли на перцептивному рівні індивід *сприймає* навколишню ситуацію як напружену, *оцінює* її як несправедливу, *переживає* як болючу і, як наслідок, виникає *готовність* до особистої участі у протестах, яка віддзеркалює інтенціональний рівень соціальної напруженості.

Для того, щоб зрозуміти, які ж чинники найбільше впливають на формування змістовної картини соціальної напруженості у суспільстві, проаналізуємо дані, отримані в ході моніторингового опитування Інституту соціології НАН України 2017 р.

Для отримання узагальненої оцінки в опитуванні було поставлено запитання “*Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?*”. Респонденти мали оцінити ситуацію за десятибальною шкалою (від 1 – “ситуація спо-

кійна”, рівень напруженості дуже низький, до 10 – “ситуація критична, вибухонебезпечна”, рівень напруженості вкрай високий).

Рівень напруженості в суспільстві більшість населення (61%) оцінило як високий: “вкрай високий” (23%) та “вище середнього” (38%). За 10-бальною шкалою середній бал напруженості становить на сьогодні 6,79.

Впливовість чинників, які сприяють зростанню напруженості, респондентам пропонувалося оцінити на основі вибору з запропонованого переліку того, що, на їхню думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом (див. рис. 1).

Рисунок 1. Оцінка важливості чинників, що викликають напруженість, 2017 р. (%)

Одразу привертає увагу значний розрив між головним чинником, що, на думку населення, створює атмосферу напруженості, і рештою позицій. Насправді, тут є певний парадокс. Військовий конфлікт на Сході, який вважають головною причиною соціальної напруженості 67,9% населення, безпосередньо торкнувся порівняно невеликої частини респондентів (лише у 4,5% опитаних близькі родичі брали участь у збройному конфлікті). Натомість збіднення населення через зростання цін і тарифів відчула переважна більшість опитаних, але назвали це важливим чинником зростання напруженості менше половини опитаних (46,4%). Однією з головних причин такого розриву є те, що війна не стала поки що рутинним елементом соціальної ситуації, хоча і відбувається поступове озвичаєння самого факту збройного протистояння, про що свідчить, зокрема, падіння страху перед нападом зовнішнього ворога на Україну. Якщо у 2014 р. цього боялися 59,7% опитаних, то у 2017-му такий страх відчувають уже 38,4%. Проте рутинізувати війну доволі складно. Сам факт тривалого протистояння, в якому постійно гинуть люди, є джерелом постійної тривоги та неспокою. Про це свідчить і те, що прихильниками продовження бойових дій як способу вирішення конфлікту наразі є лише 15% опитаних.

Близько половини опитаних відчувають напруженість через соціально-економічні проблеми – безробіття та постійне падіння реальних доходів. Фактично ту саму картину можна побачити і у відповідях на запитання про те, чого люди бояться найбільше. Головними джерелами страхів є зростання цін (77,2%), невивлати зарплат, пенсій (62,8%) та безробіття (60,2%).

Суттєвим чинником напруженості є незадоволеність владою, пов'язана з корупцією (44,5%) та безкарністю і свавіллям чиновників (41%), а також недовіра та розчарування діями влади (34%).

Проте сама лише констатація наявних джерел напруженості не дає відповіді на питання про найбільш ефективні шляхи їх нейтралізації. Проблеми ці утворюють складний комплекс, тісно переплетені одна з одною, і очікування населення щодо їх вирішення не є дзеркальним відбитком їх загальної важливості. Хоча головним джерелом напруженості населення вважає бойові дії на Донбасі, найбільшою мірою

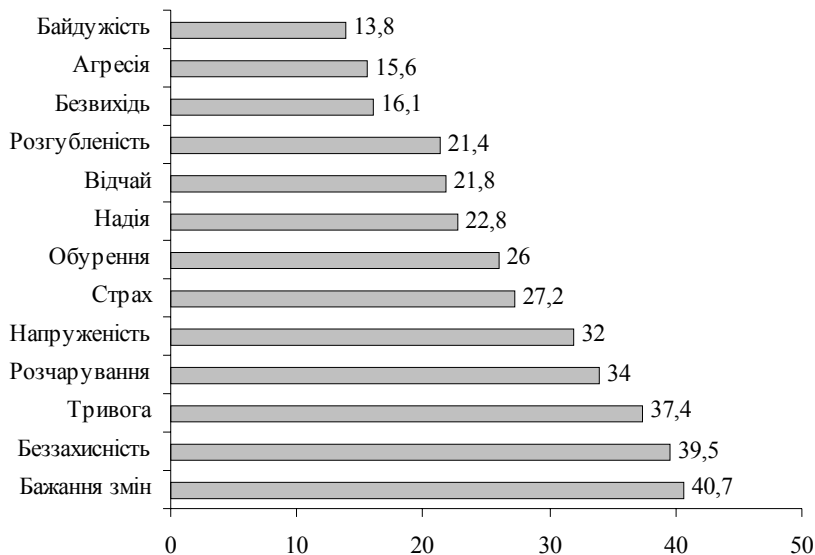
сприятиме зниженню поточної напруженості, на думку людей, боротьба з корупцією (див. рис. 2). Натомість радикальні дії, зокрема, спрямовані на швидку зміну влади, на сьогодні не розглядаються як дієвий механізм зниження напруженості.

Для узагальненої оцінки перцептивного рівня напруженості в опитуванні було використано показник стану психологічної атмосфери в суспільстві. Респондентів просили визначити *“Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?”* Виявилось, що атмосфера напруженості досить добре відбивається на емоційному стані населення. Домінують в оцінках сьогоденних переживань та почуттів негативні настрої (див. рис. 3).

Слід звернути увагу на два ключові аспекти. По-перше, головним почуттям є бажання змін, а отже, загал налаштований на перетворення та чекає на них. По-друге, попри загалом негативний емоційний фон, він скоріше свідчить про те, що

Рисунок 2. Механізми зниження напруженості в оцінках населення, 2017 р. (%)

Рисунок 3. Оцінка сучасної психологічної атмосфери в суспільстві, 2017 р. (%)

напруженість поки що має перспективи перетворитися на конструктивні дії, оскільки потенціал руйнівних переживань, зокрема агресії, незначний, її назвали типовим відчуттям лише 15,6% опитаних.

Зв'язки між рівнями соціальної напруженості доволі складні, як при переході від змістовного рівня на рівень сприйняття та переживання, так і при аналізі подальших перетворень напруженості у готовність до дії. Про це свідчить, зокрема, і той факт, що оцінка респондентами рівня напруженості в суспільстві не корелює з жодним об'єктивним показником, який свідчить, наприклад, про реальний рівень депривованості. Зокрема, відсутній зв'язок між фактичним доходом, який вказали респонденти, і оцінкою соціальної напруженості. Натомість найбільше оцінка напруженості корелює з суб'єктивною оцінкою можливості терпіти наявний стан речей¹. Мірою переходу від оцінки "усе не так погано, і можна

¹ Коефіцієнт парної кореляції Пірсона 0,364, значущий на рівні 0,01.

жити” до “жити важко, але можна терпіти” і зрештою до оцінки “терпіти наше тяжке становище вже неможливо” зростає і оцінка напруженості ситуації.

Ще складніше зафіксувати процес перетворення суб’єктивної напруженості в реальні дії. Емпірично не складно перекоонатися в тому, що на суб’єктивному рівні соціальна напруженість може тривалий час залишатися у латентному стані. Можна з високим ступенем вірогідності припустити, що чим довше вона накопичується, тим більшою є ймовірність того, що це призведе до інституціоналізації напруженості у колективну дію, зокрема, у соціальний рух чи іншу громадську активність. Головна інтрига виникає тоді, коли соціологи намагаються знайти чіткі індикатори, які б сигналізували про загрозу соціального вибуху напередодні самого вибуху. На жаль, і дотепер таких індикаторів бракує. Зокрема, виявилось, що реальна участь респондентів у акціях протесту не корелює ані з загальною оцінкою ними напруженості у суспільстві, ані з індексом соціального самопочуття, ані з фактичними показниками доходів, ані з рівнем довіри до інститутів.

Підсумовуючи, зазначимо, що динаміка оцінки населенням ситуації в суспільстві як напруженої загалом має позитивний характер. Зокрема, падіння оцінки політичної ситуації як критичної, вибухонебезпечної з 55,4% у 2014 р. до 31,8% у 2017-му свідчить про поступове зниження рівня конфліктогенності в суспільстві. Проте оскільки він все ще залишається доволі помітним, важливим питання є виокремлення тих чинників, які найбільшою мірою сприяють оцінці ситуації як критичної і особливо розробка індикаторів, які давали б можливість показувати, якими темпами і в який спосіб має відбуватися вихід з критичної ситуації.

Література

1. Злобіна О. Соціальна напруженість в умовах суспільних трансформацій: нові підходи до інтерпретації емпіричних даних // Соціальні виміри суспільства. Вип. 9(20). Київ : ІС НАНУ, 2017. С. 214–229.
2. Резнік О. Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. № 2. С. 35–58.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Соціальна напруженість розглядається в якості інтегрального показника стану суспільних відносин; зазначається, що соціальна напруженість стає деструктивним фактором у результаті стійкої і тривалий час не розв'язаної ситуації неузгодженості між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями соціальних суб'єктів і ступенем їх задоволення. Соціальна напруженість визначається як якісний стан відносин між соціальними акторами, що перебувають у взаємодії, який виникає внаслідок повної або часткової несумісності їх намірів, уявлень, очікувань, цінностей, інтересів і потенційно здатний спричинити конфлікт на поведінковому рівні. Соціальна напруженість тісно пов'язана з динамікою громадської думки і соціальних настроїв. Суб'єктивними референтами соціальної напруженості виступають думки людей, що виражають їх ставлення до тих чи інших подій, оцінки умов життя і ступеня задоволення життєво важливих потреб, стану суспільних відносин у різних сферах життя, дотримання основних прав і свобод, довіра до соціальних інститутів і соціального середовища.

Ключові слова: соціальна напруженість, суспільна стабільність, кризове суспільство.

Социальная напряженность рассматривается в качестве интегрального показателя состояния общественных отношений; отмечается, что социальная напряженность становится деструктивным фактором в результате устойчивой и долгое время не разрешенной ситуации несогласованности между потребностями, интересами, социальными ожиданиями социальных субъектов и степенью их удовлетворения. Социальная напряженность определяется как качественное состояние отношений между взаимодействующими социальными акторами, которое возникает в результате полной или частичной несовместимости их намерений, представлений, ожиданий, ценностей, интересов и потенциально способен привести к конфликту на поведенческом уровне. Социальная напряженность тесно связана с динамикой общественного мнения и социальных настроений. Субъективными референтами социальной напряженности выступают мнения людей, выражающие их отношение к тем или иным событиям, оценки условий

жизни и степени удовлетворения жизненно важных потребностей и состояния общественных отношений в различных сферах жизни, соблюдения основных прав и свобод, доверие к социальным институтам и социальной среде.

Ключевые слова: *социальная напряженность, общественная стабильность, кризисное общество.*

Social tension is regarded as an integral indicator of the state of social relations. It is noted that social tension becomes a destructive factor due to the long unresolved situation of mismatch between a) social actors' needs, interests, social expectations and b) their satisfaction. Social tension is defined as a qualitatively distinct state of relations between social actors during interaction, which results from total or partial incompatibility between their intentions, representations, expectations, values, interests, etc., and therefore is likely to cause conflict at a behavioural level. Social tension is closely linked to the dynamics of public opinion and social moods. Subjectively, social tension refers to the thoughts of people expressing their attitudes towards particular events, evaluations of living conditions along with the degree of satisfaction of basic needs, opinions concerning the state of social relations in various areas of life, observance of human rights and fundamental freedoms, trust in the social environment and social institutions.

Keywords: *social tension, social stability, crisis society.*

Соціальна напруженість може розглядатися як складний соціальний феномен, який акумулює динаміку емоційно-психологічних станів соціального суб'єкта (суспільства в цілому, його частини або окремих соціальних груп), детермінованих ступенем задоволеності людей умовами та якістю життя в суспільстві і своїм становищем у ньому. Рівень соціальної напруженості дає змогу судити про ступінь соціальної стабільності, зростаючи в умовах і обставинах порушення сформованого соціального порядку, що сприймається суб'єктом як перевищення суб'єктивно допустимої міри тиску з боку природного чи соціального середовища і мобілізує суб'єкта на активні дії для нейтралізації джерел напруженості. Питання полягає не в тому, щоб повністю усунути соціальну напруженість, а в тому, щоб не допустити її розвитку в некерований і руйнівний конфлікт, який не допускає компромісного рішення і можливості консенсусу.

При цьому необхідно брати до уваги розмаїття форм існування соціальної напруженості. Остання як феномен про-

Таблиця 1

Самопочуття і соціально-психологічні оцінки населенням ситуації, що склалася в країні, 2017 р. (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Усього</i>
<i>“Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?”</i>	
Розгубленість	21,4
Байдужість	13,8
Відчай	21,8
Тривога	37,4
Розчарування	34,0
Безвихідь	16,1
Надія	22,8
Обурення	26,0
Агресія	15,6
Страх	27,2
Незахищеність	39,5
Напруженість	32,0
Бажання змін	40,7
Інше	0,4
Нічого з переліченого	0,9
Важко відповісти	2,2
<i>“Яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?”</i>	
Усе не так погано, і можна жити	7,3
Жити важко, але можна терпіти	36,9
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	47,9
Важко відповісти	7,9
<i>“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, або ніякого покращення не відбудеться?”</i>	
Ніякого покращення не буде	49,0
Більш-менш налагодиться	21,4
Важко сказати	29,6
<i>“В нашій країні відбулося зниження рівня життя людей. Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?”</i>	
Так, готовий терпіти скільки треба	6,3
Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	33,1
Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	29,1
Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	20,9
Важко сказати	10,6

являється на соціально-психологічному і поведінковому рівнях і виражається в таких формах, як:

1) поширення настроїв незадоволеності існуючою ситуацією в тій чи іншій життєво важливій сфері;

2) втрата довіри до влади та найважливіших соціальних інститутів;

3) посилення страхів, наростання песимізму і невпевненості в майбутньому;

4) стихійні масові прояви ажіотажного попиту на продукти харчування і товари першої необхідності з метою створення “стратегічних запасів на чорний день”;

5) добровільна і вимушена міграція в інші регіони і за кордон;

6) протестні форми поведінки, що свідчать про загострення конфліктів, мітинги, демонстрації, страйки та інші форми громадянської непокори;

7) активізація криміналу і діяльності різного роду екстремістських груп, терористичні акти, різні форми безпосереднього протистояння і боротьби соціальних груп аж до збройного.

Соціальна напруженість тісно пов’язана з динамікою громадської думки і соціальних настроїв. Суб’єктивними референтами соціальної напруженості виступають думки людей, що виражають їхнє ставлення до тих чи інших подій, оцінки умов життя і ступеня задоволення життєво важливих потреб, стану суспільних відносин у різних сферах життя, дотримання основних прав і свобод, довіра до соціальних інститутів і соціального середовища і т. п.

За даними цього річного опитування, половина респондентів (50,0%) незадоволені своїм життям загалом, задоволених – третина (32,1%), вагалися з відповіддю 17,9% опитаних. Задоволені своїм становищем у суспільстві 24,3%, незадоволені 55,8%, ще 19,9% не змогли відповісти однозначно.

Українське суспільство дуже занепокоєне політичною ситуацією в країні – 57,1% респондентів оцінили її як напружену, а ще 32,0% – як критичну, вибухонебезпечну. Однак це не означає, що соціальна напруженість досягла того рівня, який в дійсності може спровокувати соціальний вибух, привести до реальних протестів широких мас населення.

Більше половини респондентів (54,5%) вважають, що в Україні немає політичних лідерів, які могли б ефективно керувати країною і тільки чверть опитаних дотримуються протилежної думки (24,1%).

75,5% респондентів не мають довіри до Президента, 83,8% не довіряють Верховній Раді, 80,6% – Уряду. Не набагато більше довіряють українці місцевим органам влади, судам, прокуратурі, поліції, ЗМІ.

Немає довіри й до політичних партій. Так, на запитання *“Чи є в країні така політична партія, яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?”* тільки близько 29,9% опитаних дали ствердну відповідь (57,3% відповіли, що такої немає). На близьке за змістом запитання *“Чи є серед політичних партій України така, яка відстоює інтереси таких людей як Ви?”* відповіді були аналогічні (29,2% і 55,8% відповідно).

67,6% учасників опитування не сподіваються на вибори, оскільки не вірять, що від їх результатів щось зміниться, тільки 20,1% покладають надії на цей інструмент впливу суспільства на соціальне життя.

Рівень страхів населення порівняно з минулими роками знизився по всіх позиціях, хоча і не дуже суттєво. Загальний психологічний фон забарвлений в темні тони – розчарування, тривога, почуття незахищеності набули найвищих значень серед переживань, які, на думку респондентів, характеризують психологічну атмосферу в нашому суспільстві, а бажання змін є провідним настроєм учасників опитування. Очікування на найближчий рік досить песимістичні (майже половина опитаних не сподіваються на покращення життя у найближчий час), така ж частка респондентів вже не готові терпіти погіршення рівня життя, а третина опитаних готові потерпіти, але недовго (*табл. 1*).

Однак дані дослідження показали, що імовірність масових виступів (мітингів, демонстрацій) населення на захист своїх прав оцінюється самими українцями як низька (55,7% респондентів вважають такий розвиток подій малоімовірним, 26,5% – досить імовірним). При цьому і на запитання щодо готовності особисто брати участь в таких заходах 57,1% опитаних відповіли, що, скоріше, не стануть цього робити, і тільки кожен п'ятий респондент (21,3%) висловився ствердно. Хоча, як з'ясувалося, упродовж останніх дванадцяти місяців 84,3% опитаних у жодному із таких протестних виступів особистої участі не брали.

В зв'язку з цим варто зауважити, що громадянська самосвідомість українців ще не настільки висока, щоб повною мірою усвідомлювати особисту відповідальність за ситуацію

в країні і навіть у власному місті або селі. Частка тих респондентів, які декларують готовність брати на себе хоча б часткову відповідальність за стан справ в Україні, становить 34,1% (у місці безпосереднього проживання – 45,7%), а тих, хто не готовий нести ніякої відповідальності за країну і своє місто/ село – відповідно 56,9% і 45,6% з числа тих, хто відповів на це запитання (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
“Яку особисту відповідальність Ви несете
за стан справ...”, 2017 р. (%)**

	<i>В цілому по Україні</i>	<i>У Вашому місті чи селі</i>
Повну	5,2	6,4
Часткову	28,9	39,3
Ніяку	56,9	45,6
Важко сказати	9,0	8,8

У міру посилення “детонуючих моментів” зростання соціальної напруженості проходить такі фази:

1) латентне наростання невдоволення, що супроводжується підвищенням рівня тривожності і фрустрації в суспільстві – ця фаза характеризується неорганізованими і переважно вербальними проявами невдоволення, зростанням стурбованості і страхів у зв’язку з порушенням звичного ходу життя, усталеного перебігу подій без ясного усвідомлення причин і масштабів майбутніх змін;

2) загострення напруженості, пов’язане з усвідомленням незадоволеності існуючим станом, усвідомлення ситуації як такої, що реально загрожує інтересам соціальних суб’єктів, причому зростання рівня напруженості веде до поляризації інтересів соціальних груп і переходу їх на рівень конфліктних взаємодій – у цій фазі відчуття ненормальності того, що відбувається, набуває форми аргументованих оцінок з боку більшості населення та водночас поєднується з пошуком причин та суб’єктів, “відповідальних” за ситуацію, що склалася;

3) формування установок на протестні дії, спрямовані на нейтралізацію джерел напруженості, готовності до активних дій з метою досягнення поставлених цілей – для цієї фази характерне виникнення осередків протистояння на рівні окремих соціальних груп по лінії “ми – вони”, які зникають лише тоді, коли криза розв’язана або конфлікт вичерпаний.

З погляду прогнозування і діагностики соціальної напруженості важливим є виявлення її латентних ознак напруженості, до яких концептуально можна віднести такі:

а) *посилення негативних очікувань* населення, зокрема, щодо консервації або погіршення свого нинішнього важкого становища, перспектив подальшого існування української держави і суспільства;

б) *поширеність страхів* щодо різних загроз (реальних чи уявних), як-то стурбованість певної частини дорослого населення України неможливістю для дітей отримати серйозну освіту; наростання страху злиднів; невдоволення регіональною диференціацією рівня і якості життя; зростання міграційних настроїв, хворобливе сприйняття частиною населення зміни соціального статусу і т.п.;

в) *падіння довіри/підвищення ступеня недовіри* до провідних соціальних акторів та їх діяльності, зокрема, до основних владних і громадських інститутів.

Зрозуміло, що безпосередньо виявити ці ознаки в умонастроях населення складно. Всі такого роду ознаки можуть мати різні рівні розвиненості й різні ступені розповсюженості і лише у сукупності вони визначають дійсний рівень соціальної напруженості в соціальному співтоваристві. Вважаємо, однак, що вивчення латентного рівня соціальної напруженості має відігравати визначальну роль при аналізі загального стану соціальної напруженості, оскільки з погляду прогностичного потенціалу щодо потенційного масштабу і сили (величини) назріваючого конфлікту даний аналіз видається продуктивнішим від прогнозування, яке будується на вивченні самих лише явних ознак.

Соціальна напруженість виникає і розвивається як реакція соціуму на фруструючі події (або ризики їх настання, що оцінюються як реальна загроза), які руйнівним чином впливають на сформований баланс взаємин і взаємодій у тому чи іншому співтоваристві і ведуть до негативних наслідків. Ця реакція може супроводжуватися найрізноманітнішими проявами, набувати різних форм, найбільш радикальними й небезпечними засвоїми наслідками є протестні дії та масові дії деструктивного характеру, що супроводжуються насильством.

Дані, наведені в *таблиці 3*, дають змогу побачити, що респонденти, відповідаючи на запитання про те, що найбільше

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання
 “Як Ви гадаєте, що сьогодні відбувається в Україні?”, 2017 р. (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Усього</i>
Боротьба з зовнішнім ворогом (Росією)	37,7
Боротьба між олігархами	34,3
Боротьба зовнішньополітичних гравців на території України	26,4
Внутрішньополітичний конфлікт	16,6
Громадянська війна	13,8
Боротьба за незалежність країни	13,3
Взагалі не розумію, що відбувається	13,3
Боротьба середнього класу з людьми, що монополізували владу	4,4
Інше	0,5
Важко відповісти	6,3

впливає на зростання напруженості в суспільстві (при цьому допускалася можливість дати кілька варіантів відповідей), на перше місце поставили бойові дії на сході України – 67,9% опитаних визнали цей чинник основною причиною зростання напруженості. 48,1% респондентів вказали на зростання безробіття; 46,4% – збіднення населення внаслідок зростання цін і тарифів; 44,5% – корупцію і хабарництво; 41,0% – безкарність, свавілля чиновників; 34,0% – недовіру до влади, розчарування в її здатності щось змінити; 26,5% – недоступність та низьку якість медичних послуг; 17,0% – поширення злочинності, пияцтва, наркоманії; 15,8% – погіршення відносин з іншими державами; 13,5% – зростання проявів радикального націоналізму; 13,2% – обмеження громадянських прав і демократичних свобод.

Решта варіантів відповідей набрали менше 10%. 3-поміжних за ступенем убавання значущості: інформація, яка поширюється через ЗМІ (9,3%); інформація та коментарі в соціальних мережах Інтернет (7,1%); конфлікти між різними церквами та релігійними громадами (7,0%); загроза терористичних актів (6,2%); наплив мігрантів, біженців (5,8%).

Іншим чинником, що визначає форму, в якій виявляється соціальна напруженість, стає формування образу “винного”, того, на кого покладається основна провина за створення несприятливої ситуації, або того, хто не робить необхідних

дій щодо її подолання. Градус соціальної напруженості залежить від ступеня сформованості образу “винуватця”. Він має бути, так би мовити, відчутним фізично, доступним для сприйняття та якихось взаємодій. Найефективніший варіант – якщо це конкретна фізична особа (соціальна група). Якщо, наприклад, це абстрактні об’єкти (символи, менталітет, традиції та ін.), то протестні дії щодо них не матимуть сенсу. Також не сприяє зростанню ймовірності проявів соціальної напруженості спрямованість провини на самих себе (нарікання на пасивність більшості населення, усвідомлення і визнання факту, що знову вибрали не тих, кого слід було б, і т. п.).

Головними “винуватцями” погіршення ситуації в країні (див. табл. 4) респонденти назвали нинішніх керівників держави, які лідирують у цьому рейтингу (74,3%) з великим відривом від політиків (51,5%) та олігархів (42,2%). Цікаво, що ті респонденти, хто не задоволений своїм життям в цілому, набагато більш критично оцінюють керівників держави за

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання “Хто, на Вашу думку, своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в нашій країні?”, 2017 р. (%)

	Усього
Нинішні очільники держави (Президент, Уряд, Верховна Рада)	74,3
Політики	51,5
Олігархи	42,2
Керівники Російської Федерації	27,8
Судді	20,8
Пасивна більшість населення	16,5
Сепаратисти	16,5
Співробітники правоохоронних органів (поліції, прокуратури)	14,2
Криміналітет	13,8
Міжнародні організації – МВФ, Світовий банк, міжнародні благодійні фонди (“Відродження”, Макартурів тощо)	13,2
Радикали	11,8
Лідери країн Заходу	7,0
Журналісти, блогери	3,6
Релігійні діячі	2,1
Ніхто конкретно, так складаються обставини	2,0
Інтелігенція	1,0
Інше	0,4
Важко відповісти	4,3

цим критерієм, ніж ті, хто в основному задоволений своїм життям. Так відхилення від середніх значень в бік більшої жорсткості оцінок керівників держави в першій групі респондентів становить 13%, а в групі тих респондентів, хто задоволений своїм життям, навпаки, ставлення до лідерів держави більш м'яке – відхилення від середнього становить близько 5%. Аналогічна картина спостерігається і щодо оцінок політиків і олігархів: представники другої групи менш критичні в оцінках їх ролі в погіршенні ситуації в країні (відхилення від середнього становить близько 8%).

Отже, три чверті опитаних громадян вважають причинами погіршення ситуації в Україні неналежне виконання своїх обов'язків та відсутність необхідних для виходу з кризи дій вищих посадових осіб держави – нинішнього Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради. Більше половини респондентів переконані, що відповідальність за такий стан справ у країні лежить на політиках. А третя позиція олігархів у цьому рейтингу лише підкреслює той факт, що основні причини такої непростой ситуації, в якій перебуває українське суспільство, визначаються, на думку респондентів, насамперед внутрішніми чинниками. (Слід зауважити, що очільники держави водночас перебувають в іпостасі політиків, а кількість політиків у складі нинішньої Верховної Ради, що є одночасно олігархами, а отже, які прийшли у владу насамперед або виключно для реалізації своїх власних інтересів, неприпустимо висока.)

Нинішні керівники Російської Федерації (зовнішній фактор) як один із основних винуватців негараздів українців фігурують тільки на четвертій позиції (27,8%), а негативний вплив інших представників з названого списку, яких можна віднести до “зовнішнього чинника”, був оцінений респондентами ще нижче (13,2% – міжнародні організації і 7,0% – “колективний Захід”, тобто лідери країн Західної Європи та США).

Не почувуються захищеними від корумпованих представників судової влади 20,8% учасників опитування, тобто п'ята частина опитаних, а ступінь провини працівників правоохоронної системи щодо їх “внеску” в погіршення ситуації в країні була визначена навіть більшою, ніж аналогічна оцінка такого ж впливу криміналітету на ситуацію в країні.

Заслуговує на увагу той факт, що згідно з даними опитування такий чинник, що детермінує неблагополуччя загальної ситуації в Україні, як пасивність більшості населення

був оцінений респондентами доволі самокритично (16,5%). Ступінь негативного впливу на ситуацію в країні цього фактора виявилася, на думку опитаних, рівною тому масштабу шкоди, якої завдають Україні дії сепаратистів (16,5%), і істотно вищою, ніж діяльність радикалів (11,8%). “Психологічні” симптоми соціальної напруженості, такі як депресії, пригніченій стан, апатія і т.п. вказують на соціальну пасивність, відсутність готовності діяти. Неготовність до протестних дій може проявлятися в прагненні уникнути несприятливої ситуації; виникненні міграційних настроїв і намірів тощо.

Особливість нинішнього кризового стану українського суспільства полягає в тому, що жодна інституціональна система неспроможна взяти на себе роль гаранта керованості і стійкості всієї соціальної системи, що свідчить про можливе назрівання кризи державності. Поняття “кризове суспільство” означає соціум, у якому відбувається серйозне розбалансування функцій, тривають процеси, здатні викликати деформації і руйнування усталеної організації життя. Суспільство, що перебуває постійно в кризовому стані, відзначається недостатньою координованістю зусиль його основних інститутів – політичних, економічних, соціальних, моральних. Як результат, зазнають викривлень взаємодії соціальних інститутів, а їх неефективність, своєю чергою, раз по раз детермінує збої соціального порядку, що потенційно загрожує руйнацією підвалин суспільства.

Саме унаслідок розбалансування і неузгодженості взаємозв’язків між інститутами, групами, іншими агентами кризового суспільства, соціальна напруженість не тільки набуває тривалих форм, а й здатна швидко переходити від латентного стану до гострих форм конфліктного протистояння. Кризовий соціум характеризується нестабільністю, здатністю до калейдоскопічних змін, що проявляється, зокрема, у частій зміні правил і норм відносин між соціальними інститутами, групами, навіть індивідуальними акторами, а отже, знецінює стабілізуючу роль механізмів легітимації. Водночас аномійні прояви десакралізації суспільних норм, що виникають під тиском соціальної напруженості, не тільки ведуть до послаблення дії формальних інститутів, а й створюють сприятливі умови для їх трансформації або навіть повної заміни.

УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПРО ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

Стаття присвячена розгляду соціальної напруженості як інтегрального показника стану суспільних відносин; виникаючи внаслідок стійкої, протягом тривалого часу не розв'язаної ситуації неузгодженості між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями соціальних суб'єктів і ступенем їх задоволення, соціальна напруженість є складною конфігурацією ряду чинників, що зумовлюють конкретну соціальну ситуацію. Наголошується потреба пошуку методик фіксації соціальної напруженості на підставі доступних для вимірювання латентних ознак.

Ключові слова: чинники соціальної напруженості, суспільна стабільність, кризове суспільство.

Статья посвящена рассмотрению социальной напряженности как интегрального показателя состояния общественных отношений; возникающая вследствие стойкой, долго не решаемой ситуации несогласованности между потребностями, интересами, социальными ожиданиями социальных субъектов и степенью их удовлетворения, социальная напряженность является сложной конфигурацией ряда факторов, обуславливающих конкретную социальную ситуацию. Отмечается необходимость поиска методик фиксации социальной напряженности на основании доступных для измерения латентных признаков.

Ключевые слова: факторы социальной напряженности, общественная стабильность, кризисное общество.

The paper focuses on the phenomenon of social tension, interpreting it as an integral indicator of the state of social relations. Being a consequence of the long unresolved situation of mismatch between a) social actors' needs, interests, social expectations and b) their satisfaction, social tension is a complex configuration of a number of factors that predetermine a certain social situation. The author stresses the need to search for methods that may record social tension using latent signs available for measuring.

Keywords: factors of social tension, social stability, crisis society.

Поняття “соціальна напруженість” зазвичай використовується в гранично широкому, радше публіцистичному, ніж

науковому значенні. У результаті його межі стають розмитими, а зміст нечітко визначеним, що призводить до підміни даного поняття іншими, близькими за змістом, але не тотожними йому (“конфлікт”, “аномія”, “депривація”, “передконфліктна ситуація” тощо). Полісемія наукового дискурсу, примножена за рахунок переплетення з ідеологічним, політичним, моральним, парадигмальним дискурсами, зумовила зосередження уваги на різних аспектах і різних рівнях прояву даного феномену, починаючи від локальної чи парціальної напруженості, що зачіпає, хоча й значною мірою, обмежену категорію населення – певну територіальну групу чи соціальний прошарок, і закінчуючи соціальною напруженістю суспільства в цілому, де остання розглядається як інтегративний показник стабільності/дестабілізації.

Не претендуючи на всебічність запропонованого нами тлумачення, ми розглядаємо соціальну напруженість як таке соціальне явище, що відображає стан соціальних відносин, а не просто фіксує певне протистояння тих чи тих акторів у період кризового розвитку суспільства. Відтак соціальна напруженість – це якісний стан відносин між соціальними акторами, що перебувають у взаємодії, який зумовлений повною або частковою несумісністю їх намірів, уявлень, очікувань, цінностей, інтересів і потенційно здатний спричинити конфлікт на поведінковому рівні [1, с. 63].

Поле формування соціальної напруженості виступає вся система суспільних відносин, при тому в нерозривному динамічному взаємозв’язку, тому слід наголосити на мультифакторній і мультиморфній природі соціальної напруженості. Інколи соціальна напруженість є прямою проекцією якоїсь нерозв’язаної соціальної проблеми (як от перший Майдан став результатом безцеремонного втручання у виборчий процес, намагання викривити волю народу щодо делегування владних повноважень).

Однак здебільшого має місце сукупність причин, що призводять до посилення соціальної напруженості. Так, за даними моніторингового дослідження 2017 р., проведеного Інститутом соціології НАН України, соціальна напруженість в умовах сьогодення має три основні витоки. На першому місці – чинник зовнішньої агресії. Понад дві третини опитаних (67,9%) убачають основне джерело зростання

соціальної напруженості у бойових діях на сході України. Доволі помітну роль відіграє економічний чинник, принаймні такі його компоненти, як збідніння населення внаслідок зростання цін, підвищення тарифів (цей аспект відмітили 46,5% респондентів) та зростання безробіття (відмічено 48,1% опитаних). Нарешті, третім чинником, що спричиняє посилення соціальної напруженості, є соціальна несправедливість – корупція, хабарництво (відзначають 44,5% опитаних) та безкарність, свавілля чиновників (зазначили 40,9%) є тими “больовими точками”, навколо яких акумулюється невдоволення населення.

Отже, військова, економічна і соціально-моральна складові насамперед визначають рівень соціальної напруженості, існуючий у реаліях українського сьогодення. Однак є ряд чинників посилення напруженості “другого плану”, які, не набираючи таких високих показників як уже згадані, все ж є доволі вагомими для неабиякої частини респондентів. До них слід віднести передусім “недовіру до влади, розчарування в її здатності щось змінити”, зазначену як одну з причин соціальної напруженості 34,1% респондентів, та “недоступність, низьку якість медичного обслуговування” – його відзначили 26,5% опитаних (не певен, що затверджена Верховною Радою так звана медична реформа є адекватним засобом для нівелювання цього чинника соціальної напруженості).

Порівняно істотними також є “поширення злочинності, пияцтва, наркоманії” – 17,0%, “погіршення відносин з іншими державами” – 15,9%, “зростання проявів радикального націоналізму” – 13,5%, “збмеження громадянських прав, демократичних свобод (свободи слова, друку) – 13,2%. На їхньому тлі малозначущими є такі чинники, як “інформація, яка поширюється через ЗМІ”, “конфлікти між різними церквами та релігійними громадами”, “інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернет”, “загроза терористичних актів” – значення кожного з них не перевищує десятивідсоткового рівня. Повністю розподіл відповідей на запитання моніторингового дослідження “Що, на Вашу думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом?” наведено в *таблиці 1*.

Наведений розподіл відповідей є доволі стійким стосовно ряду соціальних ознак респондентів. Так, на нього не вплива-

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів щодо того, що найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом, 2017 р. (%)

<i>Чинники соціальної напруженості</i>	<i>%</i>
Зростання безробіття	48,1
Обмеження громадянських прав, демократичних свобод (свободи слова, друку)	13,2
Наплив мігрантів, біженців	5,8
Конфлікти між різними церквами та релігійними громадами	7,1
Інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернет	7,1
Зростання проявів радикального націоналізму	13,5
Погіршення відносин з іншими державами	15,9
Недоступність, низька якість медичного обслуговування	26,5
Бойові дії на сході України	67,9
Безкарність, свавілля чиновників	40,9
Інформація, яка поширюється через ЗМІ	9,4
Збідніння населення внаслідок зростання цін, підвищення тарифів	46,5
Поширення злочинності, пияцтва, наркоманії	17,0
Корупція, хабарництво	44,5
Загроза терористичних актів	6,2
Недовіра до влади, розчарування в її здатності щось змінити	34,1
Інше	0,4
Важко сказати	1,8

ють соціально-віковий, гендерний та освітній чинники – відхилення від значень, отриманих за вибіркою, лежать у межах 1–3% і здебільшого не перевищують припустиму статистичну похибку. Малозначущим є також ступінь адаптованості до нових умов життя – незалежно від його самооцінки уявлення про характер чинників, що спричиняють посилення соціальної напруженості, загалом збіжні. Порівняно більше диференціює вибіркочну сукупність національна належність респондентів (*табл. 2*).

До *таблиці 2* включені лише ті чинники, що, на думку опитаних респондентів, репрезентують дві найбільші етнічні групи України, по-різному сприймаються їх представниками. Етнічні за походженням українці й росіяни дотримуються спільної думки щодо таких чинників соціальної напружено-

сті, як бойові дії на сході України, безкарність, свавілля чиновників, недоступність, низька якість медичного обслуговування. Однак цілий ряд інших чинників дістав диференційовану оцінку, екстремуму відмінність у поглядах сягає з приводу такого чинника, як зростання проявів радикального націоналізму – його відмічають 12,2% опитаних етнічних українців і 29,3% етнічних росіян. Очевидно, що тут намічається одна з ліній розмежування у ставленні населення до ситуації соціальної напруженості в країні.

Повертаючись до розгляду наведених в таблиці 1 даних, бачимо, що, по-перше, запропонований перелік чинників є доволі повним з огляду на незначну кількість ухильних (1,8%) та інших (0,4%) відповідей. По-друге, немає якогось єдиного чинника, що зумовлював би існуючий рівень соціальної напруженості й регулятивні зусилля щодо якого могли б привести до радикального зменшення рівня соціальної напруженості в сучасному українському соціумі. Можливо, це одна з причин певного здивування ряду дослідників, які отриму-

Таблиця 2

Відмінності в оцінці чинників напруженості між групами респондентів, що відрізняються етнічним походженням, 2017 р. (%)

	<i>Українець</i>	<i>Росіянин</i>	<i>ВСЬОГО</i>
Зростання безробіття	47,7	52,6	48,1
Обмеження громадянських прав, демократичних свобод (свободи слова, друку)	12,8	18,0	13,1
Наплив мігрантів, біженців	6,0	3,8	5,8
Конфлікти між різними церквами та релігійними громадами	6,9	8,3	7,0
Зростання проявів радикального націоналізму	12,2	29,3	13,4
Погіршення відносин з іншими державами	15,5	18,8	15,8
Інформація, яка поширюється через ЗМІ	9,1	12,8	9,3
Збідніння населення внаслідок зростання цін, підвищення тарифів	46,9	37,6	46,3
Корупція, хабарництво	45,5	35,3	44,5
Загроза терористичних актів	6,6	1,5	6,2
Важко сказати	1,5	5,3	1,8

ють за високого рівня розвитку кризових ознак розвитку суспільства показники низької соціальної напруженості. Картина буде іншою, якщо ці показники поєднати з визначенням латентного рівня соціальної напруженості. При цьому необхідно врахувати існування суперечливості в соціальних процесах, які ускладнюють характер вивчення латентного рівня соціальної напруженості.

Наприклад, латентними ознаками соціальної напруженості, пов'язаними з подіями в даний час, зі змінами в якості і рівні життя українського населення, з цієї точки зору, можна було б вважати, принаймні, такі: очікування більшістю населення консервації або погіршення свого нинішнього важкого становища; заклопотаність певної частини дорослого населення України неможливістю для їх дітей отримати серйозну освіту; наростання у певної частини населення страху злиднів; невдоволення частини населення регіональною диференціацією рівня і якості життя; міграційні настрої, хворобливе сприйняття частиною населення зміни соціального статусу тощо.

Зрозуміло, що безпосередньо виявити ці ознаки в умовах настрої населення доволі складно.

Всі такого роду ознаки можуть мати різні рівні розвиненості і в сукупності визначають латентний рівень соціальної напруженості в соціальному співтоваристві, який за своєю потенційною силою (величиною) часто набагато вище її рівня, що проявляється в явних ознаках. Більше того, на нашу думку, латентний рівень соціальної напруженості є визначальним при аналізі загального стану соціальної напруженості.

Загалом, можна стверджувати, що латентний рівень соціальної напруженості в сучасному українському суспільстві доволі високий і спостерігаються тенденції до подальшого його підвищення. З погіршенням соціальної ситуації в країні зростання латентного рівня соціальної напруженості може призвести до різкого (стрибокподібного) збільшення явних ознак соціальної напруженості і розвитку її у бік передкризового, а потім і кризового стану.

Важливим висновком дослідження є й те, що цілеспрямована боротьба з якимось одним чинником, що продукує високий ступінь соціальної напруженості, не приведе до радикальних змін її рівня (наприклад, остаточне припинення збройного

протистояння в східному регіоні не означатиме, попри провідну, на думку респондентів, значущість цього чинника, що загальний рівень напруженості помітно зміниться). Склалися певна стійка конфігурація чинників, що викликають соціальну напруженість в українському суспільстві, і потрібні одночасні зусилля в багатьох напрямках, аби їх подолати. Інакше продовжуватиме існувати ризик спалаху незадоволення з будь-якого емоційно-насиченого приводу і перетворення латентного чинника на джерело соціальних збурень.

Література

1. *Мартинюк І., Соболева Н.* Соціальна напруженість в оптиці соціології: концептуалізація проблеми // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. Вип. 74. Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2017. С. 60–67.

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ І СОЦІАЛЬНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ АКТУАЛЬНИХ ПРАКТИК ДОЛАННЯ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ

Аналізується рівень соціальної напруженості через призму актуальних практик запобігання зниженню рівня життя. Порівнюється з рівнем соціальної напруженості, що фіксується на когнітивному та емоційному рівнях. Робиться висновок про міру загрози суспільній стабільності та існуючому соціальному порядку.

Ключові слова: соціальна напруженість, соціальна нестабільність, практичний рівень фіксації соціальної напруженості.

Анализируется уровень социальной напряженности сквозь призму актуальных практик предотвращения снижения уровня жизни. Сравняется с уровнем социальной напряженности, которая фиксируется на когнитивном и эмоциональном уровнях. Делается вывод о мере угрозы общественной стабильности и существующему социальному порядку.

Ключевые слова: социальная напряженность, социальная нестабильность, практический уровень фиксации социальной напряженности.

The level of social tension is analysed through the prism of actual practices of preventing a decline in the living standard. It is compared with the level of social tension, which is fixed on the cognitive and emotional levels. The conclusion is made about the threat to social stability and the existing social order.

Keywords: social tension, social instability, practical level of fixing social tension.

Концептуальна рамка. Оскільки ми ставимо перед собою завдання дослідження того аспекту проблеми соціальної напруженості, що пов'язаний з соціальною нестабільністю, то за робоче визначення цього поняття взято таке. *Соціальна напруженість* – це загальна характеристика стану соціальної системи, що вказує на рівень її стабільності – нестабільності і на відповідні ризики для актуального соціального порядку.

На підставі запропонованої концептуалізації соціальної напруженості в рамках парадигми складності з використання

допоміжного концепту соціальної ентропії [1] теоретично обґрунтовано доцільність виділяти *три рівні соціальної напруженості*:

1) низький – коли рівень соціальної напруженості не загрожує втратою системи стабільності;

2) середній – коли стабільність системи вже не має достатнього запасу міцності, але існує можливість її посилювати, зменшуючи напруженість за рахунок механізмів регуляції з використання зворотного зв'язку (регульована напруженість, можливість реформ та розвитку системи);

3) високий – коли ризики стабільності є високими, наближення до точки незворотності, коли можливі спонтанні й некеровані протести (іноді у вигляді неочікуваної і нераціональної електоральної поведінки), які становлять ризики руйнації існуючого соціального порядку.

У процесі емпіричного вимірювання рівня соціальної напруженості та формування відповідних показників доцільно, на нашу думку, виходити з уявлення, що в проекції на конкретного члена суспільства *соціальна напруженість може проявлятися у вигляді*:

– *когнітивних уявлень* (яким людина вважає рівень напруженості);

– *емоційного ставлення* (як людина відчуває ситуацію, наскільки напруженою);

– *практичних дій* (що людина робить у ситуації напруженості).

Якщо нас цікавить соціальна напруженість у її зв'язку з соціальною стабільністю – нестабільністю, найбільш плідним видається звернення до третього способу її фіксації – через проекції на актуальні практики її додання або запобігання. Таку доцільність можна обґрунтувати тим, що саме рівень практик, коли він виходить на практики супротиву існуючому порядку, і є основою порушення стабільності, руйнації інституційного порядку. Когнітивний та емоційний рівні цьому зазвичай передують, але зв'язок між ними не видається лінійним і однозначним. Високий рівень напруженості, що фіксується за цими двома показниками, не завжди є достатнім, щоб прогнозувати активні протестні дії людей. А коли йдеться про соціальну нестабільність, саме це нас має цікавити насамперед.

Наступне концептуальне положення, що дає вихід на емпіричні показники, є таким: у кожному з зазначених рівнів соціальної напруженості домінують відповідні практики її додання, а саме:

1. *Низький рівень*, мала загроза соціальній стабільності й існуючому порядку. Домінують практики індивідуального, біографічного розв'язання власних проблем, що породжуються ситуацією напруженості. Максимальний радіус колективних практик – близьке коло рідних та друзів.

2. *Середній рівень* соціальної напруженості, соціальна стабільність вже не має великих запасів міцності. На рівні практик додання ситуації збільшується відсоток тих, хто у своїх практиках звертається до колективних дій, проявляє громадянську активність, намагається змінювати існуючий порядок, діючи в правовому полі й об'єднуючись з іншими у спільних діях.

3. *Високий рівень* напруженості – коли зростає кількість колективних практик протестного характеру, часто спонтанних, що може привести до різких змін існуючого порядку.

На підставі наведених міркувань пропонується такий спосіб формування емпіричного інструментарію.

1. Як *конкретну ситуацію*, що тісно пов'язана зі зростанням соціальної напруженості, *розглянути ситуацію зниження рівня життя*. Це видається виправданим з огляду на те, що зниження загального рівня життя є інтегральним показником, що акумулює дію таких факторів, як неефективна економіка, неефективна влада, наявність військових дій, кліматичні умови (повені, руйнації, поганий врожай) та багато іншого. Якщо зниження рівня життя атрибутується владним суб'єктам різного рівня, ми маємо зростання соціальної напруженості аж до протестної активності на відповідному системному рівні (місцевий, регіональний, загальнодержавний).

2. *Показником рівня соціальної напруженості в проекції на актуальні практики* вважати відповіді на запитання: *“Останнім часом в нашій країні відбувається помітне зниження життєвого рівня населення. Як, за Вашими спостереженнями, люди найчастіше виходять з цієї ситуації?”*.

3. *Індикаторами*, які дають змогу судити про те, до якого з зазначених вище рівнів соціальної напруженості слід віднести актуальну соціальну ситуацію, є такі *варіанти відповіді*:

1.	Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	Відсутність будь-яких практик додання ситуації, потенціал поповнення інших груп
2.	На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	
3.	Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	Практики індивідуального, біографічного розв'язання проблем
4.	Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	
5.	Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	
6.	Звертаються по допомогу до родичів, друзів	Перехідні практики від індивідуальних до колективних форм розв'язання проблеми
7.	Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	
8.	Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	Практики громадянської активності, намагання змінювати існуючий порядок, діючи в рамках правового поля
9.	Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі спинити зниження рівня життя	Протестні практики, що мають потенціал перерости в неконтрольований супротив системі

За результатами моніторингового дослідження було отримано такий розподіл відповідей на наведене запитання.

Як бачимо, найбільшу кількість відповідей набрав варіант “Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище” (67,8%) та “Терплять і чекають, поки ситуація покращиться” (44,8%). Це свідчить про порівняно стабільну ситуацію в країні. Люди на час дослідження не виявляли готовності до активного супротиву і на рівні практик намагалися розв'язувати проблему самостійно. Щоправда, група пасивного очікування, яка є доволі великою, потенційно здатна поповнити всі інші групи, що може привести до швидкої зміни картини, що спостерігається.

Дані, наведені в таблиці 1, говорять самі за себе і не потребують особливих коментарів, але цікавою і такою, що потребує окремої уваги, є позиція “Інше”, що набрала 1,6% голосів. Це не так багато, але більшість з цих респондентів вважає за потрібне говорити про виїзд за кордон як окрему практику додання. Це важливо, оскільки опитування прово-

Таблиця 1

Останнім часом у нашій країні відбувається помітне зниження життєвого рівня населення. Як, за Вашими спостереженнями, люди найчастіше виходять з цієї ситуації? (N=1800, %)*

<i>Варіанти відповідей</i>	Частота	%
Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	807	44,8
Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	1221	67,8
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	603	33,5
Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	339	18,8
Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	223	12,4
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради вирішення проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	152	8,4
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	157	8,7
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	205	11,4
На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	32	1,8
Інше	29	1,6
Важко сказати	80	4,4

* Респонденти могли обирати до трьох варіантів відповіді.

дилося ще до надання Україні безвізового режиму з ЄС. Наразі ця тенденція посилюється, що збільшить реєстр практик розв'язання проблеми біографічним шляхом. Тут важливо те, що виїжджають часто кваліфіковані та активні, ті, хто міг би стати ядром практик як другого, так і третього рівня.

Для порівняння отриманих результатів, що фіксують рівень напруженості в практичному зрізі, цікаво звернутися до когнітивного та емоційного зрізів фіксації соціальної напруженості, що теж є в нашому моніторингу.

Свою оцінку ситуації за 10-бальною шкалою респонденти давали через відповідь на запитання "Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?". Середня оцінка виявилася рівною 6.798 бала. Це дає підстави стверджувати, що на когнітивному рівні ми маємо констатацію доволі високого рівня напруженості.

Емоційний рівень фіксації соціальної напруженості можна оцінити за результатами відповіді на запитання (табл. 2).

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні? (N=1796, %)

Варіанти відповідей	Частота	%
Усе не так погано, і можна жити	131	7,3
Жити важко, але можна терпіти	662	36,9
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	861	47,9
Важко відповісти	142	7,9

Як бачимо, майже половина респондентів заявили, що ситуацію терпіти вже не можуть. А от, повертаючись до рівня практик (табл. 1), можемо сказати – реальну нетерпимість через протестну активність поки що проявляє лише трохи більше 10% українців. А майже половина поки що терпить, а переважна більшість намагається розв’язати проблему власними зусиллями.

Логічно з’ясувати, якими є ці практики запобігання зниженню рівня життя в регіональному, віковому та поселенському розрізах. Гіпотетично можна припустити, що тут можна очікувати певних відмінностей. У наступних трьох таблицях наведено ці дані.

З даних в таблиці 3 бачимо, що найбільше тих, хто намагається самотужки вирішити ситуацію, живуть на заході та на сході країни. Вони навіть до родичів по допомогу звертаються рідше. Найбільш протестним виглядає південь країни, а невизначеним і розгубленим, очікувано, Донбас (цілих 15% тих, хто не визначився з відповіддю).

Як свідчать дані таблиці 4, віковий розподіл відповідей цілком відповідає логічним очікуванням. З віком зростає кількість тих, хто більше терпить, менше проявляє активності у пошуку індивідуальних шляхів подолання цієї скрутної ситуації і при цьому більше сподівається на Бога. Цікаво, що й на протести частіше виходять люди, яким понад 55 років, що може фіксувати ситуацію прикрих, але поширених “платних” протестів.

Дані таблиці 5 вказують на те, що і поселенський зріз не дає нам яскравих відмінностей. Жителі великих міст децю частіше самотужки опираються ситуації, але це очікувано вже за самою природою таких поселень, більш високого рівня індивідуалізму в містах, аніж у селах та містечках. Останні трохи частіше об’єднуються і намагаються тиснути на владу.

Таблиця 3

Останнім часом у нашій країні відбувається помітне зниження життєвого рівня населення. Як, за Вашими спостереженнями, люди найчастіше виходять з цієї ситуації? Розподіл відповідей за регіонами (стандарт 2) (N=1800, %) ¹

Варіанти відповідей	Захід N=376	Центр N=659	Південь N=193	Схід N=406	Донбас N=166
Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	48,9	41,0	47,7	44,6	48,2
Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	73,4	66,0	63,2	75,6	48,8
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	29,5	33,5	38,9	38,2	24,7
Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть у обхід закону	15,7	19,1	28,5	19,2	12,7
Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	16,0	12,3	11,9	9,6	12,1
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	10,9	8,0	9,3	8,4	3,6
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	4,5	10,2	8,8	9,6	10,2
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	7,7	10,8	25,9	11,6	4,8
На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	1,1	2,1	5,7	0,7	0,0
Інше	2,1	0,6	0,0	2,5	4,2
Важко сказати	1,1	3,8	5,2	3,9	15,1

Зазначимо, що в усіх зрізах ми спостерігаємо одну й ту ж картину – більшість людей терплять і самотужки силкуються покращити ситуацію. Це дає підстави зробити певні, актуальні на час дослідження, висновки.

¹ Захід: Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька. Центр: Київська (без Києва), Київ (місто), Кіровоградська, Полтавська, Вінницька, Житомирська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська. Південь: Миколаївська, Одеська, Херсонська. Схід: Запорізька, Дніпропетровська, Харківська. Донбас: Луганська, Донецька.

Таблиця 4

Останнім часом у нашій країні відбувається помітне зниження життєвого рівня населення. Як, за Вашими спостереженнями, люди найчастіше виходять з цієї ситуації? Розподіл відповідей за віком (N=1800, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	18–29 років N=378	30–55 років N=843	56 років та більше N=579
Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	44,7	42,4	48,5
Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	70,1	70,1	63,0
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	37,0	31,0	34,9
Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	22,0	19,7	15,5
Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	6,9	12,3	16,1
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	7,7	8,8	8,5
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	9,8	9,5	6,9
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	9,5	11,3	12,8
На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	1,9	1,4	2,3
Інше	1,9	1,5	1,6
Важко сказати	4,5	4,7	4,0

Висновок. У більшості випадків українці самотужки намагаються вибратися з ситуації погіршення рівня життя, що свідчить про те, що, попри високу соціальну напруженість, яка спостерігається на когнітивному і емоційному рівнях, рівень практик поки що не видається загрозливим для існуючого соціального порядку і соціальної стабільності. Практичний зріз вказує на доволі низький, перший рівень напруженості, з ознаками переходу до другого – поява активних практик громадянського мирного контролю. Але тут є одна позиція, яка вказує на можливість зміни ситуації в разі появи мож-

Таблиця 5

Останнім часом у нашій країні відбувається помітне зниження життєвого рівня населення. Як, за Вашими спостереженнями, люди найчастіше виходять з цієї ситуації? Розподіл відповідей за типом поселення (N=1800, %)

<i>Варіанти відповідей</i>	Місто N=1079	Село/ПГТ N=721
Терплять і чекають поки ситуація покращиться	46,4	42,4
Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	70,9	63,3
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	34,4	32,2
Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	19,3	18,2
Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	11,9	13,2
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	7,5	9,9
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	10,0	6,8
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	10,7	12,5
На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	1,2	2,6
Інше	1,8	1,4
Важко сказати	4,5	4,3

ливості звертатися до тих варіантів практик, яких наразі немає. Це позиція “*Терплять і чекають, поки ситуація покращиться*” – таких близько половини наших респондентів. Їхнє очікування може змінитися неочікуваною реально-протестною або електорально-протестною практикою в разі настання відповідної ситуації.

Література

1. *Бевзенко Л.* Концептуалізація соціальної напруженості в парадигмі складності – системність і мережеві практики // Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни та соціальна напруженість: матеріали XIV Міжнар. наук. конф., Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Логос, 2017. С. 22–25.

ПРОТЕСТНІ НАСТРОЇ ЯК ІНДИКАТОР ЗМІНИ СИМВОЛІЧНИХ УНІВЕРСУМІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена зв'язку між зміною ціннісно-смыслових матриць в українському суспільстві та динамікою протестних настроїв у ньому. Автор демонструє, що різноманітні показники готовності до протестів та їх форми не мали аномального підвищення перед значними суспільними збуреннями. Особливо це стосується подій Євромайдану 2013–2014 рр. Причинами цих подій є не суспільне незадоволення, яке є перманентним, а більш глибокі суспільні процеси, які відбуваються в рамках боротьби символічних універсумів і заміни старої ціннісно-смысловой матриці новою.

Ключові слова: протести, символічні універсуми, Євромайдан, культурна гегемонія.

Статья посвящена связи между изменением ценностно-смысловых матриц в украинском обществе и динамикой протестных настроений в нем. Автор показывает, что различные показатели готовности к протестам и их формы не имели аномального повышения перед значительными общественными возмущениями. Особенно это касается событий Евромайдана 2013–2014 гг. Причинами этих событий было не общественное недовольство, которое является перманентным, а более глубокие общественные процессы, которые происходят в рамках борьбы символических универсумов и замены старой ценностно-смысловой матрицы новой.

Ключевые слова: протесты, символические универсумы, Евромайдан, культурная гегемония.

The paper analyses the connection between changes in symbolic universes, or matrices of all values and meanings existing in Ukrainian society, and the dynamics of Ukrainians' protest moods. Using the monitoring survey data, the author shows that there was no unusual upsurge in the indicators gauging people's readiness to take part in protests (and use their different forms) before major social upheavals. This especially applies to the Euromaidan events that took place in the winter of 2013–2014. The main reason underlying these protests was not public discontent, since it is permanent, but more deep-rooted societal processes occurring against the backdrop of fight

between symbolic universes and replacement of the old matrix of values and meanings by a new one.

Keywords: *protests, symbolic universes, Euromaidan, cultural hegemony.*

Революційні події кінця 2013–2014 рр. та період після них укотре засвідчили фундаментальну тезу, яку слід постійно мати на увазі, коли розглядаємо боротьбу та зміну символічних універсумів в цілому та в українському суспільстві зокрема: подібна зміна аж ніяк не тотожна зміні політичних режимів чи окремих домінуючих політико-фінансових груп.

Ці події, незважаючи на їхню драматичність, були лише однією з ланок перманентної боротьби символічних універсумів, яка загострюється у кожному суспільстві в певні соціоісторичні періоди. Нагадаємо, що символічні універсуми залежно від володіння та утримання культурної гегемонії в суспільній свідомості поділяють на домінуючий та альтернативні.

Символічний універсум при цьому являє собою мета-смилову систему, що пропонує соціальним акторам власну матрицю бачення й підказує їм інтерпретації об'єктивних, інтерсуб'єктивних і суб'єктивних подій або явищ.

Україна переживала і переживає усі роки незалежності співіснування двох найбільш поширених символічних універсумів або ціннісно-смилових матриць: умовно позначених “старим” або “радянським” та “новим”. Спочатку останній можна було позначити лише як “пострадянський” універсум, однак за останню чверть століття він дещо еволюціонував і тому нині його можна ще позначити як “національно-європейський”. Головна обставина, за якої відбувається співіснування цих двох універсумів, полягає у тому, що “стара” матриця вже втратила культурну гегемонію над більшістю суспільства, а “нова” так і не здобула цієї гегемонії. Тож відсутність однієї домінуючої матриці стала запорукою цілої низки кризових явищ, які перманентно переживає українське суспільство протягом новітньої історії. У попередніх статтях ми вже вказували на різноманітні індикатори, які свідчать про боротьбу та зміну символічних універсумів в українських реаліях [1].

У цій статті проаналізуємо ще один індикатор, який свідчить про глибинність процесів боротьби символічних універсумів в українському суспільстві – наскільки високим був протестний потенціал населення протягом періоду незалеж-

ності. Адже розглянуті нами у попередніх розвідках індикатори, як-то мовні розбіжності, ціннісні, релігійні, політичні та геополітичні тощо, є радше передумовою і фоном для подібних загострень. За термінологією Антоніо Грамші, вони є передумовами для переходу від “позиційної боротьби” до “фронтальної атаки”, коли відбувається пряма перевірка ступеня поширеності культурної гегемонії альтернативного універсуму і кристалізації альтернативних інститутів легітимації та відповідних груп експертів. Акції протесту, їх форми, поширеність та тривалість показують, чи дійсно втратив домінуючий універсум своє привілейоване становище і чи залишився ще у нього “панцир примусу” як останній аргумент [2; 3].

Відтак ми розглянемо динаміку протестних настроїв в українському суспільстві та їх зв’язок із заміною старої ціннісно-сислової матриці на нову. Крім того, проаналізуємо готовність громадян до різних форм протесту та з’ясуємо, наскільки вони змінилися в період новітньої історії країни – особливо до Євромайдану та впродовж кількох років після нього.

Спочатку простежимо, яку оцінку ситуації з протестами та готовність самим брати участь у таких акціях демонстрували українці за останні майже двадцять років. Використаємо дані моніторингу Інституту соціології НАН України.

На початку двотисячних років кількість тих, хто вважав можливими акції протесту проти падіння рівня життя у своєму населеному пункті, була меншою чверті опитаних. Такою самою вона була перед так званим помаранчевим Майданом і такою самою вона залишалася через тринадцять років – перед Євромайданом. Останні дані (липень 2017 р.) демонструють, що ця цифра не змінилася – 27% вважають цілком імовірними протести в своєму місті або селі.

Водночас кількість готових узяти участь в акціях протесту не набагато відрізняється від кількості тих, хто називає вірогідність протестів у своєму населеному пункті достатньою – близько чверті опитаних. І так само більше половини опитаних не готові особисто брати участь в акціях протесту.

Динаміка співвідношення готовності–неготовності брати участь в акціях протесту свідчить, що напередодні значущих подій, насамперед так званої Помаранчевої революції 2004–2005 рр. та Євромайдану або Революції гідності 2013–2014 рр., не було зафіксовано сплеску кількості тих, хто заявляв про високу вірогідність таких подій у своєму населеному

пункті та висловлював готовність брати у них участь. Навпаки, зменшення різниці між готовими та неготовими (а не переважання перших) до акцій протесту відбувалося вже в розпал чи одразу після цих подій. Відтак до початку найбільш масових і тривалих акцій протесту та громадянської непокори протестні настрої в українському суспільстві мало відрізнялися від попередніх років, коли нічого в подібних масштабах не відбувалося. Збурення громадян було не причиною, а наслідком подій у Києві та інших містах 2004–2005 та 2013–2014 рр.

Важливо і те, до яких форм протесту більше готові українські громадяни у тих суспільних умовах, які склалися. Як свідчать дані моніторингу, найбільш популярними формами обстоювання своїх законних прав та інтересів серед громадян є насамперед збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги і демонстрації та участь у передвиборних кампаніях. Усі інші види акцій протесту набирають у кілька разів менше прихильників. Так, лише по 6% набирають варіанти “бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)”, “погрожування страйком” та “пікетування державних установ”. А такі більш радикальні прояви непокори, як “несанкціоновані мітинги і демонстрації” та “незаконні страйки” – удвічі менше голосів за попередньо названі дії. Найбільш екстремальні форми протесту, пов’язані з насильством, захопленням будівель та створенням неурядових і незалежних збройних формувань, не набирають і 1–2%. Ці дані за липень 2017 р. дуже схожі на відповіді респондентів напередодні Євромайдану у 2013 р.

Таким чином, згідно з даними багаторічного дослідження подій, які мали велике значення та відіграли визначальну роль у суспільних перетвореннях в Україні, не передували явні сплески готовності суспільства до протестів, незважаючи на те, що за усіма опитуваннями громадяни демонстрували і демонструють стійке незадоволення своїм соціальним та економічним становищем, а винними за це вважали і вважають насамперед представників влади, чиновництва та політикуму. Крім того, напередодні цих подій суспільство також не проявляло ознак різкого зростання радикалізму, готовності до незаконних методів обстоювання своїх інтересів, тим більше пов’язаних із застосуванням насильства. Показовим є той факт, що після збурення суспільної свідомості внаслідок

док протестних подій (та навіть революційних подій, як це було у 2013–2014 рр.) готовність до протестів і найбільш прийнятних форм обстоювання своїх прав поверталися до звичних показників, так би мовити, “спокійних років”.

Ще одним важливим для нашого аналізу показником є кількість учасників подій на Євромайдані та в інших містах. Адже ці акції включали саме ті форми протесту, до яких були готові, згідно з наведеними даними, лише кілька відсотків опитаних. Тобто незаконні протести, пов’язані з блокуваннями шляхів, захопленням будівель, силові зіткнення з правоохоронними органами тощо.

За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України через рік після закінчення вуличної фази Євромайдану, про свою участь в акціях, які проходили у Києві в 2013–2014 рр., заявили лише 6% респондентів. Ще стільки ж заявили, що у цей період брали участь у подібних акціях в інших містах на підтримку Євромайдану. Водночас 80% опитаних відповіли, що жодним чином, навіть опосередковано (як-то допомагаючи мітингувальникам харчами, одягом тощо), не брали у ньому участі.

Відтак, така частка громадян, які заявили про свою безпосередню участь у Євромайдані, в цілому збіжна з часткою громадян, які з року в рік заявляли про свою готовність до більш рішучих акцій протесту і становить меншість суспільства. Тоді як більшість, як і було зазначено, не готова до подібних акцій, а лише до мирних протестів чи лише до підписання колективних петицій.

До описаної вище відсутності значущих протестних настроїв напередодні масових акцій та готовності лише малої частини суспільства до рішучого протистояння в разі порушення його прав чи інтересів слід додати ще кілька фундаментальних обставин – перманентне незадоволення соціально-економічною ситуацією та низьку довіру до фактично усіх політичних сил та лідерів. При цьому ці дві обставини зберігалися майже без змін за усіх політичних команд та президентів новітньої історії країни. Не політичні гасла, партійні преференції чи харизматичні якості політиків були основою масових протестів, які характеризувалися великою кількістю задіяних осіб, тривалістю, драматичністю протистояння, включаючи силове та великою часткою самоорганізованості за рахунок громадян, які не належали до якихось політичних партій чи рухів. Радше вони вдало користувалися ними,

вирішуючи свої політико-корпоративні інтереси, однак за власної потреби, використовуючи лише політичну риторичку, не змогли б їх ініціювати самостійно. Що й демонструють численні, але нетривалі та порівняно нечисленні акції у перед- та постмайданівський періоди.

Більше того, велика кількість організованих акцій протестів саме політичними силами чи рухами, їх очевидна зрежисованість значною мірою делегітимізували подібні заходи в очах громадян як дієві та дійсно демократичні механізми боротьби громадян за свої права.

До цього додалася стійка недовіра, яка виробилася за роки незалежності, до політичних партій та впевненість більшості суспільства у тому, що серед наявних партій та рухів немає таких, які б представляли інтереси пересічних громадян – 56% відповідають саме так. У протилежному впевнені лише 29% респондентів. Подібна тенденція з'явилася та була зафіксована задовго до подій 2013–2014 рр.

Наведений вище докладний перелік показників був необхідний, аби продемонструвати кілька вкрай важливих обставин, які зумовлюють фундаментальні процеси в українському суспільстві. Перша з них полягає у перманентній напруженості в українському суспільстві, високій частці незадоволення існуючими соціальними відносинами та відносинами “громадянин–держава”, які склалися за ці роки. З цього випливає друга обставина – недовіра до політичних сил та окремих політиків. Це своєю чергою призводить до делегітимації протестів як засобу обстоювання своїх соціальних та економічних інтересів. А це зумовлює те, що за існуючих обставин вузькокорпоративні політичні гасла (заклик обрати ту чи іншу політичну партію або політика) або економічні вимоги не стають запорукою значних соціальних протестів, які б могли привести до значних соціальних зрушень або перетворень. Тут насамперед йдеться про події Євромайдану, які характеризуються усіма описаними ознаками. Хоча це й не скасовує того факту, що вони були використані у підсумку для просування у владу конкретних політиків та їхніх сил, отримання ними більших повноважень, аніж у них були до того.

Однак ці перетворення набули такого масштабу і драматизму, як свідчать наведені багаторічні дані, не через невдоволеність суспільства поганою представленістю різних політичних сил у найвищих органах держави, а зовсім з інших

причин. Українське суспільство переживає заміну старої ціннісно-сислової матриці на нову. Цей процес пронизує усі сфери життя суспільства та смислотворчості, і дуже важливо підкреслити, що він відбувається нелінійно та не однаковою мірою на всіх рівнях.

Розтягнутість процесу набуття “новим” універсумом статусу домінуючого призвела до перманентної суспільної кризи, розколотості суспільства за великою кількістю ключових питань розвитку країни. Адже лише один символічний універсум, який у даних соціоісторичних умовах утримує статус домінуючого, його базові смисли сприймаються більшістю суспільства як самозрозумілі, може забезпечити стабільність соціальної системи. Співіснування двох чи більше великих ціннісно-сислових матриць у межах одного суспільства призводить до цілої низки кризових проявів, що добре простежується на прикладі українського суспільства.

Представлені вище показники протестного потенціалу та його динаміка засвідчують, що відкрита боротьба за культурну гегемонію обох універсумів аж ніяк не може бути зведена лише до політичної боротьби політичних сил та навіть формально проголошених ідеологічних належностей. Особливо Євромайдан, який за своєю суттю став символічною (однак не класичною соціальною) революцією, засвідчив, що суспільне невдоволення не завжди тотожне з тими глибинними та різнорівневими процесами, на яких відбувається боротьба смислів конкуруючих універсумів та не обов’язково призводить до відкритого їхнього зіткнення та до змін у набутті чи втраті культурної гегемонії. Саме в цьому постає велика складність спрогнозувати не звичайні, хоча й масові, акції протесту, прив’язані до конкретних гасел чи вимог, а події, які є результатом багаторічної та складної символічної боротьби і які приводять не до простої зміни еліт, а до зміни усього суспільства.

Література

1. *Грамши А.* Избранные произведения. Москва: Политиздат, 1980. 422 с.

2. *Шульга О.* Кінець вакууму легітимних цінностей в українському суспільстві? // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ: ІС НАН України, 2014. Вип. 1 (15). С. 124–132.

3. *Шульга О.* Формування політичної демократичної свідомості в контексті зміни символічних універсумів в Україні // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 3(17). Київ: ІС НАН України, 2016. С. 103–111.

ПРОТЕСТИ ЯК ПРОЯВ ЕКОНОМІЧНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНІ

У статті аналізується економічна диференціація участі у протестних заходах з певних актуальних проблем. Аналіз засвідчив, що соціальна напруженість серед малозабезпечених верств виникає на ґрунті фактичної знедоленості, тоді як серед забезпечених людей соціальна напруженість формується на ґрунті відносної або потенційної знедоленості. Нестача елементарних умов життєдіяльності є актуальною більшою мірою для бідних верств, натомість політичні проблеми викликають напруженість серед забезпечених верств населення.

Ключові слова: протести, соціальна напруженість, економічна диференціація.

В статье анализируется экономическая дифференциация участия в протестных мероприятиях по определенным актуальным проблемам. Анализ показал, что социальная напряженность среди малообеспеченных слоев возникает на почве фактической обездоленности, тогда как среди обеспеченных людей социальная напряженность формируется на почве относительной или потенциальной обездоленности. Недостаток элементарных условий жизнедеятельности актуален в большей степени для бедных слоев, зато политические проблемы вызывают напряжение среди обеспеченных слоев населения.

Ключевые слова: протесты, социальная напряженность, экономическая дифференциация.

The economic differentiation of participation in protest actions regarding certain topical problems is analysed in the article. The analysis has shown that social tension among the low-income groups appears on the basis of actual deprivation, while among socially well-off people social tensions are formed on the basis of relative or potential deprivation. Lack of elementary living conditions is more relevant to the poor, while political problems are causing tension among the well-off segments of the population.

Keywords: protests, social tension, economic differentiation

Явище соціальної напруженості можна розглядати як стан незадоволеності соціальних суб'єктів щодо власних потреб та інтересів, який формується у процесі соціальної взаємо-

дії шляхом зіставлення власних очікувань з наявною реальністю та стає підґрунтям протестного потенціалу. На відміну від соціального конфлікту соціальна напруженість є закритою формою зіштовхування інтересів соціальних суб'єктів. У разі неможливості реалізувати накопичені протиріччя традиційним, легальним шляхом, соціальні суб'єкти змушені вдаватися до протестної поведінки.

Поділ на конвенціональні і неконвенціональні шляхи є умовним, оскільки залежить від традицій політичної участі. Для одних суспільств протести є буденними та прийнятними для панівної в суспільстві політичної культури, для інших – це стає екстраординарним явищем. Для українського суспільства протести стали основним методом донесення своєї волі до об'єктів незадоволеності. Відсутність механізмів інституціоналізації власних потреб та інтересів у політичній площині часто робить перехід від соціальної напруженості до протестної поведінки швидким та коротким. З'ясування детермінант протестів, особливо їхніх змістовних сторін, дає змогу принаймні на теоретичному рівні впорядкувати механізми та певні послідовності зародження, існування та згасання напруженості або втілення її у фактичні протестні дії.

Враховання змісту протестних заходів з економічних, соціальних, політичних та інших причин дає підстави говорити про певну структурованість суб'єктів цих протестів. Адже коли йдеться про учасників протестів щодо певної актуальної проблеми, можна припустити, що соціальна напруженість, яка передувала цим протестам, спричинялася подібними потребами та інтересами соціальних суб'єктів. Тобто участь у конкретному протестному заході відображає структурованість та диференційованість соціальної напруженості за певною соціальною ознакою.

Стрімке зниження рівня життя, зростання злочинності та відсутність негайних результатів від проведення реформ у “постреволюційний” період, безумовно, призвели до зростання соціальної напруженості, однак не зумовили серйозних масових протестів. Власне, *теорія відносного знедолення* вказує на те, що соціальний протест відбувається здебільшого на тлі економічного покращення. Зростання життєвого рівня призводить до зростання рівня сподівань. Ефект відносного знедолення проявляється тоді, коли люди усвідомлюють розбіжність між наявним рівнем життя та тими умо-

вами, на які, на їхню думку, вони можуть реально претендувати [1; 2]. Однак локальні протести мають місце в українському суспільстві. Це свідчить про наявність певних структурних симптомів соціальної напруженості, коли економічна нерівність прямо чи опосередковано заторкує окремі соціальні групи. Постало питання: яким чином економічна нерівність впливає на протестну поведінку.

Теорія скарг (grievance theory) стверджує, що протестна активність зростає серед тих, хто має нижчі доходи. Люди не мають змоги задовольняти певні життєві потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Внаслідок цього накопичується почуття образи, невдоволення, песимістичні очікування, що призводить до виникнення соціальної напруженості, а за певних умов – протестної поведінки. З іншого боку, концентрація економічних ресурсів серед заможних людей повинна зменшити їхні скарги та привести до меншої протестної активності серед членів цієї соціальної верстви [2; 3]. У 1990-х роках серед причин можливої участі населення України в акціях протесту домінували проблеми матеріального виживання [4; 5; 6]. Однак О. Бабак встановила, що особисті зусилля населення, спрямовані на виживання у “паралельних” економічних відносинах (натуральні надходження, незареєстрована трудова діяльність), пом’якшують визначену доходну нерівність і тим самим зменшують імовірність переростання соціальної напруженості у протестну поведінку [7].

Теорія ресурсів зосереджується на ролі ресурсів окремих осіб у їхній участі у протестах. Одним із таких ресурсів є дохід, який дає змогу індивіду активніше виявляти свою незадоволеність. Тривала знедоленість призводить до відчуття приреченості та відволікає від активних протестів. Натомість наявність грошей вивільняє час для залучення у протести, до того ж високий соціальний статус та престиж заможних людей змушує владу дослухатися до цієї соціальної верстви [8, р. 289–291; 9]. Теорія ресурсів передбачає, що зростаюча нерівність зменшить протестну активність серед бідних людей, але збільшить її серед заможніших громадян, оскільки в їхньому середовищі актуалізуються вимогливість щодо широкого спектру соціальних та політичних проблем. Власне, серед учасників таких масових протестів, як Помаранчева революція та Революція гідності домінували люди із середніх верств українського суспільства [10].

Таким чином, згадані пояснення свідчать про те, що зміст актуальних проблем є ключовим у виокремленні структурних особливостей соціальної напруженості. Оскільки протести є реальним втіленням соціальної напруженості, метою аналізу стало з'ясування економічної диференціації груп протестувальників за змістом спрямованості їхнього невдоволення. Йдеться про економічні, соціальні чи політичні проблеми, реагування на які вимагають структурних відмінностей соціальної напруженості.

Для з'ясування цього зміст протестної поведінки відображений запитанням “У яких протестних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?” з відповідним переліком актуальних проблем для українців на середину 2017 р. (табл. 1). Сума відсотків перевищує 100%,

Таблиця 1

Відповіді населення України на запитання “У яких протестних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?”

<i>Зміст протестних заходів</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Проти підвищення тарифів на комунальні послуги	157	8,7
Проти торгівлі з неконтрольованими Україною територіями Донбасу	26	1,4
Захист своїх трудових прав, обстоювання прав на пенсійне забезпечення	65	3,6
Проти звільнення з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ	39	2,2
Проти недостатнього фінансування галузі, в якій працюю	28	1,6
За реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	10	0,6
Протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей	35	1,9
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам	33	1,8
Протести, пов'язані з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства	26	1,4
Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя в місці Вашого проживання (нестача дитячих садків, шкіл, медичних закладів, створення та захист існуючих зелених зон, будівництво та ремонт доріг тощо)	61	3,4
Протести, пов'язані з кричущими фактами корупції в органах влади	36	2,0
Протести, пов'язані із захистом громадянських прав та свобод	69	3,8
Інше	10	0,6
У жодному із таких заходів участі не брав	1516	84,3

оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді. Отже, загальна кількість населення, яка була задіяна у протестних заходах, становить близько 15%. Найбільш актуальною проблемою виявилось підвищення тарифів на комунальні послуги, проти яких протестувало 8,7% дорослого населення. Решта актуальних проблем зумовили значно меншу кількість залучених у протести.

Для з'ясування економічної диференціації груп протестувальників щодо певної актуальної проблеми були використані відповіді на запитання “Який розмір Вашої заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?”. Середнє значення місячного доходу всього населення України за цим показником становило 3264,6 грн. Порівняння середніх значень місячного доходу протестувальників щодо окремих актуальних проблем виявило певні відмінності (табл. 2).

Якщо взяти економічний перелік проблем, то теорія скарг спрацювала щодо підвищення тарифів, захисту своїх трудових прав, обстоювання прав на пенсійне забезпечення та звільнення

Таблиця 2

**Середнє значення доходу учасників протестів
щодо певної актуальної проблеми (грн)**

<i>Зміст протестних заходів</i>	М
Проти підвищення тарифів на комунальні послуги	3063,4
Проти торгівлі з неконтрольованими Україною територіями Донбасу	3787,1
Захист своїх трудових прав, обстоювання прав на пенсійне забезпечення	3025,8
Проти звільнення з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ	3199,8
Проти недостатнього фінансування галузі, в якій працюю	3835,2
За реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	3843,7
Протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей	3392,5
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам	4552,0
Протести, пов'язані з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства	4315,6
Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя в місці Вашого проживання (нестача дитячих садочків, шкіл, медичних закладів, створення та захист існуючих зелених зон, будівництво та ремонт доріг тощо)	3023,1
Протести, пов'язані з кричущими фактами корупції в органах влади	3317,1
Протести, пов'язані із захистом громадянських прав та свобод	3634,2

з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ. Середнє значення місячних доходів людей, які були залучені у протести щодо цих проблем, виявилось нижчим від середньомісячного показника. Натомість середньомісячний дохід тих, хто протестував проти недостатнього фінансування галузі, в якій працюють, виявився вищим від загальнонаціонального. Можна припустити, що в першому випадку на акції протесту вийшли ті, хто є фактично знедоленим, тоді як у другому випадку протестна поведінка мала превентивний характер, оскільки ці люди стали вважати себе потенційно знедоленими. Певним доказом цього слугує приклад тих, хто протестував за реструктуризацію валютних кредитів та повернення коштів збанкрутілих установ. Очевидно, що ця верства не є бідною, оскільки місячний дохід перевищує середньомісячний.

Залученість у протести щодо соціальних проблем також диференціюється за рівнем місячного доходу. Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя у місці проживання, притаманні людям з нижчим від загальнонаціонального середньомісячним доходом. Натомість такі протестні заходи, як протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей і, особливо, протидія незаконній забудові, будівельним аферам, стали поширеними серед людей з вищим від загальнонаціонального середньомісячним доходом.

Середнє значення місячних доходів людей, які були залучені у протести, що пов'язані з політичними проблемами, в цілому виявилось вищим загальнонаціонального показника. Особливо це стосується протестів, пов'язаних з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства. Середнє значення місячних доходів протестувальників, які виступили на захист громадянських прав та свобод та проти кричущих фактів корупції в органах влади, не набагато, та все ж перевищили загальнонаціональний показник.

Отже, можна констатувати, що проведений аналіз засвідчив економічну диференціацію учасників протестів щодо певних актуальних проблем. Зокрема, виявлено, що економічні проблеми, поширюючись на різні за рівнем доходу соціальні прошарки, за своїм змістом зумовлюють структуризацію соціальної напруженості. Серед малозабезпечених верств соціальна напруженість виникає на ґрунті фактичної знедоленості, серед забезпечених – на ґрунті відносної або потен-

ційної знедоленості. Подібним чином проявляється структуризація соціальної напруженості щодо соціальних проблем. Нестача об'єктів інфраструктури як елементарних умов життєдіяльності є актуальною більшою мірою для знедолених верств, оскільки для заможних людей існує альтернатива подібних послуг у приватній сфері. Натомість таких проблем, як експлуатація об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей, та незаконні забудови, будівельні афери, заможні люди не можуть уникнути шляхом залучення альтернативних послуг, оскільки такі проблеми з'являються в їхньому ареалі проживання, а постійна зміна житла є непрактичною. І нарешті економічна диференціація учасників протестів щодо політичних проблем вкотре підтвердила теорію ресурсів, показавши актуалізацію цього типу проблем серед забезпечених верств населення.

Література

1. *Davies J. C.* Toward a Theory of Revolution // *American Sociological Review*. 1962. Vol. 27 (1). P. 5–19.
2. *Gurr T. R.* Why Men Rebel. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1970. 421 p.
3. *Lipsky M.* Protest as a Political Resource // *American Political Science Review*. 1968. Vol. 62 (4). P. 1144–1158.
4. *Небоженко В. С.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. Київ: Абрис, 1994. 64 с.
5. *Бекешкіна І.* Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. Київ: Абрис, 1994. 48 с.
6. *Бекешкіна І.* Громадська думка щодо готовності населення до соціального протесту // *Політичний портрет України*. 1993. № 4. С. 14–23.
7. *Бабак О. В.* Диференціація доходів як чинник соціальної напруженості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / НАН України; Інститут соціології. Київ, 2002. 20 с.
8. *Verba S., Schlozman K., Brady H. E.* Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995. 640 p.
9. *Верба С.* Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння // *Демократія: Антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 943–982.
10. *Reznik O.* From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine // *East European Politics and Societies*. 2016. Vol. 30 (4). P. 750–765.

ПРОТЕСТНІ УСТАНОВКИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ДИНАМІКА ТА СОЦІАЛЬНО-ГРУПОВИЙ ПРОФІЛЬ

На підставі даних моніторингу Інституту соціології НАН України 1994–2017 рр. проаналізовано динаміку протестних установок як населення України в цілому, так і представників різних соціальних груп (за статтю, віком, рівнем освіти, соціальним класом, місцем проживання, регіоном, національністю і рідною мовою). Зроблено висновки, що впродовж 23-річного періоду значно зросла частка людей, потенційно готових до захисту своїх інтересів; протестні установки в усіх соціальних групах українського суспільства (статеві, вікові, освітні, соціально-класові та поселенські) доволі стабільно відтворювалися в аналізований період, інші ж (регіональні, національні та мовні) зазнали значних змін.

Ключові слова: протестні установки; соціальні групи за статтю, віком, рівнем освіти, соціальним класом, національністю, типом поселення, регіоном.

На основании данных мониторинга Института социологии НАНУ 1994–2017 гг. проанализирована динамика протестных установок как населения Украины в целом, так и представителей разных социальных групп (по полу, возрасту, уровню образования, социальному классу, месту жительства, региону, национальности и родному языку). Сделаны выводы, что в течение 23-летнего периода значительно возросла доля людей, потенциально готовых к защите своих интересов; уровень протестных установок изменялся волнообразно, и всплески его совпадали с событиями массовой протестной мобилизации. Выявлены различия в протестном потенциале разных социальных групп украинского общества, причем одни из них (половые, возрастные, образовательные, социально-классовые и поселенческие) достаточно стабильно воспроизводились в анализируемый период, другие же (региональные, национальные и языковые) претерпели значительные изменения.

Ключевые слова: протестные установки, социальные группы по полу, возрасту, уровню образования, социальному классу, национальности, месту жительства, региону.

*The paper studies the dynamics of protest attitudes of both Ukraine's population as a whole and representatives of different social groups (by sex, age, educational attainment, social class, settlement type, region of residence, nationality and mother tongue). For this purpose, the author uses the data of annual social surveys conducted by the Institute of Sociology of Ukraine's Academy of Sciences during 1994–2017. It is concluded that over a 23-year period the proportion of people potentially ready to defend their interests has significantly increased, the level of protest attitudes has characterised by wavelike changes and their outbursts coincided with the events of mass protest mobilisation. The study has revealed differences in the protest potential of different social groups of Ukrainian society. Some of these differences (regarding the respondent's sex, age, educational attainment, social class and settlement type) have been stably reproduced over the analysed period, whereas others (region of residence, nationality and native language) have undergone significant changes. **Keywords:** protest attitudes, social groups by sex, age, educational attainment, social class, nationality, settlement type and region of residence.*

Питання про протестні настрої в українському суспільстві традиційно перебувають у фокусі уваги вітчизняних соціологів. Предметом досліджень були, зокрема, механізми та чинники формування протестних настроїв, їхні динаміка і сучасний стан, зв'язок протестних установок і суспільно-політичних практик; мали місце і спроби на підставі рівня протестного потенціалу передбачити ймовірність масових протестів (див., напр.: [1–3]). Завдання викладеного у статті дослідження полягає в тому, щоб виявити динаміку протестних установок упродовж двох останніх десятиліть і встановити, як вони пов'язані із соціально-груповою належністю респондентів (за статтю, віком, рівнем освіти, соціальним класом, місцем проживання, регіоном, національністю і рідною мовою).

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України дають можливість проаналізувати динаміку рівня і характеру протестних установок/настроїв/потенціалу¹ як населення в цілому, так і представників різних соціальних груп із 1994 по

---

¹ Підставою ідентифікації їх є запитання, сформульоване в анкеті так: “У разі порушення Ваших прав та інтересів, які заходи та засоби відстоювання їх Ви вважаєте ефективними та припустимими настільки, що готові самі взяти в них участь?”.

2017 р. Про характер протестних установок можна судити на підставі диференціації форм/акцій протесту, в яких респонденти готові взяти участь для захисту своїх інтересів, за критерієм їх (не)легітимності. Задля цього перелік акцій умовно розділено на *легітимні* (участь у законних мітингах і демонстраціях; збирання підписів під колективними петиціями; участь у передвиборних кампаніях) і *нелегітимні* (створення незалежних від президента та уряду збройних формувань; захоплення будівель державних установ; незаконні страйки, мітинги і демонстрації; бойкотування рішень органів влади; голодування протесту; погрожування страйком; пікетування державних установ). Для аналізу рівня протестних установок застосовано низку показників: частка потенційно “пасивних” респондентів, які висловлюють неготовність до участі в будь-яких формах протесту чи вагаються з відповіддю; частки потенційно “активних” — готових до легітимних і до нелегітимних акцій, а також інтегральний Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)².

Серед головних тенденцій динаміки рівня і характеру готовності до протестної поведінки з 1994 по 2017 р. назвемо такі (табл. 1 і рис. 1). По-перше, впродовж 23-річного періоду частка “пасивних” громадян, котрі відповідали, що “жоден із заходів не здається мені ефективним і прийнятним настільки, щоб я взяв у ньому участь” або “важко сказати”, поступово знижувалася — з двох третин респондентів у 1990-х роках до менш як половини у 2010-х. Відповідно, стало зростала частка людей, потенційно “активних”, які виявляли готовність узяти участь в одному або кількох формах протесту в разі утиску їхніх інтересів, — з третини до більш як половини. Щоправда, ситуація змінювалася насамперед за рахунок людей, які раніше вагалися з відповіддю; натомість частка тих, хто відмовлявся від будь-яких форм протесту, була майже сталою (у межах третини респондентів).

² ІДПП обчислюється як середнє значення для сукупності названих вище форм протесту, в яких люди висловили намір брати участь, з урахуванням дестабілізаційного коефіцієнта кожної акції; вагові коефіцієнти розраховані за результатами опитування експертів, котрі оцінювали за 11-бальною шкалою різні акції протесту за ступенем легітимності акції та можливості переростання її у збройний конфлікт. (Докладніше про методику побудови індексу див.: [1, с. 35–37].) Критичним значенням ІДПП для актуалізації протестних настроїв автори методики вважають 4,4.

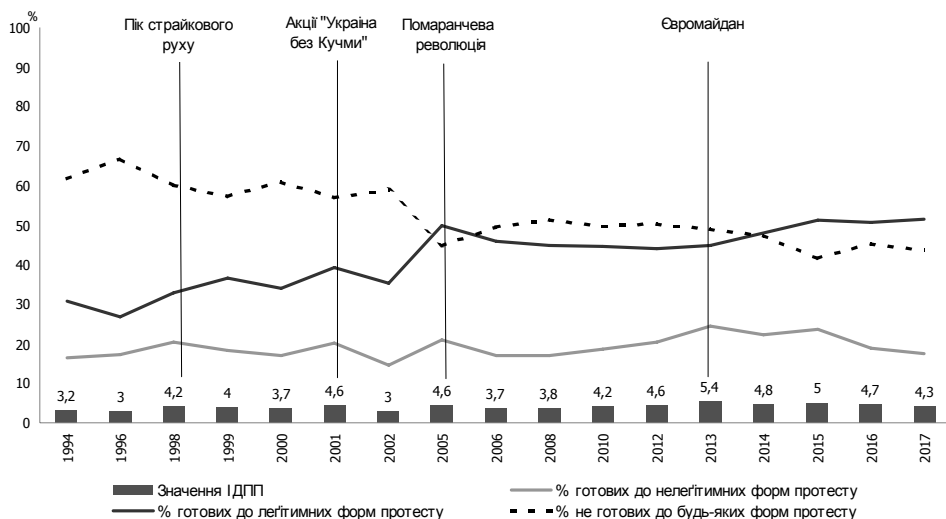
Таблиця 1

**Динаміка протестних установок населення України
у 1994–2017 рр. (% , запитання із сумісними альтернативами)**

Протестні установки	1994		1996	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
	a	b																	
Готові до легітимних форм протесту, зокрема:			30,7	33,0	36,6	34,0	39,2	35,4	49,9	45,8	44,6	44,6	43,9	44,9	44,9	47,9	51,1	50,7	51,4
			49,1	41,6	54,7	57,8	66,9	66,9	52,1	82,5	70,6	75,8	73,1	72,5	76,1	80,2	83,2	81,9	87,0
Законні мітинги та демонстрації			16,6	15,2	22,4	21,9	19,9	26,6	20,0	34,6	27,9	24,7	26,2	26,5	26,7	31,7	33,7	30,5	29,1
Збирання підписів під колективними петиціями			17,0	12,7	16,9	18,6	17,4	20,1	15,6	24,6	22,4	25,4	26,7	26,2	25,8	23,6	27,1	30,0	32,7
Участь у передвиборчих кампаніях			15,5	13,7	15,4	17,3	20,1	20,2	16,5	23,7	20,3	25,7	20,2	20,2	23,6	24,9	22,4	21,4	25,2
Готові до нелегітимних форм протесту, зокрема:	a		16,5	17,3	20,1	18,2	17,1	20,2	14,5	20,9	16,9	16,9	18,6	20,4	24,4	22,4	23,5	18,9	17,4
	b		28,1	29,4	39,3	33,9	32,8	41,2	24,9	33,5	27,2	28,2	32,5	39,6	50,7	40,1	41,8	36,1	29,9
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань			2,0	1,6	2,7	2,9	2,4	2,5	1,7	0,9	1,0	1,3	1,4	2,0	1,9	2,4	1,7	1,6	1,2
Захоплення будівель державних установ			1,0	0,9	2,0	1,7	1,7	1,8	1,0	2,4	1,2	1,7	3,1	4,0	4,9	3,1	2,8	2,1	2,2
Незаконні страйки			1,6	1,9	2,5	2,2	2,4	2,4	1,1	1,6	1,8	1,7	2,8	3,1	4,9	2,7	2,8	2,9	2,6
Несанкціоновані мітинги та демонстрації			2,2	2,2	4,4	3,2	3,3	4,3	2,6	3,2	2,6	2,6	3,1	4,4	6,1	4,6	4,9	4,8	3,3
Бойкотування рішень адміністрації, органів влади			7,1	6,6	7,5	7,1	7,2	8,7	5,2	6,2	5,0	6,1	6,3	6,9	9,5	8,8	8,4	7,1	6,5
Голодування протесту			2,0	2,9	3,4	2,6	2,6	3,9	1,7	3,7	2,3	2,1	2,4	1,8	4,5	1,9	2,7	1,8	1,2
Потрожування страйком			7,9	7,4	9,1	6,9	6,7	9,2	5,2	6,0	5,2	5,4	5,5	6,6	8,7	5,5	7,2	6,2	6,1
Пікетування державних установ			4,4	5,9	7,7	7,3	6,5	8,4	5,6	9,9	7,1	7,3	8,4	8,8	9,9	10,2	10,7	9,2	6,8
Не готові до будь-яких форм протесту, зокрема:			61,7	66,8	60,3	57,4	61,1	56,9	59,0	44,8	49,7	51,4	49,9	50,3	49,2	47,5	41,7	45,3	43,8
Жоден із заходів не здається мені ефективним настільки, щоб я взяв у нього участь			31,9	33,5	29,8	29,9	34,2	30,3	37,1	25,2	31,2	34,1	33,6	31,9	32,2	29,6	30,4	34,3	36,1
Важко сказати			29,8	33,3	30,5	27,5	26,9	26,6	21,9	19,6	18,5	17,3	16,3	18,4	17,2	17,9	11,3	11,0	7,7
Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу			3,2	3,0	4,2	4,0	3,7	4,6	3,0	4,6	3,7	3,8	4,2	4,6	5,4	4,8	5,0	4,7	4,3

^a Частина респондентів, готових до легітимних/ нелегітимних форм протесту.

^b Кумулятивна частка вибору респондентами легітимних/нелегітимних форм протесту.

Рисунок 1. Динаміка протестних установок населення України у 1994–2017 рр. (% , значення ІДПП)

По-друге, серед потенційно “активних” рівень протестних настроїв змінювався хвилеподібно, причому активізація їх збігалася зі сплесками реальної колективної мобілізації в Україні, а саме: з піком страйкового руху в 1997–1998 рр., кампанією протестів “Україна без Кучми” 2000–2001, Помаранчевою революцією 2004–2005 та Євромайданом 2013–2014 рр. (Частки готових до легітимних і нелегітимних акцій протесту і значення ІДПП у період названих подій статистично значуще відрізняються від інших років спостереження.)

По-третє, під час знакових подій не тільки відбувався зсув частки “пасивних” людей на користь “активних”, але серед останніх змінювався і характер установок. Зокрема, спостерігалася радикалізація суспільних настроїв — зазвичай приблизно на одну п’яту зростала популярність нелегітимних форм протесту (рекордний рівень був зафіксований у період Євромайдану — частка радикально налаштованих становила близько чверті населення, при цьому сумарна частка вибору різноманітних нелегітимних акцій сягнула 50,7%, а значен-

ня ІДПП — 5,4). Проте щоразу після події спостерігалася дерадикалізація: частка нелегітимно налаштованих громадян поступово поверталася до позначки приблизно 17%, а індекс — до менш як 4,4. Хвилеподібний тренд був притаманний і рівню готовності до легітимних форм захисту своїх інтересів, але з однією поправкою: у зв'язку з Помаранчевою революцією він різко (майже в півтора раза порівняно з попередніми роками) зріс, однак у подальшому (після певного зниження) стабілізувався на значно вищому рівні, ніж до цієї події, а після Євромайдану продовжив перманентне зростання. Саме цей тренд, мабуть, дає змогу пояснити збереження доволі великих значень індексу в 2016–2017 роках, попри зниження частки носіїв радикальних установок. У такому разі високий індекс є свідченням не збереження соціальної напруженості в українському суспільстві, а зростання готовності громадян систематично захищати свої інтереси в інституційно організованих формах.

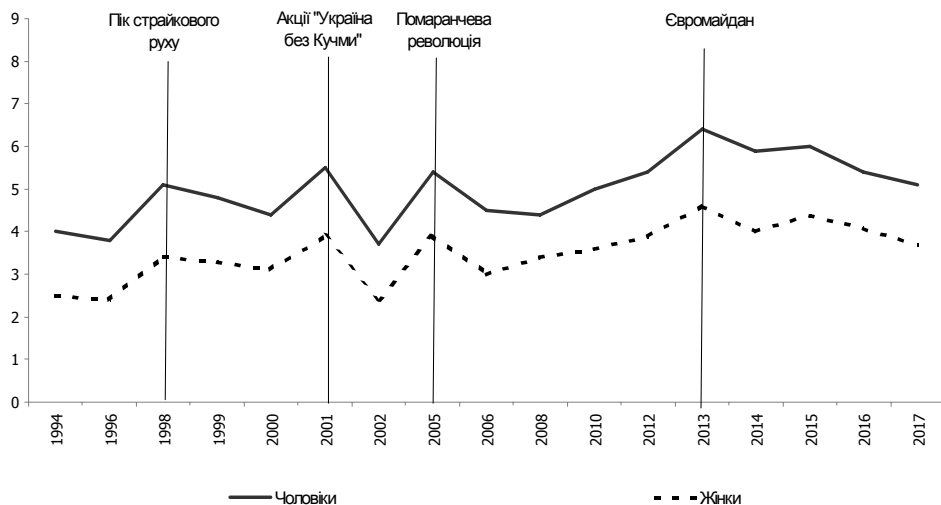
Загалом же серед потенційно активних громадян фіксується така закономірність: з року в рік люди все ж таки схильні вибирати переважно легітимні форми протесту (в 1,5–2,5 раза частіше, ніж нелегітимні). Крім того, 10–18% готові як до легітимних, так і до нелегітимних акцій на захист своїх інтересів.

Далі розглянемо *соціально-груповий профіль* потенційно активних громадян. Проаналізуємо відмінності в рівні готовності до захисту своїх інтересів, вимірюваному Індексом дестабілізаційності протестного потенціалу (залежна змінна), серед різних соціальних груп — за статтю, віком, рівнем освіти, соціальним класом, місцем проживання, регіоном, національністю та рідною мовою (незалежні змінні), особливу увагу приділяючи динаміці цього показника з 1994 по 2017 р.

Стосовно різних *за статтю* груп з року в рік фіксується така закономірність: протестний потенціал чоловіків істотно (в 1,4–1,6 раза) вищий, ніж у жінок, причому за рахунок відмінностей головним чином щодо готовності до нелегітимних практик (*табл. 2 і рис. 2*). У межах практично всього аналізованого періоду (крім 2013 р.) значення ІДПП серед жінок не перевищувало порогового рівня (4,4); серед чоловіків же, навпаки, з часів Помаранчевої революції воно не падало нижче за цей поріг, частіше істотно його перевищуючи. Протягом 23 років рівень протестних настроїв поступово

Таблиця 2
Динаміка протестного потенціалу серед різних соціальних груп населення України
у 1994–2017 рр. (значення ІДПП)

Соціальні групи	Роки																
	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Стать																	
Чоловіки	4,0	3,8	5,1	4,8	4,4	5,5	3,7	5,4	4,5	4,4	5,0	5,4	6,4	5,9	6,0	5,4	5,1
Жінки	2,5	2,4	3,4	3,3	3,1	3,9	2,4	3,9	3,0	3,4	3,6	3,9	4,6	4,0	4,4	4,1	3,7
Вік																	
Молодий (18–29 років)	5,2	4,0	4,8	4,4	4,0	4,8	3,4	4,9	4,1	4,4	5,4	5,0	6,2	6,2	5,7	5,2	5,3
Середній (30–55 років)	3,2	3,8	4,6	4,6	4,1	5,2	3,3	5,1	4,1	3,9	4,6	5,2	5,8	5,2	5,5	5,1	4,5
Старший (більш як 55 років)	1,7	1,8	3,1	2,7	2,7	3,5	2,3	3,4	2,8	3,1	2,8	3,2	4,3	3,4	4,3	3,8	3,6
Освіта																	
Неповна середня	2,0	1,9	2,9	3,1	2,7	3,8	2,6	3,7	2,5	2,6	3,1	3,3	4,9	3,7	3,7	2,4	2,9
Загальна середня	3,7	3,0	4,6	4,4	4,4	4,5	3,0	5,0	3,6	3,5	4,0	4,3	5,9	5,6	4,0	4,1	4,5
Середня спеціальна	3,4	4,1	4,9	4,5	3,7	5,5	3,3	4,8	4,6	3,9	4,7	5,2	5,1	4,5	5,1	4,3	4,3
Вища	5,2	5,0	6,6	4,3	4,6	5,6	3,7	5,9	4,4	4,6	6,1	6,1	5,4	4,8	5,8	5,6	4,5
Соціальний клас																	
Середній клас	4,0	4,4	6,1	5,4	4,2	5,8	4,6	5,4	4,3	4,8	5,1	6,1	6,1	5,8	6,2	6,0	5,0
Клас рутинної нефізичної праці	3,4	2,4	3,9	4,6	3,4	4,7	2,6	4,9	3,1	2,7	3,9	4,2	4,6	4,4	3,9	4,7	4,8
Дрібні та середні власники	5,0	4,0	4,5	5,2	4,7	6,3	3,9	6,4	4,8	4,9	4,9	7,9	5,7	6,7	7,3	5,6	5,3
Кваліфіковані робітники	4,0	3,8	4,9	4,8	4,9	5,3	3,4	5,9	4,8	4,6	5,6	5,0	6,2	5,1	5,2	5,3	4,7
Некваліфіковані робітники	2,5	2,3	3,1	3,8	4,0	3,3	3,2	3,9	4,6	4,1	4,7	4,7	5,6	5,2	5,8	5,1	4,9
Місце проживання																	
Київ	3,9	4,6	3,2	4,5	2,2	6,9	4,0	5,2	4,1	4,3	7,3	6,3	5,9	7,3	6,9	4,0	5,4
Велике місто	3,8	3,4	4,5	4,2	4,5	5,1	3,2	4,9	4,2	3,6	5,1	4,9	4,7	4,2	4,6	4,7	5,0
Невелике місто	3,2	3,2	5,3	3,6	4,1	4,9	3,1	4,7	3,9	4,1	4,0	4,3	4,1	3,9	5,3	5,3	4,0
Село	2,6	2,3	3,0	3,8	2,7	3,4	2,5	3,9	2,9	3,6	3,1	4,2	7,0	5,9	5,0	4,2	4,0
Region																	
Захід	3,4	3,0	3,8	3,7	2,4	4,7	3,6	5,6	4,0	5,2	5,1	5,4	8,0	7,9	5,7	6,2	5,1
Центр	2,4	2,9	3,4	3,6	2,8	4,4	2,8	4,8	3,6	3,4	4,2	4,0	5,3	5,3	5,8	5,0	4,1
Шівень	3,4	3,4	5,2	4,6	4,5	5,0	2,7	3,9	3,4	3,4	4,3	4,9	5,6	3,8	3,9	4,3	3,6
Схід	3,9	2,8	4,5	3,8	5,0	4,3	3,2	4,2	3,9	3,7	3,4	4,1	3,2	2,6	4,6	3,5	4,3
Національність																	
Українець(-ка)	3,1	2,9	4,1	4,0	3,4	4,5	3,1	4,7	3,7	3,8	4,2	4,7	5,7	5,1	5,3	4,7	4,4
Росіянин(-ка)	3,4	3,5	4,6	3,9	4,4	4,8	2,8	4,1	3,6	3,6	4,4	3,7	3,7	2,9	3,7	4,6	4,1
Рідна мова																	
Українська	2,9	2,8	3,9	3,8	3,0	4,4	3,0	4,9	3,6	3,8	4,3	4,6	5,5	5,5	5,4	5,1	4,4
Російська	3,7	3,3	4,7	4,1	5,0	4,9	3,1	4,0	4,0	3,7	4,2	4,3	4,0	3,3	4,4	3,9	4,0
Населення в цілому	3,2	3,0	4,2	4,0	3,7	4,6	3,0	4,6	3,7	3,8	4,2	4,6	5,4	4,8	5,0	4,7	4,3

Рисунок 2. Динаміка протестного потенціалу серед різних за статтю груп населення України у 1994–2017 рр. (значення ІДПП)

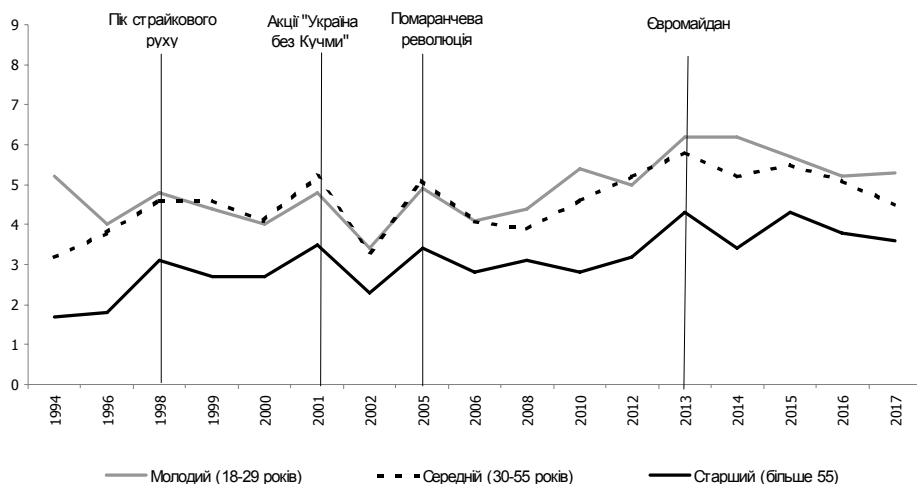
збільшувався серед чоловіків (в 1,3 раза) і жінок (в 1,4 раза); причому в обох групах він був хвилеподібним з піковими значеннями в роки знакових подій.

Упродовж 23 років спостерігалася зворотна залежність **віку** і протестного потенціалу: чим старші респонденти, тим нижчий рівень їхньої готовності до різних (насамперед нелегітимних) акцій на захист своїх інтересів (табл. 2 і рис. 3). Значення ІДПП серед представників молодого (18–29 років) і середнього (30–55 років) поколінь більш як у півтора раза вище, ніж у старшого (понад 55 років). Причому протестний потенціал людей молодого та середнього віку протягом 23 років переважно перевищував порогове значення (4,4), оскільки вони значно частіше готові до нелегітимних акцій. Крім того, ці дві вікові групи мають зазвичай досить близькі значення індексу, за винятком 1994 (можливо, це відгомін студентської “Революції на граніті”) та 2008–2014 рр., коли молодь лідирує у протестних настроях (перш за все через більшу готовність до радикальних форм захисту своїх інтересів). Загалом

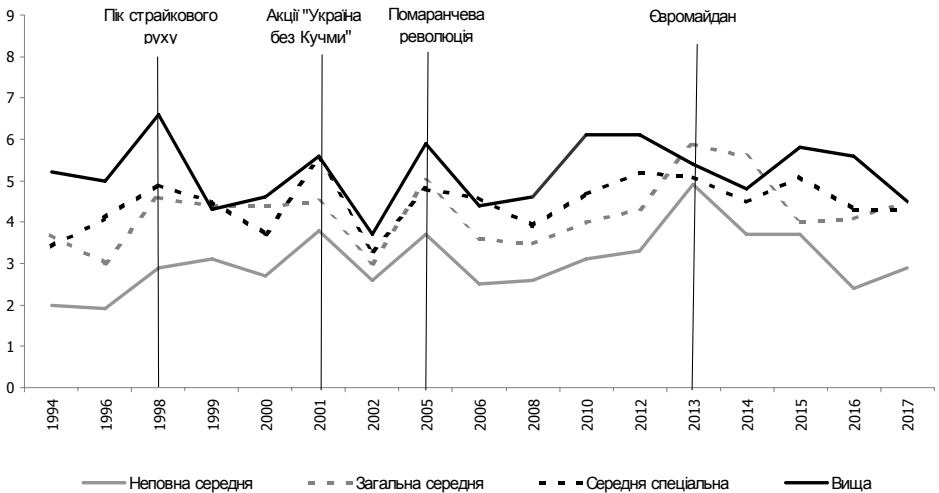

же протестний потенціал у всіх вікових групах в аналізованій період був хвилеподібним зі сплесками у роки знакових подій. Поряд із тим він збільшився порівняно з початком 1990-х років у всіх вікових групах, причому поміж людей старшого покоління більшою мірою (вдвічі), ніж поміж людей молодого та середнього віку (в півтора раза).

Серед різних *за рівнем освіти* груп відмінності такі: з року в рік найбільшим протестним потенціалом відрізняються люди з вищою освітою, а найменшим — з початковою або неповною середньою (цю групу майже на дві третини становлять жінки та люди старшого віку) (табл. 2 і рис. 4). Рівень їхньої готовності до захисту своїх інтересів відрізняється у 2–2,5 раза. При цьому у високоосвічених респондентів індекс, як правило, істотно перевищує пороговий рівень 4,4. Протестний потенціал людей із середньою спеціальною освітою зазвичай трохи нижчий, ніж у людей з дипломом ВНЗ, але вищий, ніж у людей із загальною середньою освітою. Однак остання закономірність простежується не завжди: наприклад, у 2013 і 2014 р. індекс респондентів із загальною середньою

Рисунок 3. Динаміка протестного потенціалу серед різних вікових груп населення України у 1994–2017 рр. (значення ІДПП)

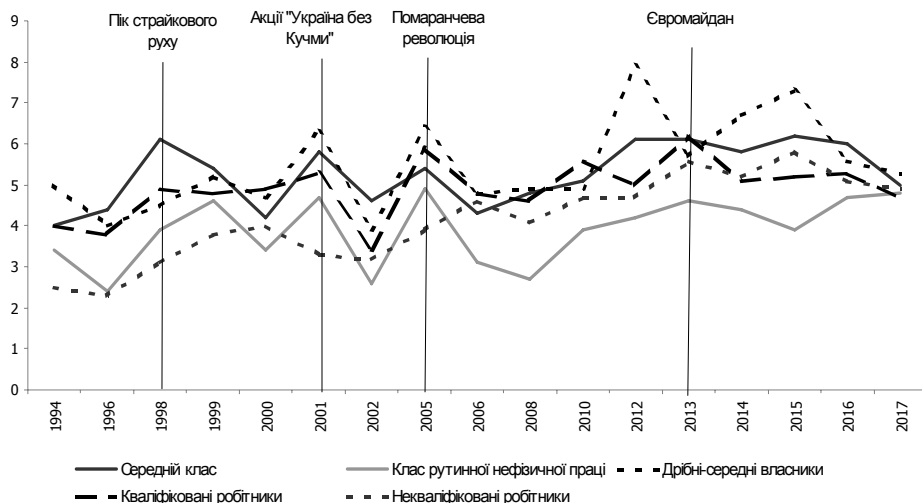
Рисунок 4. Динаміка протестного потенціалу серед різних за рівнем освіти груп населення України у 1994—2017 рр. (значення ІДПП)

освітою був максимальним серед усіх освітніх груп (причому, всупереч очікуванням, цей сплеск не можна однозначно пояснити внеском гендерного або вікового чинника: у ці роки статеві-віковий склад груп респондентів із загальною середньою, середньою спеціальною і вищою освітою значуще не відрізнявся).

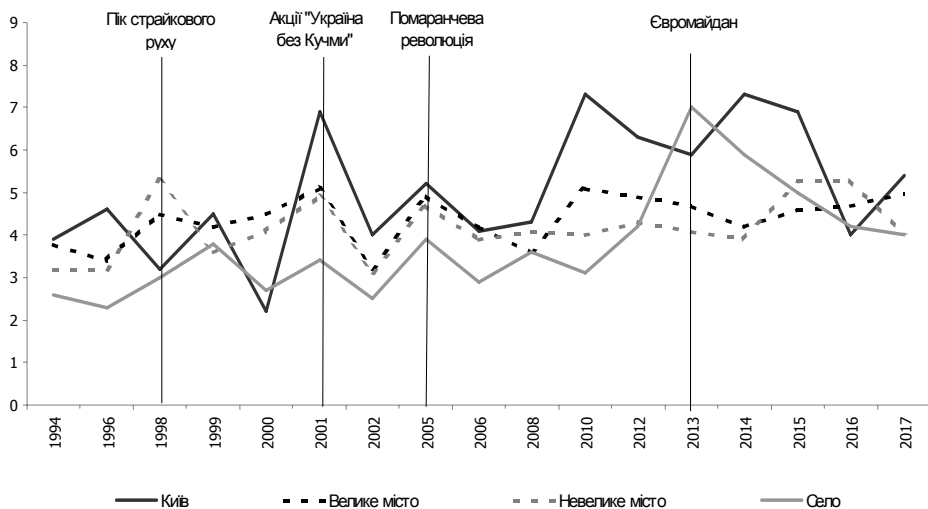
Класові відмінності у протестному потенціалі виявилися досить слабкими; у період 1994–2017 рр. зв'язок класових позицій із індексом часто був статистично незначущим (табл. 2 і рис. 5). При цьому тренд у характері відмінностей протестного потенціалу представників різних класів, як правило, був такий: дрібні й середні власники і представники середнього класу (керівники підприємств, фахівці технічного й гуманітарного профілю з вищою і середньою спеціальною освітою) виявляли вищу готовність до протестів, ніж працівники рутинної нефізичної праці і (до 2005 р.) некваліфіковані робітники у сфері фізичної праці. Зазначимо, що найнижчий рівень протестних установок фіксувався найчастіше у представників класу рутинної нефізичної праці (службовців з числа допоміжного складу), більшість якого (78%) становлять жінки.

А ось найбільш потенційно активними класами від 2004 р. поступово стають дрібні та середні підприємці (ІДПП них часто значуще вищий, ніж в інших класах).

Значущі відмінності у протестних настроях виявляються серед різних груп *за місцем проживання* (табл. 2 і рис. 6). Кияни майже завжди лідували за рівнем готовності до захисту своїх інтересів, а в роки знакових подій демонстрували безпрецедентно високий ІДПП (близько 7,0). Серед сільських жителів індекс був, як правило, найнижчим поміж різних поселенських груп, проте в період Євромайдану (2013 р.) спостерігався різкий сплеск протестних настроїв, і їхній індекс виявився максимальним (7,0). (Пояснення цієї флуктуації може бути пов'язаним із різким зростанням цими роками активності жителів Західного регіону, більш як половина з яких проживають у селі.) А от жителі невеликих і великих (з населенням понад 250 тис. осіб) міст у межах всього аналізованого періоду мали досить близькі рівні протестного потенціалу, причому більш стабільні, ніж у киян і селян.

Рисунок 5. Динаміка протестного потенціалу серед різних соціальних класів в Україні у 1994–2017 рр. (значення ІДПП)

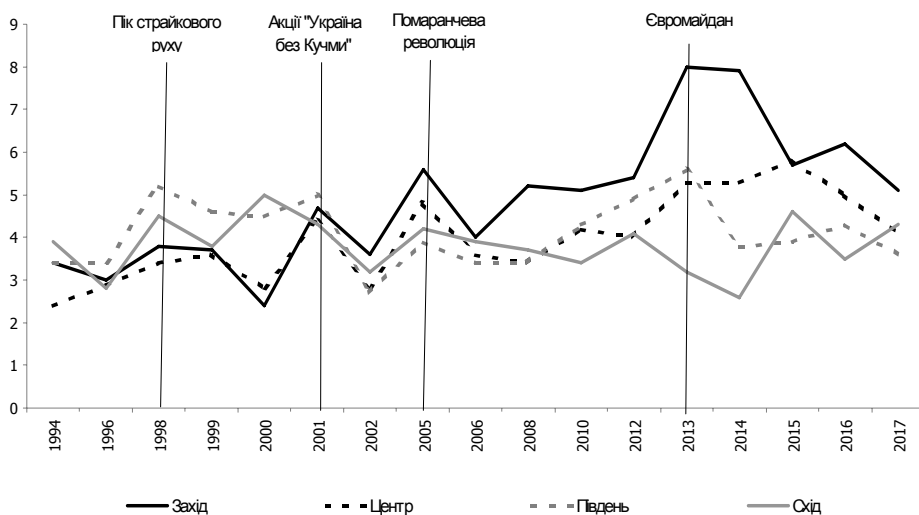

Рисунок 6. Динаміка протестного потенціалу серед поселенських груп населення України у 1994–2017 рр. (значення ІДПП)

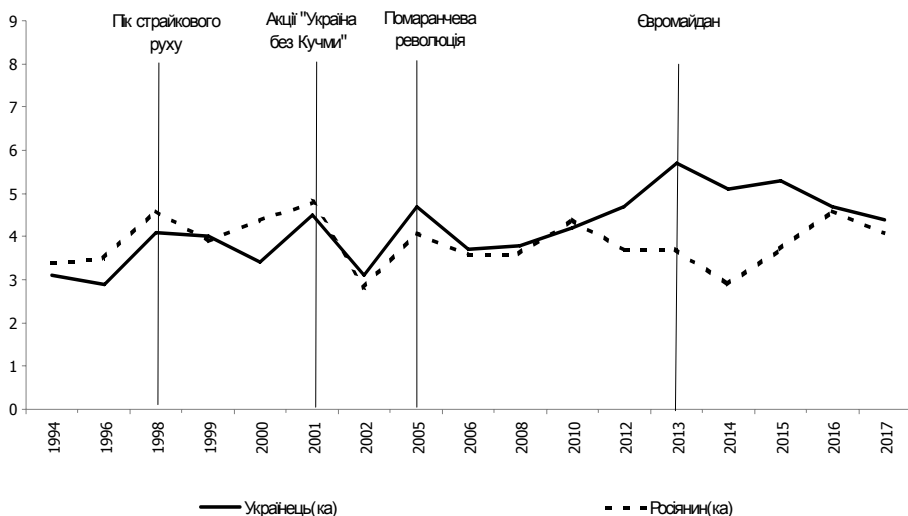
Хвилеподібний рівень готовності до протестів спостерігався в усіх групах за місцем проживання, причому його сплески в певні роки однозначно вказують на поселенську локалізацію масових протестних акцій і кампаній. Так, значення ІДПП 1998 р. було максимальним у жителів великих і малих міст, що пояснюється численними акціями страйкового руху перш за все в індустріальних і шахтарських містах, а не в столиці чи селах. Серед киян індекс був рекордним у роки великих протестних подій, локалізованих переважно у столиці: кампанії “Україна без Кучми” (2001) і трьох майданів — Помаранчевого (2005), Податкового (2010) і Євромайдану (2014–2015). В останні два роки поселенські відмінності вже вкотре згладжуються. Загалом же за аналізований період протестний потенціал жителів різних типів поселень зріс, причому найінтенсивніше — в селах і невеликих містах.

Протестні настрої різняться і *в регіональному вимірі*, причому найбільшою мірою — починаючи із 2008 р. (табл. 2 і рис. 7). У 1994 і 1996 р. рівень протестного потенціалу був відносно низьким, і значущих регіональних відмінностей

не спостерігалось. У 1998 р. (пік страйкового руху) напруженість зросла головним чином серед жителів Південного і Східного регіонів — індекс перевищував 4,4. Їхнє лідерство зберігалось до 2001 р., коли потенціали різних регіональних груп більш-менш зблизилися. З 2005 р. (можливо, і раніше, але дані 2003 і 2004 рр. відсутні) лідерами протестних настроїв стають жителі Західного регіону і вже не втрачають цього статусу до сьогодні. У період Євромайдану їхній індекс сягає рекордних 8,0, значно перевищуючи протестний потенціал жителів інших регіонів, насамперед Східного (у 2,5 раза). Загалом за 23 роки рівень протестного потенціалу зріс у Західному і Центральному регіонах майже вдвічі, а в Південному та Східному — з коливаннями повернувся до рівня початку 1990-х. Зазначимо, що у Східному регіоні значення індексу знизилися в роки Євромайдану до мінімуму (2,6), проте згодом знову зросли і 2017-го сягнули передпорогового рівня (4,3). Причому, якщо окремо розглядати індекс жителів Донбасу та інших областей Східного регіону, то 2017 р. він відрізнявся більш як удвічі — відповідно 2,0 і 5,3.

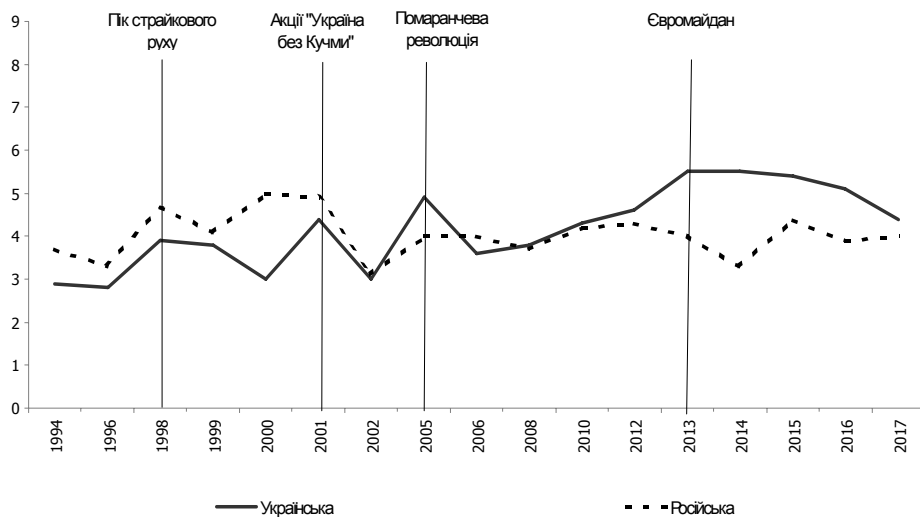
Рисунок 7. Динаміка протестного потенціалу серед регіональних груп населення України у 1994–2017 рр. (значення ІДПП)

Рисунок 8. Динаміка протестного потенціалу серед різних за національним самовизначенням груп населення України у 1994–2017 рр. (значення ІДПП)

За національною ознакою характер протестних настроїв у межах 23-річного періоду неодноразово змінювався (табл. 2 і рис. 8). До 2001 р. протестний потенціал у респондентів, які ідентифікували свою національну належність як “росіянин(-ка)”, був вищим, ніж у тих, хто назвав себе “українцем (-кою)”. Потім протягом десятиліття (з 2001 по 2010-й) рівні готовності до захисту своїх інтересів серед респондентів різної національності були досить близькими (за винятком 2005 р., коли респонденти з українською ідентичністю відрізнялися більшим протестним потенціалом). З 2012 по 2015 р. індекс серед різних за національною ідентичністю груп максимально (більш як у півтора раза) варіював, наприклад, у 2013-му він становив 5,7 серед українців і 3,7 серед росіян. У 2016 та 2017 рр. рівні готовності до протестів поміж людей різної національності знову стають досить близькими.

Закономірності та тенденції, виявлені серед респондентів різної національності, спостерігаються і в різних групах *за рідною мовою* (табл. 2 і рис. 9). До 2001 р. рівень протестних

Рисунок 9. Динаміка протестного потенціалу серед різних за ознакою рідної мови груп населення України у 1994–2017 рр. (значення ІДПП)

настроїв був вищим серед російськомовних респондентів (що живуть переважно у Східному і Південному регіонах, де в той період був зосереджений страйковий рух). З 2006 по 2012 р. показники ІДПП серед різних мовних груп значуще не різнилися, а ось під час майданів лідерство належало українськомовним громадянам. У 2016 та 2017 рр. рівні протестного потенціалу україно- та російськомовних респондентів знову зближуються.

Отже, аналіз 23-річної динаміки рівня і характеру протестних установок дає підстави для таких висновків. По-перше, українське суспільство в цілому і представники різних соціальних груп зокрема стали відчутно активнішими: частка громадян, які заявляли про готовність брати участь хоча б в одній акції на захист своїх прав, з 1994 по 2017 р. зростає в 1,4 рази. По-друге, готовність до протестної мобілізації вирізнялася хвилеподібним характером: установки радикалізувалися в період масових протестних подій, але в подальшому, як правило, слабшали. Частка ж готових до легітимних акцій

(яка стабільно вдвічі перевищувала частку нелегітимно налаштованих) також зазнавала флуктуацій до 2005 р., але після Помаранчевої революції цей показник залишався високим і продовжував поступово зростати. На нашу думку, це свідчить про тренд посилення громадянської активності в Україні та зростання рівня готовності людей систематично захищати свої інтереси у законних/інституційних формах. По-третє, зафіксовано відмінності у протестному потенціалі різних соціальних груп українського суспільства, причому одні з них доволі стабільно відтворювалися в аналізованій період, інші ж зазнали значних змін. Серед стабільно з року в рік відтворюваних закономірностей — статеві, вікові, освітні, соціально-класові та поселенські. Так, чоловікам був властивий більший протестний потенціал, ніж жінкам, людям молодшого і середнього віку — більший, ніж старшим; високоосвіченим — більший, ніж малоосвіченим; люди середнього класу і дрібні та середні власники були більш потенційно активними в захисті своїх інтересів, ніж робітники некваліфікованої фізичної та рутинної нефізичної праці; міські жителі — більш, ніж сільські. Однак у певних соціальних групах (регіональних, національних і мовних) спостерігалася помітна динаміка протестних настроїв. Зокрема, в 1990-ті лідерами готовності до протестної мобілізації були жителі Східного і Південного регіонів, а з 2005-го — Західного і Центрального. До 2005-го більший протестний потенціал мали росіяни за національним самовизначенням, а після Помаранчевого майдану — українці. Такого ж роду зміна лідера зафіксована серед російсько- та україномовних.

Література

1. Головаха Е. И., Панина Н. В. Потенциал протеста украинского общества // Социологические исследования. 1999. № 10. С. 31–40.
2. Головаха Е., Жуленьова О. Соціальна напруженість і потенціал протесту в українському суспільстві: сучасний стан і динаміка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 2(16). Київ: ІС НАН України, 2015. С. 193–202.
3. Резнік О. Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. № 2. С. 35–58.

Розділ третій

УДК 323.326

О. Рахманов,
доктор соціологічних наук

ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ДОСВІД УКРАЇНЦІВ: ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

У статті розглянуто динаміку соціально-демографічних характеристик українців з успішним та неуспішним досвідом створення власного бізнесу. Порівняльний аналіз базується на даних двох соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України – 2004 і 2017 рр. Тринадцятирічна динаміка показала невеликі, однак характерні зміни за ознаками статі, віку, освіти, сімейного становища, типу поселення та доходу.

Ключові слова: підприємницький досвід, соціально-демографічні характеристики.

В статье рассмотрена динамика социально-демографических характеристик украинцев с успешным и неуспешным опытом создания собственного бизнеса. Сравнительный анализ базируется на данных двух социологических опросов Института социологии НАН Украины – 2004 и 2017 гг. Тринадцатилетняя динамика показала небольшие, однако характерные изменения по признакам пола, возраста, образования, семейного положения, типа поселения и дохода.

Ключевые слова: предпринимательский опыт, социально-демографические характеристики.

The paper analyses the main changes in socio-demographic characteristics of Ukrainian entrepreneurs who have run a successful business or experienced failure. For this purpose, the author uses the data of two social surveys conducted by the Institute of Sociology of Ukraine's Academy of Sciences in 2004 and 2017. Over a 13-year period, there have been (though not very considerable) changes in most socio-demographic characteristics such as the respondent's age, sex, educational attainment, marital status, settlement type and income. This applies to both successful and unsuccessful entrepreneurs.

Keywords: entrepreneurial experience, socio-demographic characteristics.

Підприємництво є одним з основних факторів інновацій, конкурентоспроможності та економічного зростання. Тому підприємницька поведінка є важливою умовою подолання пасивності та патерналістських настроїв населення України. Вже тривалий час у суспільстві спостерігається тенденція, коли вагома частка населення (у певні роки досягає близько половини) декларує підприємницькі амбіції [1]. Однак спроба заснування своєї справи несе також певні ризики. Не кожна спроба стає успішною. Очевидно, що успішність чи неуспішність підприємницької діяльності є наслідком не тільки інституціональних умов ведення бізнесу у певному суспільстві, а й соціально-демографічних характеристик, які опосередковано відображають сприятливі та проблемні контури підприємницького середовища.

Опис соціального портрета українських підприємців залишається проблематичним, оскільки чітких загальнонаціональних даних стосовно цієї верстви населення немає. Зазвичай у загальнонаціональних опитуваннях частка підприємців є вкрай мізерною для аналізу. Зокрема, у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України ця частка за типом зайнятості відображена альтернативами “підприємець у великому або середньому бізнесі” та “займаюсь дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом”, які в сукупності становлять близько 4–5%. Однорічний розподіл такої частки респондентів у абсолютному значенні є проблемним для коректних двовимірних розрахунків. Автор спробував проаналізувати соціально-демографічні характеристики зазначених вище груп підприємців, згрупувавши ці альтернативи у два загальні масиви за термін опитувань протягом 1994–2006 рр. [2, с. 41–43].

Результати аналізу засвідчили, що підприємці у великому або середньому бізнесі переважно є чоловіками, натомість серед дрібних підприємців переважання чоловіків вже не є таким переконливим. Інші соціально-демографічні характеристики підприємців вказували на те, що серед них переважають люди середнього віку, із середньою та середньою спеціальною освітою та мешканці великих міст. Втім, застосований метод залишає питання щодо коректності такої “кумулятивної” процедури, оскільки аналіз не враховує динаміки зайнятості протягом такого тривалого періоду. Крім цього,

дані відображають щорічний зріз на момент опитування, не враховуючи нюанси внутрішньогрупової мобільності, коли частина людей змушена була згорнути свій бізнес з різних причин.

Соціально-демографічні характеристики охоплюють як вроджені, так і соціально набуті ознаки, які визначають стратегію життєдіяльності людини. Існує низка досліджень, що показують вплив цих ознак на втілення підприємницьких амбіцій у реальну поведінку. Співвіднесення цих напрацювань з українськими особливостями дало змогу сформулювати певні припущення.

Стать. Міжнародні дослідження показали, що рівень залученості у підприємництво серед жінок нижчий, ніж серед чоловіків у більшості країн. Чоловіки відчують себе більш пристосованими для підприємництва. Натомість жінки сприймають підприємницьке середовище не дуже сприятливим і це сприйняття призводить до зниження підприємницьких амбіцій [3, 4; 5]. Соціальні норми, які в українському суспільстві щодо гендерних ролей залишаються переважно традиційними, спрямовують чоловіків до пошуку додаткових джерел фінансового забезпечення, натомість жінки заохочуються до сімейних ролей господині та матері. Однак процеси емансипації жінок неухильно зумовлюють зміну соціальних ролей, що неодмінно позначається на гендерній структурі підприємництва.

Вік. Віковий чинник пов'язаний з набуттям навичок і досвіду, які є важливими для ведення бізнесу. Зрілі люди мають певний економічний та соціальний капітал, тому вони користуються перевагою отриманого досвіду [6]. Проте інші дослідження свідчать, що молоді люди, як правило, володіють більшою енергією, бадьорістю та ентузіазмом, які в поєднанні зі знанням і відкритими ментальними установками дають змогу їм шукати, розпізнавати і розвивати інноваційні можливості для бізнесу. Протягом часу людина накопичує необхідні для підприємництва досвід і зв'язки, але й втрачає здатність вишукування можливостей (наприклад, володіє менш уточненими знаннями, воліє уникнути ризику, страждає особистими та психологічними обмеженнями) [7; 8]. Якщо ж брати посткомуністичні країни, то чинник віку мав зворотну тенденцію: люди старшого віку здебільшого не мали досвіду проживання в ринковому суспільстві, тому

схильність займатися підприємницькою діяльністю простежувалася більше серед молоді, яка прагнула ризикувати за нових можливостей. Втім, перевірка цієї залежності може змінитися, оскільки з часу початку трансформації минуло вже майже 30 років.

Освіта. Рівень освіти та соціальні зв'язки, набуті в ході отримання освіти, є важливими компонентами людського капіталу підприємця, який зумовлює розвиток управлінських навичок. Освіта або навчання в цілому пов'язані з розвитком особистісних ресурсів. Люди з високим рівнем освіти більше схильні до впровадження інновацій [9]. Однак часто підприємці виділяються більше через свій талант, аніж через спеціалізацію, яку вони раніше отримали [10]. З іншого боку, люди з високим рівнем освіти часто знаходять роботу в первинному секторі ринку праці. Цей сектор містить стабільні робочі місця, які дають можливість для кар'єрного просування, що навряд чи сприяє поглиненню у підприємницький ризик.

Шлюбний статус. Зазвичай одружені більш мотивовані займатися підприємництвом, ніж одинаки. Це пов'язано з тим, що, перебуваючи у шлюбі та маючи дітей, люди потребують більше фінансових ресурсів, тому схильні шукати альтернативу у додатковому заробітку [11]. З іншого боку, шлюб та, особливо, наявність дітей вимагають бути більш обережними, що зменшує схильність до підприємницького ризику. Якісні дослідження показують, що одружені більше схильні до самозайнятості, оскільки члени сім'ї можуть слугувати джерелом дешевої робочої сили [12].

Пострадянські реалії показали, що підприємці вважають за краще не залучати сторонніх людей при створенні підприємства. Вони намагаються на початковій стадії спиратися на членів сім'ї, друзів та знайомих, оскільки специфіка підприємницької діяльності в Україні потребувала конфіденційних відносин та особистої вірності. Велика кількість малих підприємств заснована на членах сім'ї і здебільшого зумовлена не на накопиченні прибутків, а є засобом спільної економічної підтримки. Втім, це стосувалося здебільшого початкової фази накопичення первісного капіталу. Зміни, які відбулися як у підприємницькому середовищі, так і тенденції, які торкнулися інституту сім'ї, неодмінно вимагають емпіричної перевірки.

Тип поселення. Розвиток підприємництва традиційно пов'язаний з урбанізацією. В економічному середовищі з великою кількістю та щільністю населення поглиблюється спеціалізація та поділ праці, зростають інвестиції в людський капітал і швидке накопичення нових знань [13]. Поряд з тим існують і негативні впливи урбанізації на підприємницьку діяльність. Із зростанням щільності та масштабу економічної активності зменшується прибуток. Висока конкуренція і подальша монополізація, поява адміністративних бар'єрів для входу на ринок ускладнюють інновації і нововведення [14]. Подібні процеси можна спостерігати і в Україні. На початку соціальних трансформацій успіх підприємницької діяльності, особливо у сфері роздрібної торгівлі, мав більше шансів у великих містах з платоспроможним населенням. Однак останнім часом у великих містах відбувається подеколи насильницький процес перенесення торгівлі із кіосків у великі торговельні центри.

Дохід. Для когось нові можливості стати сам собі господарем стають вирішальним чинником. У даному випадку фінансовий чинник є хоча й важливим, однак похідним від соціальних переваг підприємницької діяльності. Інші змушені засновувати бізнес тому, що не мають інших способів отримання коштів для існування [15]. Високий дохід підприємців порівняно з іншими може викликати заздрість, що є важливим аргументом піти на ризик і започаткувати свою справу. Якщо відмінності в доходах підприємців і решти населення не є вже такими вагомими, спокуса розбагатіти підприємницьким шляхом швидко зникає, оскільки клопіт з державними органами, криміналом, недобросовісними працівниками навряд чи стане привабливішим від можливості більш стабільного доходу від державної служби чи стягнення ренти, скажімо, шляхом здачі квартири в аренду.

Отже, теоретичні та емпіричні напрацювання з цієї проблематики залишають більше запитань, ніж відповідей. Тому для емпіричного з'ясування динаміки соціально-демографічних характеристик людей, які були залучені у підприємницьку діяльність, було використано дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2004 та 2017 рр., коли респондентам ставилося запитання щодо наявності досвіду створення власного бізнесу (*табл. 1*).

Таблиця 1

“Чи є у Вас якийсь досвід створення власного бізнесу, власної справи?” (динаміка відповідей населення України)

Варіанти відповідей	2004		2017	
	N	%	N	%
Так, успішний	127	7,1	153	8,6
Так, неуспішний	121	6,7	123	6,9
Немає ніякого досвіду	1552	86,2	1509	84,5

Тринадцятирічна динаміка засвідчила відсутність суттєвих змін у кількісному наповненні людей як із вдалим, так і невдалим досвідом підприємництва. Це свідчить про те, що людські ресурси ведення підприємницької діяльності в цілому стабілізувалися. Двовимірні розподіли за ознаками статі, освіти, сімейного становища та місця проживання відповідно опитувань 2004 і 2017 рр. подані у *таблиці 2* і *таблиці 3*.

За даними опитування 2004 р., чоловіки суттєво випередили жінок у досвіді підприємницької діяльності: близько 20% чоловіків і близько 10% жінок спробували відкрити власну справу, причому успішний та неуспішний досвід розділився майже порівну серед цих груп. Натомість за результатами опитування 2017 р. відставання жінок з підприємницьким досвідом зменшилося і тримається на рівні статистичної похибки. Наразі в обох групах успішні дещо переважають неуспішних.

Якщо взяти віковий розподіл, то тринадцять років тому спостерігалася тенденція, коли підприємницька активність зростала зі зниженням віку. Рівно 20% опитаних з вікової групи 18–29 років задекларували досвід створення власного бізнесу. Знову ж таки кількість успішних і неуспішних спроб у всіх вікових групах була в цілому однаковою. Натомість результати опитування 2017 р. показали, що найбільша кількість тих, хто має підприємницький досвід, спостерігається у віковій категорії 30–55 років. Причому серед них кількість вдалого досвіду перевищує невдалий. Скоріше на початковій фазі ринкових трансформацій підприємницькі домагання молоді могли бути реалізовані більшою мірою, ніж у теперішній час. З об’єктивних причин ці люди подорослішали і перейшли в середню вікову групу. Той факт, що тепер кіль-

Таблиця 2

**Соціально-демографічні характеристики респондентів,
що відповіли на запитання “Чи є у Вас якийсь досвід
створення власного бізнесу, власної справи?”, 2004 р. (%)**

<i>Соціально-демографічні характеристики</i>	Так, успішний	Так, неуспішний	Немає ніякого досвіду
<i>Стать</i>			
Чоловіча	10,0	9,2	80,8
Жіноча	4,8	4,8	90,4
<i>Вік</i>			
18–29 років	10,0	10,0	79,9
30–55 років	8,9	8,2	82,9
Понад 55 років	2,3	2,3	95,4
<i>Освіта</i>			
Початкова, неповна середня	2,3	2,8	94,9
Середня загальна	8,6	8,7	82,7
Середня спеціальна	9,7	7,4	82,8
Незакінчена вища	6,5	3,2	90,3
Вища	14,4	13,8	71,9
<i>Сімейне становище</i>			
Ніколи не був(-ла) у шлюбі	6,2	9,5	84,4
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	8,3	7,0	84,7
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	10,6	3,8	85,6
Розлучений(-на) офіційно	5,8	10,8	83,5
Розійшовся(-лася), хоча офіційно не розлучений(-на)	7,0	6,7	86,3
Вдівець (вдова)	1,6	2,0	96,4
<i>Місце проживання</i>			
Київ	10,0	20,0	70,0
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	7,9	5,7	86,4
Невелике місто	7,6	7,2	85,2
Село	5,3	5,2	89,5

кість невеликого досвіду серед сучасної молоді дещо перевищує кількість вдалого досвіду, може опосередковано свідчити про несприятливий підприємницький клімат для початківців, які, як правило, зосереджені серед молоді.

Динаміку освітнього розподілу підприємницької активності можна проаналізувати лише умовно: у 2017 р. освітній розподіл має дещо іншу структуру, оскільки вища освіта тепер ділиться на перший ступінь (бакалавр) та повний ступінь

Таблиця 3

Соціально-демографічні характеристики респондентів, що відповіли на запитання “Чи є у Вас якийсь досвід створення власного бізнесу, власної справи?”, 2017 р. (%)

<i>Соціально-демографічні характеристики</i>	Так, успішний	Так, неуспішний	Немає ніякого досвіду
<i>Стать</i>			
Чоловіча	9,7	8,3	82,0
Жіноча	7,7	5,7	86,6
<i>Вік</i>			
18–29 років	5,9	6,4	87,7
30–55 років	11,5	7,6	80,9
Понад 55 років	6,1	6,2	87,7
<i>Освіта</i>			
Початкова, неповна середня	2,3	3,5	94,2
Середня загальна	6,5	3,2	90,3
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	7,0	7,4	85,6
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	15,5	9,1	75,5
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	11,3	8,1	80,5
<i>Сімейне становище</i>			
Ніколи не був(-ла) у шлюбі	9,3	5,8	84,9
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	8,1	7,7	84,2
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	10,7	8,6	80,7
Розлучений(-на) офіційно	14,2	5,0	80,9
Розійшовся(-лася), хоча офіційно не розлучений(на)	9,1	9,1	81,8
Вдівець (вдова)	3,9	3,9	92,2
<i>Місце проживання</i>			
Київ	6,6	8,1	85,3
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	11,0	10,3	78,7
Невелике місто	8,7	7,7	83,6
Село	7,3	4,1	88,7

(спеціаліст, магістр тощо). В опитуванні 2004 р. найбільше людей з досвідом створення власного бізнесу спостерігалось серед респондентів з вищою освітою. Ця група нараховувала майже порівну людей з успішним і неуспішним бізнесовим досвідом. Натомість у 2017 р. найбільша кількість підприємницького досвіду виявилася серед тих, хто здобув бакалаврсь-

кий ступінь освіти. Втім, вагома кількість залишається серед людей з “повною” вищою освітою.

Цікавою виявилася динаміка шлюбного статусу. За даними 2004 р., досвід успішного підприємництва більшою мірою спостерігався серед одружених офіційно та, особливо, серед тих, хто перебував у неофіційному шлюбі. Неуспішний досвід переважав серед офіційно розлучених і тих, хто жодного разу не був у шлюбі. Натомість результати опитування 2017 р. показали, що успішний досвід підприємництва притаманний більше офіційно розлученим та тим, хто перебуває у неофіційному шлюбі.

За типом поселення дані 2004 р. зафіксували найбільшу кількість (30%) людей з підприємницьким досвідом серед мешканців столиці. Причому дві третини киян з підприємницьким досвідом зазначили невдалий результат, а третина – вдалий. Найменше людей, які робили спробу відкрити власну справу, зафіксовано серед сільських мешканців. За даними 2017 р., найбільше людей з підприємницьким досвідом зафіксовано у містах з населенням понад 250 тис. осіб – 21,3%. Ця група нараховувала майже порівну людей з успішним і неуспішним досвідом започаткування власної справи. У решті населених пунктів кількість людей з підприємницьким досвідом є дещо меншою, однак у цілому не відрізняється між собою.

Незважаючи на тринадцятирічні зміни у гривневому еквіваленті середніх значень місячних доходів, тенденція переважання рівня доходу у людей з успішним досвідом у 2004 р. відтворилася також у 2017 р. (табл. 4).

Однак якщо взяти відмінності місячного доходу по кожній з груп, то відбулося певне зменшення розриву між доходами успішних бізнесменів та доходами людей з неуспішним до-

Таблиця 4

Динаміка середнього значення місячного доходу населення України залежно від відповідей на запитання “Чи є у Вас якийсь досвід створення власного бізнесу, власної справи?” (грн)

Варіанти відповідей	2004	2017
Так, успішний	500,25	3897,36
Так, неуспішний	308,70	2650,52
Нема ніякого досвіду	270,28	2586,87
Загалом	289,84	2707,74

свідом та відсутністю такого досвіду. Зокрема, у 2004 р. місячний дохід тих, хто мав невдалий підприємницький досвід, становив близько 61% місячного доходу успішного підприємця, а місячний дохід тих, хто взагалі не мав ніякого досвіду, – близько 54% доходу успішного підприємця. Такий розрив міг стати істотним мотивом для підприємницької спроби. Натомість у 2017 р. місячний дохід людей з невдалим досвідом становив близько 68% місячного доходу успішного підприємця, а місячний дохід людей без досвіду – близько 66% доходу успішного підприємця.

Отже, проведений аналіз динаміки соціально-демографічних характеристик населення з успішним та неуспішним досвідом створення власного бізнесу засвідчив невеликі, однак характерні зміни. Відбулося певне зменшення гендерних розбіжностей: відставання жінок з підприємницьким досвідом від чоловіків зменшилося. Помітне певне зміщення підприємницької поведінки від молодшої до середньої вікової групи, від людей з “повною” вищою освітою в бік респондентів з бакалаврським ступенем вищої освіти, від мешканців столиці до жителів великих міст. Якщо тринадцять років тому успішний досвід був притаманний людям з незареєстрованим шлюбом, а невдалі спроби переважали серед офіційно розлучених та холостяків, то тепер успішний досвід найбільше спостерігається серед розлучених офіційно. Також тринадцятирічні зміни показали зменшення розриву за місячним доходом між успішними, з одного боку, та неуспішними і тими, хто взагалі не має ніякого досвіду, – з другого. Це, безумовно, знизить фінансову мотивацію тих, хто декларує підприємницькі домагання.

Література

1. *Рахманов О.* Підприємницькі амбіції українців: соціально-демографічні особливості // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17). Київ: ІС НАН України, 2016. С. 296–303.
2. *Рахманов О. А.* Соціологія підприємництва: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. Київ: КНЕУ, 2010. 164 с.
3. *Conway Dato-on M, Mueller S. L.* Gender-role orientation as a determinant of entrepreneurial self-efficacy // Journal of Development Entrepreneurship. 2008. Vol. 13 (1). P. 3–20.

4. *Zhao H., Scott E. S., Hills G. E.* The Mediating Role of Self-Efficacy in the Development of Entrepreneurial Intentions // *Journal of Applied Psychology*. 2005. Vol. 90 (6). P. 1265–1272.
5. *Carter S., Anderson S.* On the move: Women and men business owners in the United Kingdom. Washington: NFWBO and IBM, 2001. 18 p.
6. *Levesque M.* The effect of aging on entrepreneurial behavior // *Journal of Business Venturing*. 2006. Vol. 21 (2). P. 177–194.
7. *Grilo I., Irigoyen J. M.* Entrepreneurship in the EU: to wish and not to be // *Small Business Economics*. 2006. Vol. 26 (4). P. 305–318.
8. *Hessels J., Gelderen M., Thurik R.* Entrepreneurial aspirations, motivations, and their drivers // *Small Business Economics*. 2008. Vol. 31 (3). P. 323–339.
9. *Klandt H.* Entrepreneurship education and research in German-speaking Europe // *Academy of Management Learning and Education*. 2004. Vol. 3 (3). P. 293–301.
10. *Bates T.* Self-employment entry across industry groups // *Journal of Business Venturing*. 1995. Vol. 10. P. 143–156.
11. *Berglann H., Moen E. R., Ruwed K., Skogstrum J. F.* Entrepreneurship: Origins and returns // *Labour economics*. 2011. Vol. 18 (2). P. 180–193.
12. *Waldinger R. D.* Through the Eye of the Needle: Immigrants and Enterprise in New York's Garment Trades. New York: New York University Press, 1986. 231 p.
13. *Becker G. S., Glaeser E. L., Murphy K. M.* Population and Economic Growth // *The American Economic Review*. 1999. Vol. 89 (2). P. 145–149.
14. *Naudü W., Gries T., Wood E., Meintjies A.* Regional determinants of entrepreneurial start-ups in a developing country // *Entrepreneurship and Regional Development*. 2008. Vol. 20 (2). P. 111–124.
15. *Bosma N., Levie J.* Global Entrepreneurship Monitor: 2009 Global Report. London: Global Entrepreneurship Research Association, 2010. 72 p.

УМОВИ ЖИТТЯ “ПО-НОВОМУ” ПЕРЕСІЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ СІМЕЙ

На підставі аналізу даних соціальної статистики і оцінок населенням України свого становища автори досліджують зміни умов життя пересічних українських сімей за останні три роки. Особлива увага звертається на падіння рівня життя людей внаслідок зростання цін на продукти харчування і підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги.

Ключові слова: рівень життя, споживчий кошик, продукти харчування, житлово-комунальні тарифи, соціальна напруженість.

На основании анализа данных социальной статистики и оценок населением Украины своего положения авторы исследуют изменения условий жизни простых украинских семей за последние три года. Особое внимание обращается на падение уровня жизни людей в результате роста цен на продукты питания и повышения тарифов на жилищно-коммунальные услуги.

Ключевые слова: уровень жизни, потребительская корзина, продукты питания, жилищно-коммунальные тарифы, социальная напряженность.

The authors investigate the changes having occurred in living conditions of ordinary Ukrainian families over the last three years. For this purpose, statistical data and the respondents' evaluations of their current situation have been used. Attention is specifically drawn to the deterioration in Ukrainians' living standards as a result of the upsurge in food prices and housing tariffs.

Keywords: standard of living, basket of goods, foodstuffs, housing tariffs, social tension.

Здійснення радикальних економічних реформ в Україні супроводжувалося поширенням ринкового романтизму, що стимулювало фіктивні очікування населення. Проте останні “не можуть бути передбаченням майбутнього”, бо “вони є лиш уявою майбутніх становищ” [1, р. 39]. Значна частина

населення підтримала наміри української влади щодо створення соціально орієнтованої економіки і соціальної держави. В дійсності ж під цими гаслами відбувалося привласнення національного багатства країни, створеного кількома поколіннями радянських людей. Ні соціально орієнтованої економіки, ні соціальної держави за чверть століття так і не створено. Замість них в країні вкорінилася система кланово-олігархічного капіталізму, неоліберальної системи господарювання і всеохоплюючої корупції. Подальша стагнація економіки і різка соціальна поляризація суспільства позбавила більшість населення ілюзій щодо можливості покращити своє становище завдяки проведеним економічним реформам. Саме тому провідники “Євромайдану”, висунувши гасло “жити по-новому” на шляху до інтеграції в Євросоюз, реанімували фіктивні очікування населення і на цій хвилі прийшли до влади на виборах у 2014 р. До чого призвели обіцянки “жити по-новому”, свідчать об’єктивні дані соціальної статистики й оцінки свого нинішнього становища населенням України.

Стрімке зменшення реальної заробітної плати і пенсій позбавило більшість українських громадян можливості задовольняти базові фізіологічні потреби насамперед в їжі, у зв’язку з цим недавня заява нинішнього міністра праці і соціальної політики про те, що українці погано живуть тому, що занадто велику частку своїх доходів витрачають на продукти харчування (50%) порівняно з іншими європейськими націями (німці – 14%, поляки – 25%), не може розцінюватися інакше, як знуцання над власним народом. Оскільки середній дохід у ФРН після сплати податків і страховок становить – 2500 євро, а середня зарплата в Україні – дещо більше 200 євро, тобто в 10 разів з гаком менше. Ще в гіршому стані 8 млн пенсіонерів, які одержують мінімальну пенсію менше 1300 грн – за офіційно встановленого прожиткового мінімуму 1544 грн, що втричі менше відповідного критерію ООН, який застосовується у відсталих країнах Азії та Африки при розрахунках “мінімалки” [2, с. 3]*. Тотальна депривація більшості населення внаслідок приватизації загальнонаціонального

---

* Незначні підвищення пенсій окремим категоріям українських громадян внаслідок схвалення Верховною Радою України пенсійної реформи у жовтні 2017 р. не покращили загальне становище цієї знедоленої групи населення.

багатства країни, створеного кількома поколіннями наших людей, перетворила значну частину українців, передусім робітників, селян, службовців і пенсіонерів, змушених підробляти на старості років на прожиття, на “працюючих бідних”.

Згідно з офіційними даними, за останні три роки українці зменшили споживання всіх продуктів харчування: м'яса з 62 кг у 2013 р. до 56 кг у 2016 р., риби та рибопродуктів – на третину, фруктів, ягід та горіхів – на 19,5%, цукру – на 10,0%, рослинного масла – на 11,8%, картоплі – на 5,6%, овочів та баштанних – на 2,1%, хліба та хлібобулочних виробів – на 7,8%. При цьому треба розуміти, що середньостатистичні показники не відбивають існуючий реальний розподіл і значну розбіжність доходів і можливостей щодо придбання продуктів серед різних верств населення. Загалом за останні три роки середньостатистичний українець став з'їдати за місяць на 4,3 кг продуктів менше. Особливу тривогу викликає те, що за умов нинішнього зростання цін на основні продукти харчування, особливо на м'ясо, багатьом українцям стає недоступним навіть такий головний традиційний компенсатор недоїдання як хліб [2, с. 3]. І це відбувається у країні, де зосереджена майже половина світових чорноземів, які правляча олігархія всупереч громадській думці¹ має намір виставити на продаж, що зробить шматок хліба недоступним для ще більшої кількості трудових сімей.

Сучасний споживчий кошик пересічного українця, розрахований Кабінетом Міністрів України (постанова КМУ № 780 від 11 жовтня 2016 р.), містить набір близько 300 товарів і послуг, необхідних для задоволення першочергових потреб людини у середньому за рік. Більшість пунктів згаданої постанови свідчать про безпідставність фіктивних очікувань тих, хто повірив, що “Революція гідності” та курс на асоціацію з Європейським Союзом приведе їх до гідного життя. Згідно з Загальною декларацією прав людини, схваленою ООН ще в 1948 р., “кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечен-

---

¹ 64,2% респондентів виступають проти купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення.

ня” [3, с. 14]. Тому навряд чи можна вважати “гідним людини існування”, якщо в споживчому кошику працездатного українця передбачається споживання 2 кг сала на рік (тобто 5,5 г на добу), придбання однієї пари брюк на чотири роки (для працюючого чоловіка) та однієї спідниці на чотири роки (для працюючої жінки), однієї подушки на 15 років, одного махрового рушника на шість років, 30 таблеток активованого вугілля на рік, 20 таблеток антигістамінного засобу “лоратадин” на рік тощо [4].

До цього потрібно додати, що структура і розрахунок вартості споживчого кошика в Україні принципово відрізняється від своїх аналогів у багатьох інших європейських країнах. До складу споживчого кошика в Німеччині входить понад 500 найменувань продуктів, у Великій Британії – 350, у Франції – 250. Держави Євросоюзу включають до складу своїх споживчих кошиків більш широкий перелік товарів і послуг, які взагалі не доступні більшості працюючих українців, не кажучи вже про пенсіонерів. Так, у споживчому кошику у Франції передбачається покупка вина, відвідання ресторанів і салонів краси, оплата таксі; у Німеччині – придбання пива, доставка піци і заняття у фітнес-клубах; у Бельгії – покупка свіжих квітів; у Італії – придбання флеш-карт та дисків з фільмами [5].

Непосильним тягарем для населення України стала політика підвищення тарифів на послуги житлово-комунального господарства. Порівняно з 2014 р. комунальні тарифи зросли в декілька разів. Наприклад, ціна на газ для населення за три роки збільшилась у 9,5 раза, або на 6154 грн за 1000 куб. м (з 725 грн у 2013 р. до 6875 грн у 2017 р.). Зростання цін на газ призвело до збільшення тарифів на опалювання. У 2013–2017 рр. тарифи на опалювання багатоквартирних домівок зросли в 11,3 раза, або на 30 грн за 1 кв. м – з 2,9 грн у 2013 р. до 33 грн у 2017-ому. Тепер за опалення квартири площею 50 кв. м треба сплачувати 1650 грн за місяць, за 80 кв. м – 2640 грн, за 100 кв. м – 3300 грн. За останній рік ціни на житло, воду, електроенергію і газ в Україні піднялися в середньому на 46,6%, у тому числі на електроенергію – на 60%. Найбільше підвищилися ціни на гарячу воду і опалення: зростання тарифів у січні 2017 р. щодо січня 2016 р. становило 88,4% [6]. Унаслідок цього заборго-

ваність населення зі сплати за газопостачання на кінець липня 2017 р. становила 10,9 млрд грн, за централізоване опалення та гаряче водопостачання – 8,0 млрд грн, за утримання будинків і споруд та прибудинкових територій – 3,1 млрд грн, за централізоване водопостачання та водовідведення – 2,1 млрд грн, за вивезення побутових відходів – 0,4 млрд грн, за електроенергію – 3,5 млрд грн [7]. Постійне підвищення цін на послуги ЖКГ серед пересічних громадян одержало назву “тарифного геноциду”.

Таким чином, олігархічно-компрадорська капіталізація України не має нічого спільного з проголошеними на початку 1990-х рр. радикальними ринковими реформами і обіцянками побудувати суспільство, в якому всім житиметься добре. Нічого подібного в Україні не сталося і в межах обіцяного “життя по-новому”. Тому що функціонування “свободи законів ринку” під егідою української “люмпен-буржуазії”², позбавленої почуття моральної відповідальності за долю своєї країни і свого народу, є, говорячи словами відомого латиноамериканського економіста Р. Пребиша, “раціональним рішенням з точки зору забезпечених прошарків, але це рішення не є таким з точки зору інтересів суспільства” [8, с. 22]. Цей висновок переконливо підтверджується як наведеною соціальною статистикою, так і результатами соціологічних опитувань.

Багаторічний моніторинг соціальних змін в українському суспільстві також віддзеркалює невпинний дрейф нашої країни на узбіччя світового розвитку за всіма основними показниками якості життя населення як головного індикатора результативності і сутності соціально-економічних перетворень. Жителі України вкрай негативно оцінюють економічну ситуацію в країні, можливості ринку праці для отримання гідної роботи і, як наслідок, рівень і якість життя своїх сімей. У повному достатку живе менше одного відсотка населення, лічені відсотки (від двох до чотирьох) роблять заощадження, більшість населення за самооцінками матеріального стану сім’ї просто “виживає”.

Невипадково серед можливих соціальних потрясінь люди безперестанно бояться передусім загроз економічного харак-

---

² Люмпен – той, хто втратив зв’язок зі своїм соціальним середовищем, суспільно корисною працею [9, с. 403].

теру – зростання цін, безробіття, не виплати зарплат і пенсій, оскільки це безпосередньо впливає на їх життєзабезпечення і можливості фізіологічного виживання³. Невдоволення низьким рівнем життя, пануванням олігархів, значне посилення корупції і соціально-економічної нерівності в суспільстві стали збудниками протестної активності українських громадян на “Євромайдані” 2013 р. Проте очікування і запит пересічних громадян на соціальні зміни не виправдалися. За даними моніторингу 2016 р., більшість наших співвітчизників вважають себе у програші від зміни влади у 2014 р. (56,3%). Нову владу як “гарну команду політиків, яка веде країну правильним курсом”, сприймають лише 1,8% населення. На думку переважної більшості населення, в Україні недостатньо забезпечуються належний рівень життя (93,8%) і соціальна справедливість (88,6%).

Існуюча неправова олігархічно-капіталістична система господарювання призвела до вкорінення в країні тренду постійного зниження життєвого рівня більшості населення, про що свідчать оцінки респондентів щодо змін матеріальних умов їхніх сімей упродовж 1994–2016 рр. Проте ступінь погіршення мав часову відмінність. Якщо в 1990-х рр. за “шокової неоліберальної терапії” майже три четверти населення постійно фіксували погіршення матеріальних умов життя своїх сімей (72–74%), то після, на жаль, недовготривалого періоду помітного економічного зростання в Україні кількість тих, хто зазначав таке погіршення, зменшилася до 30–40% (31,2% у 2005 р.) із відповідним зростанням частки тих, матеріальні умови яких поліпшувалися (з 5–7% у 1990-х рр. до 14–20% у середині “нульових” років, зокрема до 19,9% у 2005 р.).

Звичайно, перша в історії людства глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. негативно вплинула на економічний добробут і країни, і людей. Але навіть після ситуативного погіршення життєвого рівня населення внаслідок

---

³ За даними моніторингу 2016 р., у разі втрати основного джерела доходу (зарплати, пенсії) переважна більшість населення (70,6%) протримається, забезпечуючи мінімальні потреби і використовуючи всі свої можливості, не більше трьох місяців. Кожний четвертий (25,5%) зможе прожити від одного до трьох місяців, а майже кожний другий (45,1%) – не більше місяця.

кризи вже у 2012 р. частка громадян, що відзначали погіршення матеріальних умов своїх сімей, зменшилася на 10 пунктів (з 58,9% у 2010 р. до 48,1%).

У 2014 р. після подій на Майдані, втрати Криму і початку воєнного протистояння на Донбасі частка тих, у кого матеріальні умови життя за останній рік погіршилися, знову зросла до 59,6%. У 2016 р. ця частка досягла найбільшого за всю новітню історію України рівня – 79,1%. Вісім з десяти опитаних громадян зазначили збідніння своїх сімей. При цьому майже половина (47,0%) громадян вказали, що їхні матеріальні умови значно погіршилися⁴.

На сьогодні майже в третині українських сімей (30,4%) сукупний дохід на одного члена сім'ї не перевищує прожиткового мінімуму (1624 грн станом на момент опитування). Серед респондентів, які відповіли на запитання стосовно розміру сукупного доходу за останній місяць на одного члена своєї сім'ї (не відповіли 12,4% респондентів), три четвертих (75,7%) вказали, що він не перевищує двох прожиткових мінімумів (3248 грн). Оцінки респондентів матеріального стану своєї сім'ї загалом за останні два-три місяці напередодні опитування (червень-липень 2017 р.) також підтверджують украї низький рівень життя населення України. Третині (32,6) населення коштів вистачає тільки на прожиття, ще більшій частці (41,8%) – лише на продукти харчування, 5,5% громадян інколи голодують і жебракують. Вистачає сьогодні на все необхідне, окрім можливості робити заощадження, лише кожному десятому жителю країни (11,2%). Зовсім мізерні частки зазначили, що вони не тільки мають все необхідне, а й роблять заощадження або живуть у повному достатку (1,7% та 0,6% відповідно).

Сьогодні більшість українських сімей відчуває жорсткий дефіцит сімейних бюджетів для задоволення навіть базових потреб. У середньому пересічні українські сім'ї витрачають на харчування 48% місячного сімейного доходу, а на оплату

---

⁴ Для інформації. При оцінці життя сім'ї в різні періоди часу жителі України найбільш негативно оцінюють саме сьогодні (3,8 бала за 10-бальною шкалою, де 1 означає “дуже погано”, 10 – “дуже добре”), найбільш позитивно – радянський період (7,1 бала). Життя сім'ї п'ять років тому громадяни України оцінюють в 6,2 бала.

Таблиця 1

Витрати українських сімей на харчування і житло (N=1800, %)

Види витрат	Частка сімей, які витрачають зазначений відсоток сімейного доходу на харчування та оплату комунальних послуг (в опалювальний сезон)					
	до 25%	25–32%	33–49%	50–65%	66–74%	75-100%
Харчування	6,9	14,6	19,0	41,1	7,2	7,2
Оплата комунальних послуг (в опалювальний сезон)	26,3	24,3	18,4	18,7	4,5	3,8
Харчування і оплата комунальних послуг (в опалювальний сезон) разом	0,4	0,7	3,1	14,7	8,7	64,8

комунальних послуг в опалювальний сезон – додатково ще 36% доходу. Тобто лише на харчування і житло наші громадяни в середньому змушені витратити 84% свого сімейного доходу.

Більше половини українських сімей (55,5%) витрачають на харчування половину сукупного місячного доходу і більше, 19,0% – від третини до половини (табл. 1). Зазначимо, що взагалі третині населення (32,1%) не вистачає можливості купувати найнеобхідніші продукти. У підгрупах же тих, хто на харчування змушений віддавати від двох третин доходу і більше, найнеобхідніших продуктів не вистачає майже кожному другому (47,5%).

Суттєве збільшення тарифів на централізоване опалення (яке, на нашу думку, не є обґрунтованим ні з економічної, ні з технічної точок зору), постачання гарячої води тощо за останні роки призвело до значного зростання щомісячних відповідних витрат українських громадян. За умов вкрай низьких соціальних стандартів 27,0% українських сімей змушені витратити на оплату комунальних послуг в опалювальний сезон половину сукупного місячного доходу і більше, п'ята частина (18,4%) – від третини до половини доходу.

Загалом же більшість українських сімей (64,8%) на задоволення своїх первинних потреб на харчування і житло (оплату комунальних послуг в опалювальний сезон) витрачають від 75 до 100% сукупного місячного доходу. Чотирьом відсоткам

взагалі не вистачає сукупного доходу для оплати цих необхідних потреб.

Безумовно, відсоток сімейного бюджету, який громадяни витрачають на харчування і оплату послуг ЖКГ, залежить від розміру сукупного доходу сім'ї. Три чверті (74,6%) сімей, де цей дохід на одного члена менше прожиткового мінімуму, витрачають на ці потреби від 75 до 100% сукупного доходу. В середньому такі бідні сім'ї витрачають на харчування і оплату комунальних послуг 89% свого доходу. В сім'ях, в яких дохід на одного члена перевищує три прожиткових мінімуми, ці витрати також дуже великі, проте трохи нижчі – 76%. І, відповідно, частка тих, хто змушений 75–100% сімейного бюджету віддавати на ці цілі, становить 50,0% (табл. 2).

Загалом переважна більшість жителів країни сплачують усі нараховані суми (83,6%). Більша частка платників користується субсидіями (45,8%), менша (37,8%) сплачує комунальні послуги самотужки. Кожний десятий (11,1%) оплачує ці послуги частково. При цьому 6,0% тих, хто сплачує комунальні платежі частково, не користуються субсидіями, а 5,1% користуються. Зовсім не сплачують за комунальні послуги (не мають такої можливості) незначна кількість громадян (0,8%). Субсидіями ж користується, за даними нашого опитування, половина населення (50,9%). Звичайно, кількість тих, хто користується для сплати комунальних платежів субсидіями, значно більша серед сімей з мінімальними

Таблиця 2

Загальні витрати українських сімей на харчування і оплату комунальних послуг (в опалювальний сезон) залежно від сукупного доходу (N=1800, %)

Розмір витрат у відсотках до сукупного щомісячного доходу сім'ї	Сукупний дохід на одного члена сім'ї				За вибіркою загалом
	менше 1624 грн	1624–3247	3248–4871	4872 грн і більше	
до 25	0,6	0,2	0	1,0	0,4
25–32	0,7	0,6	0	2,0	0,8
33–49	1,5	1,9	6,3	5,4	2,7
50–65	10,1	12,9	15,3	28,9	14,3
66–74	7,3	10,5	10,8	9,8	9,3
75–100	75,6	69,3	62,5	50,0	68,1
понад 100	4,3	4,6	5,1	2,9	4,3

доходами. 63,8% сімей, дохід на одного члена в яких менше прожиткового мінімуму, користуються субсидіями. У сім'ях, де цей дохід становить від одного до двох прожиткових мінімумів, субсидіями користується половина (52,3%). У сім'ях, де він становить два-три прожиткових мінімуми, субсидіями користується 41,9%, а там, де перевищує три розміри прожиткового мінімуму, – 27,1% (табл. 3).

Цифри кричать, а люди мовчать. Хоча вони чудово розуміють, що саме збідніння населення внаслідок зростання цін і підвищення тарифів поряд зі зростанням безробіття останнім часом найбільшою мірою впливають на посилення напруженості у нашому суспільстві (на цьому наголосили, відповідно, 46,4% і 48,1% громадян; найголовнішим чинником зростання соціальної напруженості сьогодні, звичайно, постає трагічна ситуація на сході України – бойові дії, які вже призвели до загибелі понад 10 тис. і поранення 24,5 тис. українських громадян).

Реалізація проектів, спрямованих на поліпшення саме матеріальних умов життя людей (відновлення державного контролю за цінами, тарифами, підвищення пенсій і заробітних плат тощо), на думку кожного другого респондента (49,8%), найбільше сприятимуть зниженню поточної напруженості в суспільстві. Переважна більшість українських громадян (84,6%) каже, що їм важко жити, у тому числі майже половина населення (47,9%) вважає, що терпіти їх тяжке становище вже неможливо. Половина опитаних громадян (50,0%) не згодна далі терпіти погіршення рівня життя. Причому майже третина громадян (29,1%) не готові далі терпіти, бо не вірять в успішність реформ, а п'ята частка (20,9%) не готова, оскільки їх “рівень життя вже зараз нестерпний”.

Хоча чимала частка людей (38,1%) стверджує, що потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя, реальна частка тих, хто бере активну участь у відповідних акціях протесту, в кілька разів менша. Навіть серед респондентів, які вербально займають протестну позицію, три чверті (76,6%) в жодному з протестних заходів, що відбувалися останнім роком, участі не брали. Серед різних протестних акцій найбільшу участь наші співвітчизники брали саме у заходах проти підвищення тарифів на комунальні послуги

(8,7%; для порівняння, в інших протестних акціях брали участь лише від 0,6 до 3,8% громадян). Люди мовчать не тільки тому, що, як вони самі вважають, більшості громадян України властива пасивність, а не ініціативність (40,8% проти 20,8% відповідей). Вони втомлені від хронічної малозабезпеченості, душевної напруженості внаслідок воєнних дій на рідній землі, засилля корупції і правової незахищеності. Вони зневірені, опшукані й не бачать сьогодні тих сил і тих лідерів, які могли б змінити ситуацію, що склалася в країні, на краще.

Соціологи, на жаль, не знають точно ні граничних меж збідніння населення, яке воно реально може витримати, ні тих граничних значень соціальної напруженості, за якими ситуація з напруженої і вибухонебезпечної перетворюється на реально неконтрольовану і вибухову. Проте аналіз громадської думки, який вони здійснюють, дає для справжніх керівників держави безцінну інформацію щодо необхідності попередження таких ситуацій і розроблення ефективних стратегій розвитку суспільства. Напередодні подій на Майдані соціологи попереджали, що “значна частина людей перебуває у важких матеріальних умовах, не бачить ніяких шляхів виходу зі скрути. Їхній терпець також не безкінечний. Поштовхом до масових виступів може стати будь-яка випадкова подія” [10, с. 431–432]. Як відомо, невивчені уроки історії мають властивість повторюватися.

Література

1. *Beckert J.* Fictional expectations and the crisis of contemporary capitalism // *Economic sociology: the European electronic newsletter*. 2016. March. P. 39–45.

2. *Кравець А.* Надо меньше есть? Министр соцполитики Рева попрекает народ последним куском хлеба // *События недели: итоги и факты*. 2017. №34 (325). 22 авг.

3. *Права людини* (основні міжнародно-правові документи): зб. док. / Упоряд. Ю. К. Качуренко. Київ: Наук. думка, 1989. 249 с.

4. *Набори продуктів харчування, набори непродовольчих товарів та набори послуг для основних соціальних і демографічних груп населення*. Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2016 р. № 780. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardndp?docid=249464422>

5. *Потребительская* корзина в Украине в 2017 году: состав и сравнение с другими странами. URL: <http://www.kriza.com.ua/potrebitelskaya-korzina-v-ukraine-i-za-rubezhom/>

6. *ЖКХ*, коммунальные платежи. URL: http://vybor.ua/topics/jkh_kommunalnye_plateji.html?yclid=358732124092057&gclid=EA1aIQobChMI14eu29DH1gIVxKwYCh3vIA8sEAMYAIAAEgLBafD_BwE

7. *Про оплату* населенням житлово-комунальних послуг. 30.08.2017 № 339/0/05.5вн-17 / Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua

8. *Пребиш Р.* Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? Москва: ИЛА, 1992. 337 с.

9. *Крысин Л. П.* Толковый словарь иноязычных слов. Москва: Рус. яз., 1998. 848 с.

10. *Шульга М.* Больові точки українського суспільства у фокусі громадської думки // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: ІС НАН України, 2013. С. 423–444.

ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ЧИННИК РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*У статті аналізуються проблеми взаємодії суспільства, ринку та підприємництва. При цьому останнє розглядається як чинник та індикатор ринкової трансформації українського соціуму.
Ключові слова: суспільство, ринок, підприємництво, трансформація, мотиви, цінності, поведінка.*

*В статье анализируются проблемы взаимодействия общества, рынка и предпринимательства. При этом последнее рассматривается как фактор и индикатор рыночной трансформации украинского социума.
Ключевые слова: общество, рынок, предпринимательство, трансформация, мотивы, ценности, поведение.*

*The problems of interaction between the society, market and entrepreneurship are analysed in the article. At the same time, the entrepreneurship is regarded as a factor and indicator of the market transformation of Ukrainian society.
Keywords: society, market, entrepreneurship, transformation, motives, values, behaviour.*

Численні соціологічні дослідження свідчать, що дедалі більше людей тією чи іншою мірою погоджуються з розвитком у нашій країні приватної власності, вільного підприємництва, відмовою від жорстко централізованих форм планування і регуляції народного господарства. У процесі становлення ринкових відносин (а це створення ринкової інфраструктури, приватизація власності, введення приватного підприємництва) постає проблема людського чинника, яка зводиться переважно до наявності чи відсутності у людей психологічної готовності до приватного господарювання. Окрім економічних програм, відповідного юридичного та нормативно-правового забезпечення, потрібен ретельний аналіз психологічних та соціокультурних чинників, а саме – культурних традицій, звичок, норм і ціннісних орієнтацій, моралі, соціальних якостей людей.

Перехід до реального (дієвого) ринку неможливий без глибинних соціально-психологічних змін, переходу людей до нових сенсо-життєвих та інструментальних цінностей. Наше суспільство за своєю структурою дуже розшароване, насамперед за економічними інтересами різних соціальних груп населення. Як показують дослідження, найчисленнішими є прихильники західного шляху розвитку, тобто суспільства вільного підприємництва (так вважають 30,5% респондентів). За економіку змішаного типу, яка об'єднує капіталістичний і соціалістичний сектори, висловилися 17,5% опитаних. Цей напрям приваблює передусім робітників великих міст, кваліфікованих фахівців, яким понад 40 років. За так званий оновлений соціалістичний шлях розвитку на основі різних форм власності висловлюються близько 17,0% респондентів [1, с. 96–97].

З точки зору політичних уподобань громадян України, за результатами соціологічного моніторингу – 2017 Інституту соціології НАН України, найбільшою мірою приваблює національно-демократична течія (так зазначили 14,5% респондентів). Соціал-демократичний напрям розвитку суспільства підтримують 10,2% громадян, соціалістичний – 5,8%, комуністичний – 3,8%, націоналістичний – 3,9%, християнсько-демократичний – 3,7%, ліберальний – 2,1% опитаних.

Для підприємництва, що відроджується в Україні упродовж 26 років її незалежності, характерним є нетрадиційний шлях переходу від командно-адміністративної системи управління до соціального ринкового господарювання. Це накладає відбиток і на власне дух підприємництва, на тип сучасного підприємця, його ціннісні орієнтації, соціально-психологічні риси, що в підсумку впливає на ефективність власне підприємницької діяльності.

Підприємництво в Україні у своєму становленні весь час “відчуває” серйозні труднощі. Йдеться про корумпованість чиновництва, неготовність населення виступати в якості найманої робочої сили, недостатню розвиненість нормативної бази для діяльності підприємців. Особливою перепоною для успішної діяльності вітчизняних підприємців є відсутність спадкоємності поколінь, зайнятих бізнесом. Тому не випадково, що 29,5% громадян України не мають бажання відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство), а 47,3% опитаних – скоріше не хотіли б цього робити [2, с. 430].

Водночас слід зазначити, що громадяни України, за даними соціологічного моніторингу – 2017, загалом позитивно ставляться до процесу приватизації. Так, 38,6% респондентів позитивно ставляться до існування малих приватних підприємств. Ще 39,4% опитаних – скоріше позитивно. Більш стримано громадяни ставляться до великих приватних підприємств (23,6% – позитивно, 30,1% – скоріше позитивно). Також досить яскраво виявляють громадяни свої “приватизаційні” прихильності стосовно доцільності передачі підприємств у приватну власність. Стосовно малих підприємств цей процес схвалюють 34,9% респондентів, великих – 18,5%. Достатньо позитивно ставляться громадяни і до існування приватної землі (27,1% опитаних дали позитивні відповіді).

Сучасне вітчизняне підприємництво загалом розвивається начебто доволі стрімко, тобто “неадекватно” загальному рівню розвитку українського суспільства. За такого рівня розвитку підприємництва на макрорівні не відбувається “кристалізації” досвіду, в результаті чого відсутній його перехід (“стрибок”) до нового якісного стану. Йдеться про надання суб’єктам підприємницької діяльності дійсної незалежності, самостійності, ініціативності, свободи дії, звільнення від “дрібного” контролю з боку держави. Тому на макрорівні дійсне відновлення вітчизняного підприємництва не може поки що здійснюватися за суто “європейськими” моделями “творення” ринку – моделями “раціональної людини”.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2017, найбільш близькими українцям є традиції, цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи. Такої думки дотримуються загалом 31,1% респондентів (16,5% опитаних висловлюються за “західноєвропейську” модель життя, а 14,6% – скоріше віддають перевагу “західноєвропейському” способу життя перед “східнослов’янським”). Поряд з тим слід зазначити, що 24,8% громадян України більшою мірою сприймають традиції, цінності та норми поведінки мешканців східнослов’янських країн.

Розвій підприємництва в Україні відбувається таким чином, що для просування більше важать мотиви влади, ніж мотиви досягнення. За таких умов уміння діяти у відповідному колі може стати в пригоді більше, ніж уміння вести справи за класичною, західною схемою підприємницької діяльності

(звісно ж, і на Заході її правила нерідко порушують). От тим-то можна припустити, що висока вираженість у підприємців мотиву влади за вітчизняних умов має більшу значущість для успіху їхніх заходів, ніж мотив досягнення. Чи не “виліпиться” тоді специфічне обличчя нашого соціального підприємця, близько спряженого з державним апаратом (і його свавіллям), роль якого в суспільному житті від того ще більше росте?

За великим рахунком (як свідчать емпіричні дані), у підприємців, які діють найуспішніше, високі доходи посідають у структурі цінностей одне з найнижчих місць (лише 28,5% респондентів відзначили їхню значущість для себе), але високим є рейтинг стабільності суспільного становища (42,8% відповідей) – цінності, притаманної представникам управлінських структур. При цьому респонденти з домінуючим мотивом “можливість впливати на людей” частіше, ніж інші, відзначають наявність у колег негативних моральних якостей і рідше позитивних, що великою мірою характеризує їхнє ставлення до соціального оточення. Що ж до цінностей життя взагалі, то на першому місці у підприємців стоїть свобода (самостійність у судженнях та вчинках). На це вказали 53,8% респондентів. Далі йдуть такі цінності, як здоров’я (47,7%), щасливе сімейне життя (46,2%), активно діяльне життя (41,5%) [3, с. 63–64].

Підприємництво має і свої негативні аспекти – “антицінності”. До них підприємці зараховують відсутність соціальних гарантій, великий ризик (це відзначили 73,8% опитаних), несхвальне ставлення до бізнесменів значної частини суспільства (21,5%), а також те, що їм неминуче доводиться мати справу з нечесними людьми (36,9%), що ціни на продукцію вимушено високі (30,8%). При цьому підприємці також зазначають, що не можна здобути вдосталь доходів (на це вказують 21,6% респондентів), розвивати й збільшувати виробництво (41,5%), а ще – рутинність, нецікавість бізнесового процесу (4,61%). Не бачать негативних сторін у підприємстві лише 7,7% опитаних [3, с. 64].

Слід зазначити, що доволі різняться соціальні й соціально-психологічні установки, соціальна мотивація вступу до бізнесу у представників різних соціально-професійних груп. Тому важливо знати, як (згідно чи всупереч домінантним со-

ціальним установкам тоталітарного суспільства і тоталітарної свідомості) представники ділових кіл починали займатися своєю нинішньою діяльністю. У зв'язку з цим постає питання, чи не бачать представники підприємницького класу протиріч між мотивами своєї діяльності і принципами соціальної справедливості, вимогами соціальної корисності праці, загальноприйнятими (традиційними) моральними нормами.

Таким чином, постає проблема моральної регуляції підприємницької діяльності. Адже специфіка становлення вітчизняної економіки на ринкових засадах створює певні труднощі у формуванні соціальної відповідальності й “етичної” поведінки українських підприємців. Йдеться про консервативні установки, стереотипи й уявлення щодо приватного підприємництва, менеджменту і ринку; залишків адміністративно-управлінського механізму; відсутності належних правових умов для розвитку ринку; високого ступеня ризику у сфері підприємництва; рівня культури й дотримання моральних норм у бізнесі й менеджменті.

Стосовно правових умов для розвитку ринку зокрема й становища громадян в українському суспільстві взагалі красномовно свідчать результати соціологічного моніторингу – 2017. Так, 47,0% респондентів зазначають, що їм не вистачає юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів, і лише 19,8% опитаних дотримуються протилежної думки. Тому не випадково 23,5% громадян України зовсім не довіряють поліції, а 32,3% – переважно не довіряють. Рівень довіри прокуратурі й судам є ще нижчим. Так, прокуратурі зовсім не довіряють 38,3% респондентів, переважно не довіряють – 33,7%. Стосовно суддів ці показники становлять відповідно 43,4 та 32,1%. З огляду на це аморальними й цинічними бачаться дії влади щодо встановлення працівникам цих органів “захмарних” порівняно з громадянами інших професій посадових окладів.

Найбільш вірогідно, що майбутня модель вітчизняного підприємництва відрізнятиметься (принаймні на перших порах) від існуючих сьогодні зразків (американського, західноєвропейського й азіатського). По-перше, ця модель “зростає” на західних традиціях, які необхідно сприймати об'єктивно й застосовувати згідно з вітчизняними умовами. По-друге, частина нинішнього покоління підприємців сфор-

мувалася на принципах моралі соціалістичного суспільства. І, по-третє, має місце вплив східнослов'янської “православної” ментальності.

Як свідчать дані моніторингу, більшість населення України вважає, що переважною характерною рисою її громадян є індивідуалізм (так вважають 44,2% респондентів). А 18,0% опитаних вважають домінантною рисою колективізм (важливу характеристику саме соціалістичної моралі). Поряд з тим 41,2% респондентів вважають, що однією з переважних рис населення України є пасивність (що слабо корелює з ринковими реаліями сучасного українського суспільства). Отже, саме ефективна моральна регуляція підприємництва (з урахуванням цілей, мотивів та цінностей діяльності вітчизняних бізнесменів) може стати значущим чинником успішності трансформаційних (ринкових) перетворень в українському суспільстві.

З огляду на посилення соціального розшарування українського суспільства не можна не зазначити, що громадяни поділяються на “оптимістів”, яких така перспектива приваблює (оскільки вона означає, що підприємливі, ініціативні люди матимуть винагороду за свою працю); тих, що сумніваються, у яких соціальне розшарування викликає неоднозначні почуття; а також “песимістів”, які тяжіють до зрівнялівки. Останніх пригнічує перспектива посилення розшарування суспільства на багатих та бідних у зв'язку із розвитком вільного підприємництва.

У даному контексті красномовними є дані соціологічного моніторингу стосовно конфліктності у відносинах між бідними та багатими в Україні. Так, 18,4% респондентів вважають, що конфлікт між бідними та багатими є дуже гострим, на думку 28,5% – гострим, 28,2% – не дуже гострим. І лише 14,4% опитаних не бачать такого конфлікту. При цьому 17,9% респондентів зазначають, що існує гострий конфлікт між найманими працівниками і власниками (7,6% бачать його “дуже гострим”), а 37,1% вважають, що цей конфлікт не є дуже гострим.

Ставлення населення до підприємництва (як чинника та індикатора ринкових перетворень) певною мірою виявляється і в тому, як воно бачить роль держави в управлінні економікою. Так, 47,0% респондентів вважають, що треба поєднати державне управління й ринкові методи, на думку 28,3%

опитаних, треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку й контролю. І лише 14,3% громадян вважають за необхідне мінімізувати роль держави в управлінні економікою. На їхню думку, все повинен регулювати ринок.

Ставлення населення до підприємництва певною мірою визначається віком респондентів. Найбільше підтримують його розвиток ті, кому до 30 років (22,9% респондентів даної вікової категорії повністю схвалюють підприємництво). Серед 30–54-річних таких 12,5%, людей пенсійного віку – 7,6%. Серед “освітніх” груп населення найбільш позитивно ставляться до розвитку підприємництва респонденти з повною вищою освітою (25,4% представників даної категорії повністю схвалюють розвиток підприємництва). Найменше прихильників інституції приватного підприємництва серед респондентів, які не мають початкової освіти, з початковою загальною освітою та базовою загальною середньою [1, с. 34–35].

З погляду на сектор зайнятості населення найбільш негативно ставляться до підприємництва громадяни, які не працюють (15,3% респондентів даної категорії повністю не схвалюють розвиток даної інституції). Серед тих, хто працює в державному і приватному секторі, негативно ставляться до розвитку приватного підприємництва 12,3%, серед представників державного сектору таких 7,5%, приватного – 4,7%. Стосовно статусу зайнятості найбільш несхвально ставляться до розвитку приватного підприємництва респонденти, які в даний час не працюють (таких серед цієї категорії 15,2%). Зовсім не схвалюють розвиток приватного підприємства 7,1% роботодавців, 5,5% самозайнятих, 6,2% найманих працівників. Цілковито схвалюють дану інституцію 21,4% роботодавців, 30,1% самозайнятих, 14,0% найманих працівників, 9,3% тих, хто не працює [1, с. 32–33].

Нині можна говорити про певну гіпотетичну модель трансформації людської свідомості, що залежить від рівня і напрямку розвитку низки соціально-економічних умов, чинників. Без сумніву, більшість “радянського” населення схильна сприймати ідеологію прихильників ринку і вільного підприємництва, а саме ту ціннісну форму, де головна цільова цінність людського життя – “матеріальний добробут”, а головна інструментальна цінність – “свобода”. Прихильники ж ринку

повністю поділяють концепцію “гарного життя”, орієнтовану на матеріальний добробут, і розглядають ринкові відносини й відповідні їм форми ринкової поведінки як адекватну інструментальну цінність. Поряд з тим життя за правилами “свободи” знайоме нам не дуже добре, скоріше у формі пропаганди переваг ринкової економіки. І тому ще значна частина суспільства дедалі частіше “озирається” на головну цільову цінність минулого, таку як боротьба за ідеали, служіння суспільству, а також на “рівність” – головну інструментальну цінність.

Сьогодні актуальним постає питання про діяльнісно-поведінковий бік підприємництва, виявлення того, чи є соціальні якості суб’єктів підприємницької діяльності самодостатніми у здійсненні їхньої інноваційно-економічної ролі в суспільстві. Важливим є питання, чи має підприємницький клас міцне соціальне коріння, чи може підприємництво стати домінуючим різновидом економічної діяльності.

Доля підприємництва (як чинника та індикатора ринкових перетворень), безумовно, залежить від того, відбудеться взаєморозуміння підприємців та інтелігенції, цих двох полюсів “середнього класу”, що формується. Один постає як носій духовної влади, інший – як зібрання влади економічної. Західна цивілізація пішла шляхом розподілу цих двох сфер: відокремлення духовно влади від економічної відіграло не меншу роль у конституюванні західного суспільства, ніж відокремлення їх обох від державно-політичної сфери. Національна традиція до цього часу тяжіла не до розподілу, а до синкретизму. У радянський період це призвело до влади ідеології над економікою. Адже остання прагнула не стільки до виробництва багатства, скільки до забезпечення справедливості у вигляді примусової зрівнялівки.

Тому сьогодні на всіх рівнях господарювання відчутно бракує активності працівників, підприємницької мотивації економічної поведінки. За минулі десятиріччя у країні сталася не просто ерозія підприємництва – його зрубали під коріння. І дедалі більше стає зрозумілим: не можна поліпшити справи в економіці і зробити життя людей цивілізованим без активації механізмів індивідуального підприємництва, розвитку форм демократії, світогляду та системи цінностей, які спонукають особистість виявляти ініціативу та самостійність.

А “ринковий” світогляд та відповідні цінності (як і мотиви підприємницької поведінки) неможливо сформувати, якщо не створити гармонійну, органічну систему економічної освіти працівників, не підготувати на новому якісному рівні управлінців-менеджерів у різних галузях науки й виробництва. Така система має увібрати в себе, з одного боку, ті вже наявні елементи, які варто зберегти та вдосконалити, а з другого – нові форми. Завдання полягає в тому, щоб сформувати новий тип підприємця, обґрунтувати його соціальну роль, цілі діяльності, стиль, методи спілкування з персоналом, структуру його функцій та особистісних якостей з огляду на вимоги соціального ринкового господарства. Йдеться про формування цивілізованої, ринкової економічної поведінки населення на ґрунті ефективної й результативної системи економічної просвіти.

Література

1. *Пилипенко В.* Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура. Київ: Стилос, 2005. 226 с.
2. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Київ: ІС НАН України, 2016. 546 с.
3. *Пилипенко В., Шевель І.* Соціологія підприємництва. 2-е вид., доповн. Київ: Віпол, 2008. 127 с.

РІВЕНЬ ЗАДОВОЛЕНОСТІ БАЗОВИХ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ В ОЦІНКАХ УКРАЇНЦІВ: ПОСЕЛЕНСЬКИЙ ВИМІР

У статті досліджуються зміни, що відбулись упродовж 2015–2017 рр. в оцінках якості життя українців, матеріального добробуту їхньої сім'ї та рівня задоволення базових потреб людини; аналізуються загрози і страхи, пов'язані з проблемами забезпечення базисного/екзистенційного рівня потреб людини в умовах гібридної війни. Автор доходить висновку про існування дуже високого рівня загроз гуманітарній безпеці громадян України, першою чергою збереженню їхнього життя. Результати вивчення міграційних настанов і планів українців та їхньої динаміки у поселенському вимірі свідчать про непростий характер і обмежений вплив на прийняття ними рішення про реально неминучий від'їзд в іншу країну. Зафіксовані зміни еwentуальних напрямів та країн виїзду потенційних трудових мігрантів, які утворюють страту індивідів, що виконують функції міграційного резерву швидкого реагування.

Ключові слова: *якість життя, задоволення базових потреб людини, рівень матеріального добробуту сім'ї, гуманітарна безпека, міграційні настанови і плани українців.*

В статье исследуются изменения, происходившие в течение 2015–2017 гг. в оценках качества жизни украинцев, материального благосостояния их семей и уровня удовлетворения базовых потребностей человека; анализируются угрозы и страхи, связанные с проблемами обеспечения базисного/экзистенциального уровня потребностей граждан в условиях гибридной войны. Автор приходит к выводу о существовании очень высокого уровня угроз гуманитарной безопасности граждан Украины, прежде всего сохранению их жизни. Результаты изучения миграционных установок и планов украинцев и их динамики в поселенческом измерении свидетельствуют об их непостоянном характере и ограниченном влиянии на принятие ими решения о реально неизбежном отъезде в другую страну. Зафиксированы изменения эвентуальных направлений и стран выезда потенциальных трудовых мигрантов, которые образуют страту индивидов, выполняющих функцию миграционного резерва быстрого реагирования.

Ключевые слова: *качество жизни, удовлетворение базовых потребностей человека, уровень материального благосостояния семьи, гуманитарная безопасность, миграционные установки и планы украинцев.*

The author investigates the changes in the estimates of Ukrainians regarding quality of their life, the material wealth of own family and the level of satisfaction with people's basic needs in 2015-2017. The threats and fears experienced by Ukrainians today are analyzed as well. The author infers that considerable social tension and absence of physical, psychological, legal and financial safety of people are vital problems for Ukrainians today. The examination of migration attitudes and plans as well as their dynamics in urban and rural dimension reveals its changeable nature and limited influence on decision making about really inevitable departure to another country. There are fixed the changes of eventual directions and countries of departure. In author's comprehension the contingent of potential labour migrants forms some stratum of individuals carrying out the function of migration reserve of prompt responding.

Keywords: *quality of life, satisfaction with people's basic needs, material wealth of family, humanitarian security, migration attitudes and plans.*

Якість життя і соціальне самопочуття українців. У країні, що виживає за умов неоголошеної гібридної війни, перманентного скорочення реального валового внутрішнього продукту, знецінювання національної валюти, зростання валютних боргів, неплатоспроможності позичальників, збанкрутілих банків, фінансової залежності від МВФ, масового безробіття, непосильних грабіжницьких комунальних платежів і суцільної корупції, населенню надзвичайно важко адаптуватися до реалій сучасного життя. Його становище характеризується значною соціальною напруженістю й відсутністю фізичної, матеріальної і психологічної безпеки. Необхідність боротися за виживання не могла не вплинути на соціальне самопочуття громадян і оцінки ними якості життя.

За даними моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, що від 1994 р. здійснює Інститут соціології НАН України, у 2017-му своїм життям загалом була не задоволена половина жителів України (50,0%), а становищем у суспільстві – 55,6%. Позитивно оцінили своє життя 32,1%, а задоволеність становищем у суспільстві висловили лише 24,2% українців. Майже половина опитаних (48,4%) вважає, що найближчим

роком жодного поліпшення їхнього життя не відбудеться і лише щоп'ятий серед них (21,2%) сподівається, що його життєва ситуація більш-менш налагодиться. Решта 29,2% від оцінок утрималися. Назагал матеріальне становище своєї сім'ї за останні 2–3 місяці жителі України оцінюють так:

- Часто не маємо грошей і їжі, іноді злидарюємо – 1,1%.
- Не вистачає продуктів харчування, іноді голодуємо – 4,4%.
- Вистачає тільки на продукти харчування – 45,0%.
- Вистачає в цілому на проживання – 35,0%.
- Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень – 12,0%.
- Вистачає на все необхідне, робимо заощадження – 1,8%.
- Живемо в повному достатку – 0,6%.

Оцінюючи матеріальний рівень власної сім'ї в цілому, вважають її злиденною 4,6%, бідною – 44,1%, середньою – 50,3% жителів країни. Заможних і багатих сімей у нашій країні дуже мало, сукупна частка їх сягає лишень 0,9%.

Пристосуватися до теперішньої життєвої ситуації вдалося не всім українцям. Активно включилися в нове життя лише 22,0% наших співвітчизників, яким ринкові відносини видаються природним способом життєдіяльності, а щотретій з них (35,4%) перебуває в постійному пошуку себе в теперішньому житті. Проте багато українців живуть як доведеться та чекають змін на краще – таких у країні налічується 30,5%. Розподіл думок опитаних щодо впливу зовнішніх обставин на якість власного життя свідчить про їх складні взаємини з фатумом: щотретій з них дипломатично погоджується поділити відповідальність за негаразди у сфері добробуту і спокою сім'ї порівну із перебігом подій, що від нього не залежать (33,2%); щоп'ятий покладається здебільшого на власні сили в двобою з долею – 19,2%, з яких 6,4% мають намір чинити опір самотужки, а ще 12,8% усе ж таки припускають окремі випадки капітуляції у разі натиску непередбаченої безпеки ззовні. Ще 28,2% українців вважають, що їхнє життя складається переважно під впливом зовнішніх обставин, а проте не виключають деяких власних зусиль і відповідальності за поліпшення його якості.

Необхідність боротися за виживання впливає на оцінки соціального самопочуття громадян України. Майже половина їх (47,8%) характеризує ситуацію, що склалася в країні, як надзвичайно скрутну, терпіти яку вже неможливо. Доволі

значна частка населення (36,8%) дотримується думки, що насправді жити важко, але можна терпіти. І тільки 7,3% невиправних оптимістів, серед яких, мабуть, чимало заможних і спроможних індивідів, стверджують, що усе не так погано, і можна жити.

Якість життя українців: поселенський вимір. Хоча рівень задоволеності якістю життя майже не змінився порівняно з 2015 р. (32,1% vs 33,3%), проте в структурі оцінок українців відбуваються деякі зрушення: меншає кількість цілком задоволених у столиці і великих містах, а в сільській місцевості і малих містах потроху зростає. Найнижчим у 2017 р. є індекс задоволеності життям у Києві (0,7%), найвищим – у малих містах (2,2%). При цьому саме столичні мешканці спромоглися зробити найбільший внесок в утворення авангарду першопрохідців капіталістичної реформації, які активно включились у нове життя і певні, що ринкові умови є природним способом життєдіяльності (27,0%). Саме кияни очолюють контингент найбільш допитливих індивідів, які постійно шукають себе в теперішньому житті (40,1%). Лише щоп'ятий столичний житель не має бажання пристосуватися до обставин сьогоднішнього дня, живе як доведеться та чекає змін на краще (21,2%). Таку ж позицію обрав для себе цього року щочетвертий городянин з великого міста (24,8%). Зате у містах з населенням понад 250 тис. осіб у 1,6 раза частіше проживають шукачі власної ідентичності в умовах сучасного буття (38,9% або майже стільки ж, як у Києві).

Зауважимо так само, що контингенти adeptів нового життя і ринкової економіки утворюють однакову за відносними розмірами частину міського та сільського соціумів у всіх населених пунктах України, окрім її столиці (відповідно 21,1%, 22,5% та 21,3%). Помітимо також, що концентрація індивідів, які постійно шукають себе в теперішньому житті, залежить від розмірів соціуму і має тенденцію до зростання разом із збільшенням чисельності його членів (табл. 1). До цього додамо, що чисельність жителів населеного пункту є своєрідним індикатором величини та різноманітності простору можливостей, здатного забезпечити ті чи ті базові потреби його мешканців.

Рівень задоволеності базових потреб людини. На оцінки якості життя значною мірою впливає рівень задоволення базових потреб людини в найважливіших для неї сферах,

Таблиця 1
Якість життя та міра адаптивності до життєвої ситуації
в оцінках українців, липень-серпень 2017 р. (%)

Варіанти відповіді	Розподіл оцінок якості життя та міри адаптованості до життєвої ситуації				
	Всі жителі України	В тому числі за типом поселення			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільське поселення
<i>Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?</i>					
Зовсім незадоволений	15,7	10,2	14,2	15,3	17,9
Радше незадоволений	34,3	35,8	32,6	35,7	34,1
Важко сказати, задоволений чи незадоволений	17,9	19,7	18,3	17,9	17,2
Радше задоволений	30,4	33,6	33,5	28,9	28,8
Цілком задоволений	1,7	0,7	1,4	2,2	2,0
<i>Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?</i>					
Активно включився в нове життя, ринкові умови уявляються природним способом життєдіяльності	22,0	27,0	21,1	22,5	21,3
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	35,5	40,1	38,9	35,0	32,8
Не маю бажання пристосовуватися	30,5	21,2	24,8	31,4	35,1
Важко відповісти	12,0	11,7	15,2	11,1	10,8
<i>Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?</i>					
Готовий терпіти, скільки треба	6,2	5,1	4,3	8,0	6,2
Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	33,2	28,5	33,9	36,2	31,5
Не готовий терпіти, бо не вірю в успішність реформ	29,1	42,3	28,9	26,6	28,5
Не готовий терпіти, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	20,9	17,5	19,2	18,7	24,2
Важко сказати	10,6	6,6	13,7	10,5	9,6
<i>Усього</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

до яких належать матеріально-побутові потреби, робота, стан здоров'я та медична допомога, доступ до сучасних знань у царині політики та економіки, юридична допомога у захисті прав людини, забезпеченість умов психологічної рівноваги.

Практично у всіх сферах задоволення базових потреб людини пересічні українці частіше свідчать про їх нестачу, аніж достатність. Лише коли йдеться про задоволення найважливіших, життєво необхідних потреб, пересічний українець частіше згадує про їх достатність. Це стосується змоги придбати найнеобхідніші продукти харчування, мати необхідний одяг, меблі та житло. А ще пересічний українець схильний радше до позитивного сприйняття своїх здатностей щодо уміння жити в нових суспільних умовах, упевненості у власних силах, рішучості у досягненні поставлених цілей, ініціативності та самостійності у розв'язанні життєвих проблем (відповідно 37,8% vs 33,1%, 43,0% vs 32,7%, 40,4% vs 32,2% та 48,4% vs 24,9%). Проте середньому українцю конче не вистачає необхідної медичної допомоги, юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів, можливостей додаткового заробітку та повноцінного відпочинку під час відпустки (табл. 2).

За два роки, що минули, рівень задоволення базових потреб пересічного українця не тільки не зріс, а за деякими позиціями навіть погіршився. Зокрема, це відбулося у сфері зайнятості.

Рівень матеріального добробуту українців. Чи відповідає розподіл оцінок українців за шкалою достатності благ, які характеризують рівень задоволених базових потреб людини в країні, статусним самооцінкам її мешканців за шкалою матеріального добробуту? Звернімося до даних таблиці 3. Отже, у липні-серпні 2017 р. половина українців визначила матеріальний стан власної сім'ї за рівнем майнового про шарку як середній (50,3%), а 44,2% громадян віднесли свої родини до страти бідних. До найнижчого рівня майнового про шарку належать сім'ї лише 4,6% наших співгромадян. А на протилежному полюсі облаштувалися родини 0,8% заможних та 0,1% багатих українців. *Перерозподіл національного багатства в пострадянській Україні супроводжується надто високою поляризацією населення країни за рівнем добробуту.* Про це свідчать усі індикатори матеріального рівня життя українців. У червні 2017 р. сукупний дохід, що його отримав член пересічної української сім'ї, сягав 2709,04 грн. Майже половина сукупного щомісячного сукупного доходу

Таблиця 2

**Рівень задоволеності базових потреб людини
в оцінках українців, липень-серпень 2017 р. (%)**

Сфери задоволення потреб людини	Розподіл оцінок за шкалою достатності задоволення потреб людини				
	Вис- тачає	Не вистачає	Співвід- ношення оцінок	Важко сказати, вистачає чи ні	Не цікавить
<i>Матеріально-побутові потреби</i>					
Можливість купувати найнеобхідніші продукти харчування	51,8	31,9	+1,6	14,1	1,6
Необхідний одяг	56,7	22,4	+2,5	15,1	5,2
Необхідні меблі	50,1	27,2	+1,8	13,7	8,7
Хороше житло	47,8	34,6	+1,4	14,1	3,1
Модний та красивий одяг	25,1	35,1	-1,4	16,5	23,1
Можливість харчуватись відповідно до своїх смаків	27,9	52,1	-1,9	17,7	1,8
Можливість повноцінно проводити відпустку	17,3	61,7	-3,6	12,4	7,8
Можливість повноцінного дозвілля	27,2	49,4	-1,8	17,1	5,5
<i>Робота</i>					
Робота, що підходить	33,5	41,2	-1,2	12,7	12,0
Можливість мати додатковий заробіток	24,4	47,3	-1,9	12,5	15,0
Можливість працювати з повною віддачею	40,2	29,5	+1,4	19,9	9,8
<i>Здоров'я та медична допомога</i>					
Здоров'я	43,7	40,7	+1,1	14,6	0,4
Необхідна медична допомога	26,8	52,8	-2,0	17,6	2,8
<i>Права людини</i>					
Юридична допомога у захисті своїх прав та інтересів	19,7	46,7	-2,4	20,2	12,8
<i>Знання</i>					
Сучасні економічні знання	24,5	40,9	-1,7	20,1	14,0
Сучасні політичні знання	25,0	32,1	-1,3	19,9	22,4
<i>Психологічний стан, рівень адаптації</i>					
Уміння жити в нових суспільних умовах	37,8	33,1	+1,1	24,6	3,7
Впевненість у своїх силах	43,0	32,7	+1,3	21,7	2,1
Рішучість у досягненні своїх цілей	40,4	32,2	+1,3	22,1	4,8
Ініціатива та самостійність у розв'язанні житєвих проблем	48,4	24,9	+1,9	22,2	3,8

української родини (48,2%) була витрачена на харчування, а на оплату комунальних послуг в опалювальний сезон – ще 36,2%, або більше третини сукупного доходу сім'ї на місяць. Таким чином, решта потреб людини–члена пересічної української сім'ї мали забезпечити лише 15,6% його сукупного щомісячного доходу (422,6 грн на місяць, або 14,1 грн на один день). Коментарі зайві!

Якщо порівняти реальний сукупний дохід у розрахунку на члена пересічної української родини з рівнем середньомісячного доходу на одну особу, необхідного для її віднесення до певного майнового прошарку, дійдемо висновку, що *така родина живе радше на межі бідності, аніж на межі середнього рівня добробуту. Експерти стверджують: тарифи і ціни наступного року тільки зростатимуть*. За оцінками матеріального стану власної сім'ї більше половини сільських сімей були злидненими або бідними (51,2%). Родини мешканців невеликих міст, містечок та селищ міського типу за рівнем матеріального добробуту наближаються до сільських (48,0%). У великих містах прошарок злиднених сімей є найвищим в Україні (6,8%) і водночас спостерігається найбільша в країні страта родин середнього рівня добробуту (53,4%). Найкращим є матеріальний стан столичних жителів: у Києві живуть майже усі заможні і багаті сім'ї, а прошарок злиднених і бідних є найменшим (табл. 3).

Загрози гуманітарній безпеці у сприйнятті українців: поселенський вимір. Загрози і страхи українців, як і раніше, пов'язані із базовим/екзастенційним рівнем потреб людини. Дані таблиці 4 вказують на *дуже високий рівень загроз гуманітарній безпеці громадян країни, першою чергою їх життю, принаймні виживанню*. Найчастіше переживають страхи щодо зростання цін мешканці столиці і міст з населенням понад 250 тис. осіб (відповідно 91,2% та 82,7%). Меншою мірою сприймають як загрозу неконтрольований стрибок цін городяни з невеликих міст і селяни (відповідно 75,3% та 72,4%). Водночас вони гостріше відчують небезпеку щодо безробіття і невилати заробітної плати, аніж кияни. Але найбільше незахищеними від цих загроз вважають себе жителі великих міст (відповідно 68,6% та 69,1%). І якщо у Києві як значну загрозу сприймають зростання в столиці злочинності (46,7%), напад зовнішнього ворога на Україну (43,1%) і гіпотетичний розпад України як держави (43,1%), то у великих

Таблиця 3

**Рівень матеріального добробуту за оцінками українців,
липень-серпень 2017 р. (%)**

Варіанти відповіді	Розподіл оцінок матеріального стану власної сім'ї				
	Всі жителі України	В тому числі за типом поселення			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільське поселення
<i>Як би Ви оцінили матеріальний стан Вашої сім'ї в цілому?</i>					
Злиденний	4,6	2,9	6,8	3,4	4,4
Бідний	44,2	43,4	39,7	44,6	46,8
Середній	50,3	52,9	53,4	50,6	47,6
Заможний	0,8	0,7	0,1	1,2	1,2
Багатий	0,1	0,1	-	0,2	-
<i>Як би Ви визначили матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2-3 місяці?</i>					
Часто не маємо грошей та харчів	1,1	1,6	2,4	0,9	0,5
Не вистачає продуктів харчування	4,4	0,8	4,3	4,0	5,5
Вистачає лише на продукти харчування	45,0	34,9	44,0	44,6	47,8
Вистачає загалом на прожиття	35,2	48,4	31,9	33,3	35,7
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,9	13,5	15,0	13,5	8,7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	1,8	0,8	1,9	2,6	1,3
Живемо у повному достатку	0,6	-	0,5	1,1	0,5
<i>Яким був сукупний дохід на одного члена Вашої сім'ї за останній місяць (грн)?</i>					
Сукупний дохід на одного члена сім'ї (грн)	2709,04	4016,36	2746,46	2798,93	2369,77
<i>Який приблизно відсоток сукупного щомісячного доходу Ваша сім'я витрачає на харчування?</i>					
Частка сукупного щомісячного доходу сім'ї, витрачена на харчування (%)	48,23	51,8	48,6	48,7	47,0
<i>Який приблизно відсоток сукупного щомісячного доходу Ваша сім'я витрачає на оплату комунальних послуг в опалювальний сезон?</i>					
Частка сукупного щомісячного доходу сім'ї, витрачена на оплату комунальних послуг (%)	36,22	27,4	38,5	36,5	36,3

містах загрозу зростання злочинності оцінюють як надто серйозну (52,5%), а зупинку підприємств як таку, що заслуговує на надзвичайну увагу (44,3%). А ще жителі великих міст, так само як і селяни, частіше за інших згадують про потенційну небезпеку голодомору (37,0% та 34,2% відповідно).

Безробіття і міграційні плани українців. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, у 2015 р. 42,0% українців не працювали, а з тих, хто мав робоче місце, лише 31,0% працювали безпосередньо за профілем, що відповідав їхньому професійно-освітньому рівню. Решта 21,5% були зайняті не за фахом. Найбільші контингенти безробітних були зосереджені у 2015 р. на Донбасі (58,4%) і Заході країни (48,1%). В інших регіонах країни рівень безробіття був нижчий. Цього року (2017 р.), за даними моніторингового опитування, 33,7% українців не працювали. Ситуація, що склалася на вітчизняному ринку праці, підштовхує співгромадян до пошуків роботи і заробітків у інших країнах. Трудова міграція українських працівників сьогодні досить поширена як назовні, так і в межах країни. Останнім часом в Україні поширюються еміграційні настрої. Чи мають вони підстави? Звернемось до даних *таблиці 5*.

Аналіз динаміки міграційних настанов і планів жителів України упродовж 1994–2017 рр. підводить нас до висновку про їхній украї непостійний характер і обмежений вплив на прийняття рішення про реально неминучий від'їзд до іншої країни. Масове переселення українців до іншої місцевості в Україні або до інших республік колишнього Радянського Союзу також не збирає достатньо голосів для сприйняття цієї альтернативи як такої, що має шанс здійснитися.

Дослідження міграційних планів українців у поселенському вимірі у 2017 р. свідчить, що не мають жодного бажання поїхати з населеного пункту, де вони постійно мешкають, найчастіше сільські жителі та кияни: відповідно 59,6% і 52,9%. До їхніх намірів залишитися удома приєднуються 44,6% мешканців великих міст і майже стільки ж (42,9%) українців, які проживають у малих містах та селищах міського типу.

Відбулася зміна евентуальних напрямків і країн в'їзду потенційних мігрантів. Якщо 2012 р. Росія була привабливою країною для 7,1% українців, то у 2017-му їхня частка зменшилася майже вдвічі (3,7%). Найчастіше мають бажання переселитися в цю країну 5,0% жителів великих міст і 4,6% україн-

Таблиця 4
Загрози і страхи, яких сьогодні зазнають жителі України,
липень-серпень 2017 р. (%)

Варіанти відповіді	Загрози гуманітарній безпеці у сприйнятті жителів України				
	Всі жителі України	В тому числі за типом поселення			
		Київ	Місто з населен- ням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільське поселення
Підвищення цін	77,2	91,2	82,7	75,3	72,4
Безробіття	60,6	43,1	68,6	57,6	61,1
Невиплати зарплат	62,7	59,1	69,1	61,2	60,6
Напад зовнішнього ворога на Україну	38,4	43,1	38,6	41,6	35,1
Зростання злочинності	42,8	46,7	52,5	35,9	40,8
Голод	32,6	27,7	37,0	27,7	34,2
Зупинка підприємств	33,5	26,3	44,3	29,5	31,0
Розпад України як держави	28,0	43,1	30,2	25,7	25,3
Масові вуличні заворушення	21,8	18,2	27,3	19,5	20,7
Холод у квартирі	25,0	27,7	33,9	21,7	21,2
Міжнародні конфлікти	17,4	15,3	22,5	13,0	17,6
Зараження небезпечними для здоров'я інфекціями (СНІД, туберкульоз)	23,2	33,6	30,2	21,3	18,3
Встановлення диктатури в країні	17,8	24,1	23,2	14,5	15,6
Навала біженців, переселенців і приїжджих	13,2	16,1	14,5	10,6	13,6
Повернення колишніх часів застою	11,1	15,3	12,3	8,8	11,1
Наслідки катастрофи на ЧАЕС	10,6	17,5	15,2	6,8	9,2
Міжрелігійні конфлікти	8,2	7,3	10,9	6,6	7,9
Інше	1,8	2,2	1,8	1,4	2,1
По-справжньому нічого не побоюються	3,1	0,7	1,6	3,6	4,2

Таблиця 5

**Міграційні настанови і плани українців,
липень-серпень 2017 р. (%)**

Міграційні наміри українців, напрямки та країни виїзду	Розподіл міграційних настанов і планів жителів України				
	Усі жителі України	В тому числі за типом поселення			
		Київ	Місто з населен- ням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільське поселення
<i>Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?</i>					
До іншої місцевості в Україні	7,9	1,5	9,5	11,5	5,7
До Росії	3,7	2,2	5,0	4,6	2,6
До інших республік колишнього СРСР	2,1	2,2	2,0	1,6	2,5
За кордон колишнього СРСР	13,0	26,5	13,9	14,7	8,8
Ще не знаю, куди	22,5	14,7	25,0	24,7	20,8
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	50,8	52,9	44,6	42,9	59,6
<i>Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>					
Так	12,1	9,5	9,2	13,2	13,7
Ні	87,9	90,5	20,8	86,8	86,2
<i>Усього</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

ців з невеликих міських поселень. За межі колишнього Радянського Союзу хотіли б виїхати 26,5% киян, а у невизначеному напрямку мали намір поїхати 25,0% громадян з великих міст та 24,7% – з малих. Переселитися до іншої місцевості в Україні мали бажання 9,5% мешканців великого міста та 11,5% жителів невеликих міських поселень. Єдине, від чого не відмовились співвітчизники, так це робота за кордоном.

Частка українців, що збираються найближчим роком поїхати за межі країни на тимчасові заробітки, збільшилася з 5,3% у 2012-му до 12,1% у 2017-му. Серед потенційних трудових мігрантів домінують селяни (13,7%) і мешканці малих міст (13,2%). До них долучаються громадяни з великих міст (9,2%) і столиці України (9,5%). Разом вони утворюють страту індивідів, що, по суті, виконує функцію міграційного резерву швидкого реагування.

**ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ ТА ВИРОБНИЧИЙ
КАПІТАЛ: ТЕНДЕНЦІЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ У 2006–2017 РР.**

У статті аналізуються тенденції легітимації приватної власності на землю, малі та великі підприємства. За останні чотири роки рівень легітимності приватної власності на чинники виробництва в Україні зріс. Цей соціальний інститут є загалом легітимним у 2017 р.

Ключові слова: приватна власність, чинники виробництва, приватизація, націоналізація, легітимність, легітимація.

В статье анализируются тенденции легитимации частной собственности на землю, малые и крупные предприятия. За последние четыре года уровень легитимности частной собственности на факторы производства в Украине вырос. Этот социальный институт в целом является легитимным в 2017 г.

Ключевые слова: частная собственность, факторы производства, приватизация, национализация, легитимность, легитимация.

The paper analyses some trends in the legitimation of private ownership of land, as well as small and large enterprises. Over the past four years, the level of legitimacy of private ownership of the factors of production in Ukraine has grown. By and large, this social institution has been legitimate in 2017.

Keywords: private ownership, factors of production, privatisation, nationalisation, legitimacy, legitimation.

Легітимація приватної власності – це процес досягнення нею легітимності завдяки цілеспрямованій діяльності або непередбачуваним наслідкам іншої діяльності соціальних суб'єктів. Легітимність приватної власності – суб'єктивно усвідомлена громадянами законність, правомірність, виправданість або прийнятність існування її з огляду на різні підстави (критерії), серед яких – релігійні, культурні, соціальні, політичні, економічні, правові, інтелектуальні, ситуативні та ін. [1]. Легітимність або її відсутність (нелегітимність) може вплинути на перспективи існування приватної власності – сприяти відповідно усталенню або припиненню цього існування, змінам і перетворенням власності тощо.

Для з'ясування тенденцій легітимації порівнюються кількісні міри проявів легітимності за різний час*. Вимірювання проявів легітимності приватної власності забезпечує розроблена система емпіричних показників [2, с. 425–235, с. 501–505; 3, с. 77–86, с. 97–101]. Вимірюються три основні прояви легітимності приватної власності. По-перше, (не)схвальні думки із приводу приватизації – головного джерела появи малих і великих приватних підприємств та приватних земель в Україні. По-друге, негативне/позитивне ставлення до поточного перебування цих об'єктів у приватній власності. По-третє, (не) схвальна думка із приводу можливої зворотної їх націоналізації – повернення у власність держави. Тобто виокремлюються сприйняття приватизації як реінституціоналізації приватної власності, інституту приватної власності та націоналізації як її деінституціоналізації. Це уможливило оцінку (не)однорідності суспільних настроїв із приводу приватної власності, спектру та мінливості їх. Динаміку розмежувань опитуваних за схильностями до легітимації і делегітимації приватної власності та невизначеності їх стосовно останньої унаочнено у графічному форматі**.

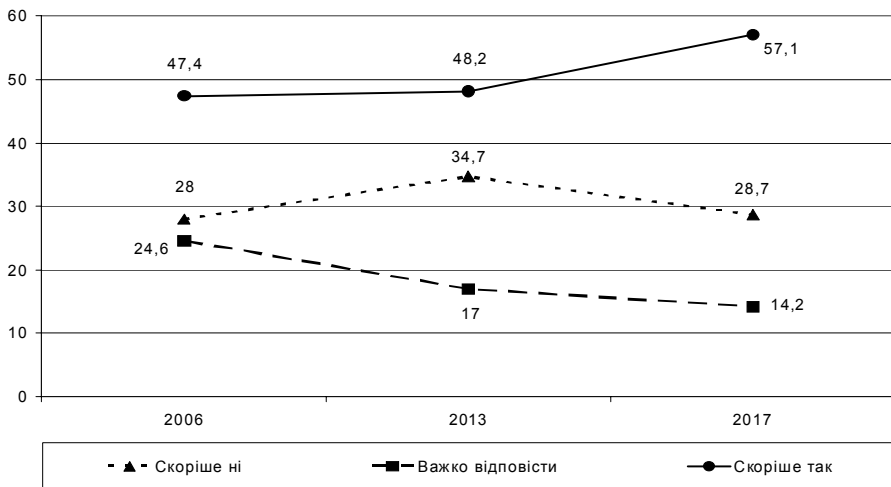
Упродовж останніх 11 років рівень легітимності приватної власності на малі підприємства зріс (рис. 1–3).

Відсотки різних виявів легітимності приватної власності на малі підприємства наразі відмінні. Найбільше опитаних із позитивним ставленням до існування малих приватних

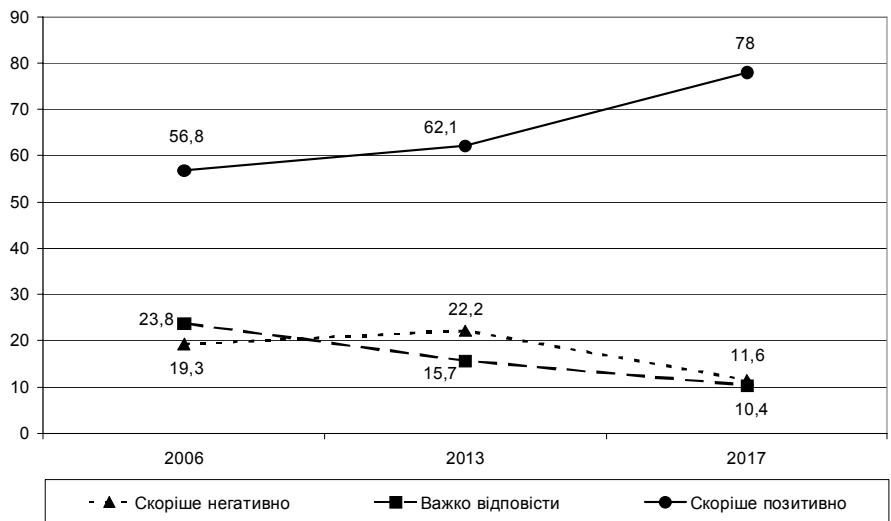
---

* Порівнюються міри проявів легітимності приватної власності у 2006, 2013 та 2017 рр. у перебігу первинного аналізу трьох масивів соціологічних даних: 1) загальнонаціонального репрезентативного опитування “Громадська думка в Україні – 2006”, проведеного методом роздаткового анкетування Інститутом соціології НАН України у квітні–травні 2006 р. Вибірка N=1800 пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва; 2) загальнонаціональних опитувань, здійснених Інститутом соціології НАН України у 2013 і 2017 рр. у межах реалізації проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”.

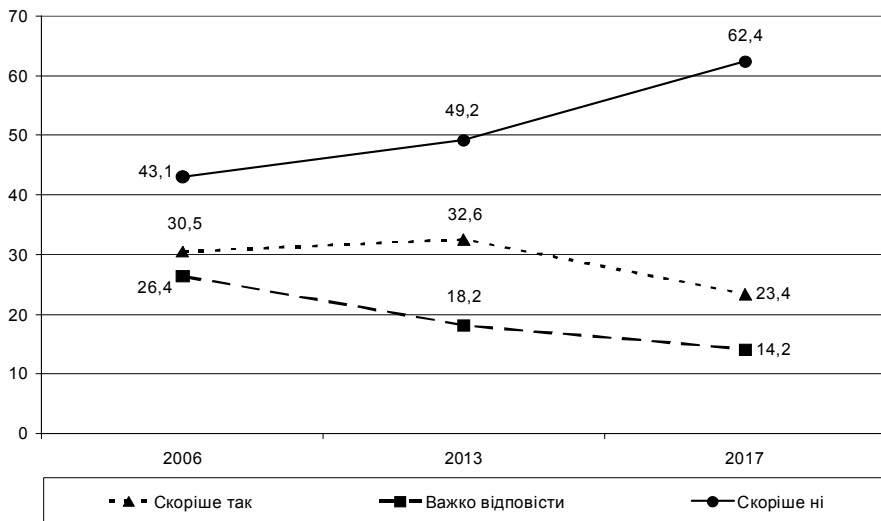
**У перебігу анкетування опитувані самі ідентифікували власні думки і ставлення за 5-позиційними порядковими поляризованими шкалами 9 показників (див. Додаток, табл. an1–an9). Для зручності порівняння відсотків 5-позиційні порядкові поляризовані шкали перетворені у 3-позиційні порядкові поляризовані шкали. При цьому альтернативи 5-бальних шкал, що відповідні максимальному та поміркованому виявам певної полярної позиції опитуваного, об'єднано в єдину агреговану полярну позицію. У підсумку модифікована шкала моделює розмежування опитуваних на схильних до легітимації, делегітимації та неспроможних визначитися із позицією щодо приватної власності на момент опитування.

Рисунок 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) малі підприємства?” (% до кількості опитаних)

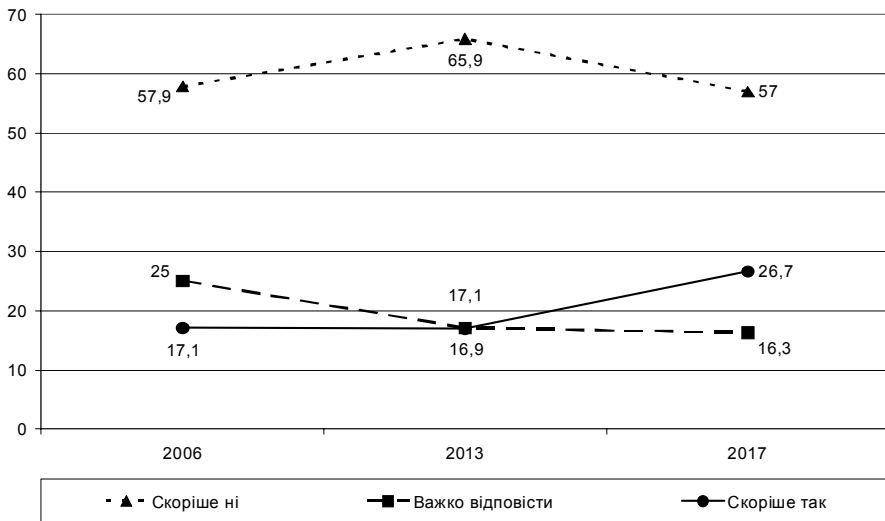
Рисунок 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до існування в Україні малих приватних підприємств?” (% до кількості опитаних)

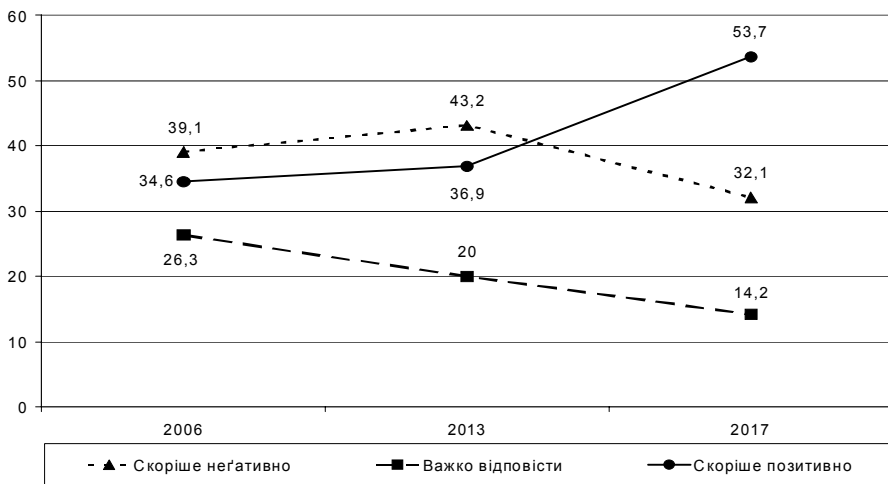
Рисунок 3. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств?” (% до кількості опитаних)

підприємств. Водночас менше тих, хто визнав слушність приватизації та заперечує доцільність націоналізації їх. Ця відмінність свідчить про кількісну перевагу суто ідеологічної прихильності до приватної власності на малі підприємства над схильністю до визнання підсумків їх приватизації і примирення з цими підсумками. Можна припустити, що рівень легітимності в даному випадку міг бути ще вищим за умов, що: 1) багато малих приватних підприємств виникло б не на підґрунті приватизації державних, комунальних і колективних активів, а внаслідок акумуляції приватних ресурсів; 2) власники малих приватних підприємств повною мірою дотримувалися чинного законодавства у профільній господарській діяльності і цілком сплачували державі і місцевим громадам усі належні податки і збори. Але генеза та діяльність значної частини малих приватних підприємств в Україні наразі навряд чи відповідає зазначеним умовам. Утім, для переважної більшості людей приватна власність на малі підприємства на час опитування є легітимною у всіх трьох спостережуваних виявах легітимності.

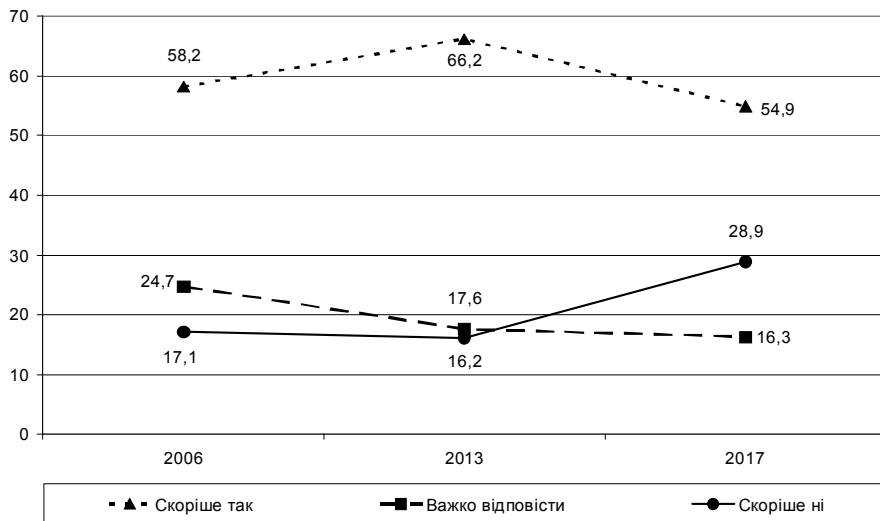

Рисунок 4. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) великі підприємства?” (% до кількості опитаних)

Рисунок 5. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до існування в Україні великих приватних підприємств?” (% до кількості опитаних)

Рисунок 6. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?” (% до кількості опитаних)

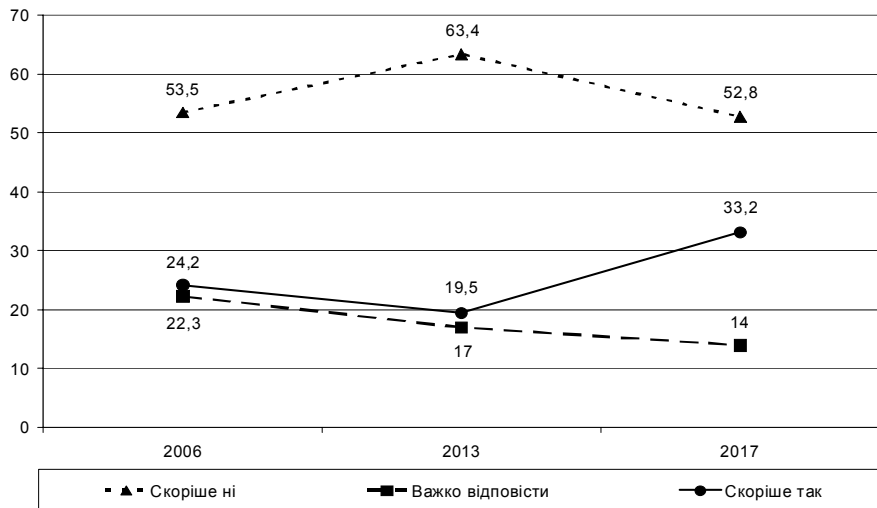
Рівень легітимності приватної власності на великі підприємства теж зріс за останнє десятиріччя (рис. 4–6).

Це зростання було нерівномірним і здебільшого припало на останні чотири роки. Як і у випадку малих приватних підприємств, найбільше зросла і наразі є найчисельнішою частка опитуваних із позитивним ставленням до існування великих приватних підприємств. Але водночас переважають частки тих, хто не визнав слушності приватизації великих підприємств та не заперечує доцільності націоналізації тих із них, що належать приватним власникам. Тут є підстави стверджувати, що суто ідеологічна прихильність до приватної власності на великі підприємства зараз значно переважає над схильністю до визнання підсумків їх приватизації і примирення з цими підсумками. І також можливе припущення про можливий вищий рівень легітимності приватної власності на великі підприємства, якби ті заново розбудовувалися в Україні за рахунок інвестицій їх власників, а не внаслідок приватизації відповідних державних промислових активів.

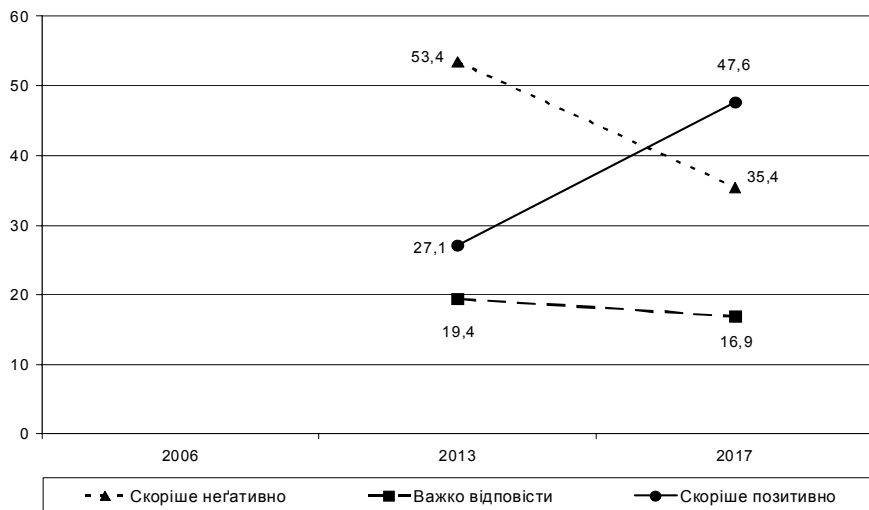
Не менш важливим для легітимації великих приватних підприємств, імовірно, є характер діяльності їх власників в Україні – суспільнокорисний або деструктивний. Йдеться про дотримання або нехтування ними фіскального, природоохоронного і трудового законодавства, відсутність або наявність спроб їх корисливого втручання у політичні процеси та державне управління. Утім, цим гаданим уподобанням широкого загалу навряд чи відповідають переважно приватизаційне походження та часто непрозора й сумнівна господарська діяльність великих приватних підприємств, економічне і політичне свавілля їхніх власників. Відтак для більшості людей приватна власність на великі підприємства на час опитування є радше легітимною як суто ідея, а не поточне втілення її в Україні.

Вельми виразними є тенденції мінливості відсотків проявів легітимності приватної власності на землю (рис. 7–9).

За 2006–2013 рр. ці відсотки зменшилися, а впродовж 2013–2017 рр. – зросли. За останні чотири роки найбільше зріс відсоток позитивного ставлення до існування приватної

Рисунки 7. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?” (% до кількості опитаних)

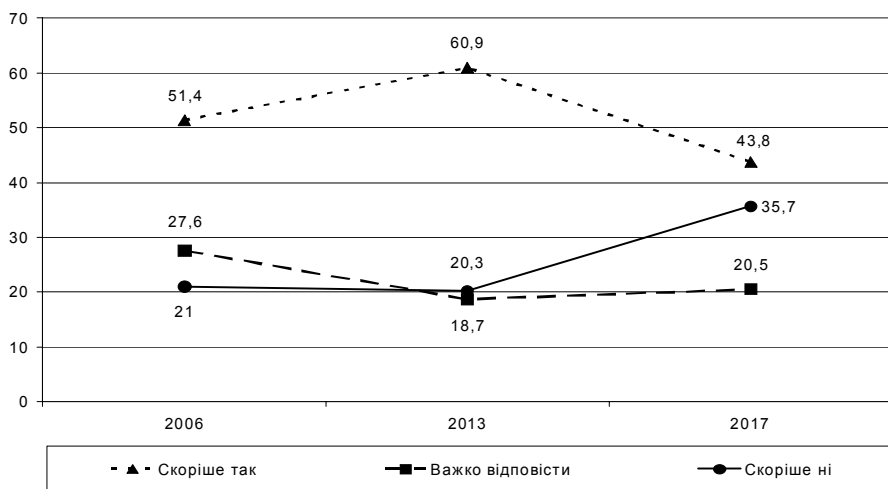
**Рисунок 8. Динаміка розподілу відповідей на запитання
“Як Ви ставитесь до існування в Україні приватної землі?”
(% до кількості опитаних)***

землі, який, утім, не перетнув рівня 50%. Тобто ідея приватної власності на землю має вищий рівень легітимності, ніж результати її фактичного втілення в Україні: приватизація землі наразі нелегітимна і найбільший відсоток становлять опитувані із схильністю підтримати зворотну націоналізацію землі. Можна припустити, що тут дається взнаки низка негараздів, які супроводжують приватизаційні процеси у сфері земельних відносин.

Зокрема, поширені випадки незаконного захоплення силоміць або внаслідок різних махінацій окремими громадянами та корпоративними структурами земель, що перебувають у комунальній власності та у громадському користуванні, із наступним їх перетворенням у приватну особисту або корпоративну власність. Йдеться про земельні ділянки у містах, придатні під житлову та комерційну забудову, узбережжя річок, озер та морів, що мають рекреаційне значення тощо. Неперебірливість у способах привласнення природно викликає глибоке обурення громадськості і може впливати на зростання негативізму у її ставленні до приватизації землі.

Не менше занепокоєння широкого загалу викликають й особливості приватизації земель сільськогосподарського призначення. Після розпаювання та приватизації земельних паїв колективних сільськогосподарських підприємств їхня спільна земельна колективна власність перетворилася на приватну земельну власність їхніх членів. Приватизація цих земельних угідь не завершена. Попри розподіл між приватними власниками земельних ресурсів, із року в рік Верховною Радою України продовжувався мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Таке обмеження стоїть на заваді легальному перерозподілу та концентрації основної земельної власності в Україні. Відтак громадськість стурбована перспективами імовірного нелегального зосередження земельних угідь у руках вузького кола поки що прихованих великих земельних власників-латифундистів.

За умов поточної гібридної війни і втрати державою контролю на частиною території загострилося сприйняття загроз потрапляння українських земель у власність іноземних приватних власників і навіть держав. Громадська стурбованість цими загрозами цілком природна, адже у такий спосіб роз-

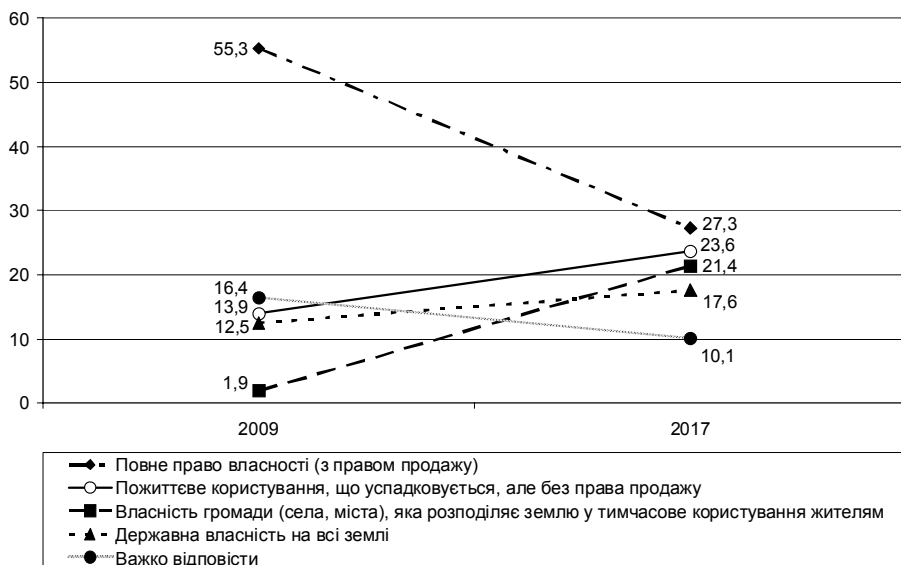

Рисунок 9. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави приватної землі?” (% до кількості опитаних)

ширюються можливості розвідувальної, підривної та іншої деструктивної діяльності іноземних держав в Україні. Можна припустити, що зазначені негаразди й зумовлюють негативізм у ставленні широкого загалу до приватизації землі.

Не виключено, що зауважені обставини вплинули й на суттєву зміну думки із приводу бажаної конфігурації права власності на землю за 2009–2017 рр. (рис. 10).

Удвічі зменшилася частка уподобання повного права приватної власності на землю. Натомість збільшилася частка уподобання обмеженої версії цього права з виключенням можливості продажу землі. Зрештою, вельми показовим є збільшення відсотка уподобань державної і комунальної власності на землю. Зокрема, у 10 разів більшою стала прихильність до власності громади (села, міста) на землю та повноважень її щодо розподілу земельних ресурсів у тимчасове

Рисунок 10. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яким, на Вашу думку, має бути право власності на землю та угіддя?” (% до кількості опитаних)

користування. Цю тенденцію можна також пов'язувати із поточною децентралізацією адміністрування в Україні, що передбачає перерозподіл владних повноважень на користь місцевого самоврядування. Імовірно, ця реформа певною мірою рефлексується на рівні масової свідомості, є значущою для частини опитуваних, яка пов'язує із нею сподівання на впорядкування земельного питання.

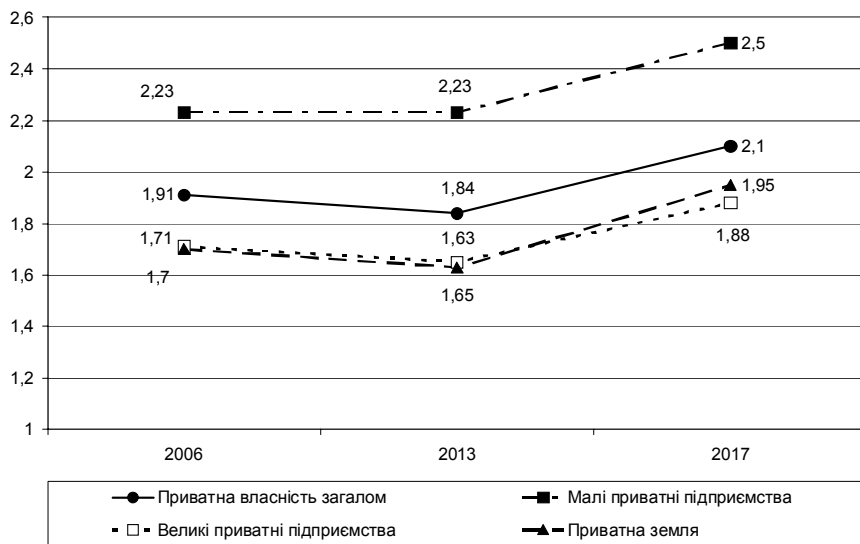
Зауважені тенденції легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал доцільно розглянути в узагальненому порівняльному контексті. Для цього на підґрунті вихідних показників (рис. 1–9) обчислено сумарні усереднені індекси легітимації приватної власності на кожен із трьох чинників виробництва та індекс легітимації приватної власності на них загалом. Інтерпретація значень індексів цілком відповідна інтерпретації шкал вихідних показників (табл.).

Таблиця

**Сумісність шкал вихідних показників
та бальних шкал індексів**

Інтерпретація	Шкали вихідних показників			Шкали індексів	
	Думка щодо виправданості приватизації	Ставлення до існування	Думка щодо доцільності націоналізації	Бали	Інтервали
Делегітимація	Скоріше ні	Скоріше негативно	Скоріше так	1	$1 \leq I^* < 2$
Невизначеність, нейтральність	Важко відповісти	Важко відповісти	Важко відповісти	2	$I = 2$
Легітимація	Скоріше так	Скоріше позитивно	Скоріше ні	3	$2 < I \leq 3$

* I – значення індексів легітимації, серед яких, зокрема, індекс легітимації приватної власності загалом є середньою суми значень усіх дев'яти (для 2006 р. – восьми) вихідних показників (рис. 1–9) у балах, індекс легітимації приватної власності на малі підприємства – середня суми значень відповідних трьох вихідних показників (рис. 1–3) у балах, індекс легітимації приватної власності на великі підприємства – середня суми значень відповідних трьох вихідних показників (рис. 4–6) у балах, індекс легітимації приватної власності на землю – середня суми значень відповідних трьох (для 2006 р. – двох) вихідних показників опитування (рис. 7–9) у балах.

Рисунок 11. Тенденції легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал в Україні у 2006–2017 рр. (% до кількості опитаних)

З огляду на такі підстави інтерпретації можна порівнювати перебіг легітимації приватної власності загалом та на землю і різновиди виробничого капіталу зокрема (рис. 11).

2-бальний рівень умовної нейтральності – своєрідний критерій ідентифікації тенденцій легітимації: тренди, локалізовані нижче нього на площині графіка, свідчать про нелегітимність, а тренди, локалізовані вище, – відповідно про легітимність. З огляду на таку підставу інтерпретації, безперечної легітимності наразі набула приватна власність на малі підприємства. Підвищилися й рівні легітимності приватної власності на великі підприємства та землю, але ці рівні не сягнули умовної 2-бальної межі нейтральності. Відтак у даних випадках можна твердити про поточну нелегітимність приватної власності на зазначені види економічних активів. Але загалом інститут приватної власності на чинники виробництва за цими мірками є наразі легітимним в Україні. Про це свідчить не тільки відповідне значення індексу, що

перевищує 2-бальний рівень або майже сягають його. Порівняно високими наразі є відсотки позитивних ставлень до приватної власності на всі три чинники виробництва, що перевищують або майже сягають рівня 50% (рис. 2, 5 і 8).

Спостережені тенденції легітимації приватної власності загалом свідчать про зменшення загроз чинному соціальному порядку приватновласницьких відносин. Однак незавершеність процесів приватизації великих підприємств і землі, нелегітимність цих процесів на рівні масової свідомості створюють вкрай несприятливу соціально-психологічну атмосферу для ділової активності та капіталізації національної економіки. За таких умов вади чинного капіталістичного соціального порядку лише увиразнюються, а переваги його в економічній ефективності не зможуть переконливо проявитися.

Література

1. Резнік В. С. Легітимність у соціології // Енциклопедія сучасної України. Т. 17. Лег – Лощ. / НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енцикл. дослідж. НАН України; редкол.: Дзюба І. М. [та ін.]. Київ: Ін-т енцикл. дослідж НАН України, 2016. С. 13.

2. Резнік В. С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії. Київ: ІС НАН України, 2010. 512 с.

3. Резнік В. Стан соціальної легітимності приватної власності як предмет емпіричного соціологічного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2007. № 2. С. 70–102.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ЖИТЛОВИМИ УМОВАМИ

Стаття присвячена проблемі житлової стратифікації населення сучасної України. З початку 1990-х рр. житловою стратегією держави було створення ринку житла та житлового класу власників. Проаналізована низка соціодемографічних та соціоекономічних характеристик власників, співвласників та наймачів житла.

Ключові слова: житлові умови, соціальна нерівність, житлові класи, групи за доходами, житлова політика.

Статья посвящена проблеме жилищной стратификации населения современной Украины. С начала 1990-х гг. жилищная стратегия государства была направлена на создание рынка жилья и жилищного класса собственников. Проанализирован ряд социально-демографических и социально-экономических характеристик владельцев, совладельцев и нанимателей жилья.

Ключевые слова: жилищные условия, социальное неравенство, жилищные классы, группы по доходам, жилищная политика.

The paper addresses the problem of housing stratification of Ukraine's population nowadays. Since the early 1990s the government's strategy for housing has been focused on the creation of the housing market and proprietary class. A number of socio-demographic and socio-economic characteristics of owners, co-owners and tenants of housing units have been analysed.

Keywords: living conditions, social inequality, housing classes, income groups, housing policy.

Потреба в житлі належить до базових потреб людини, право на житло є безумовним соціальним правом, поряд із правом на працю, охорону здоров'я та освіту. Для більшості українських домогосподарств житло є головним, а для багатьох – і єдиним фінансовим активом, найбільш цінним ресурсом, який залишився від радянського ладу.

Соціально-економічні перетворення, що відбулися у процесі переходу від соціалістичної системи до ринкової, прямо торкнулися і житлової сфери. Був сформований у головних

рисах ринок житла, почало розвиватися іпотечне житлове кредитування, держава стала поступово відмовлятися від бюджетного дотування послуг ЖКГ і передавати багатоквартирні будинки в управління об'єднанням власників. Будівництво соціального житла дедалі скорочувалося, водночас громадяни отримали право купівлі-продажу житла, з'явилися також такі можливості отримання житла, як шляхом успадкування та за договором дарування.

Головною новацією пострадянської доби у житловій сфері виступила масова приватизація житла, що раніше перебувало в державній власності. Безкоштовний характер цієї акції був зумовлений тим, що люди, які стали власниками житла, в якому вони мешкали, фактично за часів СРСР давно його викупили, бо воно будувалося і утримувалося за рахунок громадських фондів споживання, джерелом яких була неоплачена частина праці трудящих. Резерв приватизації на сьогодні практично вичерпаний, і тепер власниками житла, як правило, стають завдяки іншим каналам.

Відповідаючи на запитання про тип житлового помешкання їхньої сім'ї, 41,4% респондентів зазначили індивідуальний будинок, 5,2% – частину індивідуального будинку, 45,3% окрему квартиру, 3,1% – загальну (комунальну) квартиру, 1,4% – гуртожиток, 0,1% – будинок-інтернат для громадян похилого віку, інвалідів, монастир і т.п., 0,1% – готель, пансіонат, 3,4% – наймане у громадян житлове приміщення (квартира, кімната). У дослідницьких цілях ми об'єднали категорії мешканців індивідуальних будинків та частини індивідуальних будинків, а також мешканців загальних (комунальних) квартир та гуртожитків. Типи житла, що набрали лише по 0,1% мешканців, ми виключили з подальшого аналізу. Отже, основна маса населення України належить до таких житлових класів (за термінологією Дж. Рекса і Р. Мура): мешканці індивідуальних будинків (46,6%) і окремих квартир (45,3%). У комунальних умовах мешкає 4,5%.

Розподіл індивідуальних будинків по Україні у розрізі поселенської структури виявився такий: 1,2% з них розташовані в Києві, 9,4% – в інших великих містах, 19,1% – у малих містах, 70,3% – у сільській місцевості; розподіл окремих квартир: 14,9%, 36,4%, 34,9% і 13,8% відповідно; комунальних квартир та гуртожитків (сумарно): 1,2%, 45,1%, 41,5%,

12,2% відповідно; орендного житла: 8,3%, 45%, 30%, 16,7% відповідно.

Житлова квартира у різних типах населених пунктів убачається з даних *таблиці 1*.

Таблиця 1

Розподіл домогосподарств за типом житла залежно від типу населеного пункту, 2017 р. (%)

Тип житлового помешкання	Місце помешкання			
	Київ	Велике місто	Мале місто	Село
Індивідуальний будинок	7,3	18,0	32,0	81,6
Окрема квартира	88,3	67,4	56,9	15,5
Комунальна квартира, гуртожиток	0,7	8,4	6,8	1,4
Наймане житло	3,6	6,2	3,6	1,4

Найбільш помітний розрив у житлових умовах спостерігається між містянами і селянами: переважна більшість містян мешкає в окремих квартирах, а селян – у індивідуальних будинках. Більший розмір міського поселення призводить і до більшої забезпеченості населення окремими квартирами (в малих містах таких – 56,9% респондентів, у великих – 67,4%, у Києві – 88,3%). Суттєві відмінності цін на житло у регіонах України, а також серед населених пунктів різного типу підсилюють диференціацію громадян України за вартістю цього ресурсу, що є у розпорядженні домогосподарств.

Житло є інформативним індикатором соціально-економічного розшарування населення. Щоправда, соціальна нерівність загалом і житлових умов зокрема, ще й досі пом'якшується результатами пострадянської приватизації житла, внаслідок якої навіть індивіди з невеликими доходами масово володіють цим ресурсом. Ось чому численні дослідження на просторі СНД демонструють низькі кореляції між розміром доходів індивідів та кількісними характеристиками житла, що їм належать.

І все ж певна нерівність житлових умов домогосподарств залежно від доходів їх членів існує. У будинках мешкає 48,5% з тих респондентів, у сім'ях яких сукупний дохід на одну людину за місяць, що передувало опитуванню, становив до 3248 грн (тобто до 2 прожиткових мінімумів, далі за текстом –

ПМ) і 34,4% з тих, у кого аналогічний показник був >2 ПМ, в окремих квартирах – 43,3% і 56,2% відповідно. Якщо умовно вважати першу категорію респондентів малозабезпеченими, а другу – забезпеченими, то в структурі мешканців індивідуальних будинків опиняється 81,5% малозабезпечених, а в структурі мешканців окремих квартир – 70,5%. У подальших дослідженнях варто враховувати, що розмір офіційного ПМ щонайменше вдвічі менше фактичного.

У дослідницьких цілях ми об'єднали осіб, які охарактеризували матеріальне становище своєї сім'ї у цілому за останні 2–3 місяці, що передували опитуванню, фразами “часто не маємо грошей і харчів – інколи жebraкуємо” та “не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо” до однієї групи “злиденні”; тих, кому вистачає тільки на продукти харчування та вистачає у цілому на життя – до групи “незаможні”; тих, кому вистачає на все необхідне, але без заощаджень, тих, кому вистачає на все необхідне, але із заощадженнями, а також тих, які живуть у повному достатку – до групи “заможні”.

Розподіл респондентів, що мешкають у різних типах житла за самооцінками матеріального стану сім'ї за 2–3 місяці до опитування виявився таким: серед мешканців будинків – 5,7% злиденні, 80,7% – незаможні, 13,6% заможні; серед мешканців окремих квартир – 4,7%, 81% і 14,3% відповідно; серед тих, хто мешкає в комунальних умовах – 13,5%, 67,6%, 18,9% відповідно; серед тих, хто наймає житло в інших громадян – 5%, 73,3%, 21,7% відповідно. Таким чином, більше злидених громадян спостерігаємо серед тих, хто мешкає в комунальних умовах, більший відсоток незаможних – серед мешканців окремих квартир та індивідуальних будинків, більша кількість заможних – серед громадян, які мешкають в орендованому житлі. Рівень доходів, хоча й корелює з житловими умовами домогосподарств, не є 100% гарантією зразкових житлових умов. У межах одного будинку чи комунальної квартири часто мешкають громадяни з досить різним рівнем доходів. До того ж більшість громадян з найбільш матеріально благополучної групи, окрім основного житла мають і іншу нерухомість (друге житло, дачу), яку можуть використовувати і як економічний ресурс. Наявність у громадян більш ніж одного житла повинна враховуватись у майбутніх дослідженнях.

Залежність типу житла від типу зайнятості респондента можна простежити, користуючись даними *таблиці 2*. Ми об'єднали професійних політиків, керівників (заступників керівників) підприємств та установ, службовців держапарату, працівників правоохоронних органів, військовослужбовців до групи *держслужбовців*; підприємців у великому і середньому бізнесі, а також індивідуальних підприємців та тих, хто займається дрібним бізнесом – до групи *підприємців*; кваліфікованих робітників та підсобних робітників, різноробів – до групи *робітників*.

Таблиця 2

Розподіл респондентів за типом житла залежно від типу зайнятості (роботи) (частина таблиці), 2017 р. (%)

Тип житлового помешкання	Тип зайнятості			
	Держ-службовці	Підприємці	Робітники	Непрацюючі пенсіонери
Індивідуальний будинок	36,2	49,4	46,3	49,4
Окрема квартира	44,8	42,4	47,4	46,5
Комунальна квартира, гуртожиток	10,3	3,5	3,8	2,9
Наймане житло	8,6	4,7	2,2	1,2

Бачимо, що держслужбовці частіше за інші групи населення мешкають у найманому житлі або в комунальних умовах, підприємці та непрацюючі пенсіонери – в індивідуальних будинках. Елементи бюрократичного соціалізму, що залишилися в новітніх умовах, виявилися, зокрема, в тому, що безкоштовні квартири нерідко отримували особи не за виключно майновою, а за верствовою ознакою (наприклад, депутати та інші високопосадовці), хоча вони мали і без того більш високі доходи, ніж у середньому по країні. В умовах суттєвого скорочення сприяння громадянам у поліпшенні житлових умов з боку держави, переходу від заборонно-дозвільного режиму прописки до реєстраційного дедалі більшого поширення набуває практика найму (оренди) житла в іншого власника. Незалежно від причин, що її зумовлюють (внутрішньороз'їзди, брак фінансів на купівлю власного житла, просторова мобільність тощо), вимальовується

два чималих прошарки індивідів: орендодавців – тих, хто здає квартиру з комерційною метою (часто без сплати податків), і орендарів – тих, хто винаймає житло в інших громадян. Здача житлових приміщень за ринковими цінами після 1991 р. легалізована і стає доволі поширеним бізнесом, хоча це не відмінняє нетрудовий характер відповідних доходів. Статистика випадків оренди житла вельми приблизна, бо люди звикли зайвий раз не контактувати з фіскальними органами і не “світити” факт найму житлового приміщення.

Окрему категорію внутрішніх мігрантів становлять вимушені переселенці з Донбасу. Про те, що переселенцям з Донбасу найбільш не вистачає можливості орендувати житло на новому місці, заявили 14,5% респондентів, що мешкають в індивідуальних будинках, 20,9% – в окремих квартирах, 25,6% – в комунальних умовах і 27,9% тих, хто наймає житло в інших громадян (за середнього значення за вибіркою – 18,4%). Отже, ті, хто мешкає в більш комфортних умовах, менше розуміють житлові потреби співгромадян зі сходу України, що втікали від збройного конфлікту.

Респонденти, які мешкають у різних типах житла, розрізняються і в оцінці гостроти конфлікту між багатими і бідними в сучасній Україні. Оцінюють цей конфлікт як гострий та дуже гострий (сумарно) 55,8% респондентів, що орендують житло, 50,6% тих, хто мешкає в комунальних умовах, 48,4% – в окремих квартирах, 44,4% – в індивідуальних будинках; заперечують цей конфлікт або вважають його не гострим 34,4%, 38,3%, 40,4%, 45,8% відповідно (решта вагалися із відповіддю).

Інший тип житлової диференціації, що також зумовлює соціальну нерівність, пов’язаний з правом власності на житло. Відповідаючи на запитання “*На яких правових підставах Ви проживаєте в житловому приміщенні, яке Ви займаєте?*” (треба було дати 1 відповідь, що найбільше підходить), зазначили 1) “на умовах соціального найму – у житлі, що не підлягає приватизації” – 3,1% респондентів; 2) “на умовах муніципального найму – у досі не приватизованому житлі” – 3%; 3) “у статусі одноосібного власника житла після приватизації” – 26,3%; 4) “у статусі одноосібного власника після покупки житла” – 9,3%; 5) “у статусі одного з співвласників житла після приватизації/покупки житла” – 26,9%;

6) “у статусі одноосібного власника після отримання житла у спадок чи внаслідок дарування” – 9,3%; 7) “у статусі одного із співвласників після отримання житла у спадок чи внаслідок дарування” – 12,3%; 8) “винаймаю житло у власника за договором оренди” – 2,4%; 9) “винаймаю житло у власника без договору оренди” – 4,1%; 10) “на умовах договору іпотеки/ купівлі на виплат” – 0,1% респондентів. У подальшому аналізі ми об’єднали групи 1 і 2, 5 і 7, 8 і 9.

Серед типів житла тих, хто користується їм на умовах соціального та муніципального найму (сумарно), частіше фіксуються квартири, ніж будинки (46,7% і 39,3% послань відповідно). Аналогічна картина спостерігається щодо одноосібних власників житла після приватизації (51,6% і 43,3% відповідно) і щодо співвласників житла (50,5% проти 45,4%). Проте кількість власників будинків перевищує кількість власників окремих квартир серед одноосібних власників житла після покупки (54,5% і 43,1%) і серед одноосібних власників після отримання житла у спадок чи внаслідок дарування (далі за текстом – внаслідок “фортуни”).

З даних *таблиці 3* убачається, що правовий статус соціального та муніципального найму частіше стосується комунальних квартир та гуртожитків (13,4%).

Таблиця 3

Розподіл респондентів з тим чи іншим житлово-правовим статусом залежно від типу житла, 2017 р. (%)

№ п/п	Житлово-правовий статус	Тип житла		
		Індивідуальний будинок	Окрема квартира	Комунальна квартира або гуртожиток
1.	Соціальний та муніципальний найм	5,1	6,2	13,4
2.	Одноосібний власник житла після приватизації	24,5	29,8	29,3
3.	Одноосібний власник житла після покупки	10,9	8,9	4,9
4.	Один зі співвласників житла	38,4	43,6	34,1
5.	Одноосібний власник житла після “фортуни”	15,4	3,9	6,1
6.	Наймач приватного житла	2,2	4,2	9,8

Останні рідше, ніж інші типи житла, стають предметом купівлі (4,9%). Статус одного зі співвласників житла частіше фігурує щодо окремих квартир (43,6%). Серед мешканців індивідуальних будинків більше тих, хто став їх власником внаслідок “фортуни” порівняно із мешканцями окремих квартир (15,4% і 3,9% відповідно). Орендують житло частіше в комунальних квартирах та гуртожитках – 9,8% (сумарно).

Соціальний і муніципальний найм житла більш притаманний для мешканців великих міст, а найменше – для киян (табл. 4).

Одноосібні власники квартир після приватизації, а також купівлі менш фігурують у Києві, ніж в інших типах населених пунктів, а найбільше – у великих містах. У Києві більш поширений варіант бути одним зі співвласників житла. Одноосібні власники житла внаслідок “фортуни” частіше зустрічаються у сільській місцевості, а статистика оренди житла більша в містах.

Як впливає з даних таблиці 5, серед підприємців максимальна (порівняно з іншими типами зайнятості) частка тих, хто є одноосібним власником житла після купівлі (16,5%), проте – мінімальна – тих, хто мешкає в соціальному чи муніципальному житлі (3,5%). В останньому частіше мешкають робітники різної кваліфікації. Частіше одноосібні власники житла після приватизації фіксуються серед непрацюючих

Таблиця 4

Розподіл респондентів з тим чи іншим житлово-правовим статусом залежно від типу населеного пункту, 2017 р. (%)

№ п/п	Житлово-правовий статус	Місце помешкання			
		Київ	Велике місто	Мале місто	Село
1.	Соціальний та муніципальний найм	2,9	9,8	4,2	5,6
2.	Одноосібний власник житла після приватизації	19,9	29,2	25,9	25,9
3.	Одноосібний власник житла після покупки	2,9	11,0	9,7	9,2
4.	Один зі співвласників житла	64,7	33,3	38,9	38,5
5.	Одноосібний власник житла після “фортуни”	3,7	6,8	5,9	14,3
6.	Наймач приватного житла	5,2	7,8	8,9	4,1

Таблиця 5

Розподіл респондентів різного житлово-правового статусу за типом зайнятості (роботи) (частина таблиці), 2017 р. (%)

№ п/п	Житлово-правовий статус	Тип зайнятості (роботи)			
		Держ-службовці	Підприємці	Робітники	Непрацюючі пенсіонери
1.	Соціальний та муніципальний найм	6,9	3,5	7,1	5,1
2.	Одноосібний власник житла після приватизації	24,1	22,4	27,6	38,6
3.	Одноосібний власник житла після покупки	6,9	16,5	9,6	8,9
4.	Один зі співвласників житла	44,8	42,4	40,9	32,3
5.	Одноосібний власник житла після “фортуни”	3,4	8,2	6,6	10,4
6.	Наймач приватного житла	10,3	5,9	5,5	1,9

чих пенсіонерів (38,6%), а от статус одного зі співвласників житла в цій категорії населення зустрічається мінімально.

Оренду житла частіше практикують держслужбовці, рідше – непрацюючі пенсіонери. А стосовно власників житла внаслідок “фортуни” ситуація зворотня: такими частіше виступають саме непрацюючі пенсіонери, мінімально – держслужбовці.

Істотна диференціація за житлово-правовим статусом спостерігається і залежно від віку респондентів (табл. 6).

Дані, що наведені в таблиці 6, дають підстави стверджувати, що у старшому віці кількість тих, хто має статус співвласника житла, зменшується. Також зменшується у середньому і особливо старшому віці кількість орендарів житла. Проте з віком простежується чітка тенденція збільшення кількості одноосібних власників житла після його приватизації. Справа в тому, що до дорослого життя заходять покоління, які, на відміну від покоління своїх дідів та батьків, масово не брали участі у пострадянській приватизації житла. Молодь, так би мовити, запізнилася до безкоштовної роздачі житла. Проте процес приватизації тривав майже чверть століття, і якась частина нащадків квартиронаймачів спромоглася оформити приватизацію житлової площі, на якій була зареєстро-

Таблиця 6

**Розподіл респондентів за житлово-правовим статусом
залежно від віку, 2017 р. (%)**

№ п/п	Житлово-правовий статус	Вікові групи, роки		
		18–29	30–55	56 і більше
1.	Соціальний та муніципальний найм	6,2	6,7	5,0
2.	Одноосібний власник житла після приватизації	15,9	23,0	37,7
3.	Одноосібний власник житла після покупки	7,8	10,5	8,7
4.	Один зі співвласників житла	43,5	40,8	34,3
5.	Одноосібний власник житла після “фортуни”	8,4	9,5	9,5
6.	Наймач приватного житла	11,6	6,9	2,5

вана. У віковій групі 18–29 років власників приватизованого житла 15,9%, 30–39 років – 18,1%, 40–49-річних – 22,8%, 50–59-річних – 30,7%, у групі 60+ – 42,6% респондентів.

Молоддю, що стоїть на порозі дорослого життя, житлове питання відчувається найбільш гостро. Потреба у власному житлі (тобто окремо від батьків) поєднується з відсутністю реальної перспективи кардинального поліпшення житлових умов в осяжному майбутньому. Бажання молоді створювати сім'ю, мати дітей не в останню чергу мотивується розв'язанням житлової проблеми.

Тим часом зростає коло сімей, яким за рівнем сукупного доходу банківська іпотека стає не по кишені. Отримання житла у спадок чи шляхом дарування, хоча, звісно, має місце, не може вважатися поширеною стратегією поліпшення житлових умов. Але воно не тільки відтерміноване у часі, а й зовсім не гарантоване, на відміну від отримання житла за чергою (загальноміською чи відомчою) у радянські часи.

Тож нами зафіксований певний зв'язок між житлово-правовим статусом і розміром сукупного доходу на одну людину домогосподарства, до якого належить респондент, за місяць, що передував опитуванню.

Серед тих, хто мешкає на умовах соціального і муніципального найму (сумарно), мають вказаний дохід у розмірі до 2 ПМ (малозабезпечені) – 86,7% і >2 ПМ – 13,3% респон-

дентів (забезпечені), серед громадян у статусі одноосібного власника житла після приватизації – 78,6% і 21,4% відповідно, в статусі одноосібного власника житла після купівлі – 71,5% і 28,5% відповідно. Ще одна залежність житло-правового статусу особи від матеріальних умов її життя демонструють дані, наведені в таблиці 7.

На умовах соціального та муніципального найму живуть частіше злиденні, а заможні – дуже рідко. Цікаво, що саме респонденти з групи злиденних частіше зустрічаються серед власників житла після його приватизації (36,9%). Така істотна розбіжність між фінансовим та майновим капіталом родини ще раз доводить, що певний рівень доходів далеко

Таблиця 7

Розподіл респондентів за житло-правовим статусом залежно від матеріального стану їхніх сімей, 2017 р. (%)

№ п/п	Житло-правовий статус	Матеріальне становище сім'ї у цілому за останні 2–3 місяці, що передували опитуванню		
		Сума відповідей “інколи жєбракуємо” і “інколи голодуємо” (злиденні)	Сума відповідей “вистачає тільки на продукти харчування” і “вистачає в цілому на життя” (незаможні)	Сума відповідей “вистачає на все необхідне без заощаджень” і “вистачає на все необхідне із заощадженнями” та “живемо у повному достатку” (заможні)
1.	Соціальний та муніципальний найм	15,2	6,5	1,7
2.	Одноосібний власник житла після приватизації	36,9	25,8	22,8
3.	Одноосібний власник житла після покупки	4,4	9,0	12,0
4.	Один зі співвласників житла	28,3	39,3	42,7
5.	Одноосібний власник житла після “фортуни”	7,6	10,1	7,9
6.	Наймач приватного житла	7,6	6,4	6,2

не завжди є 100% гарантією відповідних житлових умов (це стосується і бідних і багатих).

Кількість власників житла шляхом купівлі, а також співвласників внаслідок різних обставин, збільшується у міру просування по драбині матеріального добробуту. Частіше серед володарів житла завдяки “фортуні” представлені незаможні. Орендує житло приблизно однакова кількість респондентів з різних груп, виокремлених щодо матеріального стану сім’ї.

Найбільш нечутливими до потреб вимушених переселенців з Донбасу в оренді житла виявилися ті респонденти, хто є одноосібними власниками житла після прийняття спадщини або в дар. Серед них лише 10,8% тих, хто вважає, що ця категорія внутрішніх мігрантів найбільше депривована саме у питанні оренди житла (за середнього показника 18,4%). Проте найбільш чутливими зарекомендували себе ті, хто є одним із співвласників того чи іншого житла (відповідний відсоток – 20,6%), а також ті, хто сам орендує житло у приватного господаря (20%).

“Ніколи і нікуди не поїду” – так зазначили 63,8%, тобто впевнена більшість одноосібних власників житла після приватизації. Натомість інші категорії громадян, яким об’єктивно мало чого втрачати в сенсі нерухомості, продемонстрували більшу легкість на підйом: відповідні показники серед тих, хто живе в досі неприватизованому житлі та в такому, що взагалі не підлягає приватизації (сумарно) – 37,9%, а серед тих, хто винаймає житло – 24,3%. Серед тих, хто мешкає в будинку (квартирі), у тому чи іншому стабільному житлово-правовому статусі безапеляційна негативна міграційна установка простежується в діапазоні 47–55% випадків, тобто майже у кожного другого.

Розвиток ринкових відносин у житловій сфері повинен доповнюватися дієвою участю держави, регіональних та муніципальних органів управління в конкретних житлових програмах, яка має усунути соціальні перекоси в цій галузі економіки.

Магістральною лінією житлової політики держави повинно стати створення реальних можливостей покращення житлових умов для всіх громадян, незалежно від соціально-демографічних характеристик, рівня доходу, наявного житлового статусу.

На нашу думку, пріоритетними можна вважати такі шляхи розв'язання житлової проблеми: 1) безкоштовне надання житла найнезахищеним у соціальному відношенні групам населення (з всебічною інспекцією доходів відповідних домогосподарств); 2) пільгове надання житла молодим сім'ям (недорогого або за допомогою пільгових позик, кредитів); 3) роздача соціального та службового житла цільовим категоріям населення (наприклад, лікарям і вчителям у сільській місцевості) та приватизація його за умови відпрацювання протягом певного проміжку часу; 4) розвиток орендного сектору житла для груп населення, що гостро потребують поліпшення житлових умов, мають стабільні статки, але для яких нове житло недоступне за грошовими доходами; 5) компенсації громадянам відсутності належного соціального житлового мінімуму (доплати, дотації тощо). Зреалізовані в комплексі названі заходи, до того ж, сприятимуть підвищенню просторової мобільності населення в межах України та підживленню ринку праці в масштабах країни.

Зважаючи на прогнозовані темпи економічного зростання, існує ймовірність, що частка громадян, які мають можливість придбати житло на ринку з використанням власних коштів та/або кредитних ресурсів, в найближчі роки зростатиме. З досягненням цієї частки умовної позначки 50% можна буде констатувати реальне просування на шляху економічних реформ, надання їм соціального обличчя.

Для поколінь, вихованих у радянські часи, житло – найбільш дорогий фінансовий актив. Для бізнесменів у період дикого капіталізму – одна з престижних покупок. У добу соціалізованої ринкової економіки житло буде дефетишизоване, стане тим, чим воно і повинно стати: засадничою умовою якості життя, важливим чинником повноцінного розвитку людського потенціалу.

**ДИНАМІКА СТАВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ
ДО ПЕРЕДАЧІ У ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ
ТА КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ЗЕМЛІ**

У статті розглядаються проблеми впровадження аграрної і земельної реформи. На основі результатів соціологічних досліджень пропонуються шляхи оптимізації процесів реформування сучасного українського села.

Ключові слова: сільський соціум, ринок землі, громадська думка, влада, соціальний діалог, соціальний захист.

В статье рассматриваются проблемы реализации аграрной и земельной реформы. На основе результатов социологических исследований предлагаются пути оптимизации процессов реформирования украинского села.

Ключевые слова: сельский социум, рынок земли, общественное мнение, власть, социальный диалог, социальная защита.

The paper examines the implementation of the land reform in Ukraine. Using the nationwide social survey data, the author considers possible ways to optimise the process of reforming today's Ukrainian village.

Keywords: rural society, land market, public opinion, authorities, social dialogue, social protection.

Проблема землі, доленосна для України, її села і селянина, існує споконвічно і постійно знаходиться під впливом дії як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників. Але найбільшої гостроти ця проблема набула наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли Україна стала незалежною державою. Аграрна і земельна реформа в Україні триває вже більше двох десятиліть. Але сучасні реформатори, як і їхні попередники піонери-реформатори, про терміни її завершення нічого не кажуть, а лише констатують існування різноманітних чинників, які, на їхню думку, гальмують процеси подальшого реформування на селі. Зокрема, вказується на неспроможність Верховної Ради України скасувати мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Вочевидь, громадська думка сільського населення з такого доленосного

для України питання свідомо недооцінюється сучасними реформаторами. Але це вже усталена поведінкова, стереотипна традиція сучасної влади – уникати, де тільки можливо, діалогу з громадськістю з важливих проблем сьогодення. Безперечно, впровадження ринку землі в Україні на часі, але його треба проводити у відкритий, демократичний спосіб шляхом налагодження постійного діалогу з громадськістю, а не потаємно у владних кабінетах. Тільки така практика спілкування влади з громадськістю звузить зону відчуження громадян від представників усіх гілок влади.

Інститутом соціології НАН України з 1992 й по 2017 р. проводиться серія щорічних моніторингових опитувань населення України з метою вивчення громадської думки з різних питань. В анкеті моніторингу 1994 р. містився блок запитань, які зондують ставлення населення до передачі у приватну власність (приватизації) землі та до дозволу на купівлю-продаж землі. У даній статті ми проводимо порівняльний аналіз відповідних соціологічних показників, зафіксованих серед сільських респондентів у різні роки моніторингових досліджень. Зокрема, значний науковий інтерес має порівняльний аналіз цих показників, зафіксованих у стартові (1994–1996 рр.) і прикінцеві (2014, 2016, 2017) роки моніторингових досліджень. Такий аналіз дає змогу простежити тенденції змін у мірі сприйняття/несприйняття сільськими респондентами реформаторських дій влади щодо передачі у приватну власність (приватизації) та купівлі-продажу землі.

Розподіл відповідей сільського населення України на запитання “Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) землі” подано у таблиці 1.

Тут можемо побачити існування двох протилежних тенденцій у масовій свідомості (з незначним збільшенням част-

Таблиця 1

Ставлення сільського соціуму до передачі у приватну власність (приватизації) землі, 1994–2016 рр. (%)

	1994 р. (n=572)	1995 р. (n=682)	1996 р. (n=586)	2014 р. (n=560)	2016 р. (n=573)
Скоріше негативно	26,2	35,0	26,1	55,5	56,7
Важко сказати	17,0	19,8	24,4	23,4	24,3
Скоріше позитивно	56,8	45,2	49,5	21,1	19,0

ки тих, хто не визначився). По-перше, впадає в око домінування в стартових роках моніторингових досліджень позитивних оцінок (відповідно 56,8% у 1994 р., 45,2% у 1995 р., 49,5% у 1996 р.); відповідно, негативні оцінки давали 26,2% у 1994 р., 35,0% у 1995 р., 26,1% у 1996 р. Як бачимо, позитивні оцінки помітно переважають над негативними. Пояснення виявленого соціологічного факту, вочевидь, лежить у площині швидкої ліквідації колгоспів і радгоспів, зомбування свідомості сільського населення у ЗМІ улесливими гаслами на кшталт “стане успішними господарями, на приватизованій землі”, “селяни не вірять у колгоспи” [1].

Критична, але надто запізнiла оцінка щодо практики проведення аграрної і земельної реформи в Україні на її початкових етапах була висловлена тодішнім головою Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин Г. Калетником на парламентських слуханнях 23 березня 2011 р. Він констатував: “...все, що ми робимо з 1990 року, ми говорили під гаслами, що проведемо реформи, які дадуть значно кращі результати. Але з огляду на наведені приклади, і значить десь наші слова розходяться з практичними справами, ми хапалися за ці ідеї тих чи інших реформ. Не прораховували довгострокових наслідків, чи вони будуть позитивні, чи вони будуть негативні” [2].

Учасником тієї принципової розмови був і директор ТОВ “Святець” Теофіпольського району Василь Мастій. За його словами, тоді понад 90% доповідачів висловилися проти впровадження ринку землі, проте “нашої думки не почули чи зневажили її. Тож нечесні ділки вже приготували грошові мішки на тисячі гектарів” [3].

Тобто причиною позитивного ставлення до приватизації землі є формування *установки*, що реформи забезпечать покращення життя селян, пов’язане з впровадженням ринкової економіки на селі.

По-друге, показники ставлення сільських респондентів до приватної власності (приватизації) землі на прикінцевих роках моніторингового дослідження (2014, 2016 рр.) суттєво відрізняються від стартових років. А саме, маємо протилежну тенденцію формування переваги негативних оцінок. Тобто у масовій свідомості сільського населення, внаслідок впровадження владою недолугих реформ, відбулись кардинальні

зсуви. Причинами цього є суттєве зниження рівня життя селян, зневіра в результатах реформ. Селяни, не дочекавшись за тривалі роки проведених владою недолугих реформ кращого життя, не відчували себе “успішними господарями”, а зазнали лише багато наруги від чиновників різного рівня при оформленні документів на право власності на присадибну ділянку і будинок, оформленні державних актів на земельні паї тощо. Значна частина із них вже пішли з життя, залишивши клопоти і надії жити в умовах ринкових відносин у спадок своїм дітям.

Проблематика ставлення до вільного ринкового обігу землі фіксувалася й в іншому запитанні з моніторингових опитувань, а саме “Як Ви ставитеся до купівлі-продажу землі?”. Стартовий моніторинг (1994, 1996 рр.) зафіксував, що більше третини опитаних (35,5% у 1994 р. і 36% у 1996 р.) підтримували цю ідею, натомість 45% у 1994 р., і 44% у 1996 р. її не підтримували. Як бачимо, мала місце стабільна відносна перевага позитивної оцінки над негативною. Таке відносно тривке співвідношення думок опитаних, імовірно, свідчить про те, що на стартових роках проведення земельної реформи сільське населення було недостатньо обізнане з реформаторськими діями влади, виявилось на роздоріжжі у виборі своєї майбутньої долі і форми господарювання.

У моніторинговому дослідженні 2017 р. зондувалося ставлення до різних форм власності на землю та угіддя. Як свідчать отримані дані, невелику перевагу (29%) має позиція “пожиттєве користування”, на другому місці (26%) – позиція “повне право власності”, а на третьому (22%) – власність громади (табл. 2).

Таблиця 2

Ставлення сільського соціуму до різних форм власності на землю та угіддя, 2017 р. (n=573, %)

Повне право власності (з правом продажу)	26,2
Пожиттєве користування, що успадковується, але без права продажу	29,0
Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям	22,0
Державна власність на усі землі	16,1
Важко відповісти	6,8

Перша і третя з зазначених позицій відображають традиційний погляд на володіння землею та її успадкування. Тобто половина селян продовжує орієнтуватися саме на традиційний підхід. Уявлення ж про необхідність повного права власності на землю, з правом її вільного продажу є цілком капіталістичним, і ми бачимо, що капіталістичні уявлення все ж “висіялися” серед чималої частини сільського соціуму. Ці результати частково збіжні з даними, на яких базував свої висновки В. Резнік [4].

На особливу увагу заслуговує позиція “власність громади”. Ця ідея наразі активно пропагується органами влади з метою зняття з себе значних фінансових обтяжень (в освіті, медицині, транспорті, соціальному захисті, збереження довкілля, раціональному використанні земельних ресурсів тощо) і переадресації їх на територіальні громади, шляхом концентрації сільських громад, надання права користування природними ресурсами, які знаходяться на території громад. Але ця ідея стикається з помітним спротивом сільських громад, оскільки вони в більшості випадків не конкурентоспроможні, а їх землі вже мають давно визначених орендарів.

Що стосується уявлень про необхідність існування державної власності на землю, то вона не знаходить суттєвої підтримки з боку сільського соціуму. Тобто чверть віку існування незалежної України привели до значних змін у свідомості сільського соціуму щодо ролі держави у земельних питаннях.

Останнім часом у нашій країні набуває великої гостроти питання щодо вільного продажу земель сільськогосподарського призначення. Це питання дискутується і в стінах Верховної Ради, у структурах, підпорядкованих агропромислового комплексу України, але не меншу зацікавленість це питання викликає серед іноземних інвесторів. Наприклад, 55 депутатів парламенту звернулися до Конституційного Суду з проханням визнати неконституційним мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення, який діє в Україні. Певне напруження, пов’язане з цим питанням, має місце й у Міністерстві агропромислової політики, зважаючи на те, що у владному середовищі ще не досягнуто консенсусу щодо питання зняття мораторію на продаж землі, але проводиться активна мобілізація щодо розв’язання цієї проблеми. Питання поставлено руба й іноземними кредиторами –

скасування мораторію на купівлю продаж земель сільськогосподарського призначення. У меморандумі уряду з Міжнародним валютним фондом, опублікованому у квітні 2017 р., зазначено, що “для сприяння реалізації потенціалу зростання в Україні залишається важливою лібералізація ринку землі, в тому числі продаж земель сільськогосподарського призначення” [5, с. 25].

Потрібно відмітити, що в сільському соціумі ця ідея переважно не має підтримки. Зокрема, за результатами моніторингового опитування 2017 р. переважна більшість (майже 70%) сільського населення не підтримує дозвіл на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення (табл. 3), незважаючи на те, що в засобах масової інформації ця проблема широко висвітлюється під кутом зору необхідності негайного зняття мораторію на вільні оборудки із землею.

Таблиця 3

**Ставлення сільського соціуму до дозволу
на купівлю-продаж земель сільськогосподарського
призначення в Україні, 2017 р. (n=572, %)**

Можна дозволити	21,5
Не можна дозволити	69,9
Важко відповісти	8,6

Постає запитання: чому сільський соціум на прикінцевому етапі проведення аграрної і земельної реформи в Україні виявив неоднозначне ставлення до неї? На нашу думку, реформатори, які започаткували реформи в АПК України, вдалися до сліпого копіювання зарубіжного досвіду на цінностях бізнесового принципу “земля – товар”, запозиченого із арсеналу капіталізму. Саме цей принцип розселяє селянина і руйнує сільський соціум шляхом ліквідації всіх колективних форм господарювання на селі. Тривала, нерідко і кривава адаптація селян до господарювання в умовах функціонування колективної власності не могла водночас зникнути із їх свідомості. І це, на нашу думку, головне, чого не врахували і не враховують й донині реформатори, так це дію людського чинника. Саме людський чинник багато в чому детермінує поведінкові стереотипи українського селянина, його специ-

фічну ментальність у ставленні до змін традиційних і вікових форм господарювання, зокрема, його консерватизм, недовіру до влади. Бо він тривалий час своєю працею, способом життя, набутими формами спілкування в сільському середовищі був включений у систему колективного господарювання і життєдіяльності під патронатом держави, яка час від часу нагадувала про себе популістськими діями (зниження роздрібних цін на товари широкого вжитку тощо). Як бачимо, зруйнувати такий суб'єктно-державницький орієнтир значної частини сільського соціуму шляхом швидкої переорієнтації його ментальності в напрямі ринкової економіки виявилось далеко непростим завданням.

Недооцінку реформаторами на перших етапах реформ дії людського чинника констатував Ю. Саєнко: *"...реформа не дасть відчутних результатів доти, поки не буде зсувів у громадській свідомості – за роки незалежності вона практично не зазнала змін ... самих економічних чинників для активізації реформ на селі недостатньо: передусім треба "працювати з людьми" [1].*

Чи врахує влада думки населення з питання вільної купівлі-продажу землі? Наше припущення – влада скоріше пристане на позицію МФВ і вкотре отримає "данаїський дар". Хотілося б вірити в непесимістичний сценарій, в те, що сьогодні, коли ще не перейдено Рубікон дозволу на продаж-купівлю землі, міжнародний капітал надасть фінансову допомогу, не маючи підступних намірів. Але навряд чи такий сценарій здійсниться. Українські чорноземи приваблюють основних міжнародних гравців. Наприклад, колишній Надзвичайний і Повноважний посол США в Україні Джон Теффт констатував: *"Ми сприймаємо Україну не лише як територію, де можна вести ефективне господарство й організувати успішний бізнес. Відповідь криється в глибшій площині. Йдеться взагалі про виживання людства і про ту важливу роль, яку Україна, безумовно, відіграватиме в цьому процесі" [6].* Як відомо, послі слів на вітер не кидають, вони виражають думку керівників своєї держави.

Реформи, які впроваджуються владою, повинні бути зрозумілі громадянам, а громадяни повинні довіряти владі і працювати спільно з нею над втіленням реформ у життя і нести спільну відповідальність за їх реалізацію. У моніторин-

говому дослідженні, починаючи з 1994 р., зондувались питання довіри сільського соціуму до різних владних органів. Відповідні показники представлені в таблиці 4.

Тут відмітимо два моменти. По-перше, має місце помітне зростання недовіри до Президента України. Якщо в 1994 р. позицію “зовсім не довіряю” обрали 24,2%, то у 2017 р. відповідний показник становив 40,2%. Так само серед сільських респондентів недовіра переважає над довірою при оцінюванні Верховної Ради України та Уряду України (у 2017 р. зовсім не довіряли цим інститутам близько 47–48% сільських респондентів). За такої оцінки респондентами вищих щаблів влади говорити про успішне реформування агропромислового комплексу України доволі проблематично.

Водночас рівень довіри/недовіри сільських респондентів до місцевих органів влади дещо нижчий і має нестійкий баланс. Зокрема, за даними опитування 2017 р., не довіряє цим органам влади і довіряє їм однакова частка опитаних селян (40,2%).

Варто зазначити, що за тривалий час проведення реформ у свідомості сільських респондентів домінують патерналістські установки. Ймовірно, селяни за інерцією всі негарази, які виникають під час проведення реформи, адресують

Таблиця 4

Показники довіри сільського соціуму до різних владних органів, 1994–2017 рр. (%)

	Довіра до Президента		Довіра до Верховної Ради		Довіра до уряду		Довіра до місцевих органів влади
	1994 р.	2017 р.	1994 р.	2017 р.	1994 р.	2017 р.	
Зовсім не довіряють	24,2	40,2	23,3	47,1	22,8	48,2	20,2
Переважно не довіряють	19,7	33,5	21,5	35,9	18,9	32,4	20,0
Важко сказати, довіряють чи ні	33,6	14,0	41,0	10,5	41,8	10,8	19,6
Переважно довіряють	15,2	11,1	10,4	6,3	11,8	8,1	36,2
Цілком довіряють	7,3	1,2	3,8	0,2	4,7	0,5	4,0

державним органам. Але ж владу обирають громадяни, і несуть за це відповідальність. У нашій реальності ми бачимо, що селяни відчужені від влади, і так само влада відчужена від селян.

Поставимо запитання: чому в сільських респондентів формуються установки недовіри до влади? Селяни на живих прикладах бачать, що слова і дії реформаторів не завжди відповідають реальності. Вони відчули, що влада не радилася з сільським населенням, а вирішувала земельні питання без їхньої участі. На нашу думку, це відбувається за обставин, коли керівники всіх рівнів управління державними справами не мають належного культурно-освітнього рівня для спілкування з людьми, не вміють, а скоріше не бажають, переконувати громадян у необхідності тих чи інших змін у державотворенні та залученні громадськості до участі у вирішенні складних проблем реформування сільського життя в умовах раптової капіталізації українського села. Можна констатувати, що загальний культурно-освітній рівень політиків, управлінців, депутатського корпусу, органів представницької влади всіх рівнів бажає кращого. А якщо врахувати ту обставину, що ми рухаємося до Європи, спосіб життя громадян якої нам значною мірою невідомий, то виникає питання, чи варто, формуючи майбутнє України, зосереджуватися лише на розв'язанні економічних проблем, забуваючи про вирішення проблем культури? На нашу думку, це хибна позиція, яка, на жаль, домінує серед нинішніх політиків, управлінців, підприємців, а також пересічних громадян. Економічний розвиток України не може бути досягнутий без належного культурного забезпечення.

Вочевидь, на показники довіри населення до органів влади впливають результати реформування на селі, які також зачіпають сферу психологічного самопочуття людей. Таке самопочуття вимірювалося в моніторингу 2017 р. запитанням *“Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?”* (табл. 5). Відповіді на це запитання є опосередкованою оцінкою процесів реформування сучасного українського села. У результаті вибори респондентів були сфокусовані на таких позиціях, як незахищеність (36%), тривога (36%), розчарування (32,3%),

напруженість (32,1%), страх (30%). Такий набір домінуючих відчуттів вражає. Це свідчить про те, що проведені реформи не мали належного соціально-психологічного супроводу і забезпечення.

Незважаючи на виявлений стан певної деморалізації, сільські респонденти потенційно зберегли модерністську установку (бажання змін). Цю установку поділяють трохи більше третини (36,8%) сільських респондентів. Також можна зазначити, що 1/5 опитаних селян вказали на те, що й у нинішній негативній атмосфері залишається простір для надії.

Отже, сказане дає підстави зробити деякі висновки. По-перше, аграрно-земельна реформа в Україні не вивела сільське господарство на цивілізовані форми господарювання. По-друге, ця реформа не консолідувала сільський соціум у сфері реалізації важливих життєвих та господарських інтересів. По-третє, вона сприяла руйнуванню поселенської структури

Таблиця 5

Розподіл відповідей селян на запитання “Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?”, 2017 р. (n=573, %)*

Бажання змін	36,8
Незахищеність	36,0
Тривога	36,0
Розчарування	32,3
Напруженість	32,1
Страх	30,0
Обурення	25,3
Відчай	22,7
Надія	19,2
Розгубленість	17,3
Агресія	16,1
Безвихідь	15,4
Байдужість	13,1
Важко відповісти	2,8
Нічого з переліченого	0,9
Інше	0,2

*Варіанти відповідей ранжовані за зменшенням частоти згадувань

українського села. По-четверте, вона створила відносини відчуженості між жителями села, у сім'ях, у побуті. А найголовніше, ця реформа створила підґрунтя для формування касти прагматичних людей, для яких входження у сферу політики, бізнесу значною мірою мотивується жадобою до влади та збагачення. Розбудова держави і моральні цінності для більшості людей цієї категорії, ймовірно, не мають ніякого значення. В результаті продовжуваних реформ на селі український сільський соціум виявився на роздоріжжі. До нового він ще не може звикнути, а старого – забути. Тож недолугі реформи завели селян в глухий кут; завели вони у глухий кут і владу, яка стоїть перед серйозним історичним вибором.

Література

1. *Селянин* уже не вірить у колгосп: інтерв'ю Юрія Саєнка Петру Їжаку // День. 1999. 7 грудня. № 226.
2. *Парламентські* слухання. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl2303111.htm
3. *Михайлик З.* “Непарламентські слухання” у Мар’янівці // Сільські вісті. 2011. 29 липня.
4. *Резнік В.* Приватизація землі та приватна власність на землю: відмінність станів соціальної легітимності // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: ІС НАН України, 2009. С. 124–135.
5. *Меморандум* з Міжнародним валютним фондом. URL: https://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/Меморандум_МВФ_Київ_2_березня_2017.pdf.
6. *Білоусова Н.* Що заважає запустити аграрний резерв? // День. 2012. № 202. https://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/Меморандум_МВФ_Київ_2_березня_2017.pdf

**СКАСУВАННЯ МОРАТОРІЮ НА ПРОДАЖ ЗЕМЛІ
В УКРАЇНІ: КОМУ ЦЕ ВИГІДНО**

У статті аналізується ставлення населення України до скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Робиться висновок про те, що за умов не ліквідованої корупції, слабкості судової системи і низького рівня життя значна частина населення України ставиться здебільшого негативно до зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Ключові слова: ринок землі, мораторій, продаж землі, земельна реформа.

В статье анализируется отношение населения Украины к отмене моратория на продажу земли сельскохозяйственного назначения. Делается вывод о том, что в условиях не ликвидированной коррупции, слабости судебной системы и низкого уровня жизни, большая часть населения Украины относится негативно к отмене моратория на продажу земли сельскохозяйственного назначения.

Ключевые слова: рынок земли, мораторий, продажа земли, земельная реформа.

The article analyses the attitude of Ukraine's population to the abolition of the moratorium on the sale of agricultural land. The conclusion is drawn that in the conditions of untackled corruption, weaknesses in the judicial system and low living standards, the majority of Ukraine's population is negative about the abolition of the moratorium on the sale of agricultural land.

Keywords: land market, moratorium, land sale, land reform.

Останні 15 років питання скасування або продовження мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення в Україні є найбільш дискусійним через свою неоднозначність. Основне питання в контексті дискусій щодо зняття мораторію на продаж цих земель – хто отримає від цього користь: власники земельних паїв, посередники, агрохолдинги або можливі іноземні власники, які зможуть обійти законодавчі перепони?

Закон України “Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)” № 2242-III від 18 січня 2001 р. встановив, що до врегулювання порядку реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай) Земельним кодексом України, власники земельних часток (паїв) тимчасово не можуть продавати свої паї або купувати ще землю, дарувати свій земельний пай або іншим способом відчужувати його. Можливими є тільки передача земельного паю у спадщину або викуп цих земельних ділянок для державних і громадських потреб. Наступний державний юридичний документ, який стосувався цього питання, – Земельний кодекс України (№ 2768-III від 25 жовтня 2001 р.) не лише визначив термін такої заборони відчуження до 1 січня 2005 р., але й поширив її як на земельні частки (паї), так і на земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва незалежно від форми власності. Ці законодавчі документи юридично визначили поняття мораторію на купівлю та продаж земель сільськогосподарського призначення.

Цей мораторій (який був введений як тимчасовий захід) продовжувався декілька разів упродовж 16 років. Узагалі, з юридичної точки зору доцільно говорити не про скасування мораторію, як зазвичай кажуть, а про прийняття рішення щодо його продовження чи не продовження, а також про необхідність ухвалення окремого Закону України про обіг земель сільськогосподарського призначення. Наразі проект такого Закону є на сайті Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [1].

Тема скасування мораторію на землі сільськогосподарського призначення останні півроку стає дуже популярною у виступах політиків різного політичного спрямування, дуже часто вона стає об’єктом різного роду політичних спекуляцій і маніпуляцій, які поширюють міфічні твердження стосовно цього питання. Дуже мало спостерігається публікацій, які надавали б конкретну і достовірну інформацію з цього питання: якої за кількістю частки населення стосується цей мораторій, якою є кількість земель, що підпадають під дію цього мораторію, якою є вартість цих земель зараз і якою вона може стати після не продовження мораторію, взагалі, які економічні наслідки для власників цих паїв та країни загалом матиме не продовження мораторію. Особливо важли-

во мати інформацію – що думає населення України, особливо власники земель сільськогосподарського призначення, стосовно його не продовження. Завдання цієї статті – з'ясувати громадську думку з цього приводу. Питання землі, її вільного продажу – це таке сакральне питання для народу України, яке у разі прийняття помилкових рішень може призвести до соціального вибуху і масових протестних дій.

На цей час мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення стосується такої категорії земель:

- сільськогосподарські угіддя у державній та комунальній власності: всього 10,5 млн га;
- несільськогосподарські угіддя в державній та комунальній власності – 1,3 млн га;
- невитребувані паї – 16 тис. га;
- земельні частки (паї) – 27,7 млн га;
- сільськогосподарські землі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва: у власності юридичних осіб близько 1 млн га, у власності громадян оціночно 500 тис. га.

Усього під дію мораторію на продаж підпадає приблизно 41 млн гектарів, що становить 96% усіх сільськогосподарських земель в Україні, частка земельних паїв – становить 68% усієї землі, що знаходиться під дією цього мораторію. Щодо кількості землевласників, яких він стосується, то тільки власників паїв – 6,9 млн, а це – 16,2% постійного населення України. Переважна більшість таких власників мешкають у сільській місцевості [2]. Власники земельних паїв, відповідно до мораторію, можуть здавати свою земельну ділянку в оренду, міняти на іншу, передавати у спадок або працювати на ній самостійно. Поряд з тим вони не можуть продати цю землю, змінити її цільове призначення, внести в статутний капітал підприємства або передати в заставу.

Слід зазначити, що мораторій на продаж поширюється не на всі землі сільськогосподарського призначення. Під мораторій, наприклад, не підпадають такі категорії сільськогосподарських земель: для ведення особистого селянського господарства (крім “паїв”), для ведення підсобного сільського господарства, для індивідуального садівництва та інше (усього – 1,7 млн га).

З точки зору конституційного права існування мораторію порушує одразу чотири статті Конституції України (статті 14, 21, 22, 41), і не дає землевласникам вільно розпоряджатися

своєю власністю. Однак спостерігаються випадки обходу закону з метою продати свій пай. Один із способів, коли хлібороб віддає ділянку за договором емфітевзису на 100–200 років. До угоди додається заповіт і довіреність на управління паєм. Використовують і схеми через суд – власник земельного паю нібито заборгував велику суму і в рахунок цього стягується ділянка. Ще один варіант – договір обміну: великий пай за гроші міняють на нерівноцінний. Але ці юридичні хитрощі не є тим шляхом, яким повинні розвиватися правові відносини щодо володіння землею.

За оцінками експертів, за останні 20 років продуктивність у сільському господарстві України подвоїлася, і це значний успіх українських аграріїв. Однак є можливість цю продуктивність збільшити ще удвічі [3]. Адже є земля, яка ще не використовується за призначенням, і є можливості для підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Але станом на 2012 р., 1,6 млн власників паїв (23% усіх власників) були віком старше 70 років. Ці люди не можуть самостійно обробляти землю, але й не можуть її продати або отримати гідну плату за аренду цієї землі. Багато труднощів і з успадкуванням паїв. За офіційними даними, на кінець 2015 р. 9650 земельних ділянок загальною площею 3502 га належали померлим, і тому взагалі ніяк не використовувалися [4].

Очевидно, що подальший ефективний розвиток аграрної галузі багато в чому залежить від повного завершення земель-

Таблиця 1
Динаміка ставлення населення до дозволу купівлі/продажу земель сільськогосподарського призначення (%)*

Ставлення населення	1994 (земля у власності КСП)	1996 (потенційна можливість приватизації землі)	2000 (реформування з адміністративного примусу)	2010 (завершення приватизації землі)	2017 (можливий строк закінчення мораторію на продаж землі)
Так, дозволити купівлю/продаж землі	39	39	32	26	24
Не слід дозволяти	44	42	48	57	64
Важко відповісти	17	19	20	17	12

*Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України.

ної реформи. Однак це питання до цього часу залишається не до кінця здійсненим. Чому Україна протягом багатьох років не наважується на впровадження механізму купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення? Чому вже вшосте продовжується мораторій?

Річ не тільки у відсутності волі у законодавця. Причина в тому, що законодавець враховує стан громадської думки з цього питання, а вона дуже суперечлива і емоційно забарвлена. *Значна частина населення не вважає за можливе саме зараз зробити відкритим ринок землі.*

Так, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, у 2017 р. більше половини опитаних (64%) вважають, що не слід дозволяти купівлю/продаж землі сільськогосподарського призначення (табл. 1). Тільки чверть опитаних за вільний ринок цієї категорії земель (24%), 12% – не мають сформованої чіткої точки зору щодо цього. Динаміка ставлення населення до цього питання свідчить, що поступово впродовж реального функціонування приватної власності на землю в сільськогосподарському секторі економіки України, прихильників вільного ринку земель сільськогосподарського призначення ставало дедалі менше. Так, у 1994 р., коли земля була у власності колгоспів, прихильників купівлі/продажу землі було 39%, а у 2010 р., у момент завершення приватизації землі, їх стало значно менше (26%). Слід зазначити, що навіть у часи колгоспів (вірогідно, і у більш ранні часи історії українського селянства), значна частка населення України дотримувалася такої думки, що земля – це така категорія власності, яка повинна належати або державі, або громаді. Ставлення до землі завжди було як до сакральної цінності. Проти вільної купівлі/продажу землі тоді було 44% опитаних (1994 р.). Ці ментальні особливості селян треба враховувати щодо скасування мораторію на вільний продаж землі. І треба казати, що законодавча влада та політичні лідери це інтуїтивно розуміють, тому і продовжують дію мораторію.

Ставлення населення щодо дозволу купівлі/продажу земель сільськогосподарського призначення не слід ототожнювати зі ставленням населення до приватизації землі. На запитання *“Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?”* негативно відповіла половина опитаних (53%) (табл. 2), але це значно менше, ніж частка противників скасування мораторію (64%).

Загалом, можна сказати, що населення України лояльніше ставиться до приватизації землі як до доконаної економічної реформи, але менш схвально до можливого відкриття вільного ринку земель сільськогосподарського призначення. З точки зору юриспруденції приватна власність на землю (приватизація) апріорі включає в себе можливість вільного її продажу або купівлі. Можна зробити припущення, що населення це розуміє, але вважає, що *саме зараз робити вільним продаж/купівлю сільськогосподарських земель ще рано*.

Так, за даними соціологічного дослідження “Актуальні питання земельної реформи в Україні”, проведеного в рамках проекту USAID “АгроІнвест” (2015 р.), лише третина власників землі підтримує своє право продати землю або купити ще, коли вони захочуть це зробити. Ще кілька років тому прихильників такої думки було більше.

Такі суспільні настрої зумовлені існуючою економічною кризою. Тому багато українців збідніли і не мають достатніх коштів для купівлі земель сільськогосподарського призначення. Якщо вільний земельний ринок відкриють тепер, ціна на землю найімовірніше буде не великою. А це невигідно Тим власникам земельних паїв, які хотіли б її продати, і вони схиляються до того, щоб дочекатися кращих часів. Ті ж громадяни, які хотіли б відкрити свій бізнес у вигляді фермерського господарства, в умовах, коли середня зарплата становить 3200 грн, не мають можливості купити землю, адже для ведення малого фермерського господарства потрібна площа землі мінімум 100 га. Така ділянка землі приблизно коштуватиме 12,5 млн грн. Тому логічним є запитання – *хто з пересічних українців здатний зараз купити землю за ціною, яку вона дійсно коштує?* Особливо, якщо взяти до уваги, що процентні ставки на банківські кредити в Україні надзвичайно високі.

Деякі дослідники [5] убачають у відповідях населення стосовно припинення дії мораторію на купівлю/продаж землі парадоксальне поєднання протилежних думок мотивуючи це тим, що, наприклад, дві третини опитаних громадян висловлюються проти скасування мораторію на продаж землі, але половина при цьому виступає за потенційну можливість продати свою землю. Такі результати були отримані в ході соціологічного дослідження “Актуальні питання земельної реформи в Україні”, проведеного в рамках проекту USAID “АгроІнвест”.

Таблиця 2

Динаміка ставлення населення до приватизації землі (%)*

Ставлення населення	1992 (земля у власності держави)	1994 (земля у власності КСП)	1996 (потенційна можливість приватизації землі)	2002 (діє новий Земельний кодекс України)	2010 (завершення приватизації землі)	2017 (можливий строк закінчення мораторію на продаж землі)
Негативне	14	27	27	27	52	53
Важко сказати	22	20	23	25	24	14
Позитивне	64	53	50	48	24	33

*Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України.

Однак ми не побачимо ніякого протиріччя у відповідях опитаних громадян, якщо будемо розглядати їх відповіді в контексті нинішньої політичної і економічної ситуації в країні. Так, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, у 2017 р. політичну ситуацію в країні оцінили як “спокійну” лише 6% опитаних, більше половини опитаних назвали її “напруженою” (57%) і третина опитаних вважає її “критичною, вибухонебезпечною” (32%). Тільки 5% не змогли дати будь-яку оцінку. *Високий рівень корупції є базовою причиною політичної напруженості в країні.*

У всесвітньому рейтингу СРІ (*Індекс сприйняття корупції*) за 2016 р. Україна посіла 131-е місце зі 176 країн. Цю сходинку із показником 29 балів разом з нами посіли Казахстан, Росія, Непал та Іран. У цій неблагополучній політичній та економічній ситуації населення України просто побоюється, що проведення завершального етапу земельної реформи – введення вільного ринку землі – може здійснюватися на підґрунті корупційних схем і в обхід діючих законів. І це не треба тлумачити як несприйняття приватної власності на землю. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України у 2017 р., третина опитуваних є стійкими прихильниками приватної власності на землю.

На запитання “Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави приватної землі?” 36% відповіли “ні”, вважають, що треба повернути 44% і 20% не знають, що думати з цього приводу. Можна говорити, що за останні 15 років певна поляризація думок населення з приводу приватизації землі та вільного ринку землі вже сталася (табл. 1, табл. 2). Тих, хто не визначився з цього питання – 12–14%.

Свій рівень обізнаності про хід земельної реформи більшість респондентів оцінили як доволі низький – понад 90% відповіли, що мають поверхові знання або нічого про неї не знають. Основне джерело отримання інформації про земельну реформу і мораторій на продаж землі це – ЗМІ. На жаль, останні в Україні дуже заполітизовані. Представники різних політичних партій часто транслюють у своїх виступах різного роду стереотипи і міфи, що не мають відношення до реальної дійсності.

Що думають експерти, яким можна довіряти більше, з приводу скасування мораторію? [6] На жаль, одностайної думки щодо наслідків його скасування вони не мають. Ті експерти, які вважають, що *потрібно скасувати мораторій*, наполягають на низці таких аргументів:

➤ Скасування мораторію на землі сільськогосподарського призначення приведе до зростання ціни на землю. І це добре. Наразі в Україні – одна з *найнижчих у Європі цін на землю*. Такі висновки експерти роблять на основі аналізу динаміки цін після зняття заборони у постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи. Результати свідчать, що в усіх цих країнах простежувалось зростання цін. Екстраполюючи цю тенденцію на Україну, динаміка зміни цін на землю після скасування мораторію матиме такий вигляд: сьогодні стартова ціна за 1 га – \$1100, вже через п'ять років вона коштуватиме \$2684. Вважається, що тільки вільний ринок землі дасть змогу встановити справедливі ринкові ціни на землю в Україні. Експерти також стверджують: страх, що прийдуть іноземці і скуплять землю за безцінь, не підтвердився у країнах Центрально-Східної Європи. У Болгарії, наприклад, була спроба скупки землі росіянами, проте все скінчилось для них невтішно – через 2,5 роки росіяни перепродали землю навіть дешевше за ціну купівлі. Експерти також не бачать нічого поганого й у тому, що спершу землю куплять у селян, а згодом її перепродадуть за вищими цінами, мотивуючи тим, що спекуляція – це нормальна і необхідна інфраструктурна

річ у будь-якій ринковій економіці. Так звані посередники купують ризик, адже ціна може як впасти, так і зрости. Зрозуміло, що, купуючи ризик, вони можуть отримати й вигоду.

➤ Експерти наполягають, що мораторій порушує права власників сільськогосподарських земель: земельні ділянки не можна продати, купити чи обміняти. Він також порушує право власності нащадків на успадковану землю. Ні продати, ні заставити, ні отримати кредит за неї спадкоємець не може. Єдина опція – здати в оренду. Щоб захистити права землевласників, експерти пропонують за доцільне прописати в закон такі запобіжники:

1. Електронний земельний аукціон (за прикладом eBay).
2. Встановити нормативно-грошову оцінку, нижче якої продаж землі на аукціоні буде заборонений.
3. Прописати обмеження розмірів землі (наприклад, 500 га) для купівлі фізичними особами.
4. Врегулювати питання дарування та спадкування земельної ділянки.
5. Поетапне відкриття ринку землі.

➤ Скасування мораторію стимулюватиме розвиток аграрного бізнесу та залучення інвестицій в Україну. Досвід східноєвропейських країн засвідчує, що лібералізація ринку землі сприяла відновленню економіки, зростанню ВВП та приборканню інфляції. Переваги від скасування мораторію отримає й вітчизняний агробізнес. Урожайність у країнах Центрально-Східної Європи після відкриття ринку землі зросла на 9%. Скасування мораторію дасть змогу агробізнесу розширити горизонт планування: якщо сьогодні бізнес будує плани тільки на строк дії договору оренди, то в майбутньому – зможе вкладати гроші в довгострокові, але більш прибуткові проекти.

Експерти, що виступають *проти скасування мораторію* на землі сільськогосподарського призначення, головним аргументом називають корупцію та складну економічну ситуацію в країні і тому вважають, ще не час для зняття мораторію.

➤ Скасувати мораторій на продаж землі можна буде тільки тоді, коли нормалізується ситуація на Донбасі, Україні присвоять новий кредитний рейтинг, припиниться девальвація гривні, збільшиться ВВП, завершаться успішно розпочаті реформи, не буде корупції, тоді і можна думати про продаж землі. Земля – це надзвичайно цінний актив, актив

вичерпний та невідновлювальний, це засіб виробництва, продавши який, не можливо повернути його назад.

➤ Ключове питання скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення – *для якої категорії населення України вигідне зняття мораторію саме тепер*, коли ціна на землю є такою низькою – для чиновників, олігархів, власників агрохолдингів чи для власників земельних паїв? Адже, скажімо, у 2014-му гектар української землі *коштував дорожче* – \$1389, нині – \$1100. Враховуючи катастрофічно низький рівень життя українських пенсіонерів у селах, зовсім не складно буде переконати їх продати свої земельні паї за ціною нижче ринкової. З пенсією в доларовому еквіваленті в \$50, вони швидко продадуть і за \$300, як це сталось у Литві. Поєднання трьох чинників – *низької вартості землі, низького рівня життя селян та їхньої низької освіченості* – створює ідеальні умови для масової купівлі землі за безцінь.

➤ Скасування мораторію на продаж землі – це нове поле діяльності для різного роду посередників та чиновників, від яких залежатиме процедура продажу. Непрозорість процедур створює для них можливості “нагріти руки”. В умовах корупції і відсутності належного правового захисту землю скуплять у селян за копійки, а потім перепродадуть іноземцям або олігархам у кілька разів дорожче. Схема продажу землі доволі проста: посередники купують у селян земельні паї, припустимо, у найкращому варіанті за \$500–\$1000, потім об’єднують їх і оформляють землю для перепродажу іноземцям уже за світовими цінами, тобто щонайменше у 7 разів дорожче.

➤ Не потрібно сподіватися, що в разі скасування мораторію всіляким зловживанням можна запобігти за допомогою деяких обмежувальних заходів (“запобіжників”), прописавши їх у законодавство про землю. В умовах процвітання корупції і слабкості судової системи всі встановлені обмеження можна буде легко обійти, знайшовши прогалини в законодавстві та вносячи численні поправки до закону. Стосовно допуску до ринку іноземців: якщо юридичні особи отримують право купувати землю в 2020 р., то приховати кінцевого бенефіціара-іноземця, не складно. Тому норма закону про заборону чи пізніше відкриття ринку землі для іноземців – це тільки ширма. Скасування мораторію – це загроза національній безпеці України. Насправді, все, що потрібно зараз Україні – це прозори

правила довгострокової оренди землі на 10/20/40 років. Розвитку аграрного сектору економіки передусім потрібна стабільність та відсутність корупції. Саме це сприятиме залученню інвестицій у агробізнес та його подальший розвиток.

Чи, можливо, саме тепер скасовувати мораторій на продаж/купівлю землі сільськогосподарського призначення – це питання надзвичайно важливе з погляду на майбутнє України. Земля, морські порти та енергоресурси – об’єкти стратегічної важливості. Якщо ринкові відносини з приводу купівлі і продажу сільськогосподарських земель не будуть чітко регулюватися законодавчими обмежувальними заходами, країна може потрапити в зовнішньоекономічну і політичну залежність. На даний момент в Україні ще не ліквідована корупція, точніше сказати – ще не приведена до будь-якого мінімально прийняттого рівня і не діє належним чином судова система. Опитування населення з приводу скасування мораторію на землю показують, що в цих несприятливих умовах населення України ставиться здебільшого негативно до зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

Література

1. Інтернет-сайт Державної служби України з геодезії, картографії та кадастру. URL: <http://land.gov.ua/info/zemelne-zakonodavstvo/>

2. Мораторій на землі сільськогосподарського призначення для чайників і не тільки... URL: <https://voxukraine.org/2016/06/03/moratoriy-na-zemli-ua/>

3. В Києве прошла конференція “Проект USAID “АгроІнвест”. URL: <http://v-reporter.com.ua/v-kieve-proshla-konferenciya-proekt-usaid-agroinvest.htm>

4. Моніторинг земельних відносин 2014–2015 рік: щорічник. URL: kse.org.ua/download.php?downloadid=451

5. Большинство украинцев поддерживают и мораторий, и продажу земли // Главный журнал по вопросам агробизнеса. URL: <http://propozitsiya.com/bolshinstvo-ukraincev-podderzhivayut-i-moratoriy-i-prodazhu-zemli>

6. Продати землю України. Хто заробить та чи треба боятись китайців. URL: <http://fakty.ictv.ua/ua/ukraine/20170202-prodaty-zemlyu-ukrayiny-hto-zarobyt-ta-chy-treba-boyatys-kytajtsiv/>

Розділ четвертий

УДК 316.422

В. Буткалюк,
кандидат соціологічних наук

КРИЗА ТА БАЧЕННЯ ШЛЯХІВ ЇЇ ПОДОЛАННЯ НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНИ

На основі даних моніторингового дослідження аналізуються результати неоліберального реформування економіки України, а також досліджується його вплив на ключові характеристики життя населення. Крім того, в статті вивчається ставлення населення України до основних елементів ринкових трансформацій, а також бачення українцями шляхів виведення вітчизняної економіки з кризового стану.

Ключові слова: криза, рівень життя, неолібералізм, приватизація.

На основе данных мониторингового исследования анализируются результаты неоллиберального реформирования экономики Украины, а также исследуется его влияние на ключевые характеристики жизни населения. Кроме того, в статье исследуется отношение населения Украины к основным элементам рыночных трансформаций, а также его видение путей вывода отечественной экономики из кризиса.

Ключевые слова: кризис, уровень жизни, неоллиберализм, приватизация.

The paper analyses some effects of neoliberal economic reforms in Ukraine, especially their impact on Ukrainians' daily lives. For this purpose, the monitoring survey data on income and living conditions have been used. In addition, the author studies the attitude of Ukraine's population towards the main elements of market transformation and their vision of anti-crisis measures.

Keywords: crisis, living standards, neoliberalism, privatisation.

Соціально-економічна криза в Україні, її прояви та шляхи подолання посідають помітне місце не тільки в дискусіях наукової та експертної спільноти, а й у житті пересічних

жителів України, які на власних плечах несуть її основний тягар. Неоліберальні реформи, що проводяться в нашій країні вже котрий рік, призвели до зубожіння переважної більшості населення, зниження рівня та якості їх життя, розшарування суспільства та зневіри громадян у можливі успішні трансформації в майбутньому.

Насправді, соціально-економічне становище більшості населення України сьогодні є вкрай важким. За результатами моніторингу Інституту соціології НАН України (липень 2017 р.), майже в третині українських сімей (30%) сукупний дохід на одного члена сім'ї не перевищує прожиткового мінімуму (який на момент опитування становив 1624 грн). Велика частка населення країни знаходиться на крайній точці зубожіння, не маючи можливості купувати необхідні продукти (32,1%). А більшість українських сімей (64%) витрачає понад с сукупного місячного доходу на задоволення первинних потреб (харчування та оплата комунальних послуг в опалювальний сезон). Загалом на оплату послуг ЖКГ та харчування жителі України витрачають 84% сукупного сімейного доходу. Мінімальну частку доходу на ці потреби сплачують жителі Києва (79% щомісячного сукупного доходу), максимальну – мешканці великих міст (87% сукупного доходу) (табл. 1).

Загострення кризи після зміни влади в лютому 2014 р. суттєво ускладнило ситуацію на ринку праці України. Незважаючи на зростання на 36,6% середньої заробітної плати (станом на липень поточного року порівняного з аналогічним періодом попереднього року) [1], про що нас інформує офіцій-

Таблиця 1

Сукупні витрати українських сімей на задоволення первинних потреб (2017, N=1800)

Сукупний щомісячний дохід, який витрачає сім'я на харчування та оплату комунальних послуг (в опалювальний сезон) (%)	Частка сімей
до 25	0,5
26–33	0,7
34–50	5,9
51–66	12,0
67–75	12,5
76–100	64,3
більше 100	4,0

на статистика, системний підхід до вивчення ринку праці говорить про погіршення в останні роки загальної ситуації у сфері зайнятості українців.

За даними моніторингу, 41% респондентів говорять про те, що їм не вистачає роботи, що підходить. Недостатність робочих місць та низька оплата праці поряд із загостренням політичної кризи змушує жителів України шукати роботу в зарубіжних країнах. Кожен 10-й мешканець України старше 18 років у найближчий рік збирається виїхати за кордон з метою тимчасової роботи. Найбільша частка таких – серед молоді: міграційні плани має кожен п'ятий житель України віком від 18 до 29 років (*табл. 2*).

Таблиця 2**Міграційні плани жителів України (2017, N=1800, %)**

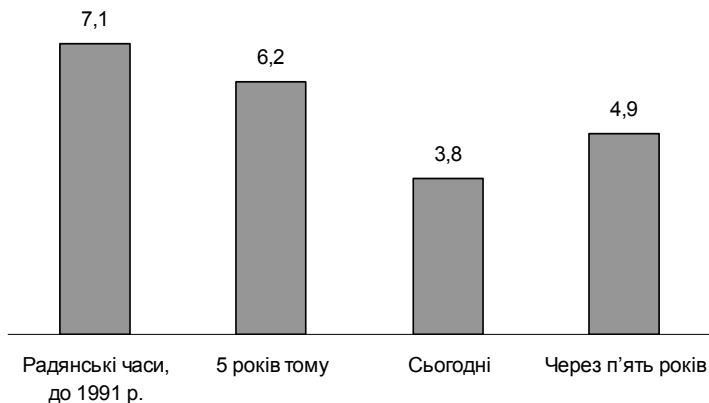
<i>Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>	18–29 років	30–55 років	Старше 56 років	В цілому
Так	20	14	4	12
Ні	80	86	96	88

Загострення кризи вплинуло на суб'єктивне оцінювання мешканцями країни життя своєї сім'ї в різні періоди часу. При оцінці життя сім'ї в різні періоди часу жителі України найбільш негативно оцінюють сьогодення (3,8 бала з 10-ти), найбільш позитивно, попри так звану політику декомунізації та потужну антирадянську риторіку останніх років, – радянський період (7,1 бала). Життя сім'ї п'ять років тому мешканці України оцінюють більш позитивно, ніж сьогодення – в 6,2 бала за 10-бальною шкалою. При цьому жителі України не втрачають оптимізму та мають певні позитивні очікування та надію на майбутнє, оцінюючи своє життя через 5 років більш позитивно, ніж сьогодення – в 4,9 бала (*діаграма 1*).

Відсутність позитивних зрушень, передусім у соціально-економічному вимірі, на нашу думку, стала одним із головних чинників падіння довіри до владних інституцій, яке мало місце останні роки. Україна протягом тривалого часу була країною з низьким рівнем довіри до головних владних інститутів, однак після подій 2014 р. у певних верствах українського суспільства з'явилась надія на покращення загаль-

Діаграма 1

Оцінки життя сім'ї в різні періоди часу (2017, N=1800, %)*

*На діаграмі вказані середні бали за 10-бальною шкалою, де “1” – дуже погано, “10” – дуже добре.

ної ситуації в країні та мало місце деяке зростання довіри до владних інститутів, очолюваних “ною” владою. Зокрема, доволі високою була підтримка населенням Президента П. Порошенка (33,9% у 2014 р. проти 10,9% довіри до Президента В. Януковича у 2013 р.). Також мало місце зростання довіри до Уряду, хоча й не таке суттєве, як у вищеприказаному випадку (18,7% у 2014 р. проти 8,1% у 2013 р.).

Порівнюючи показники довіри 2014 та 2017 рр., ми можемо говорити про суттєве падіння довіри до Президента (з 33,9% у 2014 р. до 11,2% у 2017 р.), а також до Уряду (з 17,2% у 2014 р. до 7,1% у 2017 р.) (табл. 3). Зростання недовіри було за цей проміжок часу дуже суттєвим (діаграма 2). Велика

Таблиця 3

Рівень довіри населення до основних інститутів (2017, N=1800, %)

Який рівень Вашої довіри до...?	Довіряю		Важко сказати, довіряю чи ні		Не довіряю	
	2014	2017	2014	2017	2014	2017
Верховної Ради України	8,6	5,3	26,0	10,9	65,3	83,8
Уряду	17,2	7,1	29,5	12,2	53,3	80,6
Президента	33,9	11,2	31,3	14,4	34,8	74,3

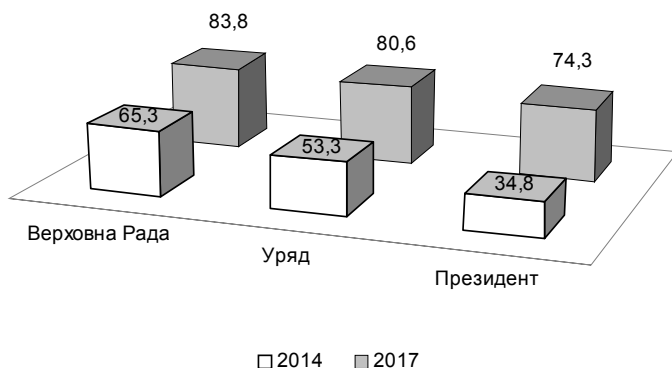
частка респондентів, які вагались в своїй оцінці “нової” євромайданної влади у 2014 р., у 2017 р. перейшла до групи тих, хто не довіряє їй.

Масове зuboжіння населення та високий рівень недовіри до ключових владних інституцій, звичайно, є великими перешкодами на шляху можливого успішного реформування країни. Однак ще більш потужним гальмом перетворень є різноспрямованість поглядів влади та народу на сутність та стратегічний напрям необхідних трансформацій. Тоді, коли влада постійно підкреслює безальтернативність неоліберальних реформ у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства, велика частка населення має інші погляди на дане питання.

Президент України П. Порошенко у своєму останньому Посланні Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році” вкотре підкреслив необхідність прискорення неоліберальних за своєю суттю реформ, що вже реалізуються та будуть продовжені в нашій країні при консультуванні західних “антикризових консультантів”, як-то радник Президента Лешек Бальцеревич та консультант Прем’єр-міністра Іван Міклош. “Земельний ринок і приватизація – це два найшвидших і найнадійніших способи швидко залучити в Україну достойний обсяг інвестицій”, – говорить очільник держави у своїй

Діаграма 2

Динаміка зростання недовіри до інститутів влади, 2014–2017 рр.

промові, наводячи приклади Естонії та Польщі як країн, які, на його думку, зуміли успішно пройти подібний шлях. “В Естонії в приватні руки віддали все: порт, телекомунікації, авіацію і навіть залізницю. У Польщі із 8,5 тис. державних підприємств в руках держави залишилося 41”, – зазначив керівник держави 7 вересня 2017 р. в своєму виступі перед українськими парламентарями [2].

Однак, як свідчать результати опитування громадської думки, лише 14% жителів країни виступають за неоліберальний підхід в економічній політиці держави, підтримуючи його основний постулат: “треба мінімізувати участь держави, – все регулює ринок”. Водночас половина дорослого населення України (47%) говорить про необхідність поєднання державного управління та ринкових методів, а кожен третій (28%) узагалі виступає за необхідність переходу до планової економіки з повним державним обліком та контролем. Варто відмітити, що ліберальне бачення суті економічної політики держави протягом усього періоду спостережень не мало високої підтримки серед українців, але за період з 2002 р. відбулось незначне збільшення частки прихильників даної точки зору

Таблиця 4

Динаміка ставлення населення України до приватизації, 2014–2016 рр.

<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)...?</i>	<i>Скоріше негативно</i>		<i>Важко сказати</i>		<i>Скоріше позитивно</i>	
	<i>2014</i>	<i>2016</i>	<i>2014</i>	<i>2016</i>	<i>2014</i>	<i>2016</i>
Великих підприємств	54,7	62,4	25,3	23,7	20,0	13,9
Малих підприємств	26,1	36,9	30,6	30,7	43,4	32,4
Землі	53,3	59,0	24,9	24,2	21,8	16,8

(з 6,5% у 2002 р. до 14% сьогоднішніх). Тоді як підтримка альтернативної позиції – про необхідність переходу до планової економіки – протягом всієї історії спостережень була суттєво вищою і не зазнала відчутних змін (у 2002 р. – 29,3%, у 2013 р. – 27,2%, у 2014 р. – 26,1%).

Також наявні суттєві розбіжності між оцінками влади та населення приватизаційних процесів в Україні. Тоді як влада постійно говорить про необхідність передачі в приватні руки залишків державної власності, переважна більшість населення

ня не схвалює цей намір. Більше того, в останні роки було зафіксоване зниження підтримки приватизаційних процесів та зростання негативного сприйняття результатів приватизації в Україні в цілому.

Так, якщо до приватизації великої власності у 2014 р. скоріше негативно ставились 54,7% опитаних, то у 2016 р. таких стало 62,4%. Більше того, за ці роки зросло негативне ставлення до приватизації малих підприємств (з 26,1% у 2014-му до 36,9% у 2016 р.).

Останнє моніторингове дослідження (липень 2017 р.) свідчить, що сьогодні більшість респондентів (57%) погоджується з думкою про те, що не варто було передавати у приватну власність (приватизувати) великі підприємства, протилежної думки дотримується більш як удвічі менша частка жителів України (26,7%). Стосовно приватизації малих підприємств діаметральна ситуація: більше половини респондентів, що дали відповідь на запитання (57%), вважають, що було варто йти на приватизацію такої власності, проти третини (28,7%) тих, хто не схвалює її проведення (табл. 4). Такі оцінки респондентів, на нашу думку, легко пояснюються негативним досвідом ваучерної приватизації великої власності, що в результаті призвела до масового скорочення робочих місць, перерозподілу народного багатства на користь нового класу капіталістів, тоді як мала власність дозволила людям мати хоча б якісь засоби до існування.

Негативний для більшості населення досвід “приватизації по-українськи” разом з низькою довірою до влади та високим рівнем корупції в країні формує ставлення жителів України до перспектив подальшого економічного розвитку. Як виявилося, більшість жителів України виступають за необхідність націоналізації великої приватної власності, таких – 54,9% серед загальної кількості респондентів (табл. 5).

Таблиця 5

**Ставлення населення до націоналізації приватної власності
(2017, N=1800, %)**

<i>Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави...?</i>	Так	Важко відповісти	Ні
Великих приватних підприємств	54,9	16,3	28,8
Малих приватних підприємств	23,4	14,2	62,4

Одним із ключових питань сьогоденного порядку денного в політичному та економічному житті країни є земельна реформа. Як відомо, у Меморандумі про співпрацю з МВФ [3], підписаному представниками влади України та керівництвом даної інституції, чітко прописані зобов'язання нашої країни по відкриттю ринку землі в найближчий час. Ліберальна експертна спільнота, підтримуючи цей захід, говорить про його позитивний вплив на становище української економіки, покращення рівня та якості життя селян. Однак такий оптимізм поділяють далеко не всі українці, більшість з яких – 64,2% – виступає проти дозволу на купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення. Частка тих, хто підтримує продаж землі, майже втричі менша (23,5%) (табл. 6).

Таблиця 6

Ставлення жителів України до купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення (2017, N=1800, %)

<i>Чи можна, на Ваш погляд, дозволити купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення?</i>	<i>%</i>
Так	23,5
Ні	64,2
Важко відповісти	12,3

Обираючи заходи, які, на їх думку, необхідні для виходу української економіки з кризи, найбільшу підтримку жителі України віддають таким, що спрямовані на посилення держави в економічних процесах та відновлення економіки шляхом збільшення частки державної власності та збільшення бюджету від перерозподілу вироблених благ шляхом введення прогресивної шкали оподаткування тощо.

Серед запропонованих до вибору “антикризових заходів” найбільшу підтримку серед респондентів отримало створення нових робочих місць (причому обидва варіанти, що уточнюють дане питання (і на великих промислових підприємствах, і переважно в малому і середньому бізнесі) отримали доволі велику частку прихильників з числа опитаних, – 42,3% і 39,5% відповідно). Хоча ці два заходи є різними стратегічними напрямками розвитку, а їх реалізація потребує діаметральних управлінських підходів, високу підтримку обох можна

пояснити, на нашу думку, сьогодношньою вкрай складною ситуацією на ринку праці. Тобто нестача робочих місць та низька якість трудового життя є ключовими визначальними чинниками при виборі вказаних варіантів відповіді. Коли люди не особливо замислюються над тим, яка форма власності, соцгарантії тощо, аби лиш мати робоче місце. Ключовий чинник, що визначає даний вибір – наявність будь-якої роботи як такої.

Подібна ситуація склалася і з такою мірою, як залучення інвестицій – два альтернативні підходи (залучення переважно іноземного капіталу та інвестицій і залучення переважно національного капіталу та інвестицій) набрали майже однаково високу підтримку – 23,6% та 24,6% відповідно. Це, на нашу думку, вказує на бажання респондентів бачити залучення будь-яких інвестицій та капіталовкладень у національну економіку, що, на їхню думку, зможе покращити загальну соціально-економічну ситуацію.

Важливо зазначити, що одним із найбільш популярних серед респондентів “антикризових заходів” є націоналізація стратегічно важливих для країни підприємств, що знаходяться у приватній власності – 33,8% підтримки респондентів, тоді як альтернативну міру – приватизацію – підтримують в 4 рази менше опитаних (8,2%). При чому, якщо стосовно націоналізації чітко простежується вплив вікового чинника (серед молоді її підтримують 23,1%, серед людей середнього віку 29–55 років – 24%, а серед людей віком старше 56 років – 40,6%), то у випадку приватизації такої залежності немає, її однаково мало підтримують всі вікові групи (8,0% – молоді, 8,4% – людей середнього віку та 7,9% – респондентів, яким понад 56 років).

Також високу серед жителів країни підтримку мають такі “антикризові” заходи, як збільшення податків на доходи великого бізнесу (введення прогресивної шкали оподаткування) – 25,5%, суттєве збільшення оплати праці в промисловості – 23,4%.

А, наприклад, такий засіб, як дозвіл на купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення, отримав найменшу підтримку – всього 3,3% з-поміж опитаних (табл. 7).

Як свідчать результати соціологічних досліджень, владні інституції та народ часто мають полярні погляди на майбутнє

Таблиця 7

**Шляхи виходу з кризи очима жителів України
(2017, N=1800, %)**

<i>Які заходи потрібні для виводу вітчизняної економіки з кризи?</i>	<i>%</i>
Націоналізація (повернення у державну власність) стратегічно важливих для країни підприємств, що знаходяться у приватній власності	33,8
Приватизація стратегічно важливих для країни підприємств, що знаходяться у державній власності	8,2
Збільшення податків на доходи великого бізнесу (введення прогресивної шкали оподаткування)	25,5
Розвиток економічного співробітництва переважно з країнами Заходу	31,6
Розвиток економічного співробітництва переважно з Російською Федерацією	14,0
Суттєве збільшення оплати праці в промисловості	23,4
Виконання рекомендацій МВФ щодо проведення економічних реформ	7,2
Відмова від рекомендацій МВФ щодо проведення економічних реформ	13,8
Створення нових робочих місць переважно в малому і середньому бізнесі	39,5
Створення нових робочих місць переважно на великих промислових підприємствах	42,3
Залучення переважно іноземного капіталу та інвестицій в українську економіку	23,6
Використання переважно національного капіталу та інвестицій в українській економіці	24,6
Дозвіл на купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні	3,3
Інше	1,8
Важко відповісти	15,2

країни та шляхи подальшого розвитку. Тоді як влада підкреслює безальтернативність неолібералізму, населення висловлює прихильність саме антиліберальним за своєю суттю механізмам функціонування вітчизняної економіки (на кшталт націоналізації, підвищення частки державної власності, введення прогресивної шкали оподаткування тощо).

Різностямовані погляди на майбутнє країни владних еліт та великої частки населення свідчить про високу ймовірність продовження наростання недовіри до влади та зневіри громадян у реформуванні країни, можливе зростання відчужено-

сті народних мас від економічних та політичних процесів у країні, зростання апатії та депресивності суспільства, що, своєю чергою, здатне ще більше посилити небажання українців залишатись на Батьківщині та боротись за її краще майбутнє, а просто виїхати за її межі в пошуках кращої долі.

Література

1. *Заробітна* плата у липні 2017 року. Експрес-випуск. 29.08.2017 № 309/0/09.Звн-17 / Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.

2. *Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році*. Послання Президента України до Верховної Ради України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086>. – Дата доступу: 7 вересня 2017 р.

3. *Memorandum of Economic and Financial Policies, and Technical Memorandum of Understanding. Ukraine: Letter of Intent*. – International Monetary Fund. URL: <http://www.imf.org/External/NP/LOI/2016/UKR/090116.pdf>.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК РЕСУРС ЖИТТЄВОЇ АКТИВНОСТІ

У центрі уваги даної аналітичної розвідки – компетентнісна проблематика. Розкриваються поняття і зміст компетентності, її види, аспекти, складові та значення в нових умовах життя. На підставі емпіричних даних наводяться приклади структурного розподілу компетентності в сучасному українському суспільстві та її динаміки у часі. На практиці компетентність виступає важливим ресурсом життєвої активності, що може приносити користь як окремим людям, так і суспільству в цілому.

Ключові слова: компетентність, види, аспекти і складові компетентності, ключові компетентності, емпіричні показники компетентності, компетентність як ресурс життєвої активності.

В центре внимания данной аналитики находится компетентностная проблематика. Раскрываются понятие и содержание компетентности, ее виды, аспекты, составляющие и значение в новых условиях жизни. На основании эмпирических данных приводятся примеры структурного распределения компетентности в современном украинском обществе и ее динамики во времени. На практике компетентность выступает важным ресурсом жизненной активности, который может приносить пользу как отдельным людям, так и обществу в целом.

Ключевые слова: компетентность, виды, аспекты и составляющие компетентности, ключевые компетентности, эмпирические показатели компетентности, компетентность как ресурс жизненной активности.

The focus of this analytical enquiry is the problematic of competence. The concept and essence of competence, its types, aspects, components, as well as their significance in the new conditions of life, have been discussed. Using empirical data, the author gives some examples of structural distribution of competence in today's Ukrainian society and its dynamics in time. In practice, competence is an important resource for vital activity, which can be of benefit to both individuals and society as a whole.

Keywords: competence, types, aspects and components of competence, key competencies, empirical indicators of competence, competence as a resource for vital activity.

Нині, в умовах глобальних перетворень, а відтак різноманітних новітніх викликів, вочевидь спостерігається зміна *вимог* до життєдіяльності людей. І справді, в інформаційному суспільстві людський капітал, який сформувався раніше, за позайнформаційних історичних обставин, уже не може адекватно чи оптимально реалізовуватися. Про це виразно нагадують сучасний ринок праці, практика бізнесу і вимоги менеджменту до людських ресурсів. Окрім того, саме життя наразі ставить перед кожною людиною багато таких питань, яких раніше не було. І, зрозуміло, воно вимагає професійних відповідей, прийняття адекватних рішень, реалізації програм щодо вдосконалення людської життєдіяльності в нових суспільних умовах. Звідси можна сказати, що нові виклики очікують *компетентної* життєвої активності людей.

Тут варто зазначити, що сьогодні *компетентність* як ресурс життєвої активності в будь-яких суспільних сферах і секторах постає предметом значної зацікавленості управлінських технологій як на рівні суспільства, так і на рівні його різноманітних організацій та об'єднань. Формування новітніх компетентностей перебуває в центрі уваги освітянської системи будь-якого сучасного суспільства. Кожне підприємство, щоб ефективно функціонувати, повинно активно опікуватися про підвищення функціональної компетентності своїх працівників. Ринок праці, своєю чергою, виступає яскравим індикатором того, що саме компетентні працівники користуються найбільшим попитом у працедавців. Більшість людей індивідуально теж розуміє, що реалізація особистих намірів, цілей, цінностей, досягнення успіху в сучасному житті можлива тільки на підставі високого рівня їхньої компетентності. У цьому сенсі кожне сучасне суспільство виступає суспільством компетентностей своїх громадян. Для свого успішного функціонування сучасне суспільство потребує компетентностей неодмінно високого рівня.

Але що таке компетентність? Цей термін вживається як у повсякденній, так і науковій лексиці. Раніше компетентність ідентифікувалася в обох випадках передусім з грамотністю і здібністю окремих людей, які мали прояв у різних сферах їхньої життєдіяльності. Сьогодні, коли компетентність стала важливим предметом досліджень багатьох соціогуманітарних дисциплін, особливо, педагогіки, психології,

культурології, права, наук управління, економіки, соціології, її розуміння (поняття) значно розширилося, стало неоднозначним.

Однією з причин цього є різні дослідницькі завдання, які реалізують різні науки при вивченні компетентнісної проблематики. Наприклад, педагогічна наука цікавиться насамперед процесом, чинниками і наслідками формування компетентності учнів під час їхнього навчання в школі. Психологія досліджує переважно психологічні особливості формування компетентності як учнівської, студентської молоді, так і дорослих людей. Увага тут повертається також до психологічних виявів компетентності в умовах, коли молоді люди та дорослі адаптуються до нових ситуацій. Культурологія, само собою, більше опікується вивченням прояву компетентностей людей у зв'язку з їх життям у багатокультурному суспільстві. Право звертає увагу переважно на легітимність компетентностей, на ті повноваження, які у правовий спосіб закріплюються за тими чи тими соціальними ролями (позиціями). Науки управління та економіка цікавляться насамперед якістю (компетентнісним аспектом) людських ресурсів (на виробництві, за місцем поселення, у сферах споживання, відпочинку, мобільності тощо).

А що соціологія? Потрібно зазначити, що соціологічна наука почала цікавитися компетентнісною проблематикою пізніше, ніж педагогіка, психологія, науки управління. Тільки недавно (наприкінці першої декади нового століття) у структурі соціологічного знання з'явилась нова спеціальна дисципліна "*Соціологія компетентності*". Головне *motto* цієї наукової дисципліни таке: компетентність – це не тільки характеристика окремої людини, вона є релевантною також для людських організацій і об'єднань, для всього цілісного суспільства. При цьому поняття компетентності вважається особливо плідним при вивченні взаємодії як окремих людей і організацій, так і організацій та суспільства загалом.

Позаяк компетентнісний підхід став *міждисциплінарним*, соціологи активно користуються відповідними напрацюваннями інших соціогуманітарних наук. Так, можна погодитися з тим, що компетентність – це атрибут професіоналізму, який у своїй основі має солідну технологічну (функціональну) підготовку в межах якоїсь професійної діяльності. Однак прояв

компетентності не можна редукувати тільки до реалізації означеної професійної підготовки. Компетентність – це своєрідний *конгломерат*. У своєму складі вона має цілий шерег інших компонентів *позапрофесійного* характеру, що, як свідчить практика, конче необхідні сучасній людині. Йдеться, наприклад, про соціальну, культурну (крос-культурну), дигітальну, креативну та інші компетентності. Відомий англійський психолог Джон Равен наводить у своїй монографії “Компетентність у сучасному суспільстві” (2002) каталог із 37 видів компетентностей, більшість яких не пов’язана із специфічною функціональною підготовкою.

Отже, компетентність не можна зводити до якогось окремого компонента, який сам по собі є необхідним для виконання певної життєдіяльності. Компетентність – це не тільки якісь посадові чи професійні повноваження, якесь специфічне знання, якісь кваліфікації, уміння, здібності. Як зазначалося, *компетентність є сукупністю (єдністю) певних компонентів, таких як знання, уміння, кваліфікації, повноваження, здібності, настанови, ціннісно-сміслові позиції, які разом забезпечують досягнення запланованих результатів (цілей, цінностей)*. У такому ключі компетентність високого рівня може виступати усталеною характеристикою окремих людей, окремих організацій і об’єднань, окремих соціальних угруповань, соціально-культурних середовищ, населення країни в цілому. І вона, справді, може виконувати функції міцного ресурсу підвищення життєвої активності людей (на виробництві, у бізнесі, у сприйнятті навколишнього середовища, в оцінці актуальних явищ і подій, у прийнятті відповідальних рішень, розв’язанні життєвих проблем тощо).

У науковій літературі щодо компетентнісної проблематики точаться численні дискусії щодо визначення поняття компетентності, класифікації її видів, співвідношення термінів “компетентність” і “компетенція”, зв’язку компетентності з мотивацією діяльності людей та їхніми ціннісно-смісловими позиціями та ін. Далі – дещо про види та аспекти явища компетентності. Фахівці, які займаються компетентнісним підходом, виділяють інколи дуже багато видів компетентності: тут і загальні, і специфічні компетентності; “м’які” і “тверді”, відкриті і приховані їх види; різноманітні предметні компетентності (наприклад, лінгвістична, музична,

літературна, спортивна, будівельна, військова, екологічна, торговельна, наукова, мовна та ін.). Особливої уваги заслуговують так звані *ключові компетентності*. Це, так би мовити, стратегічні, базові компетентності, без набуття і реалізації яких сучасній людині не обійтись. У 1996 р. на симпозиумі у Берні під назвою “Ключові компетентності для Європи” фахівці обговорювали каталог таких компетентностей:

➤ *соціальні та політичні компетентції, що пов’язані з готовністю брати на себе відповідальність, бути активними у прийнятті рішень;*

➤ *полікультурні компетентції, що дають змогу гармонійно співіснувати з людьми іншої культури, релігії;*

➤ *інформаційні компетентції, що стосуються володіння усною та письмовою комунікацією;*

➤ *компетентції саморозвитку та сомоосвіти, що визначають потребу і здатність навчатися протягом усього життя як у професійному, так і суспільному та особистому житті;*

➤ *компетентції, які реалізуються в прагненні та здатності до раціональної та продуктивної творчої діяльності.*

Без сумніву, даний каталог ключових компетентностей орієнтований не тільки на сучасність, а і на майбутнє. Його реалізація на практиці, як уявлялося фахівцям, неодмінно приноситиме користь водночас як окремим людям, так і суспільству загалом.

Через десять років Європейський Парламент прийняв як рекомендації для країн – членів ЄС дещо інший каталог ключових компетентностей. Передбачалось, що ці компетентності набуваються в процесі неперервного навчання упродовж життя. У цьому каталозі були репрезентовані компетентності, які необхідні громадянам (європейцям) для їхнього саморозвитку, соціальної інтеграції, активної громадянської позиції і набуття шансів на ринку праці в сучасному інформаційному суспільстві. Загалом виділялось вісім ключових компетентностей, які передбачали реалізацію таких знань і умінь:

➤ *спілкуватися рідною мовою;*

➤ *спілкуватися чужими мовами;*

➤ *бути грамотними в інформаційній сфері;*

➤ *володіти математичними та основними науково-технічними знаннями і навичками;*

- *вміти навчатися;*
- *вміти користуватися соціальними і громадянськими можливостями;*
- *бути ініціативними і підприємливими;*
- *бути культурно усвідомленими і креативними.*

Усі означені ключові компетентності є однаково важливими, бо кожна з них може сприяти успішному життю в розвинутому суспільстві. Неважко помітити, що деякі елементи життєвої активної притаманні для всіх восьми ключових компетентностей. Ідеться в даному випадку про критичне мислення, креативність, ініціативність, розв'язування проблемних ситуацій, оцінку ризиків, прийняття рішень, конструктивне керування емоціями. Водночас прийняті ключові компетентності можуть здійснюватися в декількох аспектах: *когнітивному, мотиваційному і поведінковому*. Когнітивний пов'язаний зі знаннями, пізнавальним процесом, охоплює логічне, інтуїтивне, креативне мислення. Цей аспект охоплює (з наведеного каталогу) дві ключові компетентності: “бути грамотними в інформаційній сфері” і “володіти математичними та основними науково-технічними знаннями та навичками”.

Мотиваційний аспект, своєю чергою, охоплює (з наведеного каталогу) теж дві ключові компетентності – “бути ініціативними і підприємливими” і “бути культурно усвідомленими і креативними”. Такі компетентності ґрунтуються на мотивації життєвої активності людей, їхніх настановах і готовності до реалізації певних цілей. Суттєве значення тут мають інтерналізовані ціннісно-сміслові позиції, які виступають як стандарти життєвої активності, у тому числі й її мотивації.

Поведінковий аспект репрезентує (з наведеного каталогу) чотири ключові компетентності: “спілкуватися рідною мовою”, “спілкуватися чужою мовою”, “вміти навчатися”, “вміти користуватися соціальними і громадянськими можливостями”. Ці компетентності пов'язані з уміннями, кваліфікаціями, здібностями людей, які мають прояв у ефективних діях чи поведінці, спрямованих на досягнення певних цілей (результатів).

Якщо узяти до уваги, що компетентність високого рівня завжди ґрунтується на поєднанні когнітивного, мотиваційного і поведінкового аспектів, то тоді можна дійти таких

висновків. Володіння тільки певним знанням ще не означає, що людина є достеменно компетентною. Але присутність певного знання в даному відношенні є обов'язковим, бо воно є теоретичною підставою практичних умінь у певній ситуації. Зі свого боку, уміння виступають як кваліфікації та здібності, що зумовлюють ефективне використання знань для виконання поставлених завдань і розв'язання існуючих проблем. Проте тому та іншому може сприяти (або ні) мотиваційна сторона компетентності, яка на підставі ціннісно-смыслового тлумачення визначає зацікавленість певним знанням і готовність до його практичного застосування (через реалізацію умінь, здібностей, кваліфікацій). Це означає, що даний мотиваційний аспект, який є загалом суб'єктивною складовою життєвої активності людей, відіграє нині, мабуть, вирішальну роль як у формуванні, так і реалізації їхньої компетентності.

Тепер щодо аналітики певних емпіричних даних, які отримані в соціологічних дослідженнях компетентнісної проблематики. Одразу слід зазначити, що таких соціологічних досліджень у нас обмаль. Крім усього іншого, тут накопичилося багато методичних питань, у тому числі про методику емпіричного дослідження компетентностей та їхні релевантні індикатори. Ці питання соціологи намагаються розв'язати на підставі досвіду, отриманого як у кількісних, так і якісних соціологічних дослідженнях. Так, колеги Н. Костенко і Л. Скокова здійснили якісне дослідження, в якому на малих вибірках тестували певну шкалу культурної компетентності. У дослідницькому інструментарії при цьому виділялися когнітивний, мотиваційний і поведінковий блоки запитань до респондентів. За допомогою даних блоків запитань дослідники з'ясували специфіку сприйняття громадянами України інших культур, їхні настанови та міжкультурну взаємодію тощо.

Що стосується репрезентативних опитувань населення України, які здійснює Інститут соціології НАН України, то відповідний дослідницький інструментарій не передбачає запитань, які б спеціально були присвячені вивченню компетентності населення. Сьогодні ж подібні питання загострилися у зв'язку з визначенням якості людських ресурсів сучасної України і пошуком резервів підвищення життєвої активності її громадян.

Для того, щоб з'ясувати стан справ у цій царині суспільного життя, потрібна актуальна оцінка рівня компетентності

суспільства та його динаміки у часі. У зв'язку з тим, що наше суспільство є соціально неоднорідним, доцільно також мати відповідну інформацію щодо певних його угруповань (статусних, освітянських, культурних, регіональних, професійних тощо). І хоча в масиві моніторингових даних Інституту соціології НАН України відсутні результати, які безпосередньо пов'язані з компетентнісною проблематикою, тим не менш у ньому міститься інформація, що опосередковано характеризує стан і динаміку компетентності в сучасному українському соціумі.

Якщо звернутися до показників (і методики), які розробили Н. Паніна і Є. Головаха для визначення соціального самопочуття населення України, то серед них можна знайти такі показники, що можуть бути використані для характеристики *життєвої компетентності* наших громадян. З цією метою були відібрані такі показники: *вміння жити в нових суспільних умовах; робота, що підходить; сучасні економічні знання, впевненість у своїх силах; сучасні політичні знання; рішучість у досягненні своїх цілей; ініціатива і самостійність у розв'язанні життєвих проблем; можливість працювати з повною віддачею.*

За методикою респондентам ставилося запитання “*Чого з наведеного Вам не вистачає?*” і передбачалась шкала варіантів відповідей: “не цікавить”, “не вистачає”, “важко відповісти”, “вистачає”. При обробці відповідей респондентів індекси означених показників ґрунтувалися на бальних оцінках відповідних варіантів запропонованої шкали, де “не цікавить” оцінювалося нульовим балом, “не вистачає” – 1 балом, “важко відповісти” – 3 балами, “вистачає” – 5 балами. Отже, ці оцінки відображають *самооцінки* респондентів щодо тих чи тих показників їхньої компетентності. При цьому оцінки в межах від 0 до 2,5 бала означали незадовільний, низький рівень компетентності, а від 2,5 до 5 балів – задовільний, відносно високий її рівень.

Наведені дані (*табл. 1*) відображають індекси восьми позицій (показників) життєвої активності опитаних громадян України та їхню динаміку за період 2010–2017 рр. Як бачимо, життєва компетентність наших громадян (за вісьма показниками) за даний період порівняно зросла.

За означений період зросли індекси семи показників (з восьми) життєвої компетентності наших громадян. Показник “упевненості в своїх силах” дещо зменшився порівня-

Таблиця 1

Розподіл опитаних громадян України за рівнем їхньої компетентності за вісьма позиціями життєвої активності, 2010–2017 рр. (% , індекси за шкалою 0ч5)

Позиції життєвої активності	Рік	Шкала показників				Середній індекс
		Не цікавить	Не виста-чає	Важко відпо-вісти	Виста-чає	
Вміння жити в нових суспільних умовах	2010	5,2	33,2	32,8	28,4	2,75
	2017	3,7	33,4	24,8	38,1	2,98
Робота, що підходить	2010	14,9	46,5	13,7	24,6	2,11
	2017	12,1	41,5	12,7	33,7	2,48
Сучасні економічні знання	2010	19,8	38,5	22,6	19,0	2,01
	2017	14,1	41,1	20,2	24,6	2,25
Упевненість у своїх силах	2010	2,6	28,2	27,1	42,1	3,20
	2017	2,1	32,9	21,8	43,2	3,14
Сучасні політичні знання	2010	29,3	24,7	23,6	22,4	2,08
	2017	22,5	32,3	20,0	25,2	2,18
Рішучість у досягненні своїх цілей	2010	7,4	27,9	29,7	34,9	2,92
	2017	4,8	32,3	22,2	40,7	3,02
Ініціатива і самостійність у розв'язанні життєвих проблем	2010	4,3	23,9	28,3	43,3	3,25
	2017	3,9	25,1	22,3	48,7	3,36
Можливість працювати з повною віддачею	2010	9,5	32,7	20,1	37,5	2,81
	2017	9,8	29,7	20,1	40,4	2,92
Життєва компетентність (за вісьма позиціями)	2010	11,6	32,0	24,8	31,5	2,64
	2017	9,1	33,5	20,6	36,8	2,79

но з 2010 р., але статистично не значуще. Отже, загалом динаміка показників компетентності населення України є позитивною. При цьому особливу увагу привертає зростання індексів таких показників компетентності населення, як “робота, що підходить”, “вміння жити в нових суспільних умовах” і “сучасні економічні знання”. Водночас, попри те, що загалом рівень компетентності населення наразі дещо перевищує 2,5 бала, тобто середній її рівень, малокомпетентних людей у нас ще чимало. За самооцінками респондентів, у 2010 р. таких було 32,0%, а у 2017 р. – 33,4%. Чисельність компетентних, за самооцінками респондентів, теж не дуже ті-

шить. У 2010 р. компетентних людей було 31,5%, у 2017 їх стало 36,8%. Тут спостерігається зростання, і це добре, але цифри даного процесу не вражають. Є ще люди, які не можуть оцінити рівень своєї компетентності в тій чи іншій царині свого життя (20,5%). Окрім того, 9,2% опитаних у 2017 р. це питання взагалі не цікавило. Таким чином, наразі й надалі нам необхідно багато чого зробити (в освіті, бізнесі, управлінні компетентностями, соціальній і культурній політиці тощо), щоб дістатися оптимального, високого рівня компетентності громадян.

Тепер щодо емпіричної вагомості тих чи тих аспектів компетентності. Серед наведених восьми показників компетентності наших громадян два відображають її когнітивний аспект: “сучасні економічні знання” і “сучасні політичні знання”. Мотиваційний аспект компетентності репрезентують три показники: “упевненість у своїх силах”, “рішучість у досягненні своїх цілей”, “ініціатива і самостійність у розв’язуванні життєвих проблем”. Поведінковий аспект теж охоплює три показники компетентності: “вміння жити в нових суспільних умовах”, “робота, що підходить” і “можливість працювати з повною віддачею”.

Дані (табл. 2) засвідчують емпіричну вагомість цих аспектів компетентності та їх динаміку за період 2010–2017 рр. Як бачимо, в обох випадках домінує мотиваційний аспект, який може зумовити, з одного боку, зацікавленість тими чи тими знаннями, а з другого – сприяти самоорганізації та готовності до їх практичного застосування. Підвищення емпіричної вагомості когнітивного і поведінкового аспектів за означений період, мабуть, теж свідчить про відповідний потенціал складових мотиваційного аспекту.

Складові, які пов’язані з особистими рисами, здібностями, мотивами, ціннісно-смысловими позиціями, називаються “м’якими” елементами компетентності людей. Саме від них сьогодні залежить її зростання як значного ресурсу життєвої активності.

Насамкінець про діагностичні можливості соціологічних досліджень компетентнісної проблематики. У цьому сенсі важливим завданням соціології є з’ясування рівня компетентності тих чи тих угруповань наших громадян у вітчизняному соціумі. До уваги можуть братися освітянські, мовні, професійні,

Таблиця 2

Розподіл громадян за трьома аспектами їхньої життєвої компетентності, 2010–2017 рр.

(%, агреговані середні індекси за шкалою 0ч5)

Аспекти життєвої компетентності		Шкала показників				Агрегований середній індекс
		Не цікавить	Не вистачає	Важко відповісти	Вистачає	
Когнітивний	2010	24,6	31,6	23,1	20,7	2,04
	2017	18,3	36,7	20,1	24,9	2,22
Мотиваційний	2010	4,8	26,7	28,4	40,1	3,12
	2017	3,6	30,1	22,1	44,2	3,17
Поведінковий	2010	9,9	37,5	22,5	30,2	2,56
	2017	8,5	34,9	19,2	37,4	2,80

регіональні, культурні тощо угруповання. Наведемо дані про рівні компетентності (за вищевказаними показниками) опитаних громадян України (2017 р.) залежно від їхньої належності до певних соціально-професійних категорій (табл. 3).

Як бачимо, найвищий рівень компетентності (за самооцінками респондентів згідно з вісьма показниками) мають представники адміністративної верстви, підприємці, спеціалісти технічного і гуманітарного профілю. Агрегований середній індекс компетентності цих угруповань становить 3,36 бала. Десь близько половини респондентів із даної сукупності соціально-професійних категорій вважають, що їм вистачає знань, умінь та відповідних настанов і здібностей для здійснення певної життєвої активності. Водночас 24,2% респондентів із означених категорій, навпаки, вважають себе малокомпетентними, їм бракує відповідних знань, умінь, настанов і здібностей.

Далі слідує кваліфіковані робітники і службовці з поміж допоміжного персоналу. Агрегований середній індекс рівня компетентності цих соціально-професійних категорій становить 2,94 бала. За самооцінками, 40,1% респондентів із даних категорій вважають себе компетентними, а 34,1% – малокомпетентними.

Своєю чергою агрегований середній індекс компетентності таких категорій, як учні / студенти, малокваліфіковані робітники, безробітні, домогосподарки становить 2,72 бала. Із них

Таблиця 3

**Рівень компетентності опитаних громадян України
(за вісьма показниками) залежно від їхньої належності
до певних соціально-професійних категорій, 2017 р.
(%, середні індекси)**

Соціально-професійні категорії	Шкала показників				Середній індекс (0÷5)
	Не цікавить	Не вистачає	Важко відповісти	Вистачає	
Адміністративна верства (працівники держапарату, керівники підприємств та установ тощо)	5,7	21,3	18,2	54,8	3,50
Підприємці (у великому, середньому і малому бізнесі) та самозайняті	3,2	25,6	20,8	50,4	3,40
Спеціалісти технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	5,2	23,4	23,7	47,7	3,33
Спеціалісти гуманітарного профілю (в галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти тощо з вищою або середньою спеціальною освітою)	5,3	26,4	24,2	44,2	3,20
Кваліфіковані робітники	5,0	35,2	19,1	40,7	2,96
Службовці з числа допоміжного персоналу	7,4	32,9	20,3	39,4	2,91
Учні / студенти	5,6	39,3	19,9	35,2	2,75
Малокваліфіковані робітники	6,9	39,1	18,3	35,7	2,73
Безробітні	5,7	37,7	25,1	31,5	2,71
Домогосподарки	8,3	37,2	20,7	33,8	2,68
Пенсіонери	19,9	36,2	18,1	25,8	2,20

34,1% респондентів вважають себе компетентними, а 38,3% бракує відповідних знань, умінь, настанов і здібностей.

І нарешті, рангову драбину компетентності завершують пенсіонери з її нижче середнім рівнем (2,20 бала). З них тільки 25,8 % респондентів вважають себе компетентними, а 36,2 % – малокомпетентними. Серед пенсіонерів виявилася також значною частка тих, кого питання компетентності не цікавить (19,9 %).

Загалом, якщо врахувати те, що означені соціально-професійні категорії є часто-густо різними за доходами, освітою, соціальним статусом і навіть за віком, то неоднакові їхні рівні компетентності не дивують. Проблема полягає, мабуть, у тому, що фактичні рівні компетентності даних категорій відносно далекі від її оптимального, високого рівня. Загалом зростання компетентності є суттєвим ресурсом життєвої активності нашого населення. У цьому відношенні моніторингові дані ІС НАНУ, наприклад, свідчать: компетентні громадяни значно частіше, ніж малокомпетентні вважають, що їхнє життя залежить здебільшого від них самих, а не від зовнішніх обставин. Вони також активніше, ніж малокомпетентні, включились у нове життя; їх більше, ніж малокомпетентних, у середньому та малому бізнесі. Компетентні люди різняться від малокомпетентних своєю самостійністю, ініціативністю, креативністю, умінням ефективно пристосовуватися до нових суспільних умов, упевненою прихильністю до демократичних цінностей і практик. Отже, компетентність високого рівня насправді є творчим ресурсом життєвої активності, що може приносити відчутну користь як окремії людині, так і суспільству загалом.

Література

1. *Равен Дж.* Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва: Когито-Центр, 2002. 396 с.
2. *Життєва компетентність особистості: науково-методичний посіб.* / за ред. Л. Сохань, І. Єрмакова, Г. Несен. Київ: Богдана, 2003. 520 с.
3. *Пехова Н.Ю.* Социология компетентности // Вестник экономики, права и социологии. 2011. № 2. С. 231–234.
4. *Костенко Н., Скокова Л.* Тестирование шкалы культурной компетентности (CQS): украинская аудитория // Социология: теория, методы, маркетинг. 2012. № 4. С. 159–193.
5. *Kurtz Th., Pfadenhauer M.* (Hrsg) Soziologie der Kompetenz. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 2010. 296 s.

**ПРО ДЕЯКІ ПАРАДОКСИ ГРОМАДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ**

У статті аналізується парадоксальне, у ситуації, що склалася сьогодні в країні, зростання довіри до поліції. З одного боку, громадяни побоюються зростання злочинності – і водночас їм бракує юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів, яку повинні забезпечувати суд, прокуратура і передусім поліція. З другого боку, в ситуації, що склалася, поліція не виконує повною мірою свої функції, проте довіра до неї серед громадян країни зростає.
Ключові слова: парадокс, злочинність, конфлікт, суспільна свідомість, довіра, латентна злочинність, криміналітет, корупція.

В статье анализируется парадоксальный, для сложившейся в стране ситуации, рост доверия к полиции. С одной стороны, граждане опасаются роста преступности – и в то же самое время им не хватает юридической помощи в защите своих прав и интересов, которую должны обеспечивать суд, прокуратура и прежде всего полиция. С другой стороны, в сложившейся ситуации полиция не выполняет в полной мере свои функции, но доверие к ней среди украинских граждан растет.

Ключевые слова: парадокс, преступность, конфликт, общественное сознание, доверие, латентная преступность, криминалитет, коррупция.

The work is about paradoxical, for the current situation in the country, growth of confidence in the police. On the one hand, citizens are afraid of growing crime – at the same time, they lack legal assistance in protecting their rights and interests, which should be provided by the court, the prosecutors and, first of all, the police. On the other hand, in the current situation, the police does not fully perform its functions, but the trust and the confidence in it is growing among Ukrainian citizens.

Keywords: paradox, crime, conflict, public consciousness, confidence, latent criminality, corruption.

Після досягнення Україною незалежності багато українських соціологів постійно фіксують різні парадокси суспільної свідомості українських громадян. Вони по-різному визнача-

ють і інтерпретують цей феномен, по-різному пояснюють його і описують.

Так, наприклад, ще у 1992 р., оцінюючи результати референдумів останнього періоду існування СРСР на території України, Є. Головаха писав, що “безпосередня демократія може призводити до нерозв’язних суперечностей”, тобто конфліктів. “Як, скажімо, оцінювати результати референдуму на Україні, – запитує він, – де більшість населення висловилося на користь збереження федеративного устрою оновленого Союзу і водночас ще більш значна більшість, відповідаючи на запитання республіканського референдуму, підтримала ідею конфедерації (незалежності. – *Авт.*), в якій республіка (Україна. – *Авт.*) мала б фактично всю повноту суверенних прав” [1, с. 98]. І далі уточнює: “двоїстість позиції населення України, звичайно ж, не випадкова. Вона виникає з суспільної ситуації, в якій амбівалентність свідомості особистості – явище більш поширене, аніж цілісність і несуперечливість”. “Подібні *парадокси свідомості* (виділено мною. – *Авт.*), – продовжує Головаха, – лише ілюструють проблему невідповідності сучасної економічної, правової і політичної культури принципам і нормам демократії. Суть же назрілого соціального конфлікту полягає в тому, що амбівалентна свідомість як нестійка рівновага двох протилежних культур не може зберігатися без руйнівних соціальних і психологічних наслідків для особистості і суспільства. Вибір неминучий, і від нього залежить не тільки демократична перспектива, а й саме існування суспільства” [1, с. 119].

Проведений у 2017 р. Інститутом соціології НАН України моніторинг розкрив один із таких парадоксів масової свідомості.

А. З одного боку, за даними проведеного дослідження, на запитання, чого люди побоюються найбільше, респонденти відповіли так. Найбільше люди побоюються: по-перше, зростання цін – 77,2%; по-друге, невиплати зарплат, пенсій тощо – 62,8%; по-третє, безробіття – 60,6%; по-четверте, зростання злочинності – 42,8%; по-п’яте, нападу зовнішнього ворога на Україну – 38,5%; по-шосте, зупинки підприємств – 33,5%; по-сьоме, голоду – 32,6%; по-восьме, розпаду України як держави – 28%; по-дев’яте, холоду в квартирі – 25,0%; по-десяте, зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо) – 23,2% та ін.

Слід зазначити, що, по-перше, структура і ієрархія небезпек для населення України у 2017 р. порівняно із минулим 2016 р. практично не змінилася. У 2016 р. респонденти побоювалися: зростання цін, безробіття, невиплати заробітних плат, пенсій, зростання злочинності. А ще – нападу зовнішнього ворога на Україну, голоду, зупинки підприємств, розпаду України як держави, холоду в квартирі, масових вуличних заворушень тощо [2].

По-друге, небезпека зростання злочинності у 2017 р., як і у 2016-му, займає четверту позицію в ієрархії небезпек, але кількісно вона знизилася з 51,3% у 2016 р. до 42,8% в 2017-му, тобто майже на 9%. Таким чином, можна сказати, що люди у 2017 р. стали відносно менше боятися зростання злочинності порівняно з минулим роком. Однак значущість зростання злочинності парадоксально не узгоджується зі зростанням довіри до поліції.

Дійсно, дані моніторингу показують, що у 2017 р. відбулося відносно збільшення довіри респондентів до поліції (міліції). На запитання про рівень довіри поліції (міліції) респонденти відповіли так, “зовсім не довіряю” поліції (міліції) – 23,5% (у 2016 р. – 27,7%, тобто зменшення довіри на 4,2 пункта); “скоріше не довіряю” – 32,3% (у 2016 р. – 33,6%, зменшення на 1,3 пункта); “важко сказати, довіряю чи ні” – в 2017 р. 21,3% (у 2016 р. – 26,5%, інакше – зменшення тих, хто вагається, на 5,2 пункта); “скоріше довіряю” – у 2017 р. – 22,0% (у 2016 – 11,4%, тобто збільшення на 10,6 пункта); “повністю довіряю” – у 2017 р. – 0,9% (у 2016 р. – 0,7%, тобто збільшення на 0,2 пункта). Інакше кажучи, у 2017 р. відбулося загальне зростання довіри поліції (міліції) порівняно із 2016 р. на 10,8%.

Таке зростання довіри в українців до поліції (міліції) відбулося у доволі специфічних умовах, складних і, можна сказати, суперечливих. З одного боку, у 2017 р. зовсім не довіряли прокуратурі – 38,3%, тоді як у 2016-му – 35,0%, інакше кількість тих, хто зовсім не довіряє прокуратурі, зросла на 3,3%. Скоріше не довіряли у 2017 р. 33,7%, а у 2016-му – 36,6%, тобто кількість тих, хто скоріше не довіряє, цього року зменшилася порівняно із минулим майже на 2,9 пункта. Кількість тих, хто швидше довіряє прокуратурі, збільшилася з 5,4% у 2016 р. до 9% у 2017-му, тобто на 3,6 пункта. Іншими словами, спрощено і схематично,

можна сказати, що ставлення респондентів до прокуратури у 2017 р. щодо 2016-го практично не змінилося.

З іншого боку, у 2017 р. зовсім не довіряли судам – 43,4% (у 2016 р. – 38,3%). Скоріше не довіряли судам у 2017 і 2016 рр. відповідно 33,7 і 34,2% (тобто зменшилась кількість тих, хто скоріше не довіряє, на 0,5 пункта). У 2017 р. зменшилося також тих, кому важко відповісти – з 21% у 2016-му до 16,5%. Однак дещо зросла кількість осіб, які скоріше довіряють судам – з 6% у 2016 р. до 7,5% у 2017 р., тобто відбулося зростання на 1,5 пункта. Кількість респондентів, які повністю довіряють, не змінилася – 0,4%. Загалом можна сказати, що кількість тих, хто не довіряє судам, у 2017 р. порівняно із 2016-м зросла на 3,1%.

Б. Незважаючи на значне зростання у 2017 р. довіри до поліції (на 10,8%), практично незмінне ставлення громадян до прокуратури і незначне зменшення довіри до судів (на 3,1%), ситуація не така оптимістична, а скоріше і більше – парадоксальна. По-перше, доволі значній частині респондентів не вистачає юридичної допомоги в захисті своїх прав та інтересів, яку повинні здійснювати поліція, прокуратура і суд. Більше того, відбулося зростання кількості осіб, які потребують такої допомоги: з 42,6% у 2016 р. до 47% у 2017-му, тобто на 4,4%. Інакше правоохоронні органи, включаючи поліцію, реально не надають необхідної допомоги громадянам і не виконують достатньою мірою своїх функцій. Дана ситуація фіксує її парадоксальність.

По-друге, на думку респондентів, значно впливає на погіршення ситуації в країні криміналітет. Це підкреслили 13,8% опитаних, і його вплив більший, аніж міжнародних організацій (МВФ, Світового банку, міжнародних благодійних фондів тощо), українських політичних радикалів (11,8%), лідерів країн Заходу (7,0%), журналістів та блогерів (3,6%), релігійних діячів (2,1%) та ін.

По-третє, разом зі зростанням довіри до поліції відбувається зростання злочинності, а також падає рівень розкриття конкретних злочинів.

Взагалі питання про зростання злочинності і зменшення кількості розкритих злочинів являє собою складну і суперечливу проблему, породжену багатьма причинами.

Так, а) оцінка рівня злочинності багато в чому є суб'єктивною і спирається на різні джерела при використанні різно-

манітних критеріїв. Оцінка респондентами такого феномена і форми прояву злочинності, як корупція, випадає в рамках моніторингу з оцінки злочинності взагалі. Однак на роль корупції, її значущість у зростанні напруженості в суспільстві (і злочинності взагалі) вказують 44,5% респондентів, і вона в ієрархії цього процесу посідає четверте місце, поступаючись бойовим діям (67,9%), безробіттю (48,1%) і збідненню населення (46,4%).

З іншого боку, на думку респондентів, зниженню напруженості в суспільстві на даний час найбільшою мірою мало б сприяти саме викорінення корупції (зниження рівня злочинності взагалі) у владній верхівці країни (61,8%). Це перший з 13 можливих варіантів відповідей на запитання про те, що найбільшою мірою сприяє зниженню напруженості в суспільстві на даний час.

Наведені дані моніторингу вказують на значущість корупції як певного феномена і прояву злочинності, який у цілому без його урахування оцінювати проблематично і важко, що почасти й викликає певну парадоксальність.

Крім того, такі явища, як безкарність, свавілля чиновників також багато в чому можуть бути злочинними діями:

б) злочинність (і її рівень) як певний феномен багато у чому має прихований (латентний) характер і через це її об'єктивна оцінка ускладнюється, і навіть унеможливорюється;

в) статистична оцінка злочинності, особливо дані статистики МВС, є доволі неоднозначними, оскільки водночас є й оцінкою роботи даного інституту.

Найбільш яскраво і наочно зазначена парадоксальність проявилася у низці конкретних подій, що сталися в країні, а також у відповідях респондентів на запитання про ступінь довіри поліції. Так, у 2014 році поліції (міліції) “переважно довіряли” 5,7% опитаних, у 2015 р. – 5,9%, у 2016-му – 11,4%, а у 2017 р. – вже 22%). Тобто за три роки (з 2014 по 2017 рр.) відбулося зростання довіри поліції на 16,3%.

Цей процес, на мою думку, можна пояснити таким. По-перше, зміну міліції на поліцію більшістю громадян було сприйнято як якісно нову і принципову трансформацію. По-друге, ця зміна міліції на поліцію дала віру і надію на адекватну, “справедливу”, здійснювану в рамках закону поведінку поліцейських. По-третє, ця поведінка розглядається

як досить ефективний засіб боротьби зі злочинністю. По-четверте, на цій основі поліцію починають сприймати як таку, що випадає з поля корупції і взагалі криміналу. По-п'яте, можна також припустити, що відзначене зростання довіри є результатом діяльності ЗМІ та ефективного рекламного менеджменту стосовно поліції. Реклама, активна публічна презентація та промоушен поліції перетворили її на масове святкове і привабливе шоу, яке викликало широкі симпатії населення до поліції.

На закінчення варто зазначити, що в цілому розглянутий вище феномен потребує більш ретельного дослідження.

Література

1. Головаха Е. И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. Киев: Наук. думка, 1992. 127 с.
2. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*: зб. наук. праць. Київ: ІС НАН України, 2016. Вип. 3 (17). 546 с.
3. *Сенчихин В.* Наедине с криминалом // 2000. 2017. 3 марта. С. 7.

НЕГАТИВНА ТЕНДЕНЦІЯ У СТАТУСНІЙ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ГРОМАДЯН

*На основі даних двох моніторингових досліджень виявлено негативну тенденцію у статусній самоідентифікації громадян. У 2017 р. порівняно з 2015-м респонденти розміщували себе на більш низьких щаблях уявної соціальної драбини. Відчуття нисхідної соціальної мобільності домінує серед різних за характером зайнятості та кваліфікаційним рівнем категорій громадян. **Ключові слова:** нерівність, статус, самоідентифікація, соціальна мобільність.*

*На основании данных двух мониторинговых исследований продемонстрирована негативная тенденция в статусной самоидентификации граждан. В 2017 г. по сравнению с 2015-м респонденты размещали себя на более низких ступенях воображаемой социальной лестницы. Ощущение нисходящей социальной мобильности доминирует среди разных по характеру занятости и квалификационному уровню категорий граждан. **Ключевые слова:** неравенство, статус, самоидентификация, социальная мобильность.*

A negative tendency in the status of citizens' self-identification is shown by the data of two monitoring surveys. In 2017, in comparison with 2015, respondents placed themselves on the lower steps of imaginary social ladder. A feeling of descending social mobility prevails among the categories of citizens different in terms of the character of employment and qualification level.

***Keywords:** inequality, status, self-identification, social mobility.*

У вивченні соціальної нерівності соціологи зазвичай дотримуються двох суттєво відмінних стратегій. Найвибагливіші чи найамбітніші з них намагаються сконструювати складні індекси з різнорідних, проте принципово вимірюваних чинників: наявні та доступні ресурси доступу до життєво значущих благ, обсяг влади, багатство (рівень доходів), значущість (статус) займаної посади/зайнятості. І, врешті-решт, отримати кількісно виражений ступінь нерівності у конкретному суспільстві. Завдання, втім, складне, воно не має загальноприйнятого розв'язання, що стимулює таких до-

слідників удосконалювати методики, конструювати нові та тестувати їх у масових опитуваннях.

Інші обирають менш головоломну (здається, одначе не доведено) стратегію і з'ясовують те, як громадяни відчують і розуміють стан нерівності і своє розташування у координатах деякої узагальненої соціальної ієрархії. Для цього респондентам у процесі інтерв'ю пропонують розмістити себе на уявній соціальній драбині від нижчих сходинок до вищих – найчастіше із сімома та десятьма за кількістю. У цьому випадку опитувані виступають у ролі “некомпетентних експертів”; дослідники припускають, що вони, тим не менш, здатні локалізувати себе у стратифікованому соціально-економічному й соціально-культурному просторі, адже їм притаманне певне “відчуття місця”. Останнє, звісно, викликає непрості запитання.

Справа, власне, не в тому, наскільки безпомилковим чи, навпаки, помилковим є подібне відчуття. Це, безумовно, не варто намагатися встановити. Однак існує й те, що спеціалісти зі стратифікації виявили надійно і достовірно. Насамперед на визначення свого “місця” на сходинках найбільший вплив має економічний чинник (багатство, статки, рівень доходу), перевершуючи вплив рівня освіти, регіону проживання, типу поселення проживання, поваги та визнання в суспільстві типу зайнятості (престижу) індивіда. Тобто пересічні громадяни насамперед, але не виключно, зважають на добробут, достаток. Тим часом так само відбувається і у професійному експертному середовищі, й у державному управлінні: якщо заходить мова про нерівність, то найчастіше йдеться про доходи, багатство і бідність, інакше кажучи – про економічну нерівність.

У спеціальній літературі побутує ще одна типізація означеної тематики. “Визначення місця” є самооцінкою, яка, за неписаним правилом, буває скоріше завищеною порівняно з певними “об’єктивними” показниками статусу (становище в певній ієрархії). Неписане правило сформульоване, звичайно, так: “індивіди прагнуть бути ані кращими, ані гіршими за інших; вони намагаються бути як усі, намагаються презентувати себе схожими саме на них”. Можна сказати, умовно, що це “правило середньої тенденції”; не випадково в опитуваннях щодо класової належності більшість

обирає опцію “середнього класу”. Однак таке правило не нівелює відмінності у розташуванні на уявній соціальній драбині респондентів з різним рівнем освіти, престижем та доходами: ті, кому притаманні вищі “об’єктивні” характеристики частіше локалізують себе на вищих сходинках. Крім того, самооцінка повинна, здавалося б, бути чутливою (слід зауважити, що ступінь подібної чутливості точному вимірюванню не піддається) до конкретних життєвих ситуацій та обставин, суто індивідуальних чи таких, які стосуються більшості або ж усіх громадян, а також їхніх мислимих і немислимих комбінацій.

Динаміку і тренди соціолог виявляє тоді, коли порівнює результати обстежень з часовим лагом – у нашому випадку у 2015-му і 2017 рр. Він свідомий того, що в обох вибірках має справу з різними індивідами, спільним для яких є те, як вони визначили своє заняття на момент інтерв’ю: не тими ж самими, але подібними за вирішальною ознакою. Це і тільки це дає йому підставу описувати отримані результати так, ніби він мав справу з одними і тими ж респондентами, які йому нібито “повідомляли” про те, на яких саме сходинках вони знаходились і що з ними “відбулося” протягом двох років. Тобто сприймаючи наступні інтерпретації і припущення автора тексту слід зважати на зазначену умовність.

У моніторинговому дослідженні зафіксовані й описані становище і умови, що склалися в Україні після 2014 р. у результаті усім відомих подій: перманентних воєнних дій на сході країни та скорочення доходів громадян. Дійсно, для 2016 р. було встановлено, що за самооцінками і матеріальний, і соціальний стан (місце на уявній соціальній драбині) громадян дещо погіршився [1]. Курс долара знизився утричі порівняно з 2013 р. (у серпні 2013-го – 8 грн, у серпні 2014-го – 13, у серпні 2015-го – 22, у серпні 2016-го – 25, у серпні 2017 р. – 25,5), що можна доволі умовно трактувати як трикратне погіршення купівельної спроможності населення – принаймні товарів довгострокового ужитку, відпочинку за кордоном, тобто усіх експортованих товарів та послуг. Опитувані масово повідомляли про зменшення споживання та практики економії, адже ціни на вітчизняні продукти і тарифи поповзли вгору, а заробітна плата та пенсії фактично заморожувалися. Одначе відбувався не раптовий,

а поступовий рух, що залишав час на адаптацію, на при звичаєння, на спротив із залученням матеріальних і психологічних ресурсів. Чинником, що компенсує вразливий вплив згадуваних обставин, стали практики допомоги постраждалим у ході бойових дій і вимушеним переселенцям – певні індивідуально задіяні компенсатори різкого зниження самооцінок.

Унаслідок подібного ефекту загальмовування динаміка самооцінок не може бути пропорційною від’ємній динаміці купівельної спроможності національної валюти, засвідчуючи про притаманну стандартам “відчуття місця” резистентність і відносну автономність. До того ж проти “гри на пониження” індивідуального чи сімейного статусу добробуту залучаються фінансові заощадження, додаткові прибутки, можливість брати позики у фінансових установах, державні послуги у вигляді субсидій – те, що нечасто або навіть ніколи не вдається відстежити й зафіксувати експертам і науковцям; а про інерційний потенціал самоповаги тільки й можна сказати, що він існує, але не вимірюється. Тобто дещо послаблюється зв’язок між самооцінкою соціального становища і актуальним економічним статусом в екстраординарних обставинах спільного життя. Тим не менш, шанси проти “гри на пониження”, яка просувається й підтримується могутніми, неконтрольованими індивідуально чинниками, не дуже великі.

Ось і дані моніторингового дослідження 2017 р. порівняно з даними 2015 р. підтверджують сталість тенденції до погіршення соціальної самооцінки громадян в останні роки: тиск перманентно несприятливої у матеріальних і соціальних аспектах ситуації має свої наслідки. Інформація щодо локалізації себе в неоднорідному у вертикальному вимірі просторі респондентами, які належать до різних категорій населення, подані у *таблиці*. До неї включені тільки ті категорії, які налічують понад 50 осіб. Виключені, наприклад, нечисленні категорії вищих адміністративних посадовців, військовослужбовців, фермерів, офіційно зареєстрованих безробітних, а великі, середні і малі підприємці зведені в одну категорію. До того ж вплив ситуаційних факторів проявлявся в тому, що деякі опитувані наче навмисно розміщували себе на найвищій сходинці уявної драбини всупереч своїй освітній і професійній компетентності чи, навпаки, на найнижчій. Усі такі (нечисленні) випадки виключалися із розгляду, а відсотки перераховувалися.

Таблиця

Динаміка статусної самоідентифікації на уявній соціальній драбині різних категорій населення у 2015 та 2017 рр.
(1 – найнижчий щабель, 7 – найвищий, %)

Категорії/ Соціальна драбина/Роки	1 2015/ 2017	2 2015/ 2017	3 2015/ 2017	4 2015/ 2017	5 2015/ 2017	6 2015/ 2017	7 2015/ 2017	В цілому 15/17
Спеціалісти технічні	0/ 2,7	7,1/ 8,8	23,6/ 29,9	40,9/ 40,3	23,6/ 15,6	3,9/ 2,7	0,8/ 0	100%
Спеціалісти гуманітарії	0/ 4,1	8,5/ 10,1	29,1/ 28,6	38,4/ 40,5	17,7/ 12,5	2,8/ 3,0	3,5/ 1,2	100%
Підприємці	0,8/ 4,2	3,9/ 9,1	29,6/ 27,4	24,4/ 26,6	39,5/ 28,0	9,5/ 5,0	1/ 0	100%
Допоміжний персонал	5,7/ 5,1	14,0/ 13,3	37,4/ 34,6	37,4/ 28,6	5,5/ 13,3	0,9/ 5,1	0/ 0	100%
Кваліфіковані робітники	2,0/ 6,3	14,5/ 14,2	34,7/ 32,4	30,9/ 30,0	14,8/ 14,7	2,3/ 2,4	0,8/ 0	100%
Підсобні робітники	8,0/ 8,7	13,8/ 21,7	29,9/ 26,1	27,6/ 31,3	18,4/ 11,3	2,3/ 0,9	0/0	100%
Пенсіонери, які не працюють	11,0/ 10,8	23,0/ 29,7	35,0/ 35,7	21,8/ 17,6	6,8/ 5,3	1,7/ 0,7	0,7/ 0,2	100%
Ті, хто підробляє без постійного місця роботи	8,7/ 10,1	19,2/ 23,6	33,7/ 34,5	28,8/ 20,0	7,7/ 11,8	1,9/ 0	0/ 0	100%
Домогосподарки	3,4/ 3,6	18,1/ 20,5	31,9/ 36,6	35,3/ 29,5	8,6/ 8,0	1,7/ 1,8	0,9/ 0	100%
В цілому	5,2/ 6,7	14,8/ 18,5	31,2/ 31,1	31,2/ 28,7	13,6/ 12,0	2,9/ 2,3	1,1/ 0,7	100%

Примітка: формулювання запитання: “На сходинках деякої “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?”

Частка тих, хто розміщує себе на трьох верхніх сходинках (5,6,7), зменшилася серед технічних спеціалістів з 28% у 2015 р. до 19% у 2017-му, гуманітарних спеціалістів – з 24% до 16% (відмінності статистично значущі на рівні 5%), підприємців – з 41% до 33%. Частка тих, хто бачить себе на двох найнижчих (1, 2) сходинках зросла у підсобних робітників з 22% до 31%, у пенсіонерів з 24% до 31% (відмінність статистично значуща на рівні 1%), у тих, хто не має постійного місця праці і підробляє нерегулярно, – з 28% до 34% (відмінність статистично значуща на рівні 5%). При цьому

перша сходинка майже наполовину (46,8%) наповнена саме пенсіонерами. Серед допоміжного персоналу статистично значуще знизилася частка на 4-й сходинці (з 37% до 29%) і зросла на 5-й – з 6% до 13%.

Втім, за останні три роки не спостерігається відмінностей у ієрархічному розподілі по сходинках серед кваліфікованих робітників і домогосподарок. Можливо, в останньому випадку маємо справу зі своєрідним “доменом невизнання” чи то з позитивним, чи то з від’ємним знаком: бачу, незрячий, відчуваю, глухий і безпристрасний, всупереч і тому не визнаю. Подібне ставлення до ситуацій, що складаються і не піддаються корекції власними зусиллями, мають, безумовно, місце. Варто рахуватися і з можливістю відсутності, якими б не були її джерела, соціологічної уяви у частини громадян, які потрапили до вибірки і погодилися відповідати на запитання анкети.

Таким чином, домінантною тенденцією після 2014 р. залишається нисхідна соціальна мобільність, зісковзування індивідів з високих сходінок на більш низькі на уявній драбинці – явна і помітна релокалізація, зовнішньо вимушена участь у переміщенні, сенситивно підтверджена і вербально оформлена. Що загалом відповідає повільному, але незупинному погіршенню матеріальних і соціальних умов відтворення статусних характеристик різних категорій населення в період, що розглядається. Проте й подібна картина залишається неоднозначною. Очевидно, що різною залишається чутливість до негативних трендів повсякденного існування у різних категорій громадян, яка залежить від, так би мовити, якості психолого-емоційних налаштувань, готовності та здатності визнавати наявні феномени реальності чи чинити опір їм. Тобто для пояснення того, чому одні опитувані повідомляють про рух донизу, а інші – ні, потрібні більш глибокі спеціальні пошукові роботи з можливостями аналізу, які відсутні у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України.

Література

1. *Малиш Л.* Самооцінка соціального становища і реакції на події // Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / За ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. Київ: НаУКМА, 2017. 180 с.

ЗВ'ЯЗОК ТЕРИТОРІАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ, ГЕОПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА МІГРАЦІЙНИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ

У статті аналізується динаміка міграційних настроїв населення України за останні 10 років. Розглядається зв'язок міграційних настроїв респондентів з їх геополітичними орієнтаціями та територіально-громадськими ідентичностями.

Ключові слова: міграційні настрої, геополітичні орієнтації, територіально-громадські ідентичності.

В статье анализируется динамика миграционных настроений населения Украины за последние 10 лет. Рассматривается связь миграционных настроений респондентов с их геополитическими ориентациями и территориально-гражданскими идентичностями.

Ключевые слова: миграционные настроения, геополитические ориентации, территориально-гражданские идентичности.

The paper analyses the dynamics of Ukrainians' migration intentions over the past ten years. Special attention is paid to the relation between a) the respondents' migration intentions and b) their geopolitical preferences, as well as local and civic identities.

Keywords: migration intentions, geopolitical preferences, local and civic identities.

Збройний конфлікт на сході України та впровадження безвізового режиму з Європейським Союзом (ЄС) у червні 2017 р. дедалі більше привертають фокус дослідницької уваги до проблематики міграції та чинників, які її визначають. За даними Міністерства соціальної політики України, у 2016 р. кількість офіційно зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб (ВПО) перевищила 1,76 млн осіб [1]. Статистичні дані Міжнародної організації з міграції свідчать про те, що кількість перетинів державного кордону постійно зростала з 2008 по 2013 р. з деяким спадом у 2014 і подальшим зростанням у 2015 р., а кількість дозволів на постійне прожи-

вання у країнах ЄС наприкінці 2015 р. становила 905 тис. порівняно з 696 тис. у 2010 р. [2]. Ці тенденції є цікавими для соціології, у межах якої одне з дослідницьких питань полягає у вивченні міграційних настроїв, які ми розуміємо як декларовані бажання респондентів виїхати з місця поточного проживання.

У цій статті ми розглядаємо зв'язок міграційних настроїв населення з іншими особливостями, а саме територіально-громадянською ідентичністю та геополітичними орієнтаціями. Ми припускаємо, що міграційні настрої за останні роки зросли, і вони визначаються тим, якому шляху розвитку людина віддає перевагу – західному чи східному, і ким вона себе вважає – представником локальної чи більш глобальної спільності індивідів.

Міграційні настрої: загальна характеристика. Міграційні настрої в дослідженні “Українське суспільство” розглядаємо як допущення респондентом думки про виїзд із населеного пункту, в якому він/вона на даний момент проживає. 2014 р. був відмінним від інших найбільшою часткою респондентів, які не хотіли б ніколи й нікуди виїжджати – 57,8%, хоча пізніше цей відсоток знижався, досягши мінімуму за останні десять років, і у 2017 р. становив 50,8%. Водночас після 2014 р. зростає частка респондентів, які б виїхали у країни, що не входили до складу СРСР, та респондентів, яким притаманні міграційні настрої з невизначеним напрямом (табл. 1).

Таким чином, спостерігається значна динаміка міграційних настроїв, особливо щодо збільшення бажаючих виїхати за межі колишнього СРСР. Цікавим також є доволі значний

Таблиця 1

Динаміка міграційних настроїв українців (%)

Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то - куди?	2008	2010	2012	2014	2016	2017
До іншої місцевості в Україні	14,4	11,2	10,8	10	9,9	8
До Росії	9,6	8,3	7,1	4,2	4,5	3,7
До інших республік колишнього СРСР	0,8	1,2	0,8	2,0	2,6	2,1
За кордон колишнього СРСР	5,3	7,9	8,5	7,8	10,9	13
Ще не знаю куди	16,3	18,3	19,3	18,2	19,2	22,4
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	53,6	53	53,5	57,8	52,9	50,8

відсоток респондентів, які допускають думку про виїзд зі свого населеного пункту, але не визначились із потенційним напрямком.

Територіально-громадянська ідентичність: загальна характеристика. 2014 р. також став особливим для територіально-громадянських ідентичностей українців, зі значним збільшенням частки респондентів, які ідентифікували себе з громадянином України, яка дещо зменшилася у подальші роки. Тож 2014 р. можна вважати сплеском ідентифікації з громадянством патріотичної ідентифікації. Загалом рівень загальнонаціональної ідентичності зростає, а локальної та пострадянської – знижується (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка територіально-громадської ідентичності українців (%)

<i>Ким Ви себе передусім вважаєте?</i>	2008	2010	2012	2014	2016	2017
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,6	27,3	29,8	16,1	22,1	24,7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	9,3	6,6	7,6	8,0	6,9	6,3
Громадянином України	51,8	51,3	48,4	64,6	60,1	57,0
Представником свого етносу, нації	2,6	3,1	1,8	2,1	2,9	3,5
Громадянином колишнього Радянського Союзу	9,0	6,9	8,4	5,5	3,9	3,2
Громадянином Європи	0,4	0,9	1,2	1,1	1,0	1,4
Громадянином світу	1,7	3,1	2,4	2,1	2,6	3,3
Інше	0,6	0,8	0,3	0,5	0,5	0,6

Геополітичні орієнтації: категоризація респондентів.

Анкета соціологічного опитування “Українське суспільство – 2017” містить шість індикаторів, на основі яких можна дослідити геополітичні уподобання респондентів. Ці індикатори вимірюють ставлення респондентів до:

- ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі;
- вступу України до Митного союзу;
- вступу України до Євразійського економічного союзу;
- вступу України до Європейського Союзу;
- вступу України до НАТО;
- співпраці України з Міжнародним валютним фондом.

Згода з першими трьома пунктами свідчить про так звані східні геополітичні уподобання, згода з усіма іншими – про західні, тобто індикатори складають дві групи. Оскільки кожен пункт був оцінений за допомогою однієї і тієї ж шкали (скоріше негативно – важко сказати – скоріше позитивно), обробка даних можлива з використанням щонайменше двох підходів. Перший полягає в розрахунку індексу на основі середніх значень по кожній з груп індикаторів (схід та захід), другий – у використанні класифікатора, що враховує смислове навантаження варіантів відповідей. У даній публікації використовуються обидва підходи, оскільки їх результати є взаємодоповнювальними. Індекс дає змогу краще дослідити силу геополітичних орієнтацій, тоді як класифікатор відкриває можливість зафіксувати усі можливі категорії респондентів.

Індекс геополітичних орієнтацій (далі “індекс”). Розрахунок індексу передбачає приведення значення відповідей до такого формату: -1 (скоріше негативно), 0 (важко сказати), +1 (скоріше позитивно). Після цього знаходиться адитивне значення індексу шляхом додавання значень однієї групи змінних та віднімання значень другої. У результаті діапазон можливих значень потрапляє в діапазон від -6 до 6. У даному дослідженні додавалися значення змінних, які характеризують відношення до західного вектора розвитку, а віднімалися значення змінних, що фіксують відношення до східного шляху інтеграції. Отже, мінімальне значення адитивного індексу притаманне респондентам, які мають найсильніші просхідні орієнтації, а максимальне – прозахідні.

Класифікатор. З урахуванням особливостей використовуваних питань можна виокремити такі категорії респондентів: 1) амбівалентні – ставляться позитивно як до західного вектора розвитку країни, так і до східного; 2) ті, хто не визначився – вагаються в оцінках за обома напрямками; 3) негативісти – ставляться негативно як до західного вектора розвитку країни, так і до східного; 4) прихильники західного вектора розвитку країни; 5) прихильники східного вектора розвитку країни. Для виокремлення цих категорій респондентів у емпіричних даних були встановлені правила класифікації (табл. 3).

Ці правила слід доповнити двома винятками, які пов’язані з концептуальною важливістю різних індикаторів. У цій статті приймається гіпотеза, що ідея приєднання України до союзу Росії й Білорусі, а також вступ України до Європейського

Таблиця 3

**Правила класифікації респондентів на групи
з відмінними геополітичними орієнтаціями**

<i>Категорія</i>	<i>Правила</i>
Амбівалентні	$X_+ \geq 2$ & $Y_+ \geq 2$
Ті, хто не визначився	а) $X_7 \geq 2$ & $Y_7 \geq 2$; б) $X_7 = 1$ & $X_+ = 1$ & $Y_7 = 1$ & $Y_+ = 1$; в) $X_7 \geq 2$ & $Y_7 = 1$ & $Y_+ = 1$; г) $Y_7 \geq 2$ & $X_7 = 1$ & $X_+ = 1$
Негативісти	$X_- \geq 2$ & $Y_- \geq 2$
Прихильники одного з геополітичних векторів:	а) $X_+ \geq 2$ & $Y_- \geq 2$; б) $X_+ = 1$ & $X_7 = 1$ & $Y_- \geq 2$; в) $X_+ \geq 2$ & $Y_7 \geq 2$; г) $X_+ \geq 2$ & $Y_7 = 1$ & $Y_+ = 1$; д) $X_7 \geq 2$ & $Y_- \geq 2$

Позначення в таблиці: X_+ / Y_+ – кількість відповідей “скоріше позитивно” за першою (X) або другою (Y) групою індикаторів; X_7 / Y_7 – кількість відповідей “важко сказати” за групами; X_- / Y_- – кількість відповідей “скоріше негативно” за групами.

Союзу формують дві принципові або ідеальні позиції, тоді як решта – інструментальні. Тому після застосування наведених правил слід зробити уточнення класифікації шляхом віднесення до прихильників східного і західного векторів тих респондентів, які позитивно оцінили відповідний принциповий індикатор та не зробили цього для протилежного.

Геополітичні орієнтації: загальна характеристика. Абсолютну більшість вибірки становлять респонденти, які віддають перевагу західному вектору розвитку країни. Прихильники протилежного напрямку геополітичного співробітництва становлять трохи менше чверті усіх спостережень. Негативісти та респонденти з невизначеними поглядами також формують доволі великі групи. Найменшу кількість становлять респонденти з амбівалентними поглядами (табл. 4). У дужках зазначено кількість респондентів, які належать до відповідного “чистого” типу¹.

¹“Чисті” типи визначені так: 1) для східних геополітичних орієнтацій: позитивна оцінка індикаторів першої групи, негативна – другої; 2) для амбівалентної категорії: позитивна оцінка усіх індикаторів; 3) для респондентів, які не визначилися: вибір варіанта відповіді “важко сказати” за усіма індикаторами; 4) для категорії негативістів: негативна оцінка усіх індикаторів; 5) для західних геополітичних орієнтацій: негативна оцінка індикаторів першої групи, позитивна – другої.

Таблиця 4

**Характеристики респондентів з відмінними
геополітичними орієнтаціями, 2017 р.**

<i>Категорія респондентів</i>	<i>Обсяг категорії (обсяг "чистого" типу), %</i>	<i>Середнє значення індексу</i>
Прихильники східного вектора	22,5 (6,4)	-3,96
Амбівалентні	2,6 (0,8)	-0,84
Ті, хто не визначився	8,0 (4,7)	-0,05
Негативісти	9,2 (6,4)	0,19
Прихильники західного вектора	57,8 (16,5)	4,03
Загалом	100 (34,8)	1,42

Середнє значення індексу для кожної категорії дає змогу сформуванню уявлення про силу їх геополітичних переконань, а також для усієї вибірки загалом. Як бачимо, сила переконань полярних груп приблизно на однаковому рівні, загалом же результати опитування можна охарактеризувати як помірно прозахідні.

Розподіл геополітичних орієнтацій суттєво різниться залежно від макрорегіону проживання респондентів (табл. 5)².

Таблиця 5

**Розподіл респондентів з відмінними геополітичними
орієнтаціями в макрорегіонах України, 2017 р. (%)***

<i>Категорія респондентів</i>	<i>Регіон</i>		
	<i>Західний</i>	<i>Цент- ральний</i>	<i>Південно- Східний</i>
Прихильники східного вектору	5,6	19,4	37,7
Амбівалентні	1,1	2,0	4,3
Ті, хто не визначився	2,9	5,8	14,3
Негативісти	9,4	10,4	7,4
Прихильники західного вектора	81,0	62,5	36,3
<i>Середнє значення індексу</i>	<i>3,37</i>	<i>1,61</i>	<i>-0,29</i>

² Західний макрорегіон включає Волинську, Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку, Тернопільську, Рівненську та Закарпатську області, Центральний – Хмельницьку, Житомирську, Вінницьку, Київську, Чернігівську, Сумську, Полтавську, Черкаську, Кіровоградську та Дніпропетровську області, Південно-Східний – Харківську, Луганську, Донецьку, Запорізьку, Миколаївську, Одеську та Херсонську області.

Якщо на заході та в центрі абсолютну більшість становлять прихильники західного вектора інтеграції, то на південному сході їх кількість майже дорівнює кількості їхніх ідейних опонентів. Треба вказати і на той факт, що на південному сході кожен сьомий має невизначену позицію, що робить статус-кво в цьому регіоні доволі хитким.

Територіально-громадянська ідентичність та міграційні настрої. При аналізі зв'язку територіально-громадянської ідентичності та міграційних настроїв (табл. 6) найбільше виділяються респонденти із локальною ідентичністю (мешканець села, району чи міста): серед них найбільше тих, хто ніколи і нікуди не хотів би виїжджати. Загалом, чим ширшою, “глобальною” є ідентичність, тим більшими є міграційні настрої. Очікувано, до Росії потенційно могли б виїхати ті, хто ідентифікує себе із громадянами колишнього Радянського Союзу. Дещо більше за інші групи налаштовані на Росію також ті, хто має регіональну ідентичність.

Цікаво, що немає значущих відмінностей між респондентами з різною ідентичністю стосовно фактичного виїзду за кордон на заробітки протягом останніх 12 місяців, а також стосовно планів тимчасової роботи за кордоном на наступний рік. Такий результат наптовхує на думку, що міграційні

Таблиця 6

Залежність міграційних настроїв респондента від його ідентичності, 2017 р.,(%)*

Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?	Ким Ви себе передусім вважаєте? **						
	1	2	3	4	5	6	7
До іншої місцевості в Україні	5,9	10,6	8,3	9,5	3,4	24,0	5,1
До Росії	3,8	8,8	1,6	3,2	27,6	0,0	6,8
До інших республік колишнього СРСР	1,8	1,8	2,0	3,2	5,2	0,0	5,1
За кордон колишнього СРСР	11,5	6,2	14,3	19,0	8,6	8,0	15,3
Ще не знаю куди	20,7	22,1	23,6	12,7	10,3	24,0	35,6
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	56,3	50,4	50,1	52,4	44,8	44,0	30,5

*Відсотки розраховані за стовпцями.

** Позначення в таблиці: 1 – мешканцем села, району чи міста; 2 – мешканцем регіону (області чи кількох областей); 3 – громадянином України; 4 – представником свого етносу, нації; 5 – громадянином колишнього Радянського Союзу; 6 – громадянином Європи; 7 – громадянином світу.

настрої дуже далекі від планів, які респондент має намір втілити у життя.

Геополітичні орієнтації та територіально-громадянська ідентичність. Найбільше від'ємне значення індексу демонструє група респондентів, які вважають себе громадянами колишнього Радянського Союзу. До східного вектора схиляються й індивіди, які вважають себе передусім мешканцями регіону. Найсильніші прозахідні орієнтації демонструють групи з ідентичністю громадян України чи Європи (табл. 7).

Таблиця 7

Сила геополітичних переконань респондента відповідно до його ідентичності, 2017 р. (%)

<i>Територіально-громадянська ідентичність</i>	<i>Середнє значення індексу</i>
Громадянин колишнього Радянського Союзу	-3,38
Мешканець регіону (області чи кількох областей)	-0,76
Громадянин світу	0,07
Мешканець села, району чи міста	0,60
Представник свого етносу, нації	1,73
Громадянин України	2,33
Громадянин Європи	3,36

Полярними групами з точки зору геополітичних орієнтацій є ті, хто вважає себе громадянином Європи, з одного боку, та громадянином колишнього Радянського Союзу – з іншого. Однак з урахуванням малої кількості спостережень у цих групах (1,4% та 3,2% усієї вибірки відповідно) значно більший інтерес становлять інші групи, які в цілому характеризуються змішаними поглядами на геополітичну інтеграцію (табл. 8). В модальній групі (ідентичність громадянина України), спостереження якої складають абсолютну більшість, дві третини респондентів підтримують західний вектор розвитку.

Геополітичні орієнтації та міграційні настрої. Показники індексу є доволі очікуваними – найбільші від'ємні значення демонструють респонденти, які бажають виїхати до Росії, найбільші додатні – ті, хто схиляється до виїзду за кордон колишнього СРСР (табл. 9). Від'ємним значенням індексу також характеризується група бажаючих перебраться до інших республік колишнього СРСР. Решта груп демонструють додатні значення.

Таблиця 8

Розподіл респондентів з відмінними геополітичними орієнтаціями відповідно до ідентичності респондента, 2017 р. (%)*

Територіально-громадянська ідентичність	Геополітична орієнтація				
	ПСВ	Амбів.	Невизн.	Нег-ти	ПЗВ
Громадянин колишнього Радянського Союзу	75,0	3,6	3,6	5,4	12,5
Мешканець регіону (області чи кількох областей)	41,8	0,9	9,1	13,6	34,5
Громадянин світу	26,8	3,6	12,5	12,5	44,6
Мешканець села, району чи міста	29,7	2,3	9,4	9,9	48,6
Представник свого етносу, нації	25,4	1,6	3,2	6,3	63,5
Громадянин України	14,1	2,7	7,6	8,6	67,1
Громадянин Європи	4,0	4,0	4,0	8,0	80,0

* Відсотки розраховані за рядками.

Втім, незалежно від геополітичних уподобань більшість респондентів не виявляє бажання змінювати місце свого проживання, а другу за величиною групу становлять ті, хто не визначився з можливим напрямом міграції (табл. 10). Найбільш “відданою Україні” є група негативістів. Що стосується ідейних полюсів, то лише 16,2% прихильників східного вектора демонструє бажання поїхати до Росії або інших республік колишнього СРСР, й приблизно стільки ж респондентів із “західного табору” хочуть виїхати за його кордони. Однак у абсолютному значенні кількість других значно переважає кількість перших – 9,7% (захід) проти 3,7% (схід).

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що міграційні настрої населення України зазнали суттєвих змін протягом ос-

Таблиця 9

Сила геополітичних переконань відповідно до міграційних настроїв, 2017 р. (%)

Міграційні настрої	Середнє значення індексу
До Росії	-3,73
До інших республік колишнього СРСР	-0,79
Ще не знаю куди	1,34
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	1,54
До іншої місцевості в Україні	2,06
За кордон колишнього СРСР	2,52

Таблиця 10

Розподіл респондентів з відмінними міграційними настроями відповідно до геополітичних орієнтацій, 2017 р. (%)*

<i>Міграційні настрої</i>	<i>Геополітична орієнтація</i>				
	<i>ПСВ</i>	<i>Амбів.</i>	<i>Не визн.</i>	<i>Нег-ти</i>	<i>ПЗВ</i>
До Росії	11,9	4,4	4,3	4,3	0,2
До інших респ. колишнього СРСР	4,3	4,4	0,7	1,2	1,6
Ще не знаю куди	22,5	28,9	26,4	21,6	21,9
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	49,0	44,4	51,4	58,0	50,2
До іншої місцевості в Україні	6,1	8,9	7,1	4,3	9,3
За кордон колишнього СРСР	6,3	8,9	10,0	10,5	16,7

* Відсотки розраховані за стовпцями.

таних десяти років. Так, найбільша кількість респондентів, які не бажають залишати свої населені пункти, спостерігалася у 2014 р. (опитування було проведене влітку, ще до початку основної фази військового конфлікту на сході України), а вже у 2017 р. спостерігалася найменша їх кількість. Утім, вона й досі становила трохи більше половини усіх спостережень.

Очікувано, респонденти з просхідними геополітичними орієнтаціями більш схильні розглядати Росію та інші республіки колишнього СРСР як напрям виїзду, а з прозахідними – країни, що не входили до складу СРСР.

Загалом територіально-громадянська ідентичність респондентів впливає як на геополітичні орієнтації, так і на міграційні настрої. Автори статті припускають, що геополітичні настрої є сполучним елементом між першими та останніми.

Література

1. *Міністерство* соціальної політики України. Внутрішньо переміщені особи. URL: msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html

2. *Migration in Ukraine: Facts and Figures*. URL: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff_eng_10_10_press.pdf

НАЦІОНАЛЬНО-ГРУПОВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізується національно-групова ідентифікація населення України в сучасному українському суспільстві. Описані зміни в національно-груповій ідентифікації населення, а також чинники, якими може бути зумовлена зміна ідентифікації.

Ключові слова: національна ідентичність, соціальне самопочуття, матеріальне становище, регіональна ідентичність.

В статье анализируется национальная групповая идентификация населения Украины в современном украинском обществе. Описаны изменения в национально-групповой идентификации населения, а также факторы, которыми может быть обусловлена смена идентификации.

Ключевые слова: национальная идентичность, социальное самочувствие, материальное состояние, региональная идентичность.

The paper attempts to answer the question whether Ukrainians tend to identify themselves as citizens of Ukraine or belonging to a particular group (e. g., region of residence). The author describes the changes that have occurred in respondents' self-identification over recent years and pinpoints the main factors contributing to these changes.

Keywords: national identity, social well-being, material circumstances, regional identity.

Люди, які живуть в єдиному соціокультурному і політико-культурному просторі, потребують загальних для всіх цінностей, норм, установок, які б забезпечували всіх членів суспільства спільною ідеєю, певною парадигмою їх світогляду.

Саме на основі панівної парадигми формується національна ідентичність. За аналогією з П. Бергером, під ідентичністю в даному разі будемо розуміти цілісний образ, який індивід сформував про самого себе і який є незмінним у всіх життєвих ситуаціях.

Національна ідентичність включає такі компоненти, як: світогляд, національна самосвідомість, менталітет, національний характер, історична пам'ять, етнонаціональні образи,

національні традиції, міфи, символи, стереотипи поведінки та ін. Важливими складовими ідентичності є уявлення населення про місце країни в світі, її культурно-цивілізаційну належність, національні інтереси, геополітичні пріоритети та ін.

При цьому структура ідентичності динамічна, вона змінюється залежно від того, як зростає або, навпаки, знижується вага тих чи інших складових. На зміну ідентичності можуть впливати багато факторів як політичних, зовнішньокультурних, соціокультурних, так і територіальних. На людей впливає територіальна специфіка їх проживання, спосіб життя на цій території, її інститути та культурні особливості [1]. Певним чином таку територіальну специфічність та територіальну впливовість можна назвати територіальною соціалізацією.

Ці чинники мають вирішальне значення при формуванні національно-групової ідентичності. Спільна ідея, спільні символи виступають об'єднуючими факторами, які підкреслюють цілісність народу.

Також певним каталізатором об'єднання народу є спільний ворог, відчуття небезпеки.

За останні роки в українському суспільстві відбулись політичні, геополітичні, економічні зміни. Все це певним чином вплинуло на ціннісні, ідентифікаційні об'єднуючі фактори, які визначають сучасне українське суспільство.

Наразі подивимось, як зміни в українському суспільстві відобразились на ідентифікаційних та об'єднуючих чинниках.

За даними моніторингу Інституту соціології у 2017 р., спостерігається поступове зменшення ідентифікації себе з громадянином України (56,9%). У 2014–2016 рр. на фоні подій, що відбувались у країні, даний відсоток був найбільшим за часи незалежності (2014 р. – 64,4%, 2016 р. – 60,0%). Наразі дещо збільшується кількість людей, що ідентифікують себе з Європою (1,4%), світом (3,3%) – що певним чином відповідає європейським ціннісним орієнтаціям. Однак це супроводжується певною дистанційованістю у самоідентифікації з країною на відміну від тих років, коли людей об'єднували спільні надії у зміни, спільний ворог (2014–2016 рр.).

Наразі стають більш характерними індивідуальні ідентифікації з тими “Іншими”, які виступають для людей референтною групою тим осередком змін, задля яких вони боролись і у які вірили (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка самоідентифікації населення України (%)

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017
1. Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,3	31,6	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2	29,8	16,1	22,0	24,7
2. Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	8,0	6,9	6,3
3. Громадянином України	45,6	41,0	41,0	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2	48,4	64,4	60,0	56,9
4. Представником свого етносу, нації	—	—	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,1	2,9	3,5
5. Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	5,4	3,9	3,2
6. Громадянином Європи	3,8	2,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,1	1,0	1,4
7. Громадянином світу	6,4	5,6	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,1	2,6	3,3
8. Інше	—	—	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8	0,3	0,5	0,5	0,6
Не відповіли	0,6	0,2	0,8	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,3	0,2	0,2

Тут, згідно з тезою Е. Гуссерля “Я” конструюється у контрасті з “Ти”, тими іншими, якими вони бути не бажають, і ідентифікацією з тими, хто виступає для людей бажаною, референтною групою. У цьому сенсі ідентичність включає образ кордону, яка відділяє себе від інших, своїх і чужих, друзів і ворогів. На цьому перетині виникають симпатії, антипатії, неприязне або дружнє ставлення, ненависть, образи ворогів і / або друзів і т.д. “Інший” відіграє роль свого роду референтного фону для самоствердження.

За аналогією з протиставленням “ми–вони”, “свої–чужі”, “друг–ворог”, на ідентичність впливає образ противника, “Іншого”, не бажаного, чужого, який слугує стимулятором досягнення консолідації та національної спільності.

Образ противника, ворога, який консолідував українське суспільство у 2014–2016 рр., може пояснювати найвищий відсоток людей, що ідентифікували себе з громадянином України.

Сьогодні, незважаючи на продовження бойових дій на сході, знову продовжують розмиватись кордони між українською

громадянською ідентичністю і територіальною регіональною ідентичністю, що призводить до певної сумбурності, відсутності чітко окресленого, сформованого “образу-Я” і “образу-Ми”, групової ідентифікації населення України [2]. Бачимо, що населення певним чином адаптувалось до тієї ситуації, в якій знаходиться (табл. 2).

Поступове повернення до локальної, регіональної ідентичності віддзеркалює той аспект менталітету українського народу, що є для них найближчим у часи порівняного спокою.

Стійкість локальних і регіональних ідентичностей також базується на доволі низькому рівні соціальної мобільності більшості населення і включеності представників місцевих спільнот у колективні практики, що підтримують необхідний рівень групової згуртованості та захищеності.

Однак така безпека утворюється, окреслюючи кордони, межі з іншими групами, виділяючи якісь “позитивні” якості своєї групи, і таким чином, формуючи безпечний простір [3].

Відповідно до цієї тези було перевірено, чи є зв'язок між типом ідентифікації населення України і рівнем соціального самопочуття. На практиці було виявлено, що існує слабкий взаємозв'язок між цими двома змінними (коэф. кор. Пірсона – 0,1, кореляція значуща на рівні – 0,001).

Рівень соціального самопочуття вищий у людей, які вважають себе громадянином України, порівняно з тими, хто вважає себе мешканцем села, району чи міста.

Таблиця 2

Ким Ви себе передусім вважаєте? / ПСС-20

<i>f3. Ким Ви себе передусім вважаєте?</i>	<i>ПСС-20</i>	
	Середнє	Частоти
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	37,8*	444
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	38,2	113
Громадянином України	39,8*	1024
Представником свого етносу, нації	39,3	63
Громадянином колишнього Радянського Союзу	38,8	58
Громадянином Європи	41,6	25
Громадянином світу	40,4	59
Інше	40,8	11

* Відмінності значущі на рівні 0,05.

Це може зумовлюватись рядом чинників, як об'єктивних – соціально-економічних, так і суб'єктивних.

Спочатку розглянемо вплив такого об'єктивного чинника, як матеріальне становище (табл. 3).

Люди, які оцінюють своє матеріальне становище як “бідне”, ідентифікують себе з мешканцем регіону, де проживають, та Радянським Союзом. Громадянином Європи і світу вважають себе ті респонденти, які краще оцінюють своє матеріальне становище (“середнє” – 64,0% і 57,6% – відповідно).

Таким чином, як бачимо, чим гірше матеріальне становище – тим більш локалізованою є ідентифікація населення. Для них характерна орієнтація на минуле, локальне – де почувалися або почувалися більш захищеними. Вони менш адаптовані до сучасних тенденцій і почувалися в сучасному суспільстві більш розгубленими і не адаптованими до ризиків і конкуренції. Це, у свою чергу, підтверджується тим, що люди, які ідентифікують себе з селом, районом чи містом з більшою байдужістю, безвихіддю і розгубленістю дивляться у майбутнє. На відміну від тих, для кого характерна більш глобальна, інтегруюча ідентифікація (вважають себе грома-

Таблиця 3

Ким Ви себе передусім вважаєте? / Л13. Як би Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї в цілому?

Матеріальне становище	f3. Ким Ви себе передусім вважаєте?							
	Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	Громадянином України	Представником свого етносу, нації	Громадянином колишнього Радянського Союзу	Громадянином Європи	Громадянином світу	Інше
Злиденне	7,0	6,3	3,3	1,6	8,8	4,0	5,1	9,1
Бідне	48,8	50,9	41,4	47,6	59,6	32,0	37,3	18,2
Середнє	43,1*	42,9	54,3*	49,2	31,6*	64,0	57,6	72,7
Заможне	1,1	0,0	0,9	1,6	0,0	0,0	0,0	0,0
Багате	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

*Відмінності значущі на рівні 0,05.

дянином України, світу та Європи). Відповідно, люди, які ідентифікують себе з Україною, дивляться у майбутнє з більшим оптимізмом, упевненістю. Вони більшим чином спрямовані у майбутнє, і це майбутнє не викликає у них страху, розгубленості, нереалізованих надій (табл. 4).

Таблиця 4

Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє? / L13. Як би Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї в цілому?

гб. Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?	f3. Ким Ви себе передусім вважаєте?							
	Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	Громадянином України	Представником свого етносу, нації	Громадянином колишнього Радянського Союзу	Громадянином Європи	Громадянином світу	Інше
Оптимізм	17,3	4,4	66,0	3,6	1,3	2,7	4,2	0,4
Байдужість	21,6	2,7	59,5	5,4	2,7	2,7	2,7	2,7
Радість	18,3	5,4	64,5	2,2	1,1	3,2	4,3	1,1
Безвихідь	29,3	5,3	48,6	4,8	6,3	1,0	4,3	0,5
Упевненість	17,3	4,1	64,3	1,5	1,0	4,6	6,6	0,5
Розгубленість	27,7	7,7	54,0	3,2	3,7	0,3	3,5	0,0
Задоволеність	16,9	3,4	61,0	10,2	3,4	1,7	3,4	0,0
Песимізм	28,8	7,4	46,0	5,5	5,5	0,6	4,3	1,8

Вони вірять у зміни, з оптимізмом дивляться у майбутнє як своє, так і України.

Стосовно іншої групи (представники регіональної ідентичності), то вони більш схильні до стабільності, захисту, безпечності. Важливим чинником ідентифікації для них є безпечність і практичність. На цю групу більшою мірою можуть вплинути низка зовнішніх чинників, які сприятимуть зміцненню старих стереотипних уявлень, коли людина відчувала себе більш впевнено і безпечно; або ж появи нових соціально бажаних самоідентифікацій, у яких людині буде значно легше

відчувати себе “своїм”. Все це призводить до певної ідентифікаційної плутанини.

Наразі потрібен одночасний розвиток почуття національної ідентичності, компетентності як у якості підданого, так і в якості учасника соціальних дій.

Література

1. *Duchecik I. D.* Comparative federalism. The territorial dimension of politics // Lanhamet. al. 1987.

2. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / пер. с англ., общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. Москва: Изд. группа “Прогресс”, 1996. 344 с.

3. *Левочкина Н. А.* Региональная идентичность: понятие и сущность // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 1–3. С. 446-453.

4. *Fukuyama F.* The Great Disruption: Human Nature and the Reconstruction of Social Order. New York: Free Press, 1999. P. 26.

SOME FACTORS THAT INFLUENCE SOCIAL BEHAVIOUR OF INDIVIDUALS

The lack of a state strategy for managing the society during the transition period, in particular in the current crisis conditions, has caused a significant increase in labour migration from Ukraine, which puts the country on serious trials. The lack of state support during the period of personal self-realisation leads to the fact that satisfaction with one's own position in society is at a very low level. Using the data of sociological monitoring for the year 2017, the authors show how the lack of trust in government institutions leads to a lack of confidence in one's own prospects and, as a result, to an increase in the migration of a great part of the able-bodied population.
Keywords: labour migration, self-realisation, life satisfaction, trust in the institutions of power.

Відсутність державної стратегії управління суспільством в перехідний період, зокрема, в існуючих кризових умовах, послужувало причиною відчутного зростання трудової міграції з України, що ставить країну перед серйозними випробуваннями. Відсутність державної підтримки в період самореалізації особистості призводить до того, що задоволеність своїм становищем у суспільстві знаходиться на дуже низькому рівні. На підставі даних соціологічного моніторингу за 2017 р. автори показують, як відсутність довіри до владних інститутів призводить до відсутності віри у власну перспективу і тому до зростання міграції найбільш працездатного населення.
Ключові слова: трудова міграція, самореалізація, задоволеність життям, довіра до інститутів влади.

Отсутствие государственной стратегии управления обществом в переходной период, в частности, в существующих кризисных условиях, послужило причиной ощутимого роста трудовой миграции из Украины, что ставит страну перед серьезными испытаниями. Отсутствие государственной поддержки в период самореализации личности приводит к тому, что удовлетворенность своим положением в обществе находится на очень низком уровне. На основании данных социологического мониторинга

за 2017 г. авторы показывают, как отсутствие доверия к властным институтам приводит к отсутствию веры в собственную перспективу, и, вследствие этого, к росту миграции наиболее трудоспособного населения.

Ключевые слова: трудовая миграция, самореализация, удовлетворенность жизнью, доверие к институтам власти.

Crisis that has been under way in Ukraine for about 30 years is the decline of the whole system of relationship, i.e. the crisis of formation. The weakest and most damaged point in this formation is the lack of ideology in transition period, i.e. the lack of a proper state strategy under crisis conditions. If the world crisis of 1929-33 ended with creation of industrial society and social state, the present one must result in foundation of post-industrial state based on creative economics and development of national human capital. But which of our leaders has ever thought of preserving such capital, to say nothing of generating it, if today the total number of migrant workers from Ukraine has reached 4.5 million people?

As we can see from Table 1, only one third of labour pool, i.e. people under forty are ready to stay at home. Others (64–70%) are ready to move mainly outside the former Soviet Union. It must be noted that the number of people willing to go abroad has reached the maximum level this year. The reason for such tendency was the visa free agreement with the EU even despite

Table 1
Eagerness to move abroad depending on age (%)

Age	To other part of Ukraine	To Russia	To other republics of former Soviet Union	To other countries	Don't know yet	Wouldn't ever go anywhere
18–29	11.9	2.9	2.1	20.4	32.6	30.0
30–39	7.0	3.9	1.8	16.7	34.2	36.3
40–49	7.4	4.2	1.1	17.3	19.4	50.5
50–59	8.3	3.6	3.9	7.4	21.5	55.4
60–69	6.8	4.7	1.7	6.4	5.1	75.3
70 and more	2.6	3.2	1.3	0.6	2.6	89.7
TOTAL	8.0	3.7	2.1	13.0	22.4	50.8

the fact that it does not give any right to get a legal job. What kind of people will stay in Ukraine? These will be mostly the retired people. In this case, who is supposed to build a powerful up-to-date state?

One more reason is that society is not aware of the fact that after the destruction of an old socio-economic formation (the USSR) and during the transition to a new capitalist system of government people must rely on themselves rather than on the state; they must survive alone and govern their own lives.

The result of such situation is that answering the question: "Which are the main factors determining your life?" only 6.5% of Ukrainian citizens rely on themselves. And those under the age of 55 and more often count on both themselves and external factors (Table 2). It should be mentioned that the older generation (56 and over) mainly rely on external circumstances, i.e. on social institutions (Table 2).

Undoubtedly, living conditions, which are guaranteed by the state, play the main role in the life of citizens. All these components – education, employment, social security system – can show the level of living conditions which are determined and compared by a number of factors, mostly socio-economic ones.

However, the experience of developed countries has shown that even higher income and better medical care don't necessarily result in life satisfaction and comfort. There is a direct correlation between life satisfaction and comfort on the one hand and good health and sufficient income on the other hand. But these are objective factors of comfort feeling that may

Table 2

Which are the main factors determining your life? (%)

<i>Age</i>	<i>Mainly external factors</i>	<i>To some extent I, but mostly external factors</i>	<i>Both, external factors and I</i>	<i>More I than external factors</i>	<i>Mostly I</i>
18–29	4.6	27.8	35.2	17.2	5.3
30–55	15.5	27.5	35.0	14.5	7.5
56 and more	27.8	29.7	29.5	7.5	5.6
TOTAL	19.3	28.2	33.2	12.8	6.5

influence it or may not. We should keep in mind subjective factors as well. If we look at the events taking place in early 2014, we can see that many people at that time felt some spiritual impulse. Looking forward to socio-economic changes for the better, people paid little attention to rising prices, inflation and even deterioration of their health – all these factors could not influence their life satisfaction at large. However, two or three years later disillusionment came, social situation changed for the worse, and, because of dramatic increase in distrust of the government, estimation of life satisfaction has slightly changed for the worse as well. Ukrainian citizens stopped trusting the government long ago, but this year the level of distrust has become very high.

If we look at the Table 3, where the level of distrust covers two factors: “don’t trust at all” and “rather not trust” in relation to main government bodies, we can see the following picture.

Table 3

**The dynamics of level of distrust
of main government institutions**

	<i>The level of distrust of</i>		
	<i>2015</i>	<i>2017</i>	
Public prosecution	74.9%	72.0%;	- 2.9%
President	55.6%	74.3%;	+18.7%
Courts	74.9%	75.5%;	+ 0.6%
Government	69.0%	80.6%;	+11.6%
Verkhovna Rada	70.0%	83.8%.	+13.8%

As we can see from Table 3, the distrust of courts and public prosecution has changed only a little compared to 2015. But the distrust of the government, Verkhovna Rada and President has increased critically, especially as far as the President is concerned (18.7%).

Taking into consideration the thesis that the ternary: the President, VR and government is the component that paves the way for national development and formation of civil society and people have high level of distrust of this ternary, we can explain the point why citizens are inclined not to believe in any perspective. It should be noted that such a high level of

distrust of the authorities may become a trigger for another Maidan in Ukraine. Despite the fact that people's optimism concerning life improvement has slightly risen, pessimism remains at rather a high level: answering the question: "Will our life improve in the nearest future?" 49% gave a negative answer. Last year this index was 53%. Consequently, it is quite natural that having such an attitude towards the authorities who form socio-economic environment in the country, the amount of people satisfied with their life is only one quarter of the population (24.3%), more than one half (56%) are not satisfied. Expectedly, with age the amount of people unsatisfied with life is supposed to rise; however, if 47% of such people are under 30, this is an alarm signal.

Not only do people trust of the authority, but also don't see any promising political leaders and parties who could change the current situation. We can notice total apathy as regards actual situation: people are unwilling to elect, unwilling to protest, they don't trust courts, police, other authorities, and such public moods tend to enlarge. People cannot rely on current political leaders, don't see any alternative and don't want to participate in voting. 36.9% of respondents believe that they take no responsibility for any events under way in this country, and 45.6% of those think they cannot have any effect on the developments in their native towns/villages. It can be concluded that the level of self-consciousness is quite low. People are not ready to struggle for their rights on both global and local levels. The majority of them (57.1%) gave a negative answer to the question: "Will you take part in protest actions in your native town/village?" Therefore, in such a situation we cannot speak of any proactive attitude and local self-government.

Obviously, it is high time Ukrainians learned how to manage their own home, street, town and take responsibility for everything done and undone. But they seem to have decided to follow the old, traditional way and to think that "man proposes, God disposes" (the level of trust in Church is the highest, 51%). Unfortunately, they have forgotten a popular wisdom: "God helps those who help themselves".

Розділ п'ятий

УДК 316.728

Н. Костенко,
доктор соціологічних наук

ЕПІЗОДИ НАРАТИВУ ПРО КУЛЬТУРУ: СЬОГОДЕННЯ

Наведені в статті епізоди культурного життя дають і уявлення щодо загальної картини культурного стану в Україні, де повсякденність, стурбована матеріальними проблемами, соціальною невідповідністю й напруженістю, перебуває на відстані від того, що йменується “культурою”. Медіатизація, через яку вона втілюється сьогодні, знижує привабливість найбільш потужного її провідника – телебачення, на тлі появи численних мережевих і мобільних альтернатив. Медіа-скепсис, що підтримується політичними намірами, залишається характерною рисою культурної ситуації.

Ключові слова: культурна ідентичність, “культурна людина”, привабливість тележанрів, мовна компетентність, рівень довіри до ЗМІ, медіа-скепсис.

Рассмотренные в статье эпизоды культурной жизни, дают и представление относительно общей картины культурного состояния в Украине, где повседневность, которая обеспокоена материальными проблемами, социальной неуравновешенностью и напряженностью, находится на расстоянии от того, что именуется “культурой”. Медиа-тизация, посредством которой она воплощается сегодня, снижает привлекательность наиболее мощного ее проводника – телевидение, на фоне появления многочисленных сетевых и мобильных альтернатив. Медиа-скепсис, удерживаемый политическими намерениями, остается характерной особенностью культурной ситуации.

Ключевые слова: культурная идентичность, “культурный человек”, привлекательность тележанров, языковая компетентность, уровень доверия к СМИ, медиа-скепсис.

Episodes of cultural life considered in the article, give, nevertheless, a presentation of the general picture of the cultural state in Ukraine, where a daily life, alarmed with financial problems, social instability

and tension, is at a distance from what is called “culture”. Mediation, by means of which it is incarnated today, reduces the attractiveness of its most powerful explorer – television, against the background of appearance of numerous network and mobile alternatives. Media scepticism, supported by political intentions, remains a specific feature of cultural situation.

Keywords: *cultural identity, “cultural man”, attractiveness of genres of television, linguistic competence, level of trust in mass media, media scepticism.*

Культурна людина

Співвіднесеність із культурою – не та проблема, що зацікавлено обговорюється в повсякденній комунікації, але, безсумнівно, вона очевидна й відкрита повсякденності. За якимось неявними аналогіями, асоціаціями і даними. Питання про причетність до культури, культурного життя зі спробою надалі визначити критерії культурної ідентичності, які виділяють нас або інших людей з-поміж загального оточення, іноді, видалося б, усупереч офіційним статусам, створюючи особливе реноме “людини культурної”, нерідко ставиться в соціологічних опитуваннях і у фокус-групових дослідженнях. І якщо навіть і не зовсім зрозуміло, так чи ні звучало б це питання у щоденних розмовах, маючи безліч рутинних втілень, відгукнутися на цю символічну генералізацію не становить особливих труднощів чи потуги (рис. 1).

Варіації думок про те, кого ж можна назвати культурною людиною, доволі виразні, що не дивує, оскільки уявлення й про саме культуру сьогодні чи ледь зведуться в категорії, що легко перелічуються. “Культура більше не справа монолітної нерухомості, застиглої в працях, документах або пам’ятках, а перетікає в наші щоденні практики з об’єктами, символами, інструментами і машинами” [1, с. 24]. Водночас культурна ідентичність, як її оцінюють люди, є виразно ієрархізованою, висуваючи на перше місце очевидну домінанту. Для більш як половини респондентів у репрезентативній всеукраїнській вибірці співвіднесеність із культурою відсилає до етичності дій і вчинків – це насамперед порядність і моральні принципи (54%), вихованість, увага до “Іншого” (52%). Чи ледь можна точно сказати, що саме вкладається в ці оцінки – чи проєкції самих себе або ж нормативні інтенції, загальноприйняті установки, що соціалізують. На користь

Рисунок 1. Кого, на Вашу думку, варто вважати культурною людиною?, 2017 р. (Відмітьте усі відповіді, що підходять), (N=1800, %)

другого свідчить, наприклад, той штрих, що серед тих, хто вважає культурною тактовну людину, яка поважає думку інших, частка нелояльності до представників ЛГБТ навіть перевищує середню за вибіркою (49,8% vs. 40,5%). Тобто норма, радше тут веде, але не виключено й бажання жити в комфортному загальному світі, у сприятливому й не агресивному оточенні, де культура гарантувала б людську спільність, указуючи, як у Зіммеля, “шлях душі до самої себе”. При цьому неодмінно залучаючи в цей розвиток і “об’єктивні образи духу” – арт і звичаї, науку й технології, технічне оснащення, релігію й право, щоб прагнути до “тієї своєрідної цінності, яку ми називаємо культурою особистості” [2, с. 83]. Знання й компетентність з цих питань, інтерес до культурного життя, мистецтва, літератури, музики також включаються в домінуючі думки про культурну людину (43,7%).

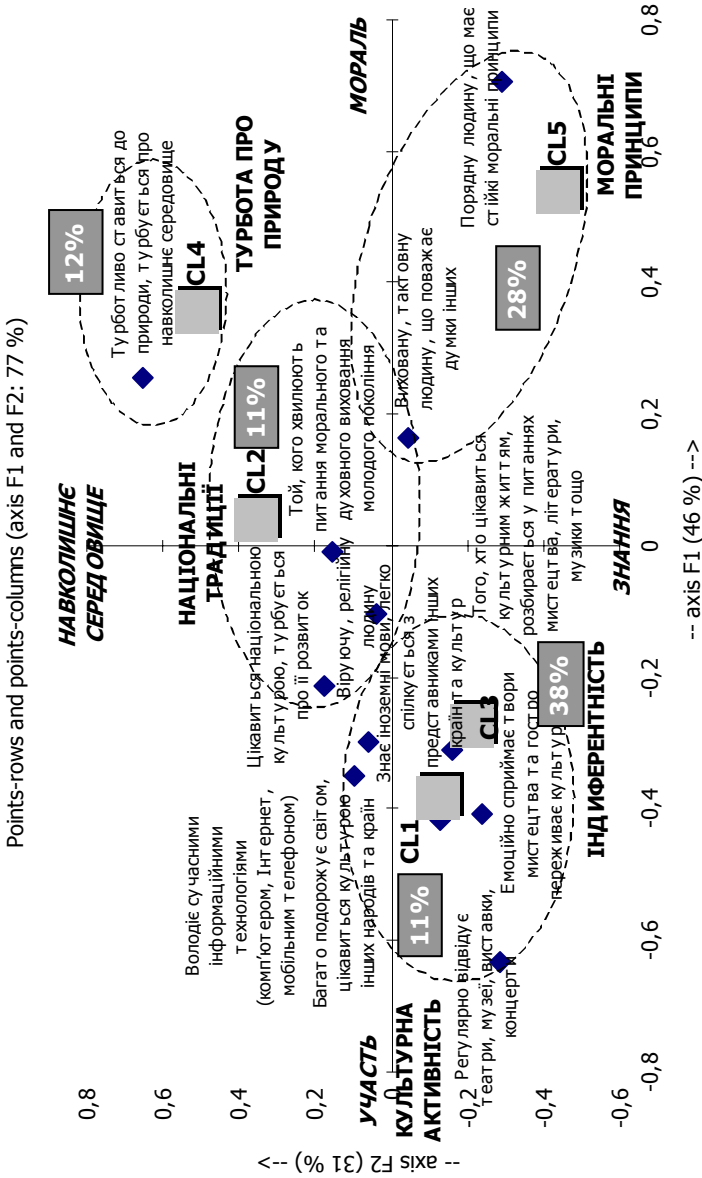
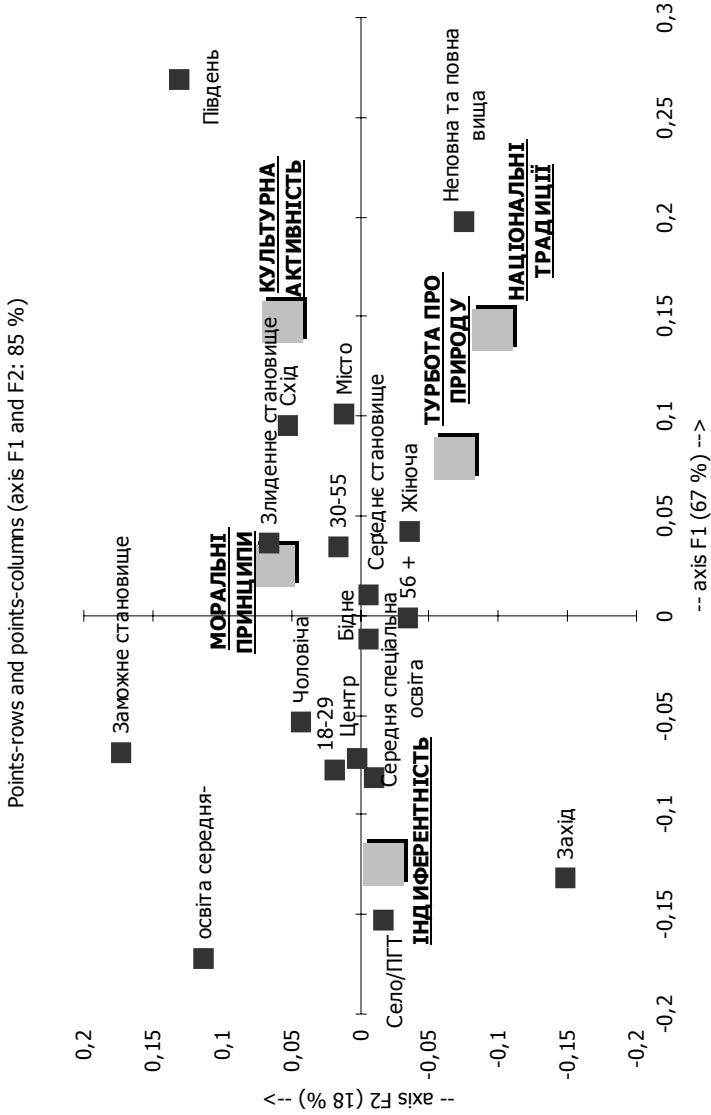

Рисунок 2. Кого, на Вашу думку, варто вважати культурною людиною?, 2017 р. (Відмітьте всі відповіді, що підходять), (N=1800, cluster analysis, correspondence analysis) *χI = 1995.244 і значуще на рівні 0,050, критичне значення χI = 60.480, за df = 44

Національна, виховна, екологічна парадигми – обов'язковий компонент культурної ідентичності для п'ятої-четвертої частини дорослого населення (22–25%, *рис. 1*). Майже також вагома регулярна активність у прилученні до культури, споживанні її продуктів (18,6%). І десята частина думок (10–13%), безсумнівно, відносять до культурного капіталу й сучасні компетентності вести глобальну комунікацію, подорожуючи й спілкуючись різними мовами, але також і особливу культурну й емоційну чутливість, як, утім, і релігійність.

Але, звичайно, уявлення щодо культурної людини сьогодні складніші й формуються, як мінімум, у кілька кластерів, найбільш обсяговий із яких – “Індиферентність” – відносно байдужі до питань культури люди (*рис. 2–3*). Їх понад третина (38%), але більше серед сільських жителів (45,2%), із середньою і нижче освітою (45,4%), серед молоді до 30 років (41,3%), жителів Західного регіону (49,5%). Жоден із них не зреагував на нормативний зразок ототожнювати “культурну” і “порядну” людину, і тільки в цьому кластері є ті, кому взагалі важко відповісти на це запитання (19,4%).

У просторі думок, що визначають культурну ідентичність, кластер “Моральні принципи” протистоїть агрегації, де її зв'язують із активністю в культурному житті, безпосередньо культурною партиципацією, хоча й суттєво уступаючи в обсязі (28% vs. 11%). Властиво, це і є основна дилема в різноманітності точок зору: припускати або робити, міркувати або брати участь. І якщо перших суттєво більше серед соціально вразливих категорій, менш освічених і менш матеріально забезпечених (32–33%), скоріше чоловіків, ніж жінок (30,2% vs. 26,8%), то вікова диференціація тут практично відсутня. Тобто думки про взаємозв'язок культури й моральності стійко відтворюються в часі й успадковуються. Дослідження ціннісних орієнтацій українських і китайських студентів, які навчаються в київських вузах, підтверджують те, що установка перших на першорядну важливість етичних компонентів культурної ідентичності не заперечується в їхньому середовищі: 81,7% визнають “вихованість і тактовність” культурної людини, 79,4% – її “порядність”. Серед китайських студентів так вважає тільки половина (56%, 52,6%). Але якщо стільки ж з них указують на значущість реальної культурної участі – відвідування театрів, музеїв, виставок (51,7%), то українська освічена молодь

Рисунк 3. Кого, на Вашу думку, варто вважати культурною людиною?, 2017 р.
(*N=1800, cluster analysis, correspondence analysis*)

не надає цьому великого значення (17,6%)¹. Загалом же, кластер “*Культурна активність*” децю виразніше представлений серед міського населення (12,3%), з неповною і повною вищою освітою (13,0%), жителів Південного регіону (20,2%). Настільки ж невеликий за обсягом і кластер екологічної спрямованості (“*Турбота про природу*”, 12%), як більша перевага освічених (14,3%) і небагатих людей (13,2%), інтелігенції, скоріше жінок (12,7%), незалежно від вікових відмінностей, маніфестуючи ліберальні інтенції. А також кластер “*Національні традиції*” (11%) з консервативним підтекстом, який також очевидніше виражений в освітньому середовищі (15,3%), у міських жителів (12,5%), жінок (12%), але на відміну від екологів, у представників середнього класу (12,2%) і старшого віку (12,3%) (рис. 2–3).

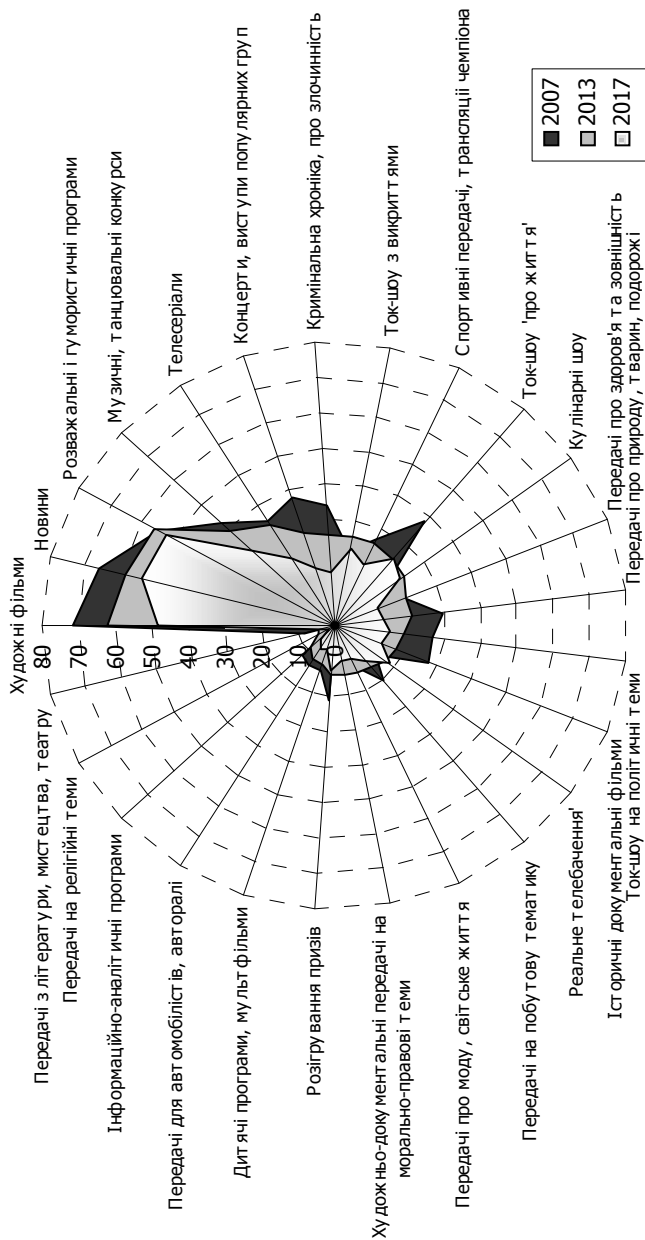
Акцентуація етичних критеріїв у визнанні людьми культурної ідентичності надає приводи для найрізніших міркувань – про культурну ригідність і непохитність стереотипів у думках, про особливості слов’янських культурних патернів або радянських зразків і ритми їх модернізації і водночас про латентне ставлення повсякденності до того, що йменується “культурою”. Вона явно на відстані від повсякденного життя, відстороненість від живої участі в ній легко прочитується у масових висловлюваннях. Але в такій дистанційності і відсилянні до морального авторитету вбачається і певний пієтет, якщо хочете, повага щодо здатності культури робити людину кращою.

Телебачення: атрактор, що потьмянів

Прилучення до культури, включення в культурну партиципацію відбувається сьогодні, головним чином, за допомогою таких потужних медіа, як телебачення і соціальні мережі. Незважаючи на розширення доступу до мереж і разуче збільшення кількості їх користувачів, присутність телебачення в житті жителів України залишається вражаючим. Однак його привабливість, захопленість телепродуктами помітно знижується (рис. 4, табл.). Не йдеться про реальні перегляди передач – їх можуть дивитися за звичкою, як гарантоване

---

¹ Дослідження проводилося у квітні-травні 2017 р. Інститутом соціології НАН України і Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова методом опитування, N= 132. Науковий керівник проекту – А. Ручка.

Рисунок 4. Які телепередачі Вам подобаються найбільше?, 2007–2017 рр.
(Відмітьте всі відповіді, що підходять), (N=1800, %)

Таблиця

**Які телепередачі Вам подобаються найбільше?,
2007–2017 рр. (Відмітьте всі відповіді, що підходять),
(N=1800, %)**

	2007	2013	2017
Художні фільми	72	62	49
Новини	67	59	55
Розважальні та гумористичні програми	55	56	53
Музичні, танцювальні конкурси	42	39	31
Телесеріали	34	33	22
Концерти, виступи популярних груп, музичні кліпи	38	27	17
Кримінальна хроніка, передачі на тему злочинності	34	26	15
Ток-шоу з викриттями	22	26	22
Спортивні передачі, трансляції матчів, чемпіонатів	27	25	19
Ток-шоу “про життя”	39	25	25
Кулінарні шоу	16	23	22
Передачі про здоров'я, догляд за зовнішністю	20	21	13
Передачі про природу, тварин, подорожі	29	21	13
Ток-шоу на політичні теми	27	19	15
Документальні фільми, історичні біографії	28	18	14
Реальне телебачення	14	17	18
Передачі на побутову тематику	21	16	13
Передачі про моду, світське життя	13	15	10
Художньо-документальні передачі на морально-правові теми	0	14	10
Розігрування призів	21	14	13
Дитячі програми, мультфільми	13	12	7
Передачі для автомобілістів, авторалі	14	11	8
Інформаційно-аналітичні програми	12	9	6
Передачі на релігійні теми	0	5	2
Передачі/цикли передач з літератури, мистецтва, театру	8	5	5
Важко відповісти	2	3	4
Реклама	1	1	1
Інше	1	1	1

проведення часу, “ і не про зміну смаків, а радше про убування емоційного й естетичного задоволення від їх споживання. За останні десять років більшість передач популярних тележанрів стали збирати значно менші аудиторії прихильників. Це стосується й лідерів привабливості, що становлять обов’язковий пакет телепереглядів, – *художніх фільмів і новин*, перевага яких зменшилася з 72% у 2007 р. до 49% в 2017-му і з 67% до 55% відповідно, причому щодо новин – зі значущим віковим розкидом. Сьогодні телевізійні новини приваблюють 33,7% молоді до 30 років, 51,6% зрілих людей і 72,8% літньої когорти старіше 56 років. Незмінним залишився інтерес, напевне, лише до *розважальних і гумористичних програм* (55% у 2007 р., 53% у 2017 р.), *ток-шоу “з викриттями”*, орієнтованими на незвідане, чудесне й містику (22% , 22%), а також *кулінарних шоу* (з 16% до 22%) і *реального телебачення* (з 14% до 18%), рейтинг яких навіть дещо зріс.

Телебачення, як відомо, ефективно експлуатує усі статеві-вікові когорти публіки, і будь-яка доросла людина, що має досвід спілкування з телебаченням, безпомилково ідентифікує телепрограми й тележанри за відповідними категоріями. Переважно “чоловічими” є спортивні передачі, кримінальна хроніка, інформаційно-аналітичні програми, привабливість яких виразно убуває, розсіюючи чоловічу аудиторію (інтерес до спортивних телепрограм загалом зменшився з 27% у 2007 р. до 19% у 2017 р., серед чоловіків становить наразі 35,7%, хоча ще у 2013 р. охоплював 44,1%). Жінкам подобаються музичні програми, телесеріали й ток-шоу, передачі про здоров’я, кулінарію, моду, і, схоже, на відміну від чоловіків, їм є із чого вибирати на українських каналах. Хоча увага до улюблених телесеріалів також у них зменшилася: з 46,1% у 2013 р. до 33,2% у 2017-му. Інформації про політику, мораль і право – новинам, політичним ток-шоу, документальним фільмам – віддають перевагу люди старшого віку, тоді як кількість молодих глядачів до 30 років становить мінімум (до 8% у випадку політичних ток-шоу, 2,7% – інформаційно-аналітичних програм).

Причин потьмініння телевізійного атрактора чимало. Звичайно ж, річ насамперед у глобальному тренді явного посушення телебачення новими інформаційними і комунікативними технологіями, зручними та мобільними, що набуває невід-

воротного характеру. Аудиторії телебачення виразно старіють, тоді як зріла публіка, й особливо молодь, дедалі більше обтяжується його передбачуваністю, навмисністю й розміреними ритмами. Проте навряд чи ця гостра очевидність віддалиться далеко на периферію соціальних і культурних просторів, статус телебачення доволі міцний і не виключає перспективи.

Локальна ситуація телемовлення в Україні також помітно змінилася в останні кілька років у зв'язку з подіями, що відбуваються в країні. З міркувань безпеки законодавчо обмежене використання пострадянської продукції й уведене квотування російської мови, що не могло не відбитися на привабливості телепродуктів, особливо в публіки старших когорт, у сприйнятті й оцінці яких чинник стійкої звички переглядати улюблені програми й улюблених акторів є одним з вирішальних.

Продуктування ж власних телепродуктів, сучасних і якісних, – на стадії освоєння. Хоча щодо мови, то для двох третин української аудиторії (62,5%) попит та пропозиція однієї із двох мов повсякденного спілкування не є якою-небудь значущою подією стосовно телебачення. Третина респондентів готові дивитися телепередачі, що їх цікавлять, “і українською, і російською рівною мірою” (33,4%) і для майже стількох же “не має значення українською чи російською” (29,1%). Сам факт високої мовної компетентності публіки в Україні брати участь у соціальній комунікації, однак, часто використовується з політичною метою, причому політичними силами з протилежними поглядами на розвиток країни. Стратегії провідних каналів, очевидно, сегментовані за політичними перевагами [3], також орієнтовані на ці завдання, працюючи на соціальну роз’єднаність і нелояльність щодо медіа.

Недовіра до соціальної комунікації

Відомо, що на зміцнення консолідуючих ефектів, що сприяють формуванню політичної нації і ослабленню соціальної напруженості, суттєво впливає висока довіра до соціальної комунікації. Однак українські медіа, які у 2017 р. були джерелом інформації для 90,2% громадян (на Донбасі – 75,9%), викликають усе ще фіксовану в останні роки зворотну реакцію на тлі падіння довіри до більшості соціальних інститутів. Показово, наприклад, що у 2017 р. лише 17,8% уважали, що трансльовані медіа офіційні дані про жертв

серед мирного населення на Донбасі “більш-менш точні” (серед жителів Донбасу так вважають лише 10,3%), тоді як більше половини опитаних оцінювали їх як явно занижені (55,3%).

Із 2013 р. рівень недовіри до українських медіа суттєво зріс у всіх регіонах і фактично продовжує утримуватися на тій же позиції [4]. Загалом, за даними 2017 р., не довіряє ЗМІ повністю або частково половина населення (50%), тоді як у 2013 р. скепсис щодо медіа був майже вдвічі нижчим (29%) (рис. 5).

Водночас не можна не помітити, що позитивні флуктуації щодо довіри до українських ЗМІ, які намітилися у 2016 р., стають більш стійкими й виразнішими, проте вони суттєво регіонально диференційовані. Ситуація на Заході найбільш сприятлива для соціальної комунікації через медіа: це єдиний регіон, де у ставленні до ЗМІ лояльність перевищує скепсис (45% vs. 35%), причому частка позитивного ставлення до українських джерел інформації навіть перевищує показники 2013 р. (рис. 5). У Центрі, на Півдні й Сході також помітно частіше стали вірити публічно поширеним даним: до 25–28% регіональних аудиторій проти 16–22% у 2015 р., хоча рівень недовіри залишається тут вражаючим (до 50%, за очевидного падіння на сході країни, рис. 5). На Донбасі, у зоні бойових дій або в безпосередній близькості до неї, де затребувані доступні й активні російські ЗМІ (майже п’ята частина – 19,3% – звертається до них за інформацією), недовіра до українських медіа особливо стабільна (62%), і ніяк не знижується порівняно з 2015 р.

Чи ледь можливо виразно вказати на причини деяких зрушень у ставленні населення до медіа. Імовірно, з підвищенням доступності до українських ЗМІ на сході недовіра до них поступово пом’якшується, але залишається в силі й утримання від когнітивного дисонансу, і набута за останні роки звичка скепсису. Звичайно ж, розширення можливостей одержувати інформацію з Інтернету, критичного пошуку додаткових джерел інформації, що характерно насамперед для молодих і зрілих аудиторій, які прагнуть бути в курсі подій і адекватно оцінювати те, що відбувається, дає підстави поблажливо оцінювати роботу українських медіа й не дуже на них розраховувати. Загалом, сприйняття українських медіа переважно як політичного та ідеологічного мовця, як

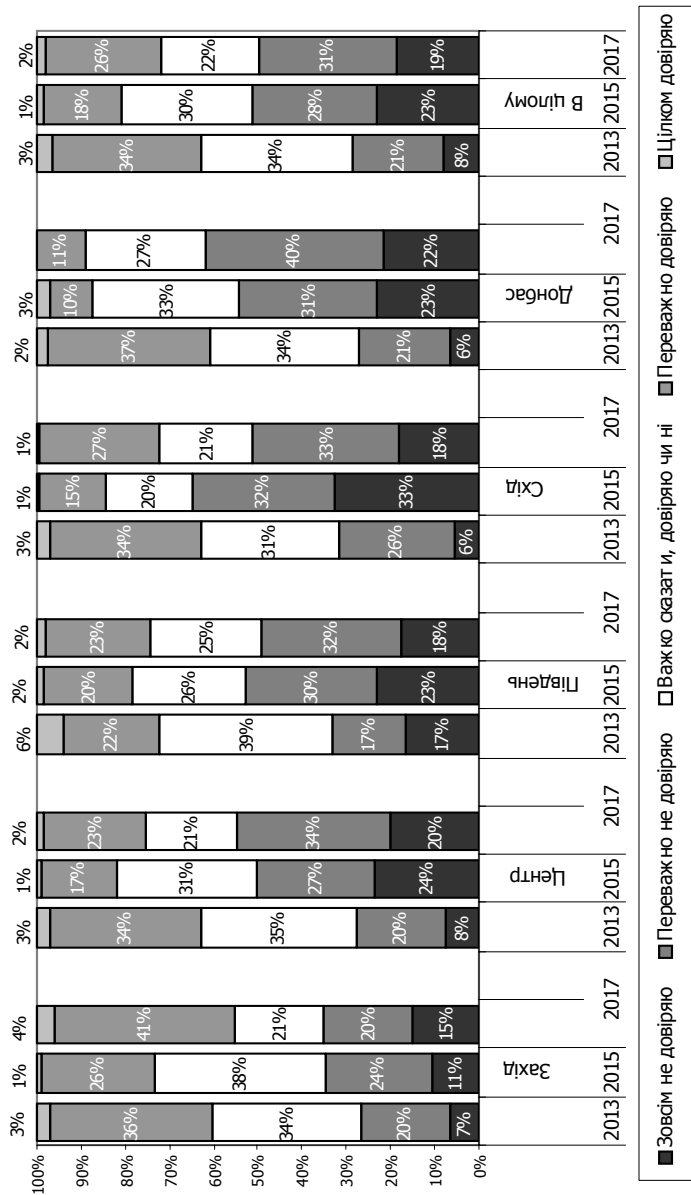

Рисунок 5. Рівень довіри до медіа, 2013–2017 рр. (N=1800, %)

публічне висловлювання влади або тих, хто до неї непереможно прагне, притлумлюють очікування від них неупередженої та достовірної інформації, перешкоджаючи інтегруючим тенденціям у суспільстві.

Наведені епізоди культурного життя, проте, дають і уявлення про загальну картину культурного становища в Україні, де повсякденність, стурбована матеріальними проблемами, соціальною неврівноваженістю та напруженістю, перебуває на дистанції від того, що йменується “культурою”. Медіатизація, через яку вона втілюється сьогодні, знижує привабливість найбільш потужного її провідника – телебачення, на тлі появи численних мережевих і мобільних альтернатив. Медіа-скепсис, що підтримується політичними намірами, залишається характерною рисою культурної ситуації.

Література

1. *Krøner S., Bredekamp H.* Culture, Technology, Cultural Techniques Moving Beyond Text // *Theory, Culture & Society*. 2013. № 30. P. 20–29.
2. *Зиммель Г.* Понятие и трагедия культуры // Зиммель Г. Избранные работы. Киев: Ника-Центр, 2006. С. 80–104.
3. *Моніторинг* політичних новин. Основні результати. Травень 2017. Київ: Академія української преси, 2016. URL : aur.com.ua
4. *Костенко Н.* Недовіра до медіа: структурні та культурні пороги припустимого // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2016. Вип. 3 (17). С. 229–243.

**ВКЛЮЧЕННЯ В КУЛЬТУРУ:
БАЖАННЯ, ОЧІКУВАННЯ, МОЖЛИВОСТІ**

У статті розглядаються питання щодо ситуації, яка складається в культурному просторі України. Йдеться про сучасні форми включення в культуру. Аналізуються потреби, очікування споживачів в їхньому зверненні до культури. Розглядаються практики, які отримали поширення у всіх регіонах України. Зокрема, звертається увага на численні фестивалі різної спрямованості, серед яких значне місце займають фестивалі різних видів мистецтва.

Ключові слова: включення в культуру, доручення до мистецтва, активне споживання, пасивне споживання, сучасне мистецтво.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с ситуацией, которая складывается в культурном пространстве Украины. Речь идет о современных формах включения в культуру. Анализируются потребности, ожидания потребителей в их обращении к культуре. Рассматриваются практики, которые получили большое распространение во всех регионах Украины. В частности обращается внимание на многочисленные фестивали различной направленности, среди которых значительное место занимают фестивали различных видов искусства.

Ключевые слова: включение в культуру, приобщение к культуре, активное потребление, пассивное потребление, современное искусство.

The paper focuses on the current situation within the cultural space of Ukraine as a whole and contemporary forms of cultural involvement. The author analyses the needs and expectations of cultural consumers, as well as cultural practices which have gained popularity in all regions of Ukraine. Special attention is drawn to numerous festivals of various aims, themes and genres, among which arts festivals occupy a significant place.

Keywords: cultural involvement, cultural induction, active consumption, passive consumption, contemporary art.

Художня культура – складова способу життя сучасної людини. Присутність художнього продукту в повсякденному житті настільки звична справа, що часто мистецький твір

постає як фон і залишається на периферії уваги. У будь-якому разі про подієвість, переживання від самого факту зустрічі з мистецтвом в буденності йдеться далеко не завжди. Причини такого стану відомі і багато разів проаналізовані. Розвиток новітніх технологій сприяє подальшому проникненню мистецтва в життя, в усі його сфери.

Але, зазначаючи наявність експансії з боку засобів відтворення, тиражування, масштабів поширення художнього масиву в ЗМІ, треба враховувати, що реципієнт при цьому все ж не завжди постає як тільки об'єкт зовнішнього впливу. Тобто художнє цунамі не поглинає його як пасивного об'єкта, що трапився на шляху могутніх хвиль. Тож йдеться про споживача, який сам вибудовує свої стосунки з мистецтвом. Інша справа, що характер цих стосунків визначається рівнем усвідомлення мистецтва як самоцінної та самодостатньої сфери діяльності. Саме це визначає поділ споживача на пасивного та активного.

Пасивний споживач – це такий рівень стосунків з мистецтвом, де бажання спілкування з ним визначається більшою мірою позахудожніми потребами. Тобто реципієнт, спілкуючись з твором, не переймається ані його автором, ані історією створення, ані належністю до певного стилю чи спрямування, ані художніми досягненнями. Тобто такий зустрічі не передують очікування стосовно зустрічі саме з мистецьким витвором. У даному разі важливим постає сам факт сприйняття твору та його спроможністю бути цікавим і принести задоволення.

Активний споживач – тобто такий, що усвідомлює своє бажання долучатися до художньої творчості, керується певними очікуваннями перед зустріччю з мистецтвом, оцінює можливості реалізації бажань і виправданість своїх сподівань. Тож маємо різні за якістю рівні спілкування.

Однак треба також сказати ще про один рівень долучення до художнього масиву, який не визначається позицією реципієнта. Йдеться про фонове доручення, відбувається поза бажанням і очікуванням реципієнта. Про очікування тут взагалі не йдеться, тому що технічні можливості реалізують спілкування з мистецтвом часто поза бажанням реципієнта. Зрозуміло, що таке долучення може сприйматися по-різному, адже люди мають різні преференції щодо жанрів, стилів і

художніх напрямів. Тож, наприклад, далеко не всі музичні звуки та ритми, що їх вимушена слухати особа, наприклад, у транспорті, у різних закладах тощо сприймаються позитивно. Деякі композиції можуть вносити емоційний дискомфорт, порушувати психологічну рівновагу. Не всім приносять задоволення полотна сучасного мистецтва, які прикрашають стіни різних закладів, фірм. Людину може дратувати незрозуміле нагромадження кольорів та ліній, які, на її думку, нічого не виражають. Але в підсумку таке вимушене фонове долучення реципієнт виносить за межі спілкування з мистецтвом, адже в даному випадку немає бажання, очікувань, які передують естетичному задоволенню, позитивному емоційному насиченню, психологічній розрядці.

Якщо йдеться про пасивного споживача, то маємо справу з людиною, яка усвідомлює факт свого спілкування з мистецтвом. Але водночас з боку такого споживача не докладається якихось зусиль щодо вибору або ж пошуку бажаного твору, або ж, скажімо, фізичних рухів назустріч мистецтву, тобто відвідання закладів культури. Але навіть якщо пасивний споживач не надто переймається пошуком бажаних творів, все ж таки можливість вибору він сьогодні має завдяки технічному прогресу. Десятки і сотні телеканалів, інтернет надають таку можливість.

Отже, у даному випадку у споживача є можливість, хай і не безмежна, але достатня для здійснення бажань у задоволенні своїх потреб спілкування з мистецтвом. Хоча навіть за наявності значної кількості каналів, очікування споживача не завжди виправдовуються. Часто можна почути – каналів багато, а дивитись нічого. Але тут вже йдеться про проблему вибору. Телеглядач сьогодні дещо балуваний і хоче, щоб його бажання емоційного насичення задовольнялись, що не завжди спроможний зробити з різних причин пропонований йому продукт. Крім того, споживач прагне новацій, що надають простір свіжим переживанням. Але, звісно, таке відбувається не кожний день. Зрозуміло, що пасивний споживач у своїх очікуваннях щодо мистецтва більшою мірою спрямований на розвагу, тому його бажання не завжди задовольняються. До цього треба додати, що можливості самого реципієнта придбати бажаний пакет телеканалів у провайдера можуть бути обмежені. Тому значній частині телеаудиторії дово-

диться задовольнятися пакетом “економкласу”. Зрозуміло, що пасивний споживач – це переважно телеглядач.

Тим не менш пасивний споживач – лідер серед аудиторії. Дані моніторингу “Українське суспільство” з року в рік засвідчують, що кількість телеглядачів, які долучаються до художньої культури, по-перше, найбільша, по-друге, займає третє місце серед телеаудиторії, поступаючись тільки новинам, і розважальним передачам. У даному випадку художню культуру представляє кінематограф. Саме художнім фільмам віддають перевагу 48,6% телеаудиторії. Ще 22,3% полюблюють телесеріали [1].

Сьогодні пристрасті навколо серіалів значною мірою вщухли. Поменшало негативу в оцінках щодо любителів серіалів. Тут намітилась нова тенденція – якщо телесеріали як і раніше полюблюють домогосподарки, люди середнього і старшого віку, то молодь, користувачі Інтернету, також “підсилює” на серіали. Їх активно “скачують”, діляться враженнями зі знайомими і друзями і про цікаві серіали, і інформацією, звідки їх можна отримати. Тут ми маємо і бажання долучатись до нових або навіть модних трендів у культурі, і в цьому ніхто не вбачає негативу і бездуховного споживання. Присутні також очікування – приємно провести час і поділитися враженнями з друзями. Тобто йдеться про можливість, яку надає сьогодні користувачам світова мережа.

Якщо ми вважаємо телеглядача пасивним споживачем, хоча і тут це доволі умовна характеристика, то як ставитися до людини, яка виходить за межі домівки і прямує назустріч спілкуванню з мистецтвом. У блоці запитань стосовно того, кого можна вважати культурною людиною, майже 44% респондентів погоджується з тим, що культурною людиною можна вважати того, “хто цікавиться культурним життям, розбирається у питаннях мистецтва, музики тощо”. Тобто, на думку реципієнтів, культурна людина повинна мати достатній рівень компетентності з питань мистецтва і культурного життя загалом.

Зазначимо, що вимога розбиратися в питаннях мистецтва, з якою погоджується значна частина респондентів, зовсім не означає, що стільки ж респондентів таки розуміється в мистецтві, в окремих його видах та жанрах, а також стилях, напрямках та течіях тощо. Звісно, що така обізнаність більшою

мірою притаманна фахівцям та певній групі аудиторії, що прагне знати якомога більше аспектів, пов'язаних з тим чи іншим твором – історію його створення, про його автора, виконавців тощо. Навряд чи такий рівень компетенції притаманний 44% української аудиторії. Та сам факт, що стільки реципієнтів погоджується з тим, що він бажаний для претендентів на звання культурної людини – позитивний момент.

Але, які можливості пропонуються сьогодні споживачу, який вийшов з дому, з бажанням прилучитись до культури, взяти участь в тих чи інших заходах. Одразу зазначимо, що переважною мірою мета такого долучення – це прагнення розважитись, провести час цікаво і з користю. Цікаво, тому що споживач очікує, що побачить, почує щось нове, або ж таке, що йому подобається, з користю, бо хоче відчутти себе частиною культурного життя, поповнити свій духовний багаж.

Прагнення людини розважитись цілком логічне у вихідні, під час свят. Якщо подивитись на нинішні пропозиції, то вибір доволі розмаїтий. Реклама на телебаченні, афіші в містах, анонси в інтернеті зазвичай пропонують нові фільми, низку концертів, фестивалів на всі смаки. Щодо кінематографу, який довгі десятиліття посідав перше місце серед інших видів, за кількістю аудиторії, за останні роки пережив лихі часи. У процентному вигляді найбільш депресивні відсотки були зафіксовані у 2000 р., коли кінотеатри відвідали лише 1,4% громадян. На цьому тлі 13% респондентів, які відвідали кіносеанси у 2017 р., дають підстави очікувати кращих часів для цього наймасовішого в недалекому минулому виду мистецтва.

Значне місце у проведенні дозвілля у вихідні та святкові дні посідають нині фестивалі. Їхнє тематичне розмаїття вражає – фестивалі сиру, пива, вуличної їжі, дерунів і т. д., зрозуміло, що йдеться про фестивалі кулінарної спрямованості. Крім того, проводяться десятки і навіть сотні фестивалів іншої спрямованості – наприклад, фестивалі саморозвитку та творчості або ж квітів, кущів та дерев, ландшафту тощо. Але все ж найбільше творчих фестивалів. Кожний вид мистецтва має розгалужену фестивальну сітку. Тільки музичних фестивалів налічується десятки. Причому кожний напрям має свій окремий фестиваль. Маємо фестивалі рок-музики, джазу, етнічної музики, академічної, електронної музики, перелік можна продовжити. Свої фестивалі має

кінематограф, кілька українських кінофестивалів мають статус міжнародних. Маємо фестивалі театральні, хореографічні тощо.

Особливо треба наголосити на географії фестивальних заходів. Ми бачимо, що вони проводяться не тільки в містах мільйонниках, або ж обласних центрах, до них долучилися в усіх куточках України, незалежно від кількості населення тієї чи іншої локації. Тож можна казати, що фестивалі значно розширюють можливості для бажаючих долучитись до культури в усьому діапазоні її проявів. Тому, мабуть, лише 17% респондентів відзначили, що в їхньому населеному пункті мало відбувається культурних заходів.

Інша справа з ціною питання, адже 32% не мають можливості долучитись до цих заходів, бо надто дорого коштують квитки. Ці питання стосуються взагалі долучення до культурних закладів, не тільки до фестивалів. Дійсно, якщо подивитись на афішу фестивалів, то на певні з них квитки можуть коштувати від 300 грн і вище. Звісно, що не кожний бажаючий може сьогодні дозволити такі витрати, не кажучи вже про те, що це може бути сімейний відпочинок.

Але не на всі фестивалі треба купувати квитки. Зазвичай вони потрібні, коли йдеться про фестивалі творчі – тематичні музичні, де виступають музиканти, які несуть певні витрати на транспорт, на апаратуру, витрачають кошти на житло, їжу і таке інше. Організатори несуть витрати на оренду, на освітлення, на упорядкування території та багато інших витрат. Крім того, такі фестивалі мають комерційний характер, і організатори, і виконавці ще мають отримати гроші за роботу, тобто заробити на життя. Такими ж організаційно витратними є фестивалі театральні, танцювальні тощо.

Але є значна частина таких заходів, які анонсують безкоштовний вхід. Це такий собі симбіоз фестивалів з ярмарками. Сюди входять фестивалі сільськогосподарської, промислової спрямованості та інші, де відвідувач поряд з позитивними враженнями, може придбати необхідні продукти, різні корисні для себе товари. Такі заходи зазвичай супроводжуються розважальними акціями – виступають актори, музиканти, співають гурти, з дітьми працюють аніматори. Тобто усілякими можливими заходами організатори хочуть створити атмосферу свята, позитивно налаштувати відвідувачів.

Чи можна такі фестивалі, з ярмарковим присмаком, де домінує торгівля, вважати включенням у культуру? Якщо йдеться про художню культуру, то, мабуть, меншою мірою. Але якщо говорити про культуру як таку, то треба визнати, що такі заходи – це якраз той простір культури, де наш співвітчизник відчуває себе дуже комфортно. Адже ці фестивалі-ярмарки організовуються саме для вітчизняних виробників, які презентують свою продукцію споживачеві. У сучасних умовах, коли полиці магазинів заставлені виробами іноземного виробництва, ці ярмарки сприяють більш активному виходу до споживача вітчизняного виробника. Тож усе, що пропонується там – дуже знайоме відвідувачам. Вони відчувають себе частиною близького з дитинства світу, світу культури.

Відвідувачі фестивалів можуть відрізнятись за віком, за художніми перевагами. Тобто бажання і очікування відвідувачів фестивалів можуть не збігатися. Особливо це стосується виїзних фестивалів, з певною тематикою. Йдеться про заходи, які проводяться зазвичай у мальовничих місцях. Вони збирають поціновувачів таких напрямів, як рок-музика, електронна музика, джаз тощо. Такий фестиваль триває кілька днів і не прив'язаний до вихідних або ж святкових днів. Запрошуються гурти як з України, так і зарубіжні. Серед них можуть бути відомі у світі виконавці.

З усієї країни збираються учасники фестивалю, а в даному разі відвідувачів можна вважати учасниками за їхнім ставленням до події. Реакцією на виступи, фактичною співучастью в усіх складових фестивального життя, активним спілкуванням між собою і з виконавцями вони створюють творчу атмосферу, без якої б не могло відбутися відчуття свята. Зрозуміло, що переважну більшість цих учасників становить молодь. Власне такі фестивалі і розглядають як велику молодіжну “тусовку”. Але такі заходи іноді мають і інший бік. Він зазвичай широко не обговорюється, тим не менш ця сторона подекуди виходить із затінку. Річ у тому, що такі фестивалі приваблюють не тільки справжніх знавців. Туди може приїхати кожний бажаючий, який може заплатити за перебування, також як і зробити інші внески. Таким чином, поряд із задоволенням потреби спілкування з мистецтвом, реалізуються й інші бажання, таке, наприклад, як “відірватися по повній”.

Оглядач, який спостерігав за подіями на багатьох фестивалях, пише: “Що таке типовий рок-фестиваль, до якого всі звикли? Це тисячі представників різноманітних субкультур, кожний елемент одягу яких має свій сенс та ідеологію. Це багато міцного алкоголю та жирної їжі. Це вільний обіг наркотиків. Це скажені бійки та каліцтва, іноді навіть убивства. Це купи пластикового сміття, яке ніхто не прибирає, тому до ранку воно перетворюється на справжні гори. Це танці у пилюці, яку поливають із пожежної машини. Це відчуття порожнечі на ранок, немов після стихійного лиха” [2].

Будемо сподіватись, що такі “розваги” з часом будуть подолані, хоча ніхто не може гарантувати, що бажання, хоча б на якийсь час забути про будь-які заборони і обмеження в поведінці, у молоді колись зникне само по собі.

Але при цьому не можна не зазначити, що відвідувачі таких заходів і є, за певними винятками, тими самими активними споживачами художнього продукту, які обирають бажаний спосіб долучення до культури, керуються певними очікуваннями і мають можливості для реалізації своїх бажань.

Якщо далі говорити про активних споживачів, які долучаються до культури поза бажанням розважитись, треба говорити про тих, хто прагне зустрічі саме з тим чи іншим твором, і очікування яких базуються на уявленнях про можливості мистецтва задовольнити естетичні потреби. Крім того, такий споживач прагне отримати інформацію, знань, щодо процесів, які відбуваються в мистецтві – які твори сьогодні викликали резонанс у суспільстві, які події визначають головні тренди мистецького життя, на яких митців треба звернути увагу, які виконавці мають широке визнання.

Отже, про які тенденції можна говорити стосовно включення в культуру населення України. По-перше, маємо зазначити, що зберігаються усталені форми включення і спілкування з художніми творами. Це, зокрема, відбувається завдяки культурним закладам, які працюють за підтримки держави – театри, музеї, бібліотеки, виставкові центри тощо, і такими, що існують на недержавні кошти, які часто називають авторськими, бо їх очолює відомий митець, засновник творчої школи. Їх можна також розглядати як об’єкт комерційної діяльності. Як це не дивно може комусь видатись стосовно творчих закладів. Сьогодні це кінотеатри, театри, галереї, концертні майданчики тощо.

Таким чином, під егідою держави відтворюються традиційні, існуючі тривалий час форми долучення до мистецтва, звичні для населення способи включення в культуру. Заклади, які перебувають у власності, також практикують звичні форми долучення до мистецтва, але в них більшою мірою представлені нові течії, новітні художні практики. Багато з них взагалі спрямовані на роботу у сфері сучасного мистецтва.

У цьому контексті знову згадаємо про фестивальні форми долучення до мистецтва. Звісно, це давно відомі практики. У світі достатньо визнаних фестивалів, які сприймаються як головні події року для тих чи інших видів мистецтва. Ряд фестивалів, які проводяться в Україні, також мають статус міжнародних. Проте вони займають незначну частку від усього розмаїття фестивалів, які проводяться на вітчизняних просторах. Тож кожний охочий може вибрати, наприклад, музичне свято за своїми уподобаннями. Тобто пропозицій удосталь, тому пересічному українцю залишається лише мати можливість задовольнити свої естетичні запити. Йдеться передусім про матеріальні можливості. Як уже зазначалось, не в усіх бажаючих є можливість сплатити навіть за вхід на фестивальний майданчик.

Отже, маємо ситуацію, коли перед громадянами України розгортається доволі широкий простір для включення в художню культуру. Є можливість вибрати твори різних видів і жанрів за своїми уподобаннями, можна також долучитись до розмаїття течій і напрямів у мистецтві. Однак така можливість може бути сприйнята як благо не всіма споживачами. Особливо це стосується сучасного мистецтва. Адже відомо, які неоднозначні думки виникають навколо цього художнього явища – від цілковитої апологетики до звинувачень у шарлатанстві. Тож пересічному глядачу важко визначитись у чеснотах цього напрямку. Тим більше, що і фахівці вважають, що для цього треба хоча б мати певні уявлення про історію мистецтва, знати художній контекст, у якому створювався той чи інший новаторський твір і таке інше. У будь-якому разі можна сподіватись на розширення зацікавленої в розумінні нових течій аудиторії.

Позитивним чинником є й те, що такі заходи, як фестивалі, виставки, різноманітні художні практики сьогодні не обмежуються столицею і великими містами. Зусиллями

активістів, професійних кураторів, культурних менеджерів значно розширюється географія культурних подій. Вони досягають практично всіх куточків України. Але реаліями є й те, що економічний стан у державі відбивається і на спроможності громадян долучитися до бажаного культурного продукту. Звісно, долати ці негаразди певною мірою допомагає телебачення, інтернет. Тим більше, що вже майже половина населення користується ним. Тож маємо надію, що із зростанням добробуту українців, з'являться всі можливості, щоб їхні очікування справдились, а бажання долучитись до культури були задоволені повною мірою.

Література

1. Дане дослідження ґрунтується на результатах Омнібусу Інституту соціології НАН України, проведеного в 2017 р.
2. *Шинкаренко Олег*. Фестиваль без субкультур: як відбувався Woodstock Ukraine. URL: <http://life.pravda.com.ua/culture/2017/08/14/225863/>

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА НЕФОРМАЛЬНА ОНЛАЙН КОМУНІКАЦІЯ: ФОРМИ ПРОЯВУ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА АКТИВНОСТІ

Стаття присвячена аналізу особливостей поширеності неформальної онлайн комунікації соціально-політичного спрямування в сучасному українському суспільстві. Розглядаються форми прояву такої онлайн активності та особливості суб'єкта, який здійснює неформальну соціально-політичну онлайн комунікацію. Окреслюються соціально-демографічні характеристики групи.

Ключові слова: Інтернет, онлайн активність, соціально-політична комунікація, неформальна комунікація, соціальна напруженість.

Статья посвящена анализу особенностей распространённости неформальной онлайн коммуникации социально-политического направления в современном украинском обществе. Рассматриваются формы проявления такой онлайн активности и особенности субъекта, осуществляющего неформальную социальную-политическую онлайн коммуникацию. Анализируются социально-демографические характеристики группы.

Ключевые слова: Интернет, онлайн активность, социально-политическая коммуникация, неформальная коммуникация, социальная напряжённость.

The paper focuses on the specifics of informal online communication regarding sociopolitical issues in today's Ukrainian society. Forms of manifesting this kind of online activity and features of the subject performing informal sociopolitical online communication have been considered. Socio-demographic characteristics of the Internet audience have been analysed.

Keywords: Internet, online activity, sociopolitical communication, informal communication, social tension.

Сьогодні Інтернет є складовою сучасного політичного, економічного, громадянського, культурного буття. Аудиторія всесвітньої мережі неухильно зростає, доступ до Інтернету для користувачів стає насущною потребою сучасного життя та виводить суспільство на якісно новий рівень функціонування та розвитку. Інтернет дає змогу сучасному громадянину ак-

тивно спілкуватися, отримувати інформацію, висловлювати свої думки та наміри, шукати однодумців, об'єднуватись для реалізації своїх планів і захисту своїх інтересів, ініціювати певні соціальні та громадянські ініціативи, здійснювати формальну та неформальну взаємодію з органами державної влади та недержавними, міжнародними, громадськими організаціями, реалізувати громадянські функції соціального контролю тощо.

Результати наших багаторічних досліджень динаміки та особливостей інтернет-практик українських користувачів засвідчують, що українці постійно нарощують та урізноманітнюють свою інтернет-активність. За результатами моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2017 р. 69,2% українців зазначають, що користуються Інтернетом. Активно користуються Інтернетом як молодь (96%), так і особи середнього віку (80,3%). Зростає і група літніх українців (35,4%), що долучаються до переваг всесвітньої мережі. Наше дослідження фіксує впевнене зростання кількості користувачів мережі і в маленьких містах, і у сільській місцевості. У 2016 р. переважна більшість українських користувачів (67%) зазначали, що користуються Інтернетом декілька разів на день, 26% – декілька разів на тиждень.

Наші попередні дослідження засвідчують, що інтернет-активність українців має певну специфіку залежно від соціально-економічних, соціально-політичних подій як у країні, так і в світі загалом. Користувачі активно реагують онлайн на будь-які актуальні економічні, політичні, соціальні виклики. Так, дослідження інтернет-практик українців в умовах суспільної соціально-політичної деструкції засвідчують суттєві зміни якості інтернет-активності користувачів. Значно збільшується емоційно забарвлена неформальна онлайн комунікація, обговорення політично-громадянської проблематики на сайтах та в соціальних мережах [1]. Причому слід зазначити, що занадто емоційна реакція користувачів мережі на соціально-політичну інформацію, яку вони отримують, спілкуючись у соціальних мережах, реагуючи на популярні пости лідерів думок та на коментарі інших користувачів, може сприяти нарощуванню агресивності, зменшенню толерантності, бажання співчувати та критично сприймати інформацію. Деструктивні емоційні реакції можуть сприяти зростанню соціальної напруженості в спільноті, дестабілізації ситуації

в країні. Метою статті став аналіз особливостей поширення неформальної онлайн комунікації соціально-політичного спрямування в сучасному українському суспільстві та спроба окреслити деякі особливості та соціально-демографічні характеристики суб'єкта інтернет-активності, який здійснює неформальну соціально-політичну онлайн комунікацію.

Сучасні дослідження розглядають чинники і прояви неформальної емоційно-комунікаційної активності та спілкування, у тому числі з урахуванням проявів “hate speech”. Досліджуються суб'єкти та об'єкти такої неформальної комунікації в різних галузях, сферах – релігійній, расовій, статевій, поселенській, регіональній тощо. Проте слід зазначити, що всі ці дослідження стосуються переважно онлайн проявів [див. 2–5]. Або розглядають онлайн комунікацію за суто соціально-лінгвістичними ознаками [див. 6–8].

Зауважимо, що термін “hate speech” перекладається з англійської як “мова ворожнечі”, “мова ненависті” і активно використовується останнім часом у соціально-лінгвістичному дискурсі. Вона окреслює словесні вирази, які передбачають негативну, образливу оцінку певного соціального суб'єкта та спрямовані на збудження ненависті або ворожнечі, приниження особи або групи осіб за ознаками статі, раси, національності, мови, регіонального походження, ставлення до релігії, належності до певної соціальної групи і т. д. Така неформальна комунікація здійснюється публічно, з використанням ЗМІ, ІКТ та дуже поширена в сучасному соціально-політичному онлайн дискурсі. “Hatespeech” широко використовується в онлайн спілкуванні в соціальних мережах, у коментарях до онлайн публікацій тощо. Інтернет-мережа сьогодні стає одним з найбільших публічних дискусійних майданчиків створення, поширення та використання “hatespeech” висловів і постів, що мають ознаки “мова ворожнечі”. Причому часто дописувач Інтернет-мережі навіть не помічає, що стає ретранслятором “hatespeech”. І специфіка соціальних мереж полягає в тому, що сьогодні це публічний дискусійний майданчик, де відбувається публічне спілкування та обмін думками представників різних вікових, освітніх, поселенських, регіональних груп, які можуть мати та обстоювати різні думки та інтереси. Така публічна онлайн дискусія може охоплювати величезну кількість людей, є дуже емоційною та може

впливати на радикалізацію думок, зростання агресії та зневаги до певних соціальних груп або окремих суб'єктів, посилюючи соціальне напруження, дестабілізуючи суспільство загалом.

Для аналізу поширеності неформальної онлайн комунікації соціально-політичного спрямування в сучасному українському суспільстві ми розглянули особливості громадянсько-політичної активності українців в Інтернет-мережі (табл.).

Таблиця

**Розподіл відповідей на запитання
“Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?”, 2017 р. (%)**

Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	39,3
Відстежую новини суспільно-політичного життя	41,5
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	13,7
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	3,6
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	1,5
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	4,5
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	7,1
Обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	5,3
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	7,2
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	2,3
Отримую електронні державні послуги (е-реєстрація, е-довідка, е-черга тощо)	4,9
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (е-петиції, е-звернення, е-скарги тощо)	5,6
Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (е-запити)	1,9
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (е-декларації, е-звіти)	4,0
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проектів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (е-бюджет, е-тендери, е-закупівлі система ProZorro)	2,3
Інше	2,6
Нічого з переліченого не роблю	33,3

Наші попередні дослідження виявили основну загальну тенденцію зростання в суспільстві потреби в отриманні різноманітної політичної новинної інформації онлайн та збільшення політично забарвленої неформальної комунікації, обговорення політично-громадянської проблематики в мережі. Відбулась вагома політизація активності українських громадян в інформаційно-комунікаційному просторі Уанету. І такий специфічний процес політичного забарвлення інтернет-активності, безсумнівно, впливає на інтеграційний потенціал суспільства, на настрої, емоційний стан та дієвий потенціал громадян [1].

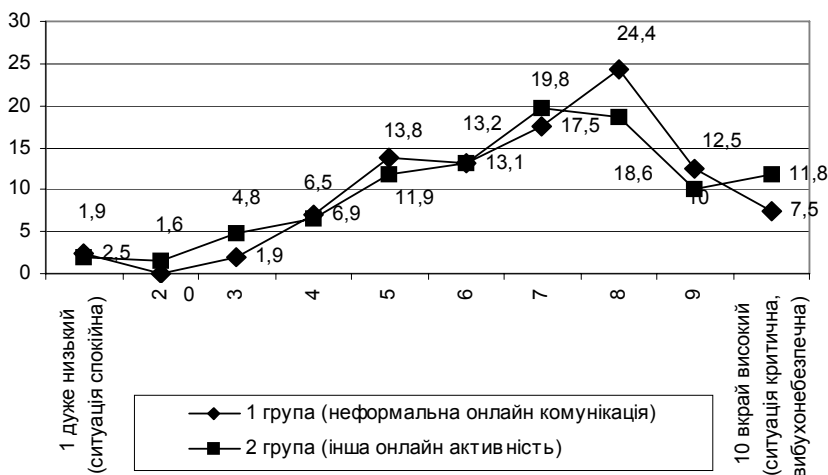
Дослідження динаміки політико-громадянської активності засвідчує, що дедалі більше громадян України обирають Інтернет як ефективний засіб реалізації таких запитів. Мережа сьогодні є простором соціально-політичної громадянської активності українців, простором, у якому вони реалізують свої політичні, громадські та соціальні запити. Розглядаючи особливості соціально-громадянської та соціально-політичної активності українців в Інтернеті, слід зазначити, що у 2017 р., як і в попередні роки дослідження громадянсько-політичної онлайн активності, у мережі домінує інформаційно-пізнавальна активність українців.

Проте у даній статті ми спинимось не на загальних особливостях даної онлайн активності, а на її емоційно-комунікаційній складовій. Наші попередні дослідження дали змогу виділити ряд змістовних блоків онлайн активності користувачів [9]. *Емоційно-комунікаційний* блок соціально-політичної онлайн комунікації ввібрав такі позиції: висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо; залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань; обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя. На нашу думку, така соціально-політична неформальна онлайн комунікація (активність) демонструє небайдуже ставлення людини до проблематики обговорення, емоційну значущість для неї питань обговорення, бажання виплеснути накопичені емоції (образи та переживання), а також знайти емоційну підтримку, однодумців та прихильників з певних питань політико-громадянського спрямування.

Як засвідчують наші дослідження, сьогодні українці використовують Інтернет переважно задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації, відстеження суспільно-політичних новин. Тобто українці сьогодні переважно обирають ще доволі пасивний рівень використання мережі задля задоволення соціально-громадських потреб. Водночас існує певна група українців, які зазначають, що активно використовують мережу задля висловлення своїх думок та пропозицій з різноманітних питань суспільно-політичної проблематики, контактування з владними та громадянськими структурами, а також зазначають, що підтримують конкретні соціальні заходи, які ініціюються користувачами в мережі тощо. Дослідження засвідчує, що близько 12,7% українських користувачів здійснюють соціально-політичну неформальну онлайн комунікацію (емоційно-комунікаційний блок активності).

Для аналізу особливостей суб'єкта неформальної соціально-політичної онлайн комунікації ми виділили дві групи українських користувачів Інтернету:

1 група (неформальна онлайн комунікація) – інтернет-користувачі, які здійснюють неформальну соціально-політичну онлайн комунікацію;

Рисунок 1. Розподіл відповідей на запитання “Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?”, 2017 р. (%)

2 група (інша онлайн активність) – інтернет-користувачі, які не зазначали форми неформальної онлайн комунікації як прояви своєї онлайн активності.

Результати дослідження засвідчують, що не існує певних суттєвих розбіжностей між виділеними групами при оцінці рівня напруженості в українському суспільстві сьогодні. Більше того, користувачі Інтернету, які вказали, що не здійснюють неформальну соціально-політичну онлайн комунікацію, зазначають, що рівень напруженості в країні вкрай високий (ситуація критична, вибухонебезпечна) частіше, ніж ті респонденти, які зазначали, що є суб'єктом неформальної соціально-політичної комунікації онлайн (11,8% проти 7,5%) (рис. 1).

На думку респондентів обох виділених груп, найточніше описують психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні такі настрої, почуття, переживання, як: тривога, бажання змін, розчарування, незахищеність, напруженість.

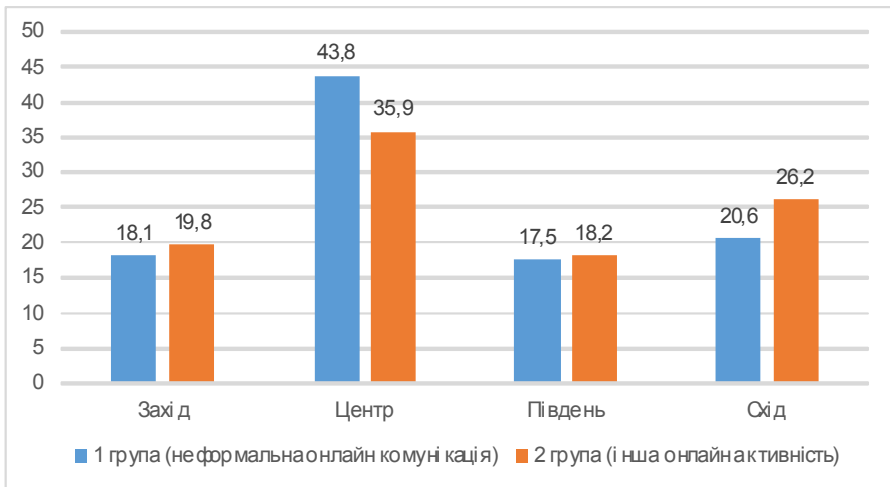
Серед чинників, які, на думку українців, найбільшою мірою впливають на зростання напруженості в суспільстві останнім часом, респонденти обох груп виділяють: бойові дії на сході України; зростання безробіття; збідніння населення внаслідок зростання цін, підвищення тарифів; корупція, хабарництво; безкарність, свавілля чиновників. Проте представники 1-ї групи частіше за інших виділяють такі чинники зростання напруженості в суспільстві, як “корупція, хабарництво” (51,9% проти 44,4%) та “інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернет” (11,9% проти 7,7%). Крім того, результати дослідження засвідчують, що представники 1-ї групи частіше виділяють неекономічні чинники, як чинники зростання напруженості в суспільстві.

Українці, які виступають суб'єктами неформальної соціально-політичної онлайн комунікації, є більш активними і в інших соціально-громадянських онлайн проявах та мають більш різнопланову активність і в соціальних мережах також. Вони присутні в усіх соціальних мережах та всебічно використовують їх задля власних потреб.

Аналіз соціально-демографічних характеристик суб'єктів неформальної соціально-політичної онлайн комунікації засвідчив відсутність суттєвих вікових, статевих та освітніх відмінностей представників 1-ї групи від інших респондентів. Проте фіксуються певні регіональні особливості (рис. 2).

Так, за результатами опитування переважна більшість респондентів, які здійснюють неформальну соціально-політичну онлайн комунікацію мешкають у Центральному регіоні країни. Захід і Південь демонструють приблизно однакову представленість респондентів у 1-й та 2-й групах. Проте Схід, за результатами аналізу, виявився регіоном, у якому респонденти зазначали, що здійснюють іншу соціально-громадянську Інтернет-активність частіше, ніж соціально-політичну неформальну онлайн комунікацію.

Центральний регіон, який увібрав найбільшу кількість суб'єктів неформальної соціально-політичної онлайн комунікації, включає й респондентів столиці країни. Це за гіпотезою дослідження могло стати причиною такого результату за регіональним розподілом представленості групи. Проте результати аналізу поселенських характеристик респондентів, які реалізують неформальну соціально-політичну онлайн комунікацію засвідчують, що така активність фіксується у всіх типах поселення: у Києві (16,8%), у великих містах (14%) та невеликих містечках (13,7%) країни. Мешканці сільської місцевості демонструють найменший показник

Рисунок 2. Регіональний розподіл груп політико-громадянської онлайн активності (%)

здійснення неформальної соціально-політичної онлайн комунікації (10,5%) в Інтернеті.

Підсумовуючи результати дослідження, можна зробити такі *висновки*.

Дедалі більше громадян України обирають Інтернет як ефективний засіб реалізації політико-громадянських запитів. Мережа сьогодні є простором соціально-політичної громадянської активності українців, простором, в якому вони реалізують свої політичні, громадські та соціальні запити.

Дослідження засвідчило, що сьогодні українці використовують Інтернет переважно задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації, відстеження суспільно-політичних новин. Водночас існує певна група українців, яка зазначає, що активно використовує мережу задля висловлення своїх думок та пропозицій з різноманітних питань суспільно-політичної проблематики, контактування з владними та громадянськими структурами, а також зазначають, що підтримують конкретні соціальні заходи, які ініціюються користувачами в мережі тощо. Близько 12,7% українських користувачів здійснюють соціально-політичну неформальну онлайн комунікацію (емоційно-комунікаційний блок активності).

Українці, які виступають суб'єктами неформальної соціально-політичної онлайн комунікації, частіше за інших виділяють такі чинники зростання напруженості в суспільстві, як "корупція, хабарництво" (51,9% проти 44,4%) та "інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернет" (11,9% проти 7,7%). А також частіше виділяють неекономічні чинники як фактори зростання напруженості в суспільстві. Вони є більш активними і в інших соціально-громадянських онлайн проявах та мають більш різнопланову активність і в соціальних мережах також. Вони присутні в усіх соціальних мережах та всебічно використовують їх задля власних потреб.

Аналіз соціально-демографічних характеристик суб'єктів неформальної соціально-політичної онлайн комунікації засвідчив відсутність суттєвих вікових, статевих та освітніх відмінностей представників цієї групи від інших респондентів. Проте зафіксував певні регіональні та поселенські особливості групи.

Література

1. *Бойко Н.* Регіональні особливості соціально-громадянської активності в Інтернеті – інтегруючий чи дезінтегруючий чинник сучасного українського суспільства? // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 2 (16). Київ: ІС НАН України, 2015. С. 483–494.

2. *Klein A.* Slipping Racism into the Mainstream: A theory of Information Laundering // *Communication Theory*. 2012. №22. P. 427–488.

3. *Гладилин А. В.* “Язык вражды” как коммуникация // Современные исследования социальных проблем: электронный научный журнал. 2012. №11 (19). URL: http://www.academia.edu/Язык_вражды_как_коммуникация_Гладилин

4. *Коробкова О. С.* Маркеры языка вражды в номинациях этнической принадлежности: социолингвистический аспект // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2009. С. 200–205.

5. *Кузнєцова Т.* Мова ворожнечі як повноцінний учасник спілкування? URL: <http://detector.media/infospace/article/128321/2017-07-01-mova-vorozhnechi-yak-povnotsinnii-uchasnik-spilkuвання/>

6. *Ляшенко И. В.* Этнические прозвища украинцев в российской и украинской блогосферах // Научный результат. Серия “Вопросы теоретической и прикладной лингвистики”. № 2. 2014. С. 110–119.

7. *Дубровский Д. В. и др.* Язык вражды в русскоязычном Интернете: материалы исследования по опознаванию текстов ненависти. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2003. 72 с.

8. *Мова ворожнечі – нові прояви та наслідки.* URL: http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/law/mova_vorozhnechi_novi_proyavi_ta_naslidki/

9. *Бойко Н.* Українці в Інтернеті: інтереси та пріоритети використання мережі // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: ІС НАН України, 2010. С. 356–363.

**ВИМІРЮВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ ПАРТИЦИПАЦІЇ:
УКРАЇНСЬКИЙ І МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**

Стаття присвячена аналізу досвіду вимірювання культурної партиципації на основі репрезентативних опитувань, результати яких стають необхідним сегментом бази даних культурної статистики. Розглядаються індикатори, які використовуються для аналізу обсягу участі в культурі в моніторингу “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України. Проводиться зіставлення з методологічними пропозиціями, розробленими на рівні Євростату та Інституту статистики ЮНЕСКО. Розглядається потенціал імплементації результатів соціологічних обстежень культурної партиципації в Україні до міжнародних методик у процесі стандартизації і гармонізації міжнародної культурної статистики.

Ключові слова: індикатори культурної партиципації, моніторинг “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України, культурна статистика, соціальна диференціація участі у культурі, методика ІВКР (ЮНЕСКО), порівняльні дослідження культурної партиципації.

Статья посвящена анализу опыта измерения культурной партиципации на основе репрезентативных опросов, результаты которых становятся необходимым сегментом базы данных культурной статистики. Рассматриваются индикаторы, которые используются для анализа участия в культуре в мониторинге “Украинское общество” Института социологии НАН Украины. Проводится их сопоставление с методологическими предложениями, разработанными на уровне Евростата и Института статистики ЮНЕСКО. Рассматривается потенциал имплементации результатов социологических обследований культурной партиципации в Украине в международные методики по стандартизации и гармонизации культурной статистики.

Ключевые слова: индикаторы культурной партиципации, мониторинг “Украинское общество” Института социологии НАН Украины, культурная статистика, социальная дифференциация участия в культуре, методика ИВКР (ЮНЕСКО), сравнительные исследования культурной партиципации.

The paper focuses on the experience of measuring cultural participation on the basis of representative surveys as part of the

cultural statistics database. The author examines the indicators which are used to analyse participation in culture within the framework of the “Ukrainian Society: Sociological Monitoring” project (carried out by the Institute of Sociology of Ukraine’s National Academy of Sciences). These indicators are analysed along with some methodological propositions developed at the level of Eurostat and the UNESCO Institute for Statistics. The potential for including the results of social surveys on cultural participation in Ukraine in international methods for standardisation and harmonisation of cultural statistics has been considered.

Keywords: *indicators of cultural participation, “Ukrainian Society: Sociological Monitoring” by the Institute of Sociology of Ukraine’s National Academy of Sciences, cultural statistics, participation in culture, social differentiation of participation in culture, participation in culture in a public space, participation in activities related to cultural identity, Culture for Development Indicators Suite (CDIS), the UNESCO Institute for Statistics.*

Складність існування сучасних суспільств на перехресті потоків глобального, національного, локального – людей, товарів і послуг, інформації тощо – актуалізує необхідність кожною країною враховувати досвід інших для кращого бачення й оцінювання своїх політичних стратегій і тактик та проектування наступних, зокрема у сфері участі населення у культурі. Хоча проведення міжнаціональних порівнянь обсягу культурно-дозвіллевих занять, доступу до культури населення різних країн розпочалися ще у 1970-х, останніми десятиліттями ці спроби стають дедалі частішими, а головне – формується розгалужена *дослідницька інфраструктура* для їх проведення. Увага до специфіки управління галузями культури, умов розвитку культурних індустрій, моделей відносин поля культури і поля влади сприяла виокремленню міждисциплінарного напрямку “студій культурної політики”, з їх фокусом на аналізі і еволюції різних стратегій у цьому полі, пошуках ефективних способів задоволення запитів і потреб різних соціальних груп щодо культурних продуктів і послуг. Основні бази даних, які використовуються для компаративних досліджень культурних практик і політик – це дані статистики, репрезентативних опитувань, спеціальних порівняльних міжнародних проектів, які мають блоки щодо участі

в культурі, перешкод у бажаному проведенні дозвілля, “культурного клімату” тощо. Мета цієї статті – проаналізувати досвід і результати вимірювання культурної партиципації на базі моніторингу Інституту соціології НАН України у ракурсі формування міжнародних баз культурної статистики, зусиль зі стандартизації і гармонізації даних соціологічних обстежень участі населення в культурі.

Інституціоналізація напряму культурної статистики. Основними агентами інституціоналізації порівняльної культурної статистики, її доступності для повторного аналізу дослідниками різних країн стали міжнародні і міжрегіональні організації. На *міжнародному рівні* значний обсяг роботи було зроблено в рамках ЮНЕСКО. Інститут статистики ЮНЕСКО (UIS) опублікував у 1986-му і оновив 2009 р. методологію для вимірювання культурної партиципації та економічного внеску культурних індустрій (2009 UNESCO reference framework for cultural statistics-FCS) [1]. На платформі інституту зібрано дані про демографічну ситуацію, економіку, культурну інфраструктуру близько 200 країн. Підвищенню міжнародного інтересу до порівняльного аналізу сприяла й публікація серії ЮНЕСКО “Studies and documents on cultural policies”. Окремі ініціативи ЮНЕСКО, наприклад програма Міжнародного фонду культурного розмаїття, шляхом надання грантів допомагають діяльності урядових і неурядових аналітичних організацій з культурного картографування територій, розробки конкретних стратегій культурних політик, активізації креативних індустрій тощо. Отримані дані з проведених проєктів, статистика щодо імплементації Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 р. консолідуються на веб-платформі фонду.

На *міжрегіональному рівні* накопиченню і аналізу культурної статистики сприяли заходи Ради Європи. Програма національних оглядів культурної політики була створена в 1985 р. Радою культурного співробітництва в рамках Ради Європи. У 1990-х роках відсутність порівняльної культурної статистики обговорювалася на міжнародних конференціях; 1995 р. Рада Міністрів ЄС прийняла резолюцію щодо заохочення збирання культурної статистики. Європейська Комісія і Євростат започаткували роботу зі структурування даних і методології культурної статистики, що привело до утворення 1997 р.

робочої групи – Leadership Group Culture (*LEG-Culture*) і проведення пілотного проекту “Гармонізація статистики культури в ЄС” з метою опису європейської культурної сцени і створення бази для порівнянь між країнами. Доповідь робочої групи про статистику культури в ЄС було опубліковано 2002 р., потім вийшов друком перший покетбук Євростату “Cultural statistics in Europe” (2007 р.). Культурна партиципація в цих документах визначається як участь в культурних активностях у будь-якому контексті і через будь-який канал, коли в наявності зрозумілий код комунікації, відправники і отримувачі, котрі приділяють значну увагу формам і змісту повідомлень з метою збільшення/підвищення свого інформаційного і культурного багажу.

Утворення 2008 р. робочої групи European Statistical System Network on Culture (*ESSnet-Culture*) стало наступним кроком у кооперації європейських країн у сфері культурної статистики. Були сформовані чотири цільові підгрупи (Task Force): TF1 – оновлення Рамки статистики культури і основних дефініцій; TF2 – фінанси і витрати в галузі культури; TF3 – культурні індустрії; TF4 – культурні практики і соціальні аспекти культури. Опрацьований звіт [2] узагальнює великий обсяг дотичної інформації, надає методологічні рекомендації щодо використання індикаторів з культурної статистики, досягнення гармонізації баз даних різних країн. Учасники робочих груп – *LEG-Culture*, *ESSnet-Culture* – своєю діяльністю переконували Євростат і національні статистичні інститути у необхідності враховувати їх рекомендації, зокрема щодо необхідності загальноєвропейського опитування за гармонізованою методикою. У період 2001–2004 рр. були проведені два “Євробарометри” з проблем культурної партиципації: “*Europeans’ Participation in Cultural Activities*” 2001 р. у 15 “старих” державах-членах і “*New Europeans and Culture*”, 2003 р. – у державах – нових членах ЄС і кандидатах. Уперше всі держави – члени ЄС досліджували культурні практики населення своїх країн за однаковою методикою. Питання щодо участі в культурі також були включені в інші крос-культурні опитування: “*Eurobarometer European Cultural Values*” у 2007 р., “*Survey on Income and Living Conditions – SILC*” у 2006 і 2015 рр., “*Adult Education survey – AES*” у 2007 і 2011 рр. Опитувальник міжнародного проекту “Європейське соціальне дослідження”, у більшості хвиль якого

брала участь й Україна, містив декілька індикаторів стосовно медіа-практик населення, використання Інтернету [3]. На жаль, ці питання, наявні в хвилях 1–5, в шостій, сьомій хвилях вже були відсутні. За допомогою шкали (“кожен день”, “кілька разів на тиждень”, “раз на тиждень”) за цими даними можна вирізнити регулярність / інтенсивність медіазалученості населення. На матеріалі другої і п’ятої хвиль (2005 і 2011 рр.) здійснено ґрунтовний порівняльний аналіз динаміки культурно-інформаційних стилів у країнах Європи та Україні [4].

Покетбуки “Культурна статистика” [5; 6; 7], опубліковані Євростатом, містять розділи, присвячені культурній партиципації з опертям на дані статистики, соціологічні опитування в країнах ЄС (Євробарометр, AES та ін.). У рамках Євробарометру 2013 р. проведено спеціальне дослідження культурної партиципації і доступу до культури у 27 країнах – членах ЄС і в Хорватії. У ньому було отримано інформацію щодо бар’єрів і рівнів участі в культурі, залучення населення до мистецьких практик, використання Інтернету з культурними цілями та ін. Цей проект позиціонується як важливий елемент інформаційного базису культурної політики Євросоюзу, підкреслюється його зв’язок із попередніми дослідженнями проблем культури в рамках Євробарометру, що дає можливість аналізувати зміни основних індикаторів у часі. Важливою є діяльність підтримуваного Радою Європи Європейського інституту компаративних культурних досліджень (ERICarts), який з 1998 р. започаткував функціонування веб-платформи “Компендіум”, що надає доступ до звітів європейських країн з культурної політики, поточних статистичних і соціологічних даних про галузі культури і мистецтва, культурні індустрії. Ці дані у режимі оновлюваної інформації надають урядові організації (див. culturalpolicies.net). На сайті поміщено звіт щодо ситуації в Україні, в якому є розділ щодо культурної партиципації, зокрема наводяться дані Держслужби статистики, а також соціологічних опитувань, у тому числі моніторингу Інституту соціології НАН України [8].

Нещодавній проект ЮНЕСКО стосується розробки системи індикаторів під назвою “Культура для розвитку”. Він, за словами організаторів, має подвійну мету – дослідницьку та пропагандистську. Розроблена комплексна методика (CDIS / ІВКР – Індикатори вимірювання культурного розвитку) має показувати багатопланову роль культури у національному роз-

витку, вказувати напрями інтеграції культури у стратегії поступу, сприяти реалізації Конвенції ЮНЕСКО 2005 р. про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження (перший правовий інструмент міжнародного рівня, що показує взаємозалежність культури і сталого розвитку). Наголошується, що становище сфер культури, освіти, дотримання культурних прав громадян є показниками розвитку держави, її соціального добробуту, а економічний розвій і стабільна ситуація в державі збагачуються досягненнями в галузях культури, включенням населення в культурні практики [9]. Конвенцію про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження ратифіковано Законом України № 1811-VI від 20.01.2010 р. [10]. Методика ІВКР проходила апробацію у різних країнах, в 2014 р. був опублікований методичний посібник для її апробації і впровадження в інших країнах, передовсім із низьким і середнім рівнями доходів населення. Завдяки програмі ЄС та Східного партнерства “Культура і креативність” в 2016–2017 рр. ця методика була апробована в Україні [11] – із залученням статистичних і соціологічних даних, у тому числі даних моніторингу “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України.

Зусиллями міжнародних, міжрегіональних агентів, а також урядів, національних закладів статистики, академічних і університетських центрів, спеціалізованих аналітичних центрів з питань культурних практик / політик – т. зв. культурних обсерваторій – останніми десятиліттями проведено величезну роботу із накопичення даних з культурної статистики, їх розміщення в Інтернеті, підготовці на їх основі аналітичних звітів, статей, у тому числі присвячених теоретичним, методологічним проблемам подібних досліджень [12]. Цей поступ у полі культурної статистики і аналітики ставить виклики для вітчизняної соціології культури – необхідність включатися у цю різнопланову роботу, зокрема, гармонізувати інструментарій, бази даних.

Вимірювання культурної партиципації на базі моніторингу “Українське суспільство” в контексті стандартизації і гармонізації культурної статистики. З погляду перспективи включення України у міжнародні мережі порівняльних досліджень культурних практик/баз даних культурної статистики вже зроблено значний обсяг роботи у рамках моніторингу “Українське суспільство” Інституту соціології НАН

України. Аналітичне опрацювання цих даних можна знайти у ряді публікацій, зокрема у колективних монографіях останніх років [13; 14; 15]. У репрезентативних обстеженнях збирається інформація, чи брали індивіди за певний проміжок часу – тиждень, місяць, рік – участь у різних видах культурної активності. У моніторингу інституту відстежується активність населення у вільний час *упродовж тижня*. Дані, які збираються з 1992 р., дають можливість аналізувати структуру дозвілля населення країни в цілому і серед різних соціальних груп, динаміку культурно-дозвіллевих практик тощо. Завдяки додатковим блокам питань у рамках омнібусів у 2007, 2013, 2017 рр. були отримані дані щодо участі населення в культурі протягом року. Аналіз залучення до участі в культурі *протягом року* використовується в більшості національних і міжнародних опитувань. За даними спеціального модуля в опитуваннях 2007 і 2011 рр. “Освіта дорослих” (AES), у звіті Євростату наведено результати щодо видів культурної партиципації протягом року (читання книг та газет; відвідування кінотеатру; відвідування публічних культурних заходів/вистав наживо – спектаклі, концерти, опера, балет, танець; відвідування місць культури/культурних локацій – історичні, археологічні пам’ятки, музеї, художні галереї) у більшості країн ЄС серед опитуваних віком 25–64 роки [7]. За цими даними, наприклад, у Болгарії читали протягом року хоча б одну книжку 52% респондентів 2007 р. і 48% 2011 р.; в Естонії – 75% і 70%, у Польщі – 61% і 56%, у Румунії – 39% і 30%, у Словенії – 65% і 54% відповідно [7, р. 117]. Бачимо, що розкид за країнами значний, але у всіх простежується спадна тенденція, що узгоджується з даними за динамікою обсягу читання в Україні. Культурна партиципація у цих дослідженнях трактується за схемою ICET (Information; Communication and community; Enjoyment and expression; Transaction), розробленою групою ESSnet-Culture (2012 р.), в якій вирізняються такі аспекти: а) інформація – пошук, збирання та поширення інформації про культуру; б) комунікація та спільноти – взаємодія з іншими людьми щодо культурних питань, участь у культурних мережах; в) задоволення та самовираження – завдяки участі у виставках, мистецьких заходах та інших формах культури, участі у самодіяльному мистецтві, створенні онлайн-контенту тощо; г) транзакції – наприклад, придбання творів мистецтва,

квитків на культурні вистави тощо. Практики аматорства, художньої самодіяльності не були включені в опитування AES 2011, натомість ці змінні є в спеціальному модулі ЄС – SILC 2015 – щодо соціальної та культурної участі.

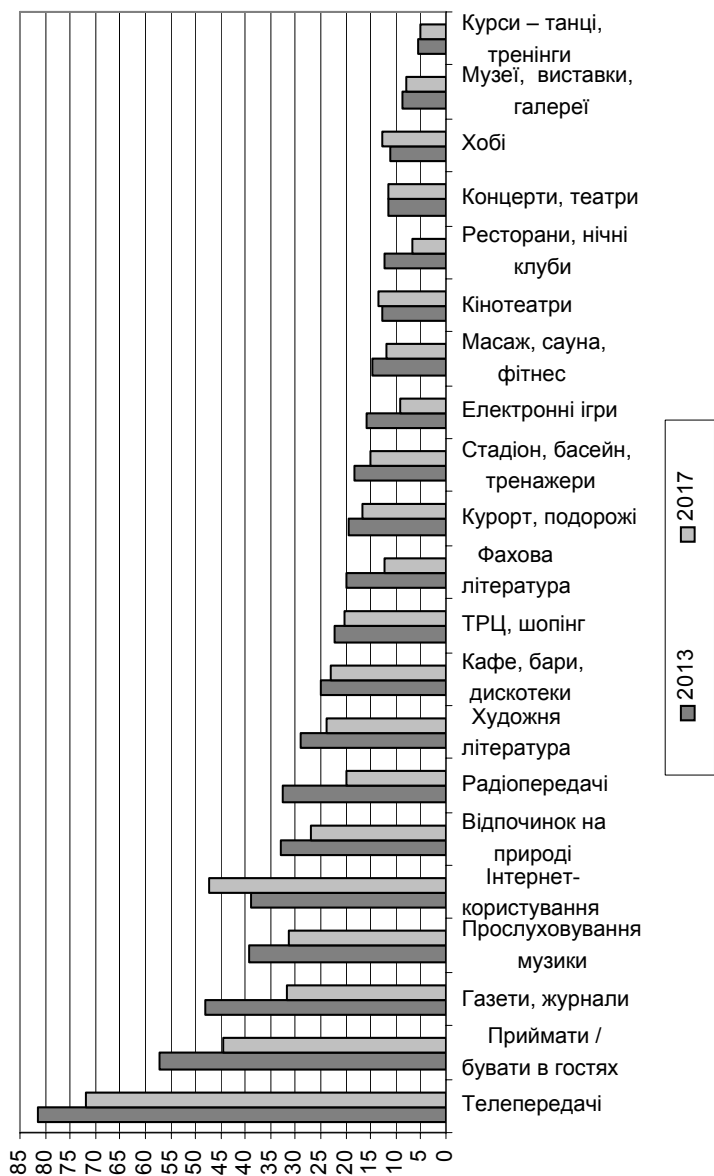
Вимірювання культурної партиципації *протягом року* рекомендовано у згадуваній вище методиці ІВКР (ЮНЕСКО). Вирізнено сім основних вимірів культури, які включають 22 індикатори культурного розвитку: економіка (3), освіта (4), управління (4), рівень соціальної участі (5), гендерна рівність (2), комунікація (3), культурна спадщина (1). Наголошується, що проєкт ІВКР розглядає культуру не лише як галузь господарської активності, а й з перспективи цінностей і норм, які орієнтують дії людей, підтримують соціальну згуртованість, толерантність, інтеграцію. Передбачається, що побудова і використання індикаторів сприятиме усвідомленій культурній політиці на основі систематичного моніторингу стану культури, пришвидшеному включенню потенціалу культури у вибудову стратегій сталого розвитку. Культурна партиципація включена в блок соціальної участі цієї методики і вимірюється двома індикаторами: участь у культурних заходах поза домівкою; участь у заходах, які сприяють підтримці культурної ідентичності (хоча б раз протягом останніх 12 місяців). Підкреслюється, що участь у публічних заходах важлива тим, що передбачає їх самостійний вибір самими людьми, а також співприсутність глядачів і митців, комунікацію членів аудиторій, тобто високий рівень соціальної взаємодії і активності. Заходи зі зміцнення ідентичності важливі тому, що часто стосуються культурної спадщини групи/суспільства; часто залучають великі обсяги людей, хоча це не завжди знаходить відображення в офіційній статистиці. Отже, увага в методиці спрямована на такі заходи, як відвідування кінотеатрів/кінофестивалів; відвідування театрів, танцювальних постанов; відвідування музичних перформансів, відвідування історичних/культурних парків, культурних пам'яток; відвідування музеїв, картинних галерей, виставок; відвідування національних або місцевих фестивалів; участь у громадських святкуваннях культурних/історичних подій; участь у колективних обрядах/церемоніях, заходах. Як джерела цих даних рекомендовано використовувати результати національних репрезентативних опитувань з культурної партиципації, щоденникові дослідження (бюд-

жет часу) [9]. Як згадувалося, методика ІВКР була апробована в Україні протягом 2016–2017 рр. і за результатами підготовлено звіти на основі даних державної статистики і соціологічних обстежень [11]. Отримані дані за 2017 р. дають змогу уточнити і доповнити індикатори культурної партиципації, а також розглянути соціальні диференціації такої участі, на важливості чого роблять наголос й автори методики ІВКР.

За відповідями на запитання омнібусів 2013 і 2017 рр. щодо вибору в запропонованому переліку занять людей у вільний від основної та домашньої роботи час можна побачити, що динаміка участі населення в культурі показує спадні тренди щодо багатьох видів занять. Зменшується вага традиційних медіа-посередників інформації: обсяг залучення до перегляду телепередач протягом року зменшився з 81% у 2013 р. до 72% у 2017 р., прослуховування радіо – з 33% до 20%, прослуховування музики – з 39% до 31%, читання фахової літератури – з 20% до 12%, читання художньої літератури – з 29% до 24%, читання газет і журналів – з 48% до 32%. Натомість зростає кількість користувачів Інтернету (рис. 1).

Зменшується соціальна активність населення: приймання і перебування в гостях становить 44% порівняно із 57% 2013 р.; удвічі зменшилася кількість тих, хто відвідує ресторани, нічні клуби (з 12% до 6%). Заняття, які характерніші для молоді – відвідування кафе, барів, дискотек (25% і 23%), відвідування торговельно-розважальних центрів (22% і 20%) – менше втратили у популярності. Обсяг рекреаційних занять, важливих для відновлення фізичного і психологічного стану населення, дещо зменшився: рибальство, мисливство, відпочинок на природі – з 33% до 27%; активні заняття фізкультурою і спортом (стадіон, басейн, тренажерна зала) – з 18% до 15%; поїздка на відпочинок (курорт, подорожі) – з 20% до 17%; турбота про зовнішній вигляд (масаж, сауна, фітнес тощо) – з 15% до 12%. Зберігають частку своєї річної аудиторії такі заклади, як кінотеатри (13%), театри, концерти (11–12%), музеї, художні виставки, галереї (8–9%). Ці заняття, як і хобі (прикладна творчість, колекціонування тощо) – 11–13%, відвідування курсів (танці, іноземна мова, психологічні тренінги тощо) – 5–6%, потребують сформованих смаків, умінь, навичок, за рахунок чого, як правило, зберігають своїх прихильників. Можна детальніше розглянути диференціацію аудиторій цих закладів культури.

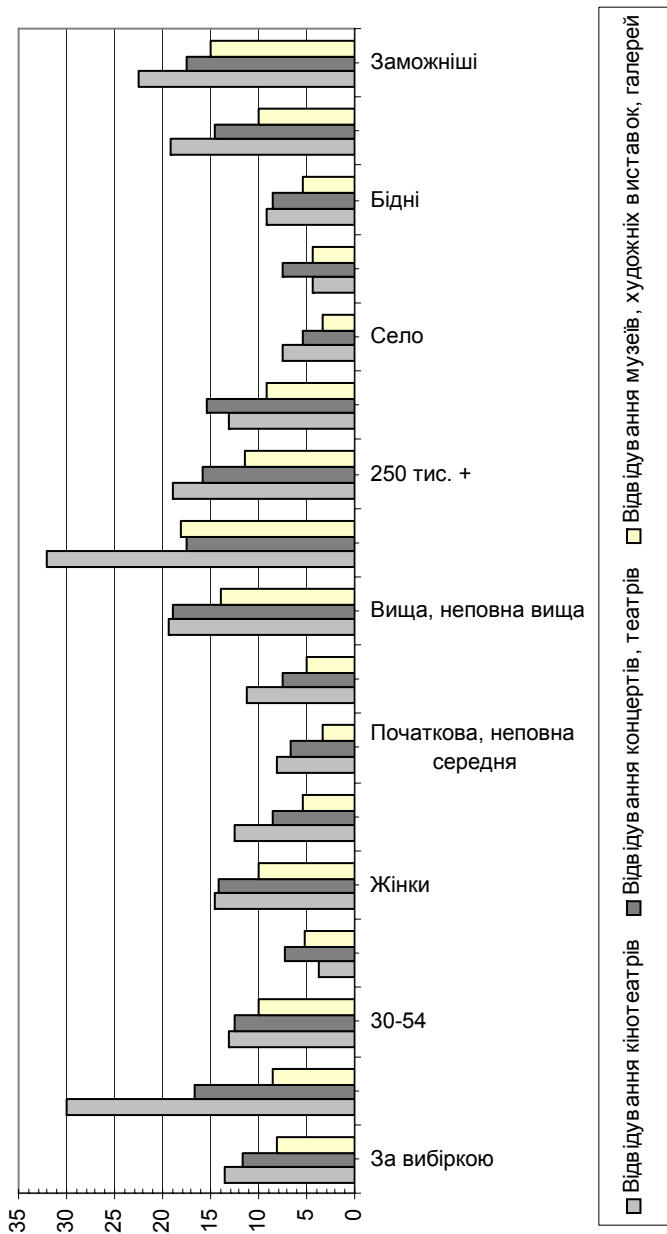
Рисунок 1. Динаміка культурної партиципації (участь хоча б раз протягом останніх 12 місяців), 2013, 2017 рр. (%)

Як бачимо на *рис. 2*, існують значні відмінності щодо обсягу аудиторій і категорій відвідувачів трьох обраних (згідно з ІВКР) культурних локацій: більшою популярністю серед дорослого населення користуються кінотеатри, потім театральні, концертні перформанси, далі – музеї, художні виставки, галереї. Активнішими є групи молодшого і середнього віку, жителі великих міст, з вищим освітнім рівнем, а також вищим матеріальним рівнем (за самооцінкою).

Другий індикатор партиципації за методикою ІВКР передбачає участь протягом року у заходах, які сприяють формуванню, підтриманню культурної ідентичності (аматорська активність, членство в культурних асоціаціях, громадські практики, традиційна культура, молодіжна культура тощо) [4; 5]. З наявних в омнібусі–2017 альтернатив можна запропонувати використовувати, на нашу думку, такі: хобі; відвідування курсів; відвідування церкви.

В інших масивах містяться додаткові показники, дотичні до цього індикатора ІВКР, зокрема, практики святкування, докладно проаналізовані в регіональному вимірі на базі даних 2006, 2009 рр. [13, с. 190–193].

Інший показник, який активно використовується в соціологічних дослідженнях культурної партиципації як у національних, так і в міжнародних порівняльних опитуваннях, стосується *бар'єрів, перешкод участі в культурі*. Обґрунтування важливості цієї інформації також відсилає до проблематики культурних прав, про що, зокрема, йдеться в статті 2 Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження: “Важливими елементами забезпечення культурного розмаїття й заохочення взаєморозуміння є рівний доступ до насиченої гамою різноманітних форм культурного самовираження в усьому світі й доступ культур до засобів самовираження та поширення” [10]. Запитання щодо перешкод культурно-дозвіллевих практик декілька разів використовувалися в омнібусах Інституту соціології, зокрема, у 2013 р. [15, с. 236–237]. Подібні запитання були використані у Євробарометрі 2013 р., що дає змогу отримати певний порівняльний контекст. За цими даними, основною причиною неучасті у певних культурних заходах для респондентів 27 країн є відсутність інтересу: це стосується відвідувань опери, танцювальних перформансів (50%), бібліотеки (43%), театру (36%), музею чи галереї (33%). На другому місці була нестача часу: цю причину обрали 44% опитуваних у випадку читання книг, 37% – екскурсій до пам'ятних місць, 30% –

Рисунок 2. Диференціація культурної партисипації в публічному просторі (участь хоча б раз прогляном останніх 12 місяців), 2017 р. (%)

відвідування кінотеатру, 27% – відвідування театру тощо. Третя основна причина – дорожнеча квитків, на неї послалися 22% потенційних відвідувачів кінотеатру, 25% – концерту, 20% – театру, 14% – опери. Обмежений вибір заходів, недостатню якість репертуару або тих чи інших культурних заходів назвали 9–12% опитуваних, відсутність інформації – 2–3% [16, р. 4–5].

В опнібусі 2017 р. Інституту соціології запитання було сформульоване так: *“Що Вам здебільшого заважає брати участь у культурному житті?”*. Для середніх і заможніших за самооцінкою опитуваних перешкодами активнішої участі в культурі є переважно нестача вільного часу (40–42%), що вказує на активніший стиль життя цієї групи, тоді як найбідніші і бідні вказують передовсім на нестачу грошей для купівлі квитків (37%). Опитувані різних за достатком груп обрали залучення до культури через перегляд телевізора як зручний спосіб (14–17%). Серед мешканців села/невеликого міста майже кожен четвертий вказує на нестачу культурних заходів. Цікаво, що висока ціна на квитки бентежить насамперед жителів столиці (60%), великих міст (43%), тоді як селяни рідше обирають цю альтернативу, що вказує радше на відсутність у їх досвіді випадків купівлі квитків на культурні заходи. Ці та попередні дані вказують на важливість соціокультурних чинників як перешкод у доступі до культури, існуванні різних форм соціальних нерівностей.

Таким чином, для конструювання картини сучасного стану і динаміки культурної партиципації в Україні накопичена значна база даних на основі репрезентативних досліджень, опрацьовані аналітичні матеріали з даної проблематики. Входження України в соціокультурний простір Європейського Союзу, залучення до міжнародних програм розробки культурної статистики як основи виваженої культурної політики держав, спрямованої на зменшення соціальних нерівностей, дотриманні культурних прав громадян, має базуватися й на задіянні наявних методик і баз даних з участі населення України в культурі і дозвіллі, їх подальшому удосконаленні. Необхідність стандартизації і гармонізації культурної статистики, розробки новітніх методик вимірювання культурних процесів вже стала загальною точкою відліку у пошуку шляхів побудови толерантних соціальних відносин, довіри, співпраці та солідарності громадян у сучасних державах, які вибудовують програми підвищення якості життя і добробуту населення, стратегії сталого розвитку.

Література

1. Система статистики культури ЮНЕСКО – 2009 (ССК). Русско-язичная версия. Институт статистики ЮНЕСКО, 2010.
2. *ESSnet-Culture Final Report*. European Statistical System Network on Culture. Luxembourg, 2012.
3. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009. Київ: ІС НАН України, 2010. 128 с.
4. Костенко Н. Траєкторії медіа // Костенко Н., Ручка А., Скокова Л. та ін. Мінливості культури: соціологічні проєкції / за ред Н. Костенко. Київ: ІС НАН України, 2015. С. 190–224.
5. *Cultural Statistics*. Eurostat Pocketbooks. European Commission. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007.
6. *Cultural Statistics*. Eurostat Pocketbooks. European Commission. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2011.
7. *Culture Statistics*. 2016 Edition. Eurostat books. European Commission. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016.
8. *Country Profile Ukraine*. Last profile update: April 2015. Prepared and updated by Mr. Olexandr Butsenko (Kyiv). URL: http://www.culturalpolicies.net/down/ukraine_042015.pdf
9. The UNESCO Culture for Development Indicators: Methodology Manual. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2014.
10. *Про ратифікацію Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження: Закон України // Відомості Верховної Ради України, 2010, № 9, ст. 91.*
11. *Індикатори ЮНЕСКО впливу культури на розвиток. Короткий аналітичний огляд щодо України*. URL: https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/.../Abr-lv_C&C_photo_UA.pdf
12. Скокова Л. Культурні практики і культурні політики: сучасна дослідницька інфраструктура // Соціальні виміри суспільства. Вип. 8(19). Київ: ІС НАН України, 2016.
13. *Субкультурна варіативність українського соціуму* / за ред. Н. Костенко, А. Ручки. Київ: ІС НАН України, 2010. 288 с.
14. *Смислова морфологія соціуму* / за ред Н. Костенко. Київ: ІС НАН України, 2012. 422 с.
15. Костенко Н., Ручка А., Скокова Л. та ін. Мінливості культури: соціологічні проєкції / за ред Н. Костенко. Київ: ІС НАН України, 2015. 440 с.
16. Special Eurobarometer 399. Cultural Access and Participation. Summary. Wave EB79.2 – TNS Opinion & Social, 2013.

ЧИННИКИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

У статті розглядаються основні чинники етнокультурної інтеграції національних меншин в українське суспільство. При цьому наголос робиться на таких атрибутах національної культури, як мова, релігія, звичаї та традиції представників етнічних спільнот України.

Ключові слова: *суспільство, національні меншини, етнокультурна інтеграція, мова, релігія.*

В статье рассматриваются основные факторы этнокультурной интеграции национальных меньшинств в украинское общество. При этом ударение делается на таких атрибутах национальной культуры, как язык, религия, обычаи и традиции представителей этнических общностей Украины.

Ключевые слова: *общество, национальные меньшинства, этнокультурная интеграция, культура, религия.*

The main factors of ethno-cultural integration of national minorities into Ukrainian society are considered in the article. The emphasis is placed on such attributes of the national culture as language, religion, customs and traditions of representatives of ethnic communities of Ukraine.

Keywords: *society, national minorities, ethno-cultural integration, culture, religion.*

Майбутнє кожної держави залежить, мабуть, чи не найбільшою мірою від того, наскільки успішно вона зможе накреслити та проголосити свої цілі та інтереси й наскільки вдало поєднуватиме їх з інтересами громадян, наскільки останні консолідуватимуться довкола ідеї державотворення. А це, своєю чергою, робить актуальними питання про те, для кого і для чого будується Українська держава, що вкладається в поняття “український народ”, “українська нація”. Чим є і чим буде, врешті-решт, уся сукупність людей, що населяють Украї-

ну, – просто населенням чи її громадянами. Як розуміти гасло “Україна для українців” – як виключно етнічне за своєю суттю, чи як таке, що базується на державно-політичній основі?

Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2017, 44,2% опитаних дотримуються думки, що українець – це людина, яка живе на території України. І лише 7,2% респондентів дотримуються іншої думки. При цьому 47,8% громадян вважають, що українець – це людина, яка має українське етнічне коріння. Не згодні з цим твердженням лише 6,2% опитаних. Особливо відзначимо те, що 43,6% респондентів скоріше пишуться тим, що вони є громадянами України, а 18,8% – дуже пишуться. Для порівняння зазначимо, що у 2002 р. таких було, відповідно, 10,1 та 30,8% [1, с. 516].

Найважливішим у цьому контексті уявляється визначення чинників, що можуть зумовити спільне взаємотяжіння та внутрішню консолідацію всіх, хто живе сьогодні в Україні, на основі розуміння спільності інтересів держави, суспільства та кожної особистості. Ті небезпечні для держави моменти, дія яких може супроводжувати внутрішній розкол у суспільстві та стати причиною його ослаблення чи навіть занепаду, також мають бути вчасно виявлені та подолані.

Українська державна (політична) нація сьогодні лише формується. Віками український етнос був розділений кордонами різних держав, що не могло не справити негативного впливу на можливість його консолідації та формування почуття єдності. Перебування окремих частин українства під владою країн з різними пануючими культурами, релігіями, мовами, особливостями державного устрою та суспільними інституціями мало неминучий наслідок – формування значних відмінностей у ментальності населення різних регіонів.

Сьогодні в межах державних кордонів України об’єднані майже всі етнічні українські землі. Правда, деякі з них, які ще в недалекому минулому були заселені переважно українцями, або етнічно змішані землі з великим відсотком українців (Кубань, Берестейщина, Холмщина тощо), наразі входять до інших держав, а частина етнічних українців у загальній кількості населення цих регіонів має чітку тенденцію до зменшення.

У межах власне державної території України існує низка проблем, що стосуються взаємовідносин між окремими регіонами – історичними землями. У зв’язку з цим порушують

питання про можливий майбутній устрій держави – як унітарної чи федеративної країни. За умов, коли Україна тільки починає утверджуватися, це питання є доволі гострим. Адже за певних умов сила відштовхування та сприйняття одне одного населенням різних регіонів може переважити сили взаємного тяжіння, що є серйозною загрозою територіальній цілісності та самому існуванню України як суверенної держави. Тому в Конституції України (ст. 2) зазначено, що вона є унітарною державою.

Водночас необхідно на загальнодержавному рівні враховувати регіональні особливості в проведенні мовної, культурної та релігійної політики. Адже кожен з цих чинників за необережних дій може стати (і стає, як це має місце на Донбасі) дестабілізатором внутрішньої ситуації в державі.

Одним із обов'язкових, а можливо, і головним стрижнем, що забезпечує існування, цілісність та гуртування народу, є мова. Коли зникає мова – зникає й народ. Асиміляція нації та її поступове розчинення в іншій, більш сильній, починається саме з мовної асиміляції. У світі буквально на пальцях можна перелічити країни, що зберегли чи відвоювали свою державність після того, як переважна більшість їх населення обрала як засіб спілкування не свою мову. Навпаки, розвиток і поширення літературної загальнодержавної мови є однією із умов, що мають бути основою процесу формування єдиної державної нації.

Практично в усіх країнах існують значні відмінності в діалектах населення окремих регіонів. Це стосується і тих, що вже давно існують як єдині держави (скажімо, Франція), і значною мірою тих, що об'єдналися порівняно недавно, а до того були тривалий час розділеними на окремі міні-держави (наприклад, Німеччина). Найбільші ж мовні відмінності виникають за умови тривалого розмежування та нарізного проживання єдиного етносу.

В Україні ж ситуація дещо складніша. Упродовж століть українська мова зазнавала утисків, обмежень та дискримінації. Це робилося і в Польщі, і за Російської імперії, і більш "витончено" – за часів Радянського Союзу. Внаслідок цього сьогодні значна частина українців (насамперед у східних та південних регіонах) не володіє активно рідною мовою, а є так званим російськомовним населенням, до якого входить і більшість етнічних росіян, що проживають в Україні.

Українська мова є державною. Вона отримує широку державну підтримку і поступово розширює ареали вживання на всій території та на всіх рівнях – від державних установ до побуту. Сьогодні для України є більш актуальним наголос не на тому, якою мовою розмовляє її громадянин, а те, що він говорить по суті. Нині має здійснюватися послідовна, суворо виважена, диференційована мовна політика в різних регіонах країни, інакше неминучою буде напруга в так званих російськомовних регіонах України, які можуть, відштовхуючись від української мови, відкидати і саму ідею належності до України.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу–2017, громадяни України спілкуються вдома (у родині) переважно українською мовою. Так зазначили 41,2% респондентів. Переважно російською спілкуються 28,9% громадян України. А 29,3% опитаних є “білінгвістами” – спілкуються як українською, так і російською мовами. При цьому слід зазначити, що громадяни України не згодні надати російській мові статусу офіційної в Україні (при збереженні української як державної мови). Такої думки дотримуються 54,8% опитаних. Поряд з тим 30,1% респондентів дотримуються протилежної думки.

Нині слід ставити питання значно ширше, а саме – про захист прав на збереження власної культури і мови всіх національних меншин, що проживають в Україні. І Конституція, і закон, що регулює це питання в нашій державі, є одними з найбільш демократичних та виважених. Потрібно лише їх дотримуватися та виконувати на практиці. У будь-якому разі, поки що жодна з країн–сусідів України не може навести серйозних фактів щодо утисків своїх етнічних представників, які мешкають у нашій державі. Навпаки, скажімо, українські угорці Закарпаття мають набагато більше можливостей для національного розвитку, ніж угорські українці. Це ж саме можна сказати і про аналогічне становище українців у Молдові та молдован в Україні. Кожен може порівняти і ставлення російської держави до розвитку української культури в Росії.

Попри всі відмінності, що існують в Україні між Сходом і Заходом та іншими регіонами, все ж є і те, що об’єднує не тільки українців, а й тих представників національних мен-

шин, які набули за час свого життя в Україні певних спільних рис, певної схожості, мають, нарешті, спільну долю. І завданням сьогодення є пошук не того, що роз'єднувало (чи роз'єднує), а об'єднуючого начала.

У світлі сказаного вище вельми приємною й оптимістичною бачиться оцінка громадянами міжетнічних стосунків у нашій державі. Так, 32,5% респондентів виключають можливість конфліктів між деякими етнічними групами. І лише 17,4% громадян України побоюються міжнаціональних конфліктів.

Надзвичайно важливу роль у консолідації нації відіграє усвідомлення державних (національних) інтересів, національних цінностей. У Концепції (основах державної політики) національної безпеки України наголошується, що національні інтереси відбивають фундаментальні цінності й прагнення українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення.

Отже, по-перше, суб'єктом національних інтересів є український народ, який, окрім титульної нації, складають усі національні меншини. По-друге, об'єктом національної безпеки проголошені: громадянин – його права і свободи; суспільство – його духовні й матеріальні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів. По-третє, офіційно визнано адекватність понять “нація” – “народ”, тобто державницький (етистський, або в іншому тлумаченні – політичний) підхід до розуміння суті цих термінів. Тобто нація розглядається не як суто етнічне, а соціально-політичне поняття.

Українська національна ідея в сучасних умовах (умовах реального буття українського і всіх етносів, які мешкають нині в державі) повинна “розставляти” акценти при виборі пріоритетів етнонаціональної політики держави, визначати основні шляхи етнонаціонального відродження, моделювати етнонаціональний розвиток українського суспільства, бажану етнонаціональну структуру населення, шляхи мононаціонального відродження всіх етносів Української держави.

У світлі сказаного вище особливої актуальності й значущості набувають питання життєдіяльності етнічних спільнот у структурі сучасного українського суспільства. Нині величе-

зну роль у розбудові національної державності на демократичній основі відіграє культура міжнаціональних відносин, яка є невід'ємною складовою політичної культури демократичного суспільства. Одним із важливих аспектів даної проблеми є терпимість представників одних національностей стосовно інших за умов кризових явищ у економічній, політичній, соціальній та духовно-культурній сферах сучасного українського суспільства.

Стосовно національної толерантності громадян України слід зазначити, що вони найбільш “терпляче” ставляться до представників інших етносів як відвідувачів України, туристів. У такому статусі 47,9% респондентів згодні допустити американців, 53,8% – арабів, 28,3% – білорусів, 48,9% – угорців, 40,4% – грузинів, 35,3% – євреїв, 24,3% – кримських татар, 46,2% – молдован, 42,4% – німців, 35,8% – поляків, 26,4% – росіян, 54,8% – румунів, 57,8% – турків. У якості мешканців України більше за інших її громадяни згодні допустити кримських татар. Так зазначили 32,7% респондентів. Щодо українців, які проживають в інших країнах, то 30,8% громадян України згодні бачити їх як членів своєї сім'ї, 27,2% – в якості близьких друзів, 16,7% – мешканців України, 10,6% – туристів. І лише 1,7% опитаних не хотіли б узагалі допускати їх в Україну [1, с. 466–474].

Нині більшість населення України орієнтована на відкрите демократичне суспільство, на більш тісні зв'язки з країнами Заходу. Хоча до цього часу у масовій свідомості зберігається багато стереотипів минулого: зрівняльна психологія, підозрілість до підприємців, прагнення звичними тоталітарними засобами вирішити завдання демократизації суспільства. Подолання цих стереотипів у процесі утвердження демократичних політичних інституцій і ринкової економіки сприятиме і зниженню рівня недовіри серед представників різних соціальних груп і національностей.

Важливий чинник впливу на стан міжнаціональних відносин – це політичні погляди. Так, серед українців існує порівняно невелика (лише 14%) група з украї радикальними поглядами на національно-державний устрій. Відповідно до цих поглядів у вирішенні всіх проблем необхідно враховувати передусім інтерес українців. Саме серед даної категорії є найбільш сильними різного роду етнофобії, причому стосовно всіх на-

родів, крім власного. Цікаво, що і в інших колишніх республіках СРСР (нині незалежних країнах) існують аналогічні групи. Це ще раз підтверджує ту думку, що в основі ксенофобії взагалі й етнофобії зокрема лежать не стільки особливості тих чи інших народів, скільки політичні й соціально-економічні чинники, які штовхають народи на шлях самоізоляції.

Як свідчать емпіричні дані, громадяни України практично не зустрічаються з випадками дискримінації. Так, 88,0% опитаних зазначили, що їм не доводилося стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо українців, 90,2% – щодо росіян, 95,8% – щодо євреїв. Протилежної думки дотримуються, відповідно, 11,9; 9,7 та 3,9% респондентів [1, с. 466].

У даному аспекті неможливо не відзначити загалом позитивну роль прийнятих українськими законодавцями документів, що стосуються проблеми міжнаціональних відносин і прав національних меншин. Так, Закон про національні меншини в Україні (основні положення якого не викликали суперечки серед представників найбільш впливових політичних партій) передбачає право всіх меншин (незалежно від їх чисельності й особливостей розселення) на вільний розвиток національної культури, мови, преси, політичних орієнтацій тощо.

Визнаючи, що сьогодні у верхніх ешелонах влади склалося доволі толерантне ставлення до позитивного розв'язання проблем розвитку національно-культурних автономій, необхідно усвідомлювати, що цей чинник є необхідним, але недостатнім за умов становлення державності. Правові основи останньої ще повністю не склалися, і ставлення до національних меншин може більшою мірою відзначатися свавіллям місцевої влади і спонтанними сплесками охлократії, аніж законами і рішеннями вищих органів влади.

Тому питання, пов'язані з формуванням громадської думки й установок представників органів влади на місцях щодо розвитку національно-культурної автономії в Україні, мають принципову значущість для перспективи збереження і розвитку культури національних меншин і зростання загального рівня національної толерантності. Останній вирішальною мірою залежить від відносин, що складаються між корін-

ною більшістю населення і національними меншинами. Як свідчать результати дослідження, проведеного благодійним фондом “Інтелектуальна перспектива”, 12% представників національних меншин зазначили, що українці ставляться до них “дуже добре”, 32,7% респондентів зазначили, що “добре”. І лише 11,8% опитаних представників етнічних спільнот м. Києва дотримуються протилежної думки [2, с. 87–88].

Успішність процесу етнокультурної інтеграції національних меншин великою мірою детермінується “роботою” низки чинників. Однією із основних ознак збереження національної ідентичності етнічних спільнот в інформаційному просторі є збереження рідної мови як мови спілкування. Як свідчать результати дослідження, представникам національних меншин (попри процеси багатолітньої асиміляції) вдалося тією чи іншою мірою оволодіти рідною мовою. Найвищим цей показник є серед росіян, 98,5% яких вільно володіють рідною мовою. Це й зрозуміло, адже російська вивчалась у всіх (без винятку) школах колишнього Радянського Союзу. Високий рівень володіння рідною мовою спостерігається також серед грузинів, молдован, циган, азербайджанців. При цьому значна частина поляків, євреїв, німців не володіють рідною мовою.

Важливим атрибутом національної культури (і чинником етнокультурної інтеграції етнічних спільнот в український соціум) є звичаї, традиції та свята. Існують певні відмінності у ставленні представників різних національностей до традицій та звичаїв свого народу. Найбільше їх дотримуються грузини, молдовани, цигани, азербайджанці й татари. Більш “прохолодно” ставляться до народних традицій та звичаїв євреї, німці, поляки та росіяни. Характерним є те, що представники всіх національних меншин практично не вказують причиною недотримання традицій та звичаїв свого народу неможливість робити це в Україні [2].

Суттєво впливає на розвиток нації, її культуру та духовність такий чинник, як релігія. Зміцнення статусу релігійних інституцій посилює взаємовплив етнічного й релігійного факторів, активізує процеси відродження як корінної етнічної групи, так і меншин. Тому важливим і цікавим є питання релігійної самоідентифікації представників різних національних меншин.

Як свідчать емпіричні дані, найбільш віруючими серед представників національних меншин є поляки, євреї, татари,

цигани та молдовани. Менше віруючих серед росіян. Більшість останніх не відносять себе до якоїсь конкретної релігійної групи. Євреї відносять себе до іудейської релігії, татари та азербайджанці – до мусульманської релігії. Мало серед представників національних меншин тих, хто відносить себе до Української автокефальної православної церкви. Такі є серед поляків (4,1%) та циган (4,3%). Серед представників національних меншин більше таких, котрі належать до Української православної церкви Київського патріархату (серед них – росіяни, цигани, молдовани, грузини) [2, с. 90].

Дані соціологічного моніторингу – 2017 свідчать про те, що 28,7% громадян України вважають будь-які релігійні течії, які існують у нашій країні. При цьому 28,6% респондентів вважають, що можна надати повну свободу віросповідання, здійснення ритуалів, проповідування, побудови своїх храмів для всіх релігійних організацій і груп, які не є православними. При цьому 20,9% опитаних дотримуються думки, що всі ці релігійні організації і групи можуть і надалі сповідувати свою віру, але не публічно (без побудови їх храмів, без місіонерства). А 18,9% респондентів пропонують вибірко-вий підхід – одним із цих організацій можна діяти відкрито, а інші необхідно заборонити. І лише 12,2% громадян України дотримуються думки, що всі ці організації слід заборонити.

Не можна також не відзначити той факт, що лише 7,0% громадян України вважають, що на зростання напруженості в суспільстві найбільшою мірою впливають конфлікти між різними церквами та релігійними громадами. І тільки 17,4% респондентів побоюються міжрелігійних конфліктів.

Успішна етнокультурна інтеграція національних меншин в український соціум потребує також врахування відповідних історичних реалій, досвіду етноінтеграційних процесів у колишньому Радянському Союзі. Для останнього була характерною доволі складна “картина” національно-етнічних процесів. У країні було заборонено національну дискримінацію, проте цілі народи зазнавали примусового переселення. Для СРСР був характерним курс на розвиток малих і слаборозвинених народів (етносів). Багато з них уперше отримали свою писемність, літературу, економічні та політичні умови для вільного розвитку.

Поряд з тим процеси посилення міжетнічної взаємодії та прорахунки в національній, у тому числі мовній, політиці

привели до того, що деякі етнічні групи (що переживали процеси етнічного становлення) розчинилися, зникли як самобутні утворення. Зокрема, це стосується народів Півночі. Скоротилася й загальна кількість національно-етнічних утворень. Якщо в 1926 р. нараховувалося 57 національних та 75 етнічних груп, то в 1979 р. – відповідно 35 та 17 [3, с. 204].

Надаючи реальну допомогу в розвитку етнічних і національних груп у межах державних утворень, держава водночас переслідувала активні виступи на захист національної культури, національні рухи за самостійний національний розвиток. Створення єдиного народногосподарського комплексу, єдиної політичної та ідеологічної системи сприяло зближенню національно-етнічних утворень. У всіх республіках були створені великі промислові та культурні центри, з'явилася власна інтелігенція, у тому числі наукова й управлінська, кваліфіковані робітники, власна номенклатура. Відбулося зближення етносів за рівнем освіти.

Про інтенсивність процесів зближення свідчило збільшення змішаних шлюбів. Якщо в 1970 р. змішані шлюби становили 13,5% всіх сімей, то в 1984-му – 18%, в Україні – 25,3%. Про зближення свідчило й поширення російської мови як мови спілкування. У 1970 р. – 41,0 млн осіб, а у 1979-му – 61,3 млн, тобто близько половини всього неросійського населення СРСР заявили, що вільно володіють російською мовою. Активне поширення російської мови було помічено у білорусів, нею володіли 57%, а 25% білорусів визнали її рідною мовою. Серед українців було, відповідно, 50% і 17%. Активна урбанізація, міграція сільського населення сприяли цим процесам [3, с. 205].

Однак не слід перебільшувати значущість цих показників. Нації, народності різнилися між собою за характером, рівнем соціальних процесів, що відбуваються всередині них. Були нації, які вели переважно міський чи сільський спосіб життя. Народи, що населяли європейську частину Союзу, були переважно городянами. Серед корінних національностей Середньої Азії переважали сільські жителі. Нації різнилися й за своїм соціально-професійним складом.

Не можна не бачити, що збільшення етнічних утворень мало певні негативні наслідки. Воно гальмувало розвиток національних культур. Становище ускладнювалося прора-

хунками національної (у тому числі мовної) політики, що проявилось у зменшенні кількості національних шкіл, навчальних програм опанування рідної мови, випуску літератури національними мовами. В Україні також зменшилася кількість українських шкіл. Поширення двомовності сприяло асиміляції етнічних і національних груп (які переживали становлення), посилювало нерівноправність великої нації та невеликих національних утворень.

Створення самостійної національної держави в Україні, безумовно, сприяє як подальшому розвитку української національної свідомості, української культури, так і оптимізує процес етнокультурної інтеграції різних етносів в український соціум. Поряд з тим цей процес доволі складний і суперечливий, оскільки відбувається за умов соціально-політичної кризи (яскравим проявом якої є військовий конфлікт на Донбасі). Ставлення до мови, приміром, виражає ставлення до національної культури. Однак за сучасних умов це більш складне ставлення, бо охоплює реакцію на форми використання мови (що склалися), методи впровадження мови. Так, прийняття в Україні закону про мову (який передбачає перехід на українську мову ділового спілкування, викладання тощо) призвело до політичного зменшення прихильників загального переходу на українську мову. Особливо помітно зменшилася кількість прихильників утвердження української мови радикальними методами.

Для національної свідомості завжди характерні певні переваги, симпатії або, навпаки, антипатії, забобони, стереотипи негативного чи позитивного ставлення стосовно етнічних меншин. Нерідко можна спостерігати прояви націоналізму. Та важливо не змішувати націоналізм з національною свідомістю. Остання виражає інтереси, цінності національно-етнічних спільнот.

З огляду на сказане вище не можна не відзначити такий оптимістичний і обнадійливий факт, що 79,2% громадян України вважають важливим (і дуже важливим) для себе національно-культурне відродження українського суспільства. При цьому лише 1,3% опитаних не переймаються цією проблемою [1, с. 521].

У розвитку національних відносин діють дві тенденції: розвиток національної самостійності і тенденція зламу на-

ціональних перепон, пов'язана з інтеграційними процесами. Суспільство покликане усувати протиріччя між даними тенденціями, добиваючись, щоб прагнення до самостійності й об'єднання не відбувалося за рахунок поневолення народів. Саме ефективне й результативне “усунення” зазначеного протиріччя сприятиме успішному процесу етнокультурної інтеграції національних меншин в економічне, політичне, соціальне та духовно-культурне життя українського суспільства.

Література

1. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Вип. 3 (17). Київ: ІС НАН України, 2016. 546 с.
2. *Горовий В., Пилипенко В.* Етнічні спільноти столиці у дзеркалі соціології. Київ: Фоліант, 2007. 175 с.
3. *Пилипенко В.* Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства. Львів: ЗУКЦ, 2012. 326 с.

**СПРИЙНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНИ
ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ:
КОНФЛІКТОЛОГІЧНА СКЛАДОВА**

У статті розглядається проблема впливу релігійних організацій на стан напруженості в українському суспільстві. Продемонстровано, що незначна частина населення сприймає релігійні організації як джерело такої напруженості, що можна трактувати як обмеженість впливу цих організацій у даному напрямі. Водночас міра такого впливу не може бути визначена однозначно внаслідок незбігання відповідей респондентів на різні запитання, спрямовані на вимірювання ролі релігійних організацій у створенні напруженості в суспільстві. За оцінками респондентів, найбільший вплив на створення напруженості чинять православні Церкви Московського та Київського патріархатів, причому стресогенність дій першої з цих Церков відзначається значно більшою кількістю опитаних.

Ключові слова: напруженість у суспільстві, чинники напруженості, релігійні організації, УПЦ МП, УПЦ КП.

В статье рассматривается проблема влияния религиозных организаций на состояние напряжённости в украинском обществе. Продемонстрировано, что незначительная часть населения воспринимает религиозные организации как источник такой напряжённости, что можно трактовать как ограниченность влияния этих организаций в данном направлении. В то же время степень такого влияния не может быть определена однозначно вследствие несовпадения ответов респондентов на разные вопросы, направленные на измерение роли религиозных организаций в создании напряжённости в обществе. По оценкам респондентов, наибольшее влияние на создание напряжённости оказывают Церкви Московского и Киевского патриархатов, причём стресогенность действий первой из Церквей отмечается значительно большей долей опрошенных.

Ключевые слова: напряжённость в обществе, факторы напряжённости, религиозные организации, УПЦ МП, УПЦ КП.

The paper explores whether and to what extent religious institutions can feed into social tensions in today's Ukraine. According to the

survey data, these institutions have had only a limited influence in this respect since quite a small portion of Ukraine's population perceives them as a source of tension in society. The exact degree of this influence cannot easily be calculated due to inconsistencies in the respondents' answers to questions aimed at measuring the role of religious organisations in producing social tensions. However, the respondents' estimates suggest that the two Ukrainian Orthodox churches affiliated with the Kyiv and the Moscow Patriarchate contribute the most to the rise of social tensions; furthermore, a considerably larger number of those surveyed regard the latter's activity as generating stress on a societal scale.

Keywords: *tension in society, factors of social tension, religious institutions, the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC MP), the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate (UPC KP).*

Соціальна напруженість, причому доволі суттєва, є очевидною складовою нинішніх українських реалій. Відповідно, дослідження чинників формування та підтримання цієї напруженості є одним із загальних наукових та практичних завдань. У сучасному світі одним із найпомітніших таких чинників є релігія. Вона виступає підґрунтям або суттєвим чинником у низці військових конфліктів (Сирія, Ірак, Палестина, Кашмір, Нігерія, Бірма); доволі потужним джерелом напруженості в Західній Європі є численні мусульманські діаспори. Тобто в багатьох місцях, де співіснують кілька конфесій, мають місце напруженість або й конфлікти різного рівня (із військовими конфліктами включно). Україна також є багатоконфесійною країною, причому це проявляється не лише в існуванні різноманіття релігійних громад, а й у роздільності релігійної (християнської) більшості. Давнє протистояння між двома основними православними Церквами, починаючи з 2104 р. набуло нового звучання в умовах війни на сході України. Відповідно виникає необхідність оцінки значущості релігійного чинника у формуванні або стимуляції соціальної напруженості в нашій країні.

Якщо дивитися на релігію з точки зору її здатності чинити вплив на суспільні процеси, то в ній можна виділити дві складові: власне релігійне вчення (так би мовити, релігійна “ідеологія”) і релігійні організації та групи (діяльність яких

ґрунтується на цьому вченні, але водночас, будучи об'єднаннями людей, можуть діяти й спираючись на світські мотиви та інтереси). У принципі чинником суспільної напруженості може виявитися як перша, так і друга складова релігійного комплексу. Тобто напруженість може виникати як унаслідок того, що люди та соціальні групи орієнтують свою поведінку безпосередньо на релігійне вчення (на те, що прямо постулюється в цьому вченні, або логічно з нього випливає), так і внаслідок дій релігійних організацій, які не обов'язково зумовлені власне релігійним ученням. У цій статті об'єктом обрана саме друга складова. Тож метою статті є здійснення оцінки того, якою мірою на посилення соціальної напруженості впливають релігійні організації.

Як індикатори, що дають змогу здійснити таку оцінку, використаємо думку населення щодо існування чи відсутності впливу різних релігійних організацій на існуючу соціальну напруженість. Тобто буде використано непрямі індикатори, адже вимірюється не сама напруженість, а лише думка населення про її існування (яка, звісно, може виявлятися помилковою, або бути наслідком якихось упереджень та стереотипів). Причому в даному випадку аналізуватимуться не самооцінки (наскільки дії релігійних організацій призводять до напруженості самого респондента), а оцінка загального стану (наскільки, на думку респондента, релігійні організації сприяють формуванню напруженості в суспільстві). Проте цілком логічним є припущення, що оскільки соціальна напруженість існує саме в свідомості громадян та у взаємодіях між ними, то її існування має відбиватися у відчуттях. Не може бути такого, щоб у суспільстві існувала напруженість, а більшість членів цього суспільства її не помічали. І, навпаки, якщо велика кількість людей відчувають поширеність у суспільстві напруженості, то це не є витвір їхньої уяви або наслідок стереотипів масової свідомості, а таки є відображенням реального стану. Тож використані в нашому моніторинговому опитуванні індикатори цілком можуть слугувати завданню вимірювання впливу діяльності релігійних організацій на цю напруженість.

Отже, в одному з поставлених у цього річного моніторинговому опитуванні запитань респондентам пропонувалося вказати на найбільш значущі, з їхньої точки зору, чинники

напруженості у нашому суспільстві¹. І серед усіх опитаних варіант, пов'язаний із конфліктом між Церквами, обрали лише 7% опитаних. Якщо порівняти за відносною частотою згадувань, то цей варіант посів 3-є знизу з 16-ти можливих місць (рідше за нього згадувалися лише загроза терористичних актів та вплив біженців і мігрантів).

Якщо порівнювати за частотою згадувань цієї проблеми, то суттєві регіональні відмінності будуть відсутні; частки вибору конфліктів між релігійними організаціями в якості чинника напруженості є практично однаковими (і невеликими) у майже всіх макрорегіонах. Єдиним винятком є Південь, де цей показник виявився статистично значуще (на рівні 0,05) більшим; якщо на Сході та на Донбасі відповідний варіант відповіді обирали близько 4%, а в Центрі та на Заході – близько 6–7%, то на Півдні відповідний показник становить уже 16,6%. Водночас якщо порівнювати наведені чинники за їх ієрархією в масовій свідомості, то, крім Півдня, дещо вирізнятиметься ще й Захід. Зокрема, тоді як у Центрі та на Сході згадування конфліктів між релігійними організаціями як чинника напруженості посідає 15-е та 16-е з 16-ти можливих місць, то на Заході цей чинник посідає 12-е місце (на Півдні – 11-е).

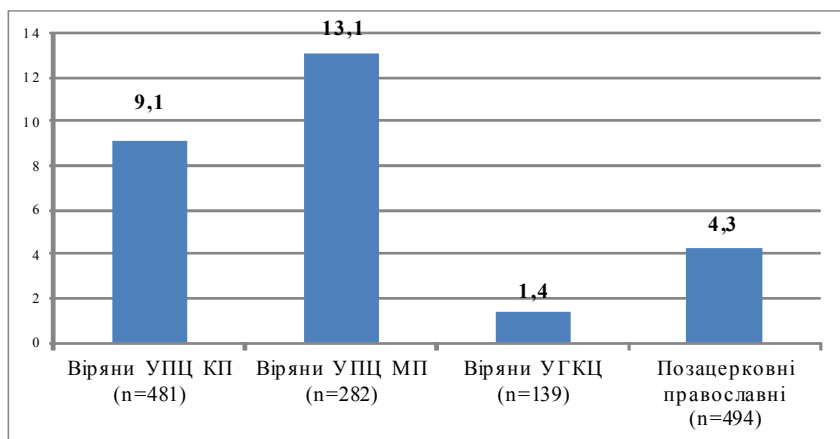
Не виявилось залежності відповідних оцінок від факту наявності чи відсутності релігійних переконань – як серед релігійних, так і серед нерелігійних осіб лише близько 6–7% згадували варіант, пов'язаний з конфліктами між Церквами. Але при цьому мав місце певний зв'язок з фактом належності до основних груп релігійних осіб. Зокрема, значуще (на рівні 0,05) частіше про конфлікти між Церквами як про чинник напруженості в суспільстві згадували віряни двох основних православних Церков (УПЦ КП та УПЦ МП), тоді як серед греко-католиків частка згадування цього чинника виявилася найменшою. Також значно меншою ця частка є серед тих

---

¹ Запитання формулювалося так: *“Що, на Вашу думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом?”*. Респондент міг обрати з 16 запропонованих варіантів (в яких відображалася дія чинників, пов'язаних з політикою, економічним станом, війною, міграціями населення, соціальним забезпеченням, міжнародними відносинами, релігією, злочинністю, корупцією тощо), або вказати свій власний варіант. Можливо було обирати водночас декілька варіантів (але не більше 5-ти).

осіб, які віднесли себе до категорії православних, але не пов'язують себе із жодною з Церков² (рис.).

Те, що переконання в стресогенності міжцерковних відносин більш поширене серед вірян УПЦ КП та УПЦ МП, є очікуваним, зважаючи на те, що основні конфлікти в релігійній сфері в нашій країні відбуваються саме між цими Церквами (і їх наслідки повинні відчувати передусім їхні прихожани), при тому, що ці Церкви є найбільшими за чисельністю об'єднаних ними віруючих (тож і конфлікти між ними стосуються великих мас населення). Але якщо поглянемо на власне частоту згадувань вірянами УПЦ КП та УПЦ МП відповідного джерела напруженості, то помітимо, що навіть у цих групах міжцерковні конфлікти вважають значущими доволі обмежені частки опитаних (трохи менше і трохи більше

Рисунок. Частота згадування конфліктів між релігійними організаціями як чинника напруженості в суспільстві в різних групах віруючих, 2017 р. (%)

² У запитанні, де православних респондентів просили визначити, до якої з Церков вони належать, виділялися категорії тих, хто відвідує храми, але не знає, до якої з Церков вони належать, та тих, хто ідентифікує себе як православного, що не належить до жодної з Церков. Ці дві категорії я в подальшому аналізі об'єдную в одну групу, і для їх позначення буду використовувати термін "позацерковні православні" (у сенсі не належності до певної релігійної організації).

1/10). Цікавим є й те, що міжцерковні конфлікти до основних джерел напруженості в суспільстві віднесла надзвичайно мала частка греко-католиків.

У цьогорічному моніторинговому дослідженні також ставилося запитання, в якому респондентів просили визначити, діяльність яких релігійних організацій сприяє зростанню напруженості в нашій країні³. Тобто тут релігійні організації розглядалися не щодо інших джерел напруженості, а робився акцент саме на можливому негативному впливі конкретних релігійних організацій. Щодо отриманого розподілу думок відмічу два основні моменти. По-перше, однозначну перевагу має уявлення, що діяльність конфесій та Церков не впливає на напруженість у суспільстві. Зокрема, близько третини опитаних прямо вказали, що дії жодної з релігійних організацій не є чинником суспільної напруженості, а ще близько третини не змогли дати чіткої відповіді. Останніх респондентів, на мою думку, також можна додати до групи тих, хто не відчуває негативного впливу релігійних організацій. Адже ухилення від відповіді у формі обрання варіанта “важко відповісти” в даному випадку можна інтерпретувати як “я думаю, що конфесії не впливають на суспільну напруженість, але я в цьому не впевнений”. Тож ці люди самі не відчувають подібного впливу з боку релігій, але не виключають, що він є. Проте коли значна частина суспільства не бачить ознак напруженості, це свідчить або про її відсутність, або про її низький рівень. Тому можна сказати, що майже 70% респондентів не вважають, що релігійні організації сьогодні є джерелом напруженості в суспільстві (табл. 1).

Варто відмітити, що оцінки, пов'язані з відсутністю впливу на суспільну напруженість, переважають і в основних групах релігійних осіб, і в групі невірних. А саме, найбільше варіанти, пов'язані з відсутністю такого негативного впливу, обирали позацерковні православні (77,6%) та нерелігійні особи (73,2%), але й серед вірян УПЦ КП та УПЦ МП близько 63–64% обирали ці ж варіанти. Порівняно критичнішими вияви-

---

³ Запитання формулювалося так: “Як Ви вважаєте, втручання в суспільне життя яких конфесій (церков) впливає на посилення напруженості в нашому суспільстві?”. Респондент міг водночас обрати будь-яку кількість варіантів відповідей.

Таблиця 1

**Оцінки різних конфесій/Церков з точки зору створення
напруженості в суспільстві, 2017 р. (n=1800, %)**

УПЦ МП	16,2
УПЦ КП	8,1
Свідки Єгови	5,8
Мусульманські релігійні організації	4,7
Харизматичні Церкви (Українська християнська євангельська церква, Посольство Боже, духовний центр “Відродження” тощо)	3,6
Протестантські Церкви (адвентисти, методисти, баптисти, п’ятидесятники тощо)	3,1
УГКЦ	2,9
Східні релігії (буддисти, кришнаїти, індуїсти)	1,8
Інші конфесії/Церкви	0,2
<i>Дії жодної з конфесій (Церков) не створюють ніякої напруженості</i>	32,5
<i>Важко відповісти</i>	36,5

лися віряни УГКЦ, але й серед них частка незгодних з впливом Церков на напруженість у суспільстві є переважаючою (59%).

Другим аспектом, який варто зазначити, є те, що вибір решти 31% респондентів (які все ж відмітили якісь з релігійних організацій як джерела напруженості), переважно концентрувався на УПЦ МП та УПЦ КП, причому другу Церкву згадували удвічі рідше за першу. Тобто, якщо розглядати лише тих респондентів, які відмітили якісь церковні джерела напруженості, то серед них 52,2% вказали як таке джерело УПЦ МП, а 26% – УПЦ КП. Обидва ці факти (переважне згадування саме цих двох Церков та суттєва перевага згадувань однієї з них) є доволі очікуваним. Тут дається визнаки і багаторічне протистояння цих Церков, і те, що вони, внаслідок масштабів охоплення ними релігійних людей, є найбільш помітними в публічному просторі, і те, що в останні роки в умовах неоголошеної війни проти України з боку Росії УПЦ МП, яка є частиною Руської православної церкви, представляється в ЗМІ переважно як ворожа, зрадницька, діяльність якої шкодить розвитку України як незалежної держави [див., напр., 1, 2].

Причому зазначу, що критичніші оцінки діяльності УПЦ МП фіксуються в більшості груп, які можна виділити за параметром ставлення до релігії, незалежно від міри потенційної заангажованості респондентів. Можна припустити,

що більш об'єктивними (чи принаймні менш схильними до упередження) будуть нерелігійні особи, та ті православні, які є індиферентними щодо церковної належності; натомість віряни УПЦ КП та УГКЦ будуть більш упередженими до діяльності УПЦ МП. Але хоча в двох останніх групах УПЦ МП як джерело суспільної напруженості згадували значно частіше, ніж у перших двох групах (що можна частково списати на упередженість), але й у перших двох групах УПЦ МП згадувалася помітно частіше порівняно з УПЦ КП (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінки стресогенності різних релігійних організацій
(% в різних групах від тих, хто вважає, що релігійні організації сприяють зростанню напруженості)

Групи респондентів	Джерела напруженості в суспільстві			
	УПЦ КП	УПЦ МП	УГКЦ	Інші
Віряни УПЦ КП (n=175)	23,4	54,9	4	33,1
Віряни УПЦ МП (n=106)	55,7	24,5	19,8	38,7
Позацерковні православні (n=111)	21,6	54,1	6,3	42,3
Віряни УГКЦ (n=57)	1,8	82,5	10,5	24,6
Невіруючі (n=61)	27,9	52,5	9,8	37,7

Як бачимо, серед тих нерелігійних осіб, які вбачають у діяльності якихось релігійних організацій джерело напруженості, УПЦ МП згадували 52,5%, тоді як УПЦ КП – 27,9% (тобто перша церква згадувалася майже удвічі частіше за другу). Схоже співвідношення має місце й у групі позацерковних православних, де УПЦ МП згадували більш як удвічі частіше (54,1% від тих, хто обрав якусь з релігійних організацій, проти 21,6% згадувань УПЦ КП). Найбільш негативні оцінки УПЦ МП отримала від греко-католиків. Якщо зважати лише на тих респондентів цієї конфесії, які відзначили якусь релігійну організацію як джерело напруженості, то серед них 82,5% в якості такого джерела вказали саме УПЦ МП, тоді як УПЦ КП відмічали доволі рідко (цю Церкву відмітили менше 2%). Тож оцінки греко-католиків виявилися навіть більш критичними, ніж оцінки вірян УПЦ КП (головного

опонента УПЦ МП), серед яких джерело суспільної напруженості у УПЦ МП убачали 54,9%. Оцінки ж представників УПЦ МП виявилися дзеркальними щодо оцінок представників УПЦ КП. А саме, тут головним “порушником спокою” вважають переважно УПЦ КП, на яку вказали 55,7% від тих, хто обрав якусь з релігійних організацій. Тож можна сказати, що, за винятком вірян УПЦ МП, серед нашого населення проглядається *консенсус* стосовно того, що головним джерелом напруженості є УПЦ МП.

Водночас цікаво, що серед представників усіх основних Церков певне поширення мають і критичні оцінки своїх власних релігійних організацій. Зокрема, серед вірян УПЦ КП свою Церкву вважали джерелом суспільної напруженості 23,4%, а серед вірян УПЦ МП відповідна частка становила 24,5%. Найменшою ж відповідна частка є серед вірян УГКЦ – 10,5%.

Щодо інших релігійних організацій, діяльність яких оцінювалася як чинник напруженості, найчастіше згадувалися Свідки Єгови (їх відмітили 18,6% від тих, хто обрав якусь з релігійних організацій) та мусульманські релігійні організації (15,2%). Причому частота цих згадувань різниться залежно від регіону проживання респондентів. Скажімо, організацію Свідків Єгови найчастіше згадували на Півдні (33,8%), а найменше, – на Заході (11,5); натомість у Центрі та на Сході про цю організацію згадували 19,7% та 17,5% відповідно. Та сама картина й щодо мусульманських організацій: найбільше їх як джерело напруженості відмічали на Півдні (45,6%), а найменше – на Заході (6,8%).

Якщо поглянемо на розподіли відповідей на обидва запитання, то можемо побачити очевидну невідповідність: адже на перше з розглянутих запитань існування напруженості, пов’язаної з діяльністю Церков, відмітили 7% опитаних, тоді як на друге запитання – вже 31% обрав якусь з релігійних організацій. Тобто є ситуація чималої незбіжності між відповідями на ці два запитання. Адже в ідеалі всі ті, хто на запитання щодо чинників соціальної напруженості відмічав конфлікти між релігійними організаціями, мали б обрати якусь із Церков як джерело такої напруженості (або, принаймні, обрати варіант “важко відповісти”). Так само ті, хто не обрав конфлікти між релігійними організаціями в якості джерела напруженості, мали б вказати, що жодна з Церков не створює напруженості,

або обрати варіант “важко відповісти”. Але така логіка спрацює не завжди. Зокрема, в групі тих, хто на перше з розглянутих мною запитань вказав на конфлікти між релігійними організаціями як джерело напруженості, 11,1% водночас на друге запитання відмітили, що жодна з Церков не є таким джерелом⁴. Натомість серед тих, хто на перше запитання не відмічав конфлікти між релігійними організаціями, близько 29% на друге запитання обрали якісь релігійні організації.

Тож загалом, якщо зважати на відповіді з обох наведених запитань, і зробити поправки на їхню узгодженість (тобто враховувати тих, хто на обидва запитання вказав на наявність церковного впливу на напруженість у суспільстві, або не відзначив церковний чинник на перше запитання, але відзначив на друге, і не враховувати тих, хто на перше відзначив існування церковного впливу на напруженість, а на друге заперечив цей вплив), то до тих, хто поділяє думку про вплив Церкви в цьому напрямі, можна віднести вже третину опитаних (майже 33%).

Звичайно, виникає питання вибору того показника, на який потрібно орієнтуватися в оцінці рівня впливу релігійного чинника на формування та підтримку напруженості в нашому суспільстві. Адже якщо орієнтуватися на перше запитання, то цей рівень можна оцінити як незначний (нагадаю, лише 7% відмітили релігійний чинник як значущий), тоді як у випадку покладання на комбінацію з двох запитань цей рівень видаватиметься значно вищим (оскільки вплив релігії на напруженість тим чи іншим чином відмічала третина опитаних). На мою думку, якщо оцінювати саме уявлення про значущість релігійного чинника в питанні формування напруженості, варто орієнтуватися саме на той рівень, який фіксується в першому запитанні. Адже в ньому фіксуються більш спонтанні реакції респондентів; коли респондент обирає з великого переліку, то більша ймовірність, що він відмічатиме те, що твердо відклалося в його свідомості, те, що дійсно є найсуттєвішим. Натомість друге за-

---

⁴ Ще 27,8% з цієї групи обрали варіант “Важко відповісти”, що є прийнятним, заважаючи на те, що загальна оцінка впливу міжцерковних конфліктів на напруженість цілком може поєднуватися з нездатністю чітко ідентифікувати безпосередніх “винуватців” такої напруженості.

питання можна розглядати як “запитання з підказкою”, коли респондентові нагадують, що якийсь суб’єкт є джерелом напруженості. І тоді, можливо, під впливом тієї інформації зі ЗМІ, з якою респондент стикається, він згадуватиме про начебто значущість тієї чи іншої складової.

Додатковим аргументом на користь такого підходу слугує те, що ще в двох запитаннях цього річного моніторингу, пов’язаних з визначенням напруженості, згадки про роль релігії є доволі рідкісні. Йдеться, по-перше, про запитання, в якому фіксувалися поширені в суспільстві страхи⁵. У результаті так само, як і в попередні роки, варіант, пов’язаний із міжрелігійними конфліктами, було обрано найменшою кількістю опитаних (7,6%), що, як бачимо, майже збігається з виборами конфліктів між релігійними організаціями як чинником суспільної напруженості. По-друге, йдеться про запитання, в якому респондентів просили визначити основних суб’єктів, яких можна розглядати як джерело соціального напруження. А саме, було необхідно визначити, хто з великого переліку соціальних суб’єктів суттєво впливає на погіршення ситуації в нашій країні⁶. Одним із можливих варіантів відповіді був варіант “релігійні діячі”, який обрали лише близько 2% опитаних.

Таким чином, виходячи з наведених вище результатів моніторингового опитування, можна сказати, що вплив релігійних організацій на створення та підтримку напруження в українському суспільстві є доволі обмеженим. Адже переважна більшість опитаних не відчувають такого впливу, що свідчить або про те, що цього впливу немає, або що він є незначним (настільки незначним, що населення його або не помічає, або не надає йому значення). Розбіжності у відповідях на два проаналізовані запитання не дають можливості дати

---

⁵ Запитання формулювалося так: “Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?”; респондент міг обрати з більш ніж півтора десятка варіантів, серед яких містився й варіант “Міжрелігійних конфліктів”, або вказати свій власний варіант відповіді.

⁶ Запитання формулювалося як “Хто, на Вашу думку, своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в нашій країні?”. Респондент міг обрати від 1 до 5-ти з 16-ти запропонованих варіантів, або вказати свій варіант відповіді.

однозначну оцінку того, чи є відповідний вплив слабким чи дуже слабким (це залежить від того, показник з якого запитання вважати більш точним), але в будь-якому разі він є обмеженим.

Очевидно, що в тих випадках, коли релігійні організації все ж продукують соціальну напруженість, остання походить, головним чином, від двох основних православних Церков (УПЦ КП та УПЦ МП). Причому в даному випадку не важливо, чи дійсно ці Церкви здійснюють певні дії, які впливають на напруженість. Адже напруженість як така існує в свідомості людей, і тому її продукують як реальні дії якогось подразника (в даному випадку релігійних організацій), так і *уявлення* людей про дії цих організацій. Тобто напруженість у суспільстві може виникати просто внаслідок того, що якась частина цього суспільства вважатиме, що діяльність певної релігійної організації є негативною, ворожою (або її підозрюватимуть у такій діяльності). Тож зафіксовані нами думки про те, що діяльність УПЦ КП та УПЦ МП створює напруженість ще не є підставою для однозначного твердження, що ці організації роблять щось, що призводить до такої напруженості. Тобто, безумовно, у відповідних оцінках населення відбиватимуться стресогенні дії релігійних організацій, але так само в цих оцінках відбиватимуться й уявлення, сформовані під впливом інформації зі ЗМІ, а також стереотипи, зумовлені політичними вподобаннями респондентів (зважаючи на позиціонування в інформаційному просторі УПЦ КП як національної Церкви, а УПЦ МП – як іноземної). Але це вже питання причин, які зумовлюють зафіксовані оцінки населення, тоді як сам факт певного (хоча й порівняно невеликого) впливу на напруженість залишається незмінним.

Також хотілося б наголосити на тому, що те, що сьогодні напруженість, створювана релігійними організаціями, є невеликою, ще не означає, що такою вона залишатиметься і надалі. І збереження поточного стану чи формування якоїсь нової конфігурації передусім залежить від дій нинішньої влади. Очевидно, що для більшості українських віруючих їхня релігія виступає скоріше певним духовним фоном, який мало пересікається з повсякденним життям. Проте подібні фонові феномени (сприймаючись людиною як щось, що є

само собою зрозумілим) є доволі чутливими до спроб їх змін, особливо насильницьких. Тобто якщо для цього фону виникає загроза, то реакція буде як мінімум негативною або й агресивною. Тож політика держави, пов'язана з преференціями одній Церкві та тиску на другу, спроби перекроїти релігійну карту країни (зокрема, через форсування створення помісної православної церкви), вестиме до зростання напруженості.

Література

1. *Релігієзнавець* звинуватив УПЦ МП у терористичній діяльності проти України // NEWSUA. 2017. URL: <http://newsua.one/novosti/religieznavec-zvinutiv-upc-mp-v-terroristichnii-diyalnosti-proti-ukraini.html>.

2. *УПЦ (МП)* системно і постійно працює виключно в інтересах імперіалістичної Росії, експерти // RISU. 2017. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/67571/

PUBLIC VIEWS ON SCIENCE IN UKRAINE

The paper addresses the following issues: public evaluations of the current state of science in Ukraine and its short-term outlook, perceptions of the role and prestige of science in Ukrainian society, the dynamics of trust in national scientists, and interest in science among the general public. Where possible, the author draws comparisons between public views and expert assessments. For this purpose, the two data sets have been used. One of them includes the results of four consecutive nationwide surveys (2014–2017) conducted by the Institute of Sociology of Ukraine’s National Academy of Sciences while the other comprises two expert surveys carried out in 2016, in which both Ukrainian and foreign scientists participated.

Keywords: *science and society, the state of science, trust in scientists, public views, expert assessments.*

Представлено общественное мнение по поводу нынешнего состояния науки в Украине и ее перспектив в ближайшем будущем, восприятие гражданами роли и престижа науки в украинском обществе, динамика доверия отечественным ученым, в целом интерес населения к миру науки. Где возможно, автор сравнивает оценки населения с экспертными оценками на основе данных четырех массовых опросов, проведенных Институтом социологии НАН Украины в 2014–2017 гг., и двух экспертных опросов, проведенных среди украинских и зарубежных ученых в 2016 г.

Ключевые слова: *наука и общество, состояние науки, доверие ученым, общественное мнение, экспертные оценки.*

Представлена громадська думка щодо нинішнього стану науки в Україні та її перспектив у найближчому майбутньому, сприйняття громадянами ролі й престижу науки в українському суспільстві, динаміка довіри вітчизняним науковцям, загалом інтерес населення до світу науки. Де можливо, автор порівнює оцінки населення з експертними оцінками на основі даних чотирьох масових опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України в 2014–2017 рр., і двох експертних опитувань серед українських та зарубіжних науковців, проведених у 2016 р.

Ключові слова: *наука і суспільство, стан науки, довіра до вчених, громадська думка, експертні оцінки.*

Everyone today does acknowledge the significant role of science in society – both for its today and future. First of all, science is the main factor for economic growth and development of the “knowledge society”. It is the most important institution able to respond to global challenges of the 21st century. Secondly, science is the core component of the whole sociocultural system which determines the quality of sociality. Therefore, the current state of science characterises the overall level of society, its quality of life and its real prospects.

We live in a world absolutely dependent on science and technology. Even if ordinary people hardly know anything about science and technology, public views on science and its role in our life are very important as feedback for authorities. Obtaining evidence-based information about real situation in the sphere of science in Ukraine is essential not only for providing recommendations to the Ukrainian authorities in the context of upcoming reforms in this realm. It also fills in the gaps in sociological data about Ukrainian science in the European database.

In contradistinction to the EU countries which carry out constant monitoring of public opinion on various issues of science under a special Eurobarometer project to ensure effective dialogue between science and society, Ukraine has never taken part in such large-scale comprehensive survey. However, researchers of the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine tracked public opinion on national science by some indicators several times in the framework of nationwide surveys (1998, N=1200; 2003, N=1500; 2008, N=1800). In 2014, the Institute of Sociology started monitoring public opinion about national science.

The main research tasks of this article include acquaintance with public evaluations of the current state of science in Ukraine and its short-term outlook, perceptions of the role and prestige of science in Ukrainian society, the dynamics of trust in national scientists, and interest in science among the general public, etc.

Methodological approaches were formed on the basis of such scientific and sociological sources as P. Bourdieu’s, B. Wynne’s and National Science Foundation publications, Pew Research Centre and Eurobarometer reports on science-related issues, Peer Review of the Ukrainian Research and Innovation System,

prepared for the European Commission, relevant articles written by Ukrainian scientists, etc. [1].

Empirical research base consists of: 1) data of national and international statistics; 2) data of Special Eurobarometer Report No. 419 (2014); 3) four consecutive nationwide surveys (N=1802), conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in 2014-2017; 4) two expert surveys carried out among Ukrainian (N=38) and foreign (N=25) scientists in 2016. Since comprehensive assessment of public opinion on science should include both the general public's and experts' views, the author, where possible, will draw comparisons between the two of them.

The Current State of Science in Ukraine

During the Soviet period the level of science in Ukraine had cutting-edge positions in the world. Its achievements were outstanding: the first digital computer in Europe, the world's largest aircraft "Mriia", the most powerful intercontinental missile "SS-18", unique technology for welding living tissues, welding in space, under the water, etc. The latest Ukrainian scientific developments are also of great importance, for example, such achievements as sapphire optical discs that can store information for 10,000 years, mammograph that instantly diagnoses breast cancer, absolutely unique prismatic lenses able to cure children's squint sight, etc.

But since Ukraine got its independence, the national science has faced catastrophic changes: the funding for science was reduced to a meagre size, the prestige of scientific work decreased significantly, the number of researchers was slashed five times. The above-mentioned facts are contrary to the world trends and attitude towards science in developed countries. While Europeans are aiming to increase public funding of (their) fundamental research studies to 3% of GDP, our leaders continue to "save" on science expenditures and reduced them from legal requirement 1.7% of GDP to 0.18% of GDP in 2014 and 0.16% in 2016¹. Taking into account absolute figures of GDP, the state funding for science in Ukraine is approximately equal to

---

¹ Specialists consider that science is able to fulfill its economic function beginning from the 1.7% of GDP threshold value (in case of lower funding science could execute only social and cultural functions) [2].

the budget of one well-ranked Western University [3]. Scientists' salaries are below market competition. The number of researchers per one million people is 2.6 times lower than in the EU [4]. State expenditures on an average Ukrainian scientist are three times lower than in Russia, 18 times lower than in Brazil, 34 times lower than in South Korea, 70 times lower than in the US [5]. Over only the three years, from 2012 to 2015, more than 7,000 scientists under 35 years old quit science [6].

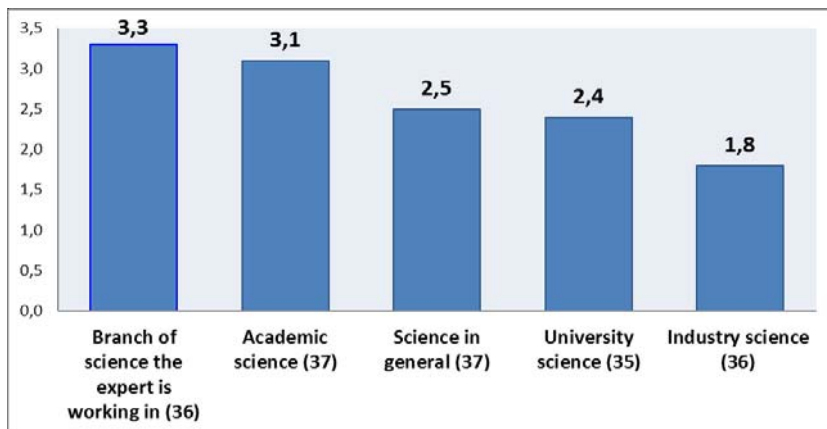
Evaluating Science Today

In order to get the most accurate public evaluations, we identified within our nationwide survey (N=1802, 2015) the group of the most competent respondents in the science-related issues – those who were simultaneously interested in news of science and technology and well acquainted with the achievements of the National Academy of Sciences of Ukraine. Such competent respondents (n=156) estimated the current state of the science in Ukraine at the average level (2.5 points on a 5-point scale, where “1” means “bad”, and “5” – “good”). General population estimated it a little bit lower – 2.3 points (*Table 1*). The share of citizens estimating this state as bad doubled from 10% in 2003 to 21% in 2015 while the share evaluating it at the average level dropped significantly. The most competent citizens tend to be more positive and gave higher marks than ordinary people (25% versus 10% respectively).

Table 1

**Public evaluations of the current state
of science in Ukraine (%)**

<i>Evaluation</i>	2003 (N=1500)	2015	
		N=1802	n=156 (the most competent respondents)
1.Bad	10	21	17
2.Tends to be bad	33	29	32
3.Average	43	25	24
4.Tends to be good	12	8	20
5.Good	3	2	5
Hard to say	-	15	2
The average score (on a 5-point scale)	2.7	2.3	2.5

Figure 1. National experts' assessments of the science's state in Ukraine (N=38)

Experts' views are roughly the same. Ukrainian scientists evaluate the state in our country overall at the average level (2.5 points on a 5-point scale, where “1” means “very bad” and “5” – “very good” state). They are more positive about academician science and their own specialty realm (3.1 and 3.3 points respectively). At the same time, they are quite pessimistic about university and industry sciences and assess them significantly lower – 2.4 vs 1.8 points respectively (*Figure 1*).

We also asked our experts to evaluate today's authority of Ukrainian science in the world. While national experts evaluate it at the average level – 5.1 points (on a 10-point scale), foreign experts estimate it less upbeat (3.7 points). As our former compatriot, who currently resides and works in the USA, put it, “this is not an assessment of the quality of work done in Ukraine, which is solid and respectful, but how it is represented in international professional outlets and forums – e.g., major journal and academic book publications in key refereed outlets, particularly English-language publications; conference papers presented, etc”. Therefore, it is more understandable why the overwhelming majority (11 from 13) of western-born experts, could not evaluate the authority of Ukrainian science at all.

Both scientists and ordinary people are pessimistic about science in Ukraine when it comes to comparisons in a global context. The overwhelming majority of Ukrainian experts consider that science in our country is behind the world level: onethird (34%) says that it is significantly behind, the half (55%) – slightly behind. The experts are more critical of Ukrainian science than the general public when it turns to comparison with the world level. However, seven in ten citizens (regardless of their competence) also consider that our science is behind the world level. While just few experts said that science in Ukraine overall meets the world level, about one in ten ordinary citizens and even three in ten the most competent ones said the same (12% vs 28% respectively). Half of these competent and upbeat respondents (14%) believe that in some realms the science in Ukraine is even above the world level (*Table 2*).

Public evaluations of prospects for science in Ukraine fluctuate over time and depend on the economic and political context (*Table 3*). When we asked the general public about prospects for science for the next five years, there were nearly the same shares saying that it would get worse or likely improve (21% and 18% respectively). One third (36%) considered that nothing would change. There were also differences between the most

Table 2

**Public perceptions of Ukrainian science
in a global context (%)**

Comparative evaluation	2003 (N=1500)	2008 (N=1800)	2015		2016
			N=1802	n=156 (the most competent respondents)	Ukrainian experts (N=38)
Significantly lags behind the world level	39	38	<u>43</u>	<u>38</u>	34
Slightly lags behind the world level	37	23	<u>26</u>	<u>32</u>	55
Overall meets the world level	8	6	8	14	12
Meets, is above the world level in some fields	-	-	4	14	4
Hard to say	16	33	19	3	-

Table 3

Public evaluations of prospects for science in Ukraine (%)

The status of national science in the upcoming 5 years...	2003 (N=1500)	2008 (N=1800)	2015		2016
			N=1802	n=156 (the most competent respondents)	Ukrainian experts (N=38)
Will deteriorate	16	20	<u>21</u>	21	72
Will not change	37	28	36	36	8
Will improve	28	13	<u>18</u>	31	<u>20</u>
Hard to say	19	39	26	12	-

competent and ordinary citizens in positive evaluations of science prospects. Only two in ten (18%) ordinary respondents hoped for its improvement, while among the most competent public this figure reached 31%. Scientists are far more pessimistic about this issue. The overwhelming majority (72%) of Ukrainian experts predicted further deterioration of its condition, and only 20% gave encouraging forecast.

The main reasons due to which national experts are so down-beat are today's economic and political situation in the country. Almost all of them (95%) pointed to socio-economic factors such as a low technological level of Ukrainian economy, a lack of interest from business in science development, an oligarchic system of authority and peripheral character of capitalism embedded in Ukraine. As for overwhelming majority (73%) of experts, the main socio-economic barrier is the catastrophic lack of funding. One half of experts who pointed to socio-economic barriers stressed misunderstanding of the determining role of science in the development of modern society by Ukrainian authorities. As a result, the experts also pointed out an extremely negative overall attitude towards science in Ukraine by the state. Ukrainian experts estimated this attitude quite low – 1.9 points on a 5-point scale (for comparison: the attitude towards mass media and the society was estimated way better – on average and more than average level – 2.9 and 3.8 points respectively).

The Role of Science in Ukraine

A mixed picture emerges in people's responses as they generally value the role of science in Ukraine. According to the data from the 2016 nationwide survey, 79% of adults said

that society could not exist without science. The majority of population (74%) consider that the development of the Ukrainian state and economy is impossible without the development of national science. Moreover, our monitoring has tracked public opinion on what recommendations first of all Ukrainian government should rely on: politicians, business representatives, foreign experts, national scientists or public organisations. In spite of some methodical changes in this question, Ukrainian scientists steadily hold the first rank. According to the latest data from the 2017 survey, 21% of citizens say that the state should rely on recommendations made by scientists. The respondents place businessmen and public organisations in the second rank for advising the state; politicians and foreign experts – in the third (*Table 4*).

Although majority of Ukrainians hold the science in high regard, they perceive the current role of national science in the modernisation of society as insignificant. About 39% of citizens evaluated the role of science in 2015 as unessential, 28% – as average and only one fifth (19%) – as significant. Experts' views are the same. The overwhelming majority of scientists

Table 4

The answers to the question: “In your opinion, whose recommendations should government take into account creating a development programme for Ukraine?” (%)

<i>Recommendations of</i>	<i>2014 (N=1800)</i>	<i>2016 (N=1802)</i>	<i>2017 (N=1800)*</i>
National scientists	35	33	21
Business representatives and enterprises' managers	24	21	14
Foreign experts	24	25	9
Politicians and statesmen of Ukraine	20	26	10
Public organisations of Ukraine	19	17	13
Church representatives, religious authorities	-	-	2
Other	-	-	2
Hard to say	26	23	29

*In previous surveys respondents could make a multiple choice; in 2017, there was only one option. Besides, one new alternative was added (“church representatives”).

(27 experts out of 33 who answered this question) are sure that science must play key and determining role in modernisation of any society. At the same time, in case with Ukraine, they evaluate its actual impact at average level or even lower.

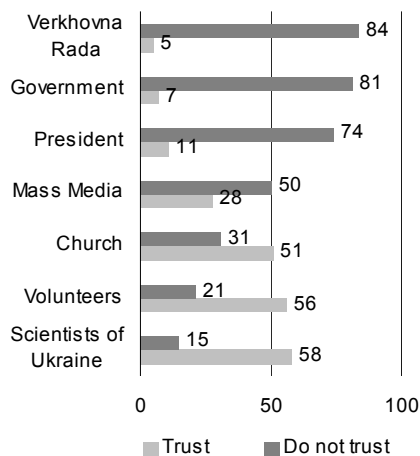
When we asked respondents in the 2017 survey to evaluate the overall influence of national science on Ukrainian society, 38% of citizens said it contributes to positive changes. At the same time, slightly fewer people (32%) think it does not at all or hardly does. Three in ten (30%) of respondents could not give a definite answer.

Public Trust in Ukrainian Scientists

Despite such ambiguous evaluation of the role of science, public trust in scientists constantly remains at the highest level among key social institutions in Ukraine (*Figure 2*).

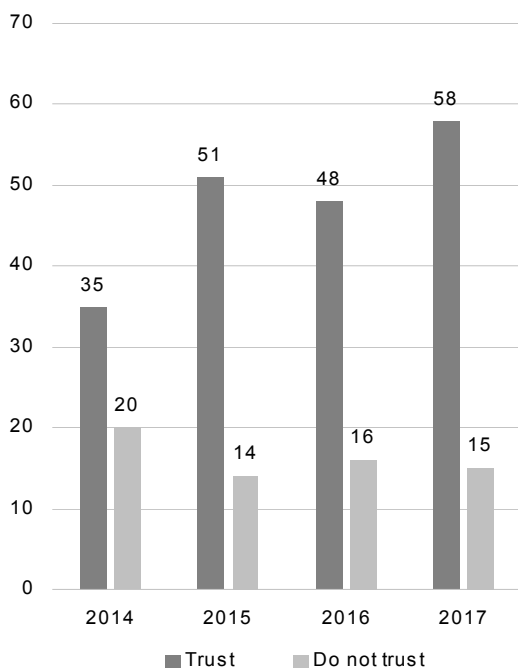
Moreover, since 2014 we have tracked its growth (*Figure 3*).

Public confidence in Ukrainian scientists went up from 35% in 2014 to approximately 50% in 2015 and 2016. Today public trust in scientists has reached even more – 58% (12% of adults trust completely, 46% – tend to trust). The share saying that they do not trust Ukrainian scientists is only 15% (7% do not trust at all, 8% – mostly do not). Almost three in ten adults (27%) could not give a certain answer.

Figure 2. Public trust in key institutions (2017, N=1800), %

Figure 3. The dynamics of public trust in scientists, %

Interest in Science Among the General public

One half of Ukrainian citizens are interested in developments in science and technology (13% – very interested and 38% – fairly interested). At the same time, about four in ten adults have no interest in this area (27% and 15%). As the data from Table 5 show, European citizens have practically the same level of interest.

But if we look at the awareness level of developments in science and technology, Ukrainian situation differs from the European one (*Table 6*). Only 12% Ukrainians are well or quite well aware of achievements of national science and technology. A significantly larger share – eight in ten – are not well informed or are not informed at all about these developments. The situation back in 2015 was almost the same.

Where do people get the information about developments in science and technology from? First of all, from TV, the Internet

Table 5

**How interested are Ukrainian/European citizens
in developments in science and technology?**

<i>Level of interest</i>	<i>Ukrainians (2015, N=1802)</i>	<i>Europeans (Special Eurobarometer 401, 2013, N=27563)</i>
Very interested	13	13
Fairly interested	38	40
Not very interested	27	31
Not interested at all	15	15
DK	7	1

Table 6

**How well informed do Ukrainian/European citizens feel
about developments in science and technology?**

<i>Level of awareness</i>	<i>Ukrainians (2015, N=1802)</i>	<i>Ukrainians (2017, N=1800)</i>	<i>Europeans (Special Eurobaromete r 401, 2013, N=27563)</i>
Very well informed	1	1	6
Fairly well informed	9	11	34
Not very well informed	38	44	40
Not at all informed	42	37	18
DK	10	8	1

and newspapers (58%, 34% and 17% respectively). Despite slight changes in some points compared with 2015 survey data, ranks of main informational sources remain steady (Table 7). The above-mentioned information channels used by public have the same ranks among European and Ukrainian citizens. However, the popularity of certain mediums (e.g. radio, books, magazines, etc.) differs.

The Prestige of the Scientist Profession

Public perception of the prestige of the profession of a scientist depends on the focus of a question. On the one hand, citizens rank this profession fairly high. In a list of 31 different occupations, “scientist” as a profession was ranked fifth (the same went for a lawyer). Such occupations as “minister,” “deputy,” “bank manager” and “enterprise manager” topped

Table 7

Information sources used in Ukraine vs Europe, %

<i>Informational medium</i>	<i>Ukrainians</i>		<i>Europeans (Special Eurobarometer 401, 2013, N=27563)</i>
	<i>2015, N=1802</i>	<i>2017, N=1800</i>	
TV	60	58	65
Newspapers	23	17	33
Magazines	13	9	26
Books	6	5	14
Radio	13	10	17
The Internet	39	34	35
Do not look for information about developments in S&T	21	21	16
DK	3	6	1

the list (according to the 2012 survey)². On the other hand, we have tracked continuous decline in the prestige of this profession. In 2015, four in ten (41%) respondents considered significant or slight decrease of the prestige of being a scientist (24% and 17%). Only one in ten (11%) stated the opposite – that it has somewhat or greatly improved (10% and 1% respectively). Almost one third (29%) of adults thought that it did not change at all (*Table 8*).

Table 8

The general public's and experts' views on the change in prestige of the scientist profession over the past five years

<i>Change of the prestige of the scientist profession over the past 5 years...</i>	<i>Ukrainian population (2015, N=1802)</i>	<i>Ukrainian experts (2016, N=38)</i>
Significantly decreased	24	74
Somewhat decreased	17	18
Did not changed	29	8
Somewhat increased	10	-
Significantly increased	1	-

² This evaluation is quite ambiguous. According to the survey conducted by the International personnel portal HeadHunter Ukraine in 2014 (N=1200) the profession of a scientist was among the ten least prestigious occupations.

The most competent respondents in science-related issues were even more pessimistic – 65% of them noted the loss of prestige of the scientist profession over this period. Scientists were also more critical of this issue. The overwhelming majority of national experts (92%) pointed its decrease in recent years (three quarters underlined significant deterioration). Today low estimates continue to prevail in the public perception. Only 18% of Ukrainians evaluate the prestige of the scientist profession at a high level (13% – at a high and 5% – at a very high level), 32% – at the average level and 40% perceive it as low and very low (26% and 14% respectively).

At the same time, social attractiveness of the profession of a scientist in the public opinion remains high. Yet the share of those, who would support a decision of their relatives to become a scientist dropped from 71% in 2014 to 55% in 2017. The number of those who would perceive such a decision negatively has increased from 7% to 17%. The share of those who cannot make up their mind in approving or disapproving such career choice went up to 28% compared with 23% in 2014. The author thinks that this is a result of general deterioration in the sphere of science (first of all, critical lack of funding for research needs and very low salaries).

In order to improve the prestige of the scientist's profession in Ukraine, it is necessary to provide scientists with working conditions similar to Western ones. Otherwise the talented youth will continue seeking ways to leave the country for good. It is no coincidence that three quarters of our citizens (78%), according to the 2015 survey data, consider that the Ukrainian government is doing too little today to stimulate young people's interest in science. Only 7% of respondents believe that the state is doing enough or too much (6% and 1%). For comparison: 65% of Europeans think their governments are doing too little today to stimulate young people's interest in science, 22% – enough, 1% – too much.

We also wanted to understand the general public's views about motivation for scientist's career choice. Table 9 consists of ranked respondents' responses to the question "What are the main motivations of people who decide to become a scientist?", which we asked in the 2017 survey.

According to the general public's views, Ukrainians who choose the path towards science are guided first of all by the desire to

Table 9**Key motivations for choosing the profession of a scientist**

<i>Motivations</i>	<i>% of respondents (2017, N=1800)</i>
Aspiration to realise one's abilities	46
Opportunity to make a difference in society	38
Striving for new knowledge	35
Family's ties and traditions	13
Possibility of collaboration with scientists	13
Prestige of the profession	12
Salary	12
Examples of outstanding scientists	9
Advantages of working conditions	7
Random choice	5
DK	11

realise their own potential. Secondly, they are driven by pursuit of new knowledge and opportunity to make a difference society. Then follow such motivations as family encouragement, possibility of collaboration with scientists, prestige of the profession and salary. As we can see, today working conditions and salaries are among the most insignificant (unessential) motivations in making the decision to be a scientist.

Public Involvement into the Science Policy

As scientists, we clearly understand the significance of all social functions of sociology, including its cognitive, political and civil functions. Therefore, it is very important to inform constantly not only the relevant authorities but also the general public about key findings of sociological surveys. In this context it was interesting to compare public views on the level of citizen's involvement when it comes to decision-making in the area of science and technology in our country and in European countries. The share saying that citizens do not need to be involved or informed is the same and very small in both regions. Other points of view have some differences. But the main trends are the same. In Europe, the majority of population (70%) consider that citizens should be informed. In Ukraine, almost one half (46%) supports such position. At the same time, the majority of European and Ukrainian population (55% and 63% respectively) says that citizens' opinions should be more or less taken into account.

Table 10**Public views on the level of citizens' involvement into decision-making process about science and technology, %**

Level of citizens' involvement	European citizens (2014, N=27 910)	Ukrainian citizens (2017, N=1800)
Citizens do not need to be involved or informed	6	7
Citizens should only be informed	31	16
Citizens should be consulted and their opinion should be considered	39	30
Citizens should participate and have an active role	12	15
Citizens' opinions should be binding	4	18
DK	7	15

Conclusions

As we can see, science holds an esteemed place among Ukrainian citizens and scientists. At the same time, both ordinary people and experts are critical and pessimistic about today's situation in the sphere of science in our country. Despite the fact that negative evaluations dominate in public opinion, especially if compared with the world level of science, there is a broad and steady public demand for the development of national science. And this is very important. Underestimation of the role of science as well as lack of necessary conditions for its continuous development can lead not only to negative social consequences, but also to the irreversible stagnation of the whole society. As F. Joliot-Curie emphasised, country which does not develop science inevitably turns into a colony.

References

1. *Bourdieu P. Science of Science and Reflexivity.* / Pierre Bourdieu; translated by Richard Nice. – Chicago, The University of Chicago Press, 2004. – Printed in Great Britain. – 168 p.; *Wynne B. Public Understanding of Science* / Brian Wynne // *Handbook of Science and Technology Studies.* – Ed. by S. Jasanoff. – London, Sage Publications, 1995. – P. 361–388.; *Science and Technology: Public Attitudes and Understanding.* Chapter 7 / *Science and Engineering Indicators 2014.* – Arlington VA: National Science Foundation. [Electronic resource] – Access mode: <https://www.nsf.gov/statistics/>

seind14/content/chapter-7/chapter-7.pdf; Peer Review of the Ukrainian Research and Innovation System. Horizon 2020 Policy Support Facility. Prepared for the European Commission. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016. – [Electronic resource] – Access mode: https://www.researchgate.net/publication/313723902_Peer_Review_of_Ukraine_research_and_innovation_system; Public and Scientists' Views on Science and Society. Pew Research Center, January 29, 2015. – [Electronic resource] – Access mode: <http://www.pewinternet.org/2015/01/29/public-and-scientists-views-on-science-and-society/>; Public Perception of Science, Research and Innovation. Special Eurobarometer 419. Report. – 2014. [Electronic resource] – Access mode: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_419_en.pdf; Responsible Research and Innovation (RRI), Science and Technology. Special Eurobarometer 401. Report. 2013. – [Electronic resource] – Access mode: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_401_en.pdf; Сучасна українська наука у соціологічному вимірі / За заг. ред. І.О. Мартинюка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2008. 52 с.

2. Попович А., Булкин И. Так как же нам быть с наукой? URL: <http://commons.com.ua/ru/neveselye-strochki>

3. Яцків Я. Слово про втіху та розпач. Академік Ярослав Яцків – про те, що може зупинити деградацію науки // День. 2016. 12 січня. №2.

4. Попович О. На яке майбутнє може сподіватися українська наука. URL: <http://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188/>

5. Грабовський С. Українська наука: митарі та храми // День. 2015. 9 грудня. № 225.

6. Сененко А. Є інші статті витрат, на яких можна зекономити // День. 2015. 9 грудня. № 225.

УКРАЇНЦІ В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА: ПОПУЛЯРНІ ПЛАТФОРМИ ТА АКТИВНОСТІ

Цифрові мережі – не просто сучасні високотехнологічні медіатори соціальних комунікацій, які існують паралельно “живому” спілкуванню, дублюючи і спрощуючи його. Вони продукують несподівані структуризації і нерівності, непомітно трансформують рутинні практики, створюючи нові режими соціальних взаємодій. На прикладі типових online активностей користувачів соціальних мереж, аналізуються особливості культури мережевого спілкування, яке характеризується новими “політиками спільності” та “поточною комунікацією”.

Ключові слова: соціальні медіа, соціальні мережі, online практики, юзер-генерований контент, мережево-цифрова культура.

Цифровые сети не просто современные высокотехнологичные медиаторы социальных коммуникаций, которые существуют параллельно “живому” общению, дублируя и упрощая его. Они производят неожиданные структуризации и неравенства, незаметно трансформируют рутинные практики, создавая новые режимы социальных взаимодействий. В статье на примере типичных online активностей пользователей социальных сетей, анализируются особенности культуры сетевого общения, характеризующейся новыми “политиками общности” и “поточковой коммуникацией”.

Ключевые слова: социальные медиа, социальные сети, online практики, юзер-генерированный контент, сетевая цифровая культура.

Digital networks are not just high-tech mediators of social communications that now exist in parallel to “live” communication, duplicating and simplifying the latter. They produce unexpected structures and inequalities, imperceptibly transform routine practices and so create new modes of social interactions. The paper analyses typical online activities of social media users. Attention is mainly paid to distinctive features of the culture of network communication characterised by “streaming communication” and new “community policies”.

Keywords: social media, social networking websites, online practices, user-generated content, digital network culture.

Починаючи з 1990-х років, метафора мережі посідає центральне місце в описах нової соціальної онтології. Вона відбиває не тільки засадничі принципи нових цифрових комунікаційних систем – горизонтальну, багатовузлову, динамічну і нестійку зв'язаність, а й фундаментальні зміни в соціальних і культурних порядках. Йдеться про конкурентні стратегії і форми організації соціальної взаємодії: децентралізацію, гнучкість, відхід від ієрархій, індивідуалізацію тощо. З розвитком глобальних мультимедійних систем і масового доступу до Інтернет, мережеві теорії, які фокусуються, за Кастельсом [1], на головному елементі морфології сучасного суспільства, починають продукувати власні моделі соціальної реальності в категоріях вузлів та потоків, народження, затвердіння і вмирання мереж та перманентного випробування їх сил, – змаганнях за залучення актантів [2].

Можливо, мережевим підходам можна дорікати за концептуальну розпливчастість та слабку евристику, коли йдеться про їх претензії на загальносоціологічні концептуалізації. Але вони релевантні для дослідження феноменів безпосередньо породжених комунікаційною революцією з їх стохастичністю, нестабільністю та нелінійною структурною динамікою. Наприклад, таких, як соціальні медіа.

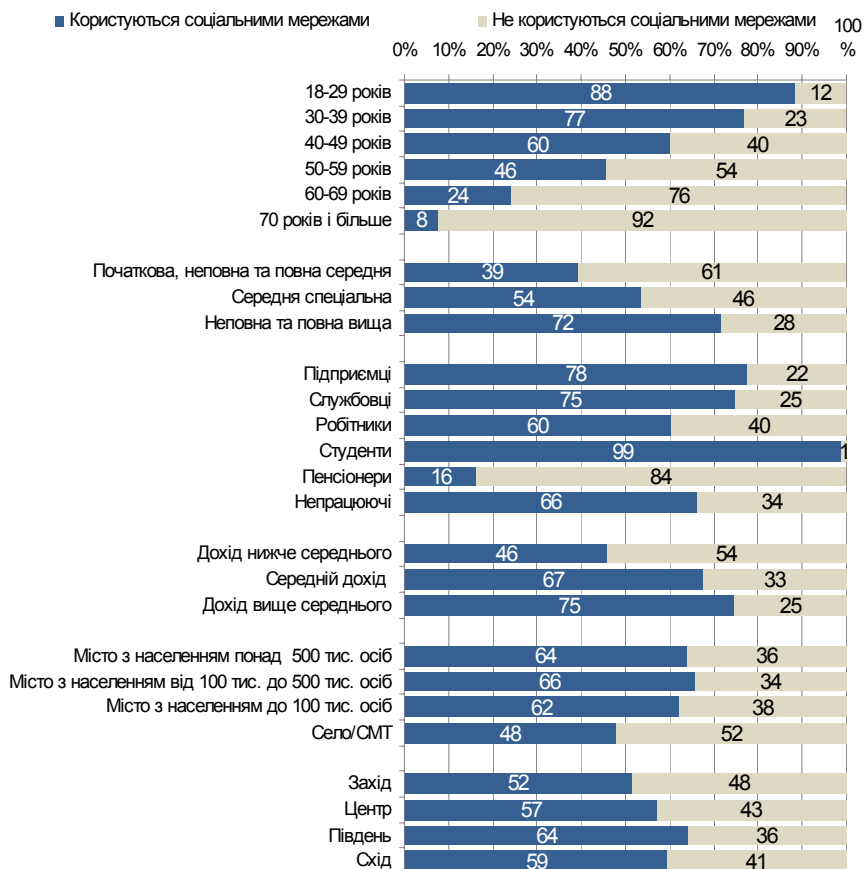
Якщо визначати віртуальні соціальні комунікації як технологічний феномен, то йдеться про інтернет-платформи на базі програмно-апаратних засобів Web 2.0, які уможливають учасникам спілкування генерувати власний текстовий чи аудіовізуальний контент та обмінюватись ним. Їх соціальний аспект полягає у формуванні online спільнот на ґрунті ідентичних цінностей та інтересів. Фактично будь-які медіа-платформи – форуми, блоги, фото/відеохостинги, подкасти, вікі, сайти відгуків тощо – можна розглядати як версії соціальних мереж з різними системними можливостями та нормативністю: правилами побудови профілів та визначення користувачів, з якими можна взаємодіяти, вимог до формату контенту, власним етикетом.

Сьогодні кількість користувачів соціальних мереж у світі становить 2,46 млрд і сягає 71% усіх інтернет-юзерів [3]. За п'ять років вона зросла в 1,8 раза, а з поширенням мобільних гаджетів – смартфонів, планшетних комп'ютерів – тільки зростатиме. Україна цілком відповідає загальносвітовим

трендам: четверо з п'яти інтернет-користувачів (83,1%) мають акаунти в соціальних медіа. Серед дорослого населення країни (18+) ця частка становить 57,5%. Аудиторія соцмереж – це переважно молоді люди віком до 39 років (60,8%), з вищою або неповною вищою освітою (47%), середнім і вищим за середній рівнем добробуту (59,6%), які мешкають у містах (66,6%).

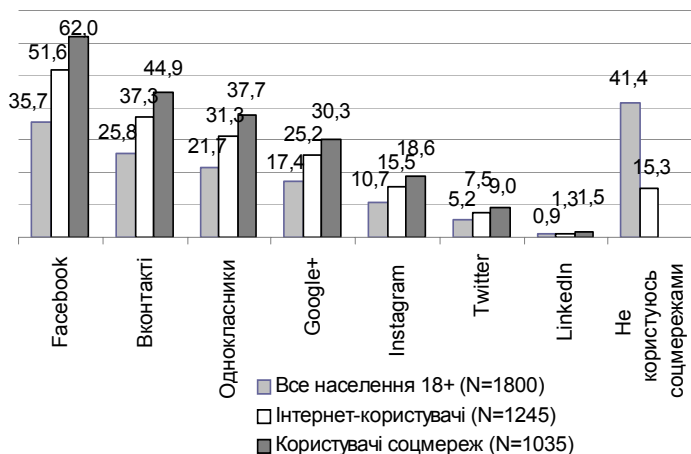
Факт використання сервісів соціальних медіа найбільшою мірою визначається віком (τ -Кендалла = 0,46, $p < 0,01$) і дещо менше залежить від освіти та статків (у обох випадках $\tau = 0,23$, $p < 0,01$). Соціально-професійний статус і тип населеного пункту, в якому мешкає респондент, також впливають на наявність акаунтів у соціальних мережах (відповідно $\tau = 0,22$, $p < 0,01$ та $\tau = 0,16$, $p < 0,01$) (рис. 1). Ці ж самі ознаки і майже тією ж мірою визначають доступ українців до мережі, засвідчуючи існуючу дигітальну нерівність [4]. Серед найбільш уразливих категорій залишаються літні люди, особи з низьким освітнім та матеріальним статусом, сільське населення. Так, лише 17,6% українців старших за 59 років використовують соціальні медіа, тоді як серед молоді 18–29 років ця частка в п'ять разів більша (88,4%). Суттєвим є розрив між резидентами з повною середньою та вищою освітою – відповідно 39% і 72%. Серед осіб з низьким рівнем добробуту частка лояльних до соцмереж становить менше половини (46%), а в групі порівняно забезпечених українців вона вище в півтора рази (75%). Хоча за останні роки темпи “інтернетизації” села не уповільнилися (за даними моніторингу Інституту соціології, кількість користувачів Інтернет у селах збільшилася з 26,9% у 2013 р. до 59,9% у 2017 р.), доступ до мережі та її найбільш популярних сервісів тут залишається суттєво гіршим, ніж у містах. Цілком очікуваними є відмінності і між групами за родом діяльності та типом зайнятості.

Для найбільш компетентного у сфері інформаційних технологій студентства використання соціальних медіа стало насущною повсякденною практикою – 99% цієї групи є аудиторією таких платформ. А от серед пенсіонерів цифрова грамотність залишається найнижчою: 23,9% є користувачами Інтернет і лише 16,1% констатували, що проводять час online у соціальних мережах. Зазвичай їм бракує мотивації та навичок для більш інтенсивного залучення до простору нових медіа.

Рисунок 1. Соціально-демографічний профіль користувачів та не користувачів соціальних мереж
(за даними моніторингу ІС НАН України, 2017р., %)

Найбільш популярною соціальною мережею в Україні є Facebook – цій платформі віддають перевагу 62% користувачів соціальних медіа (36% населення віком 18+). Другу і третю позицію посідають Вконтакті, в якій зареєстровано 44,9% усіх, хто має акаунти в соцмережах (25,8% дорослого населення) та Однокласники, яку обрали 37,7% (21,7% відповідно). За лідерами слідує Google+, з охоплення аудиторії соцмереж

Рисунок 2. Охоплення української аудиторії популярними соціальними мережами
(за даними моніторингу ІС НАН України, 2017 р., %)

на рівні 30,7%, Instagram – 18,6%, Twitter – 9% та LinkedIn – 1,5% (рис. 2).

Моніторингове дослідження проводилося в липні 2017 р., через півтора місяці після підписання Президентом України Указу № 133/2017 про заборону інтернет-провайдером надавати послуги з доступу до російських соцмереж, інтернет-порталу “Яндекс” і поштового сервісу Mail.ru. Ще в травні 2017 р., за даними дослідницької компанії Gemius Україна [5], Вконтакті очолювала рейтинг найпопулярніших соціальних медіа серед українців. Очевидно, що блокування російських соцплатформ суттєво не вплинуло на структуру аудиторії, але сприяло зростанню Facebook акаунтів, що вивело сервіс на першу сходинку. Істотно зросла й аудиторія Twitter та Instagram. Загальна тенденція зменшення українських користувачів Вконтакті та Однокласників, яка спостерігається з 2014 р. у зв’язку з поширення у суспільстві антиросійських настроїв, зберігається і досі.

Майже дві третини користувачів соціальних медіа (63%) зареєстровані у двох і більше соцмережах, 37% – залишаються лояльними одній платформі. Юзерами декількох сер-

вісів частіше є молоді люди, які мешкають у містах, мають вищу освіту та середній або вище за середній рівень добробуту. Найбільш активна і різнобічна за своїми інтересами аудиторія – це студенти. Лише 12,5% з них користується однією соцплатформою.

Соціальні медіа можна класифікувати за різними критеріями: 1) типом комунікації: постійна/довготривала чи ситуативний постінг; 2) загальним форматом: спеціалізовані чи персональні; 3) метою спілкування, переважаючою тематикою повідомлень: загальні/новинні, сайти відгуків та оглядів, знайомств, е-комерції, блогів, мережі для колективних обговорень, соціальні мережі за інтересами та ін.; 4) форматом контенту: текстовий, аудіальний, аудіо-візуальний; 5) репертуаром можливостей для генерування власного контенту тощо. Але всі ці типології є умовними. І це пов'язано не стільки з різноманіттям функціоналу та форматів сервісів, скільки зі стрімким розвитком апаратних та програмних елементів платформ, який не залишає шансів на збалансовану рефлексію.

Для пересічних користувачів найбільш привабливими є сервіси для спілкування з друзями широким репертуаром додаткових можливостей. Найбільш успішною версією такого продукту є Facebook, який станом на вересень 2017 р. є світовим лідером за кількістю активних облікових записів [6]. Сьогодні він має 2,06 млрд активних користувачів щомісяця. До соціальних медіа подібного формату належать Вконтакті і Однокласники, що зумовлює їх популярність у тому числі серед українців.

Як відрізняються аудиторії найбільш популярних в країні соціальних мереж і якою мірою це зумовлено специфікою сервісів, що надаються?

Facebook сьогодні – це платформа з найбільш широким внутрішнім функціоналом.

Легкість створення контенту та підтримка найрізноманітніших форматів (боти, десятки відеоформатів, зокрема 360, gif тощо) стимулює активність юзерів. Сервіс має окрему опцію для спілкування в реальному часі – додаток для чатів Messenger. Зручність створення та модерування груп та публік є ще однією конкурентною перевагою Facebook. Крім обміну персональними повідомленнями, створення та під-

тримання ділових контактів, має гнучкі настройки рекламних компаній. А порівняно новий функціонал дає змогу шукати групи для продажу товарів у регіоні проживання користувача. Природно, що такі можливості приваблюють соціально активні, креативні, високо компетентні верстви, які орієнтовані на консолідацію всіх своїх online активностей – як приватних, так і професійних – у межах однієї платформи. Майже дві третини (65,1%) Facebook акаунтів належать особам віком від 18 до 39 років, більшість з яких є службовцями (38,9%) з вищою або неповною вищою освітою (50,3%) та середнім (45,9%) і вищим за середній (19,3%) добробут і мешкає в містах (69%). На відміну від інших соцмереж більш значна частка користувачів Facebook мешкає в західних (23,5%) та центральних областях (40%) (табл. 1).

Вконтакті, яка з'явилася у 2006 р. як мережа для спілкування студентів та випускників російських вишів, і сьогодні залишається переважно молодіжною платформою. Частка українських користувачів віком 18–29 років становить тут 41,9%, студентів – 13,2%, що втричі більше порівняно з аудиторією Однокласників та вдвічі – з Facebook. Найчастіше ресурси мережі використовують для спілкування в чатах і споживання розважального контенту: музики, фото, фільмів, ігор тощо. Для Вконтакті характерна висока активність пабліків переважно дозвіллевої та комерційної спрямованості. Географія українських акаунтів мережі зміщена у бік півдня (18,7%) та сходу (34,6%).

Аудиторія **Однокласників** з усього репертуару можливостей соціальних медіа надає перевагу спілкуванню з друзями. Користувачі активно діляться новинами зі свого життя і розважальним контентом. Це найбільш “зріла” соціальна мережа: 45% становлять юзери старші за 40 років. Порівняно з іншими платформами тут переважають акаунти мешканців сіл (40,8%), осіб з середньою спеціальною освітою (42%) та низьким матеріальним статусом (46,8%).

Twitter дає змогу користувачам публікувати повідомлення довжиною в 140 символів, які автоматично бачить кожен, хто “підписаний” на оновлення сторінки автора. Такий формат повідомлень (мікро-блоги) сприяє оперативному генеруванню й отриманню новин. Twitter позиціонується як мережа для освічених і соціально активних людей, які слідкують за за-

Таблиця 1
Порівняння соціально-демографічних профілів користувачів
різних соціальних мереж (за даними моніторингу
ІС НАН України, 2017 р., %)*

Характеристики	Вконтакті (N=456)	Однокласники (N=390)	Facebook (N=642)	Google+ (N=314)	Twitter (N=93)	Instagram (N=193)	Всі користувачі соцмереж (N=1035)
	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)	(f)	
<i>Вік:</i>							
18–29 років	41,9 ^{bc}	27,4	34,7	33,1	44,1 ^b	52,8 ^{bcd}	32,3
30–39 років	29,2	27,4	30,4 ^d	21,3	34,4	29,5	28,5
40–49 років	12,7	17,9 ^a	16,5	15,3	6,5	10,4	16,5
50–59 років	11,0	20,0 ^{acf}	13,2	21,7 ^{acf}	12,9	6,7	16,0
60–69 років	4,3	5,6 ^f	4,7 ^f	6,7 ^f	2,2	,5	5,5
70 років і більше	0,9	1,5	0,5	1,9	0,0	0,0	1,2
<i>Освіта:</i>							
Початкова, неповна та повна середня	15,7	16,2	12,0	12,2	14,0	18,1	13,9
Середня спеціальна	36,6	42,0	37,7	35,6	25,8	30,1	39,0
Неповна та повна вища	47,7	41,8	50,3 ^b	52,2	60,2 ^b	51,8	47,0
<i>Зайнятість:</i>							
Підприємці	5,2	5,6	8,0	8,3	4,5	7,5	7,0
Службовці	33,3	35,2	38,9	35,6	40,9	39,8	35,6
Робітники	20,9	24,2	23,2	20,1	21,6	17,7	23,7
Студенти	13,2 ^{bc}	4,6	8,5	9,2	14,8 ^b	18,3 ^{bcd}	8,1
Пенсіонери	4,5	8,9 ^{acf}	4,2	10,6 ^{acf}	1,1	,5	6,8
Непрацюючі	22,9	21,5	17,2	16,2	17,0	16,1	18,8
<i>Рівень добробуту:</i>							
Нижче середнього	39,4	46,8 ^{acf}	34,8	37,7	35,5	31,1	40,4
Середній	42,2	39,8	45,9	39,9	48,4	44,0	42,0
Вище середнього	18,3	13,4	19,3	22,4 ^b	16,1	24,9 ^b	17,6
<i>Тип розмір населеного пункту:</i>							
Місто	68,0 ^b	59,2	69,0 ^b	72,9 ^b	80,6 ^b	74,1 ^b	66,6
Село	32,0	40,8 ^{acdef}	31,0	27,1	19,4	25,9	33,4
<i>Регіон:</i>							
Захід	12,7	9,2	23,5 ^{abc}	16,6 ^b	8,6	15,0	18,7
Центр	34,0	34,9	40,0	35,4	39,8	32,6	36,4
Південь	18,7 ^{cf}	18,2 ^{cf}	9,2	14,0	14,0	8,3	12,0
Схід	34,6 ^c	37,7 ^c	27,3	34,1	37,6	44,0 ^c	32,9

*abcdef – статистично значуща різниця між часткою в стовпці і частками в означених стовпцях (мінімум на рівні 5%)

гальними тенденціями і бажають отримувати інформацію з перших рук: від тих, хто безпосередньо створює інформаційний порядок денний.

Наявність активного акаунту на сервісі став “must have” для публічних персон, представників політичної та державної еліти. Українська аудиторія Twitter є молодшою і найосвіченішою серед прихильників соціальних мереж (44,1% – особи віком 18–29 років; 60,2% – мають вищу або неповну вищу освіту). Користувачі платформи частіше є містянами (80,6%). А за регіональним розподілом тут переважають мешканці центральних (39,8%) та східних (37,6%) областей.

Instagram – один з активно зростаючих в Україні сервісів. За даними Watcher, за півтора місяці після підписання Президентом указу про блокування російських соцмереж його аудиторія зросла майже в півтора раза – з 3,8 млн до 5,6 млн [7]. Заснований як додаток для фотозйомки, Instagram перетворився на повноцінну соціальну мережу. Платформа надає широкі можливості для створення фото- і відеоконтенту: фільтри, масштабування, різна орієнтація (ландшафтна, портретна) тощо. Користувачів приваблює функціональна простота сервісу, яка дає змогу легко розміщувати пости в інших соціальних медіа, а також сумісність додатка з мобільними пристроями на різних операційних системах -IOS та Android. Очевидно, що нативність контенту надає Instagram перевагу порівняно з багатофункціональними соцплатформами і робить сервіс популярним головним чином серед молоді. Сьогодні це “наймолодша” соціальна мережа в Україні – кожен другий (52,8%) власник Instagram-акаунту – людина віком 18–29 років, і майже кожен п’ятий (18,3%) – студент. Це переважно відносно заможні (чверть оцінює свій рівень добробуту вище за середній) містяни (74,1%), значна частка яких мешкає у східних областях країни (44%).

Незалежно від того, яким платформам віддають перевагу користувачі соціальних медіа, дві третини (65,9%) використовують їх для спілкування; фактично рівні частки регулярно відстежують стрічку своїх друзів та діляться подіями зі свого життя (відповідно 45,8% і 43,3%); 42,2% – використовують соціальні медіа для отримання новин інформаційних

Рисунок 3. Online активності користувачів соціальних мереж (за даними моніторингу ІС НАН України, 2017 р., %, N=1035)

ресурсів. Майже третина юзерів (30,8%) діляться посиланнями на новини і інформацію, яку вважають цікавими (рис. 3).

Проведений факторний аналіз дав змогу визначити приховані змінні, які центрують основні мережеві активності (табл. 2). У результаті була отримана трифакторна модель, відсоток поясненої дисперсії якої становить 57%. Латентні змінні, що розкривають ключові мотиви користування соціальними медіа, було позначено як: 1) “Самовираження та самопрезентація”; 2) “Новини + обговорення”; 3) “Спілкування”. Модель можна проінтерпретувати так. Основна група факторів, яка спонукає до присутності в соціальних медіа, пов’язана з бажанням самовираження, потребою в трансляції своїх поглядів. Другий за значущістю мотив – отримання актуальної інформації та залучення в обговорення соціально значущих, резонансних подій. І, нарешті, третій, але важливий тією самою мірою, що і другий латентний фактор – спілкування з друзями.

Таблиця 2

**Факторний аналіз активностей користувачів
соціальних мереж***

	Фактор 1 “Самови- раження”	Фактор 2 “Новини+ обгово- рення”	Фактор 3 “Спілку- вання”
	Факторні навантаження		
Ділюся новинами зі свого життя	0,786		
Ділюсь посиланнями на новини та інформацію, яку вважаю цікавою	0,587		
Відстежую стрічку подій своїх друзів, знайомих	0,585		0,457
Відстежую стрічку подій популярних блогерів / політиків		0,757	
Беру участь у публічних обговореннях актуальних, резонансних подій		0,697	
Спілкуюсь з друзями, близькими			0,842
Відстежую стрічку новин інформаційних ресурсів		0,418	-0,423

*Фактори представлено в порядку спадання значущості. Пояснена частка дисперсії факторів становить 57%: 1-й фактор — 25%, 2-й фактор — 16%, 3-й фактор — 16%.

Природно, що користувачі різних соціальних мереж, які ризикують своїми очікуваннями від функціоналу платформи та соціально-демографічними характеристиками, матимуть відмінні вподобання щодо online практик (рис. 4). Власники акаунтів в Однокласниках та Вконтакті віддають перевагу приватному спілкуванню та розвагам. Серед найбільш поширених активностей цієї категорії: слідкування за подіями в житті друзів, геймінг та, безпосередньо, листування в чатах. Інший кластер соцплатформ об'єднує користувачів Facebook та Twitter. Юзери цих сервісів більш орієнтовані на споживання новин, відстеження аналітики з приводу актуальних суспільних подій і частіше залучаються до їх обговорення в мережі. Це більш освічена, компетентна та соціально активна аудиторія.

Цифрові мережі – не просто сучасні високотехнологічні медіатори соціальних комунікацій, які існують паралельно “живому” спілкуванню, дублюють і спрощують його, знаменуючи “кінець географії”. Скоріше вони пропонують можли-

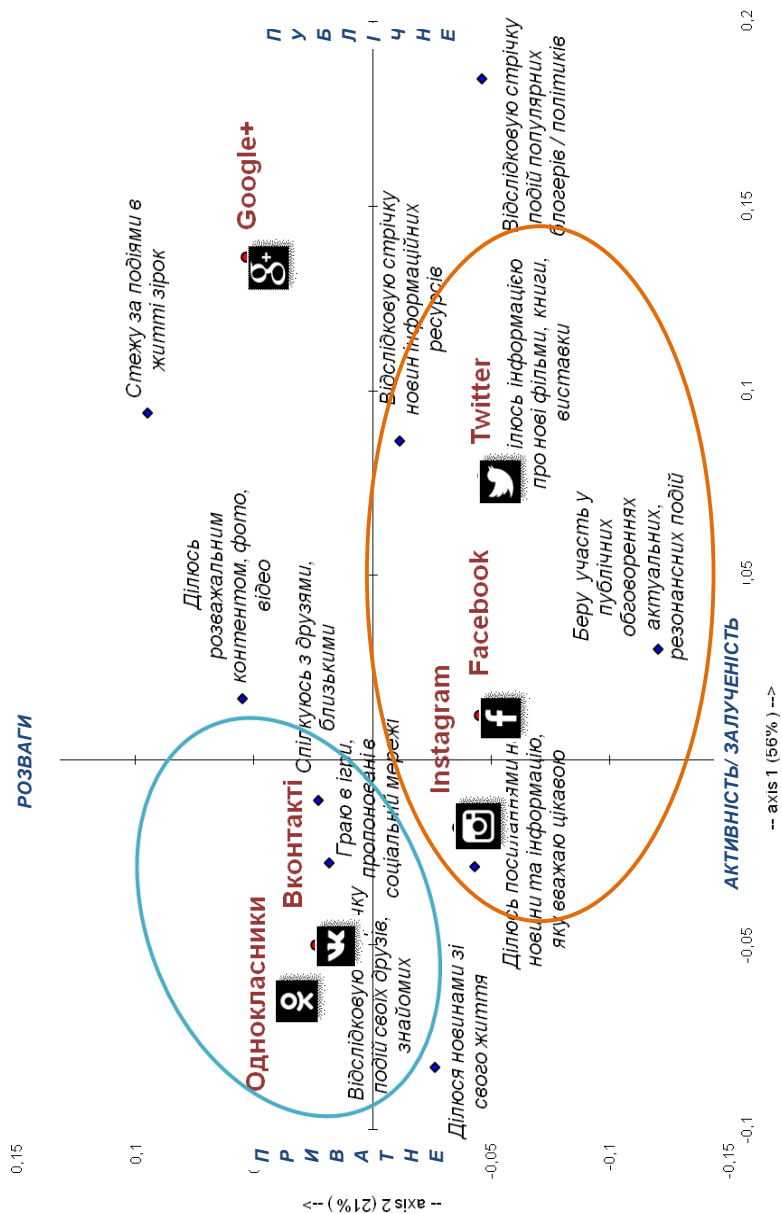

Рисунок 4. Типові online практики користувачів соціальних мереж (за даними моніторингу ІС НАН України, 2017 р., N=1035, кореспондентс аналіз)

вості для створення нових географій з'єднання і ексклюзії, продукують несподівані структуризації і нерівності, непомітно трансформують рутині практики, створюючи нові режими соціальних взаємодій. Адже сучасна повсякденність – це гібрид фізичного та віртуального простору, яка дає змогу і змушує до одночасного існування і в звичайній, і в цифровій реальності. Соціальні медіа дедалі більш орієнтуються не на створення внутрішньомережєвих проєктів, які втілюють цінності і патерни мережевої культури [1], а на ефективну інтеграцію з процесами “реального” життя. Така “рутинізація” віртуального зробила, за рахунок поширення мобільних пристроїв, постійне перебування online майже нормою. Залученість у мережево-цифрове середовище стає дедалі більш інтенсивним та різноплановим [8], а віртуальні майданчики хабітуалізуються як зручні і доступні місця для маніфестації своєї присутності і активностей у просторі – “верховній” реальності.

Логіка нових медіа – це не тільки логіка постійної присутності, досяжності online, а й логіка участі. Мережа стимулює розкриття творчого інтерактивного потенціалу кожного учасника. По-перше, соціальні медіа безперервно створюють навколо кожної події чи об'єкта, гідних уваги, простір вільного колективного обговорення та інтерпретації, залучаючи в коло спілкування навіть пасивних юзерів. По-друге, цифрова ідентичність вимагає постійного відтворення і будь-який досвід off-line – прочитана книга, вдалий проєкт, участь у конференції, подорож – стають предметом соціалізації і виносяться в публічний простір “френдів”. Виникає нова “культура спільності”.

Таке безперервне генерування цифрових відображень своєї повсякденності через публікації мобільних фотографій і короткі повідомлення-репортажі, які транслюють як дії, так і їх оцінки та почуття, вимагає постійного сканування стрічки в пошуку змін і нових постів, для оперативного реагування на них. Користувачі соціальних медіа не просто споживають певний інформаційний контент, якій позиціонується як завершений продукт. Вони залучаються до безперервного процесу співучасті в створенні, коригуванні, зміни конфігурації і формату, рекомбінації та розширення отриманого матеріалу – в новий потоковий режим комунікації.

Література

1. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество, культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва, ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.

2. *Латур Б.* Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / пер. с фр. Д. Я. Калугина; науч. ред. О. В. Хархордин. Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. 240 с.

3. *Number of social media users worldwide from 2010 to 2021 (in billions).* URL: <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/>

4. *Бойко Н.* Дигітальна нерівність у сучасних українських реаліях // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Вип. 3(17). Київ: ІС НАН України, 2016. С. 137–149.

5. *Соціальні мережі: хто використовує і як?* URL: <http://www.gemius.com.ua/vse-stati-dlja-chtenija/socialni-merezhi-hto-vikoristovuje-i-jak.html>

6. *Most famous social network sites worldwide as of September 2017, ranked by number of active users (in millions).* URL: <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>

7. 5,6 млн українців вже користуються Instagram, а Facebook просів до 8,9 млн. URL: <http://watcher.com.ua/2017/06/27/5-6-mln-ukrayintsiv-vzhe-korystuyutsya-instagram-a-facebook-prosiv-do-8-9-mln/>

8. *Скокова Л.* Мережево-цифрове середовище і культурна партиципація населення України // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Вип. 3(17). Київ: ІС НАН України, 2016. С. 244–255.

УДК 314.72

О. Стегній,
доктор соціологічних наук

СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ ВИМУШЕНОЇ ВНУТРІШНЬОЇ МІГРАЦІЇ

У статті розглядаються соціокультурний і структурно-діяльнісний підходи до вивчення вимушеної внутрішньої міграції. Акцентується увага на доцільності використання обох підходів у соціологічному дослідженні зазначеної соціальної проблеми. Обґрунтована продуктивність використання концептів соціального відторгнення та конкурентної віктимності для соціологічного аналізу життєвих умов вимушених переселенців у приймаючих громадах.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, соціокультурний підхід, структурно-діяльнісний підхід, соціальне відторгнення, конкурентна віктимність.

В статье рассматриваются социокультурный и структурно-деятельностный подходы в изучении проблемы вынужденной внутренней миграции. Акцентируется внимание на целесообразности использования обоих подходов в социологическом исследовании указанной социальной проблемы. Обоснована продуктивность использования концептов социального отторжения и конкурентной ви́ктимности для социологического анализа жизненных условий вынужденных переселенцев в принимающих сообществах.

Ключевые слова: внутренне перемещённые лица, социокультурный подход, структурно-деятельностный подход, социальное отторжение, конкурентная ви́ктимность.

The paper addresses the issue of forced internal migration in Ukraine with regard to migrants' sociocultural adaptability (sociocultural approach) and their everyday practices aimed at minimising some institutional restrictions in host communities. Both approaches are considered promising for researching into this social problem from a sociological perspective. The author argues for the usefulness

of the concepts of social exclusion and competitive victimhood to sociological analysis of the living conditions of internally displaced persons in host communities.

Keywords: *internally displaced persons (IDPs), sociocultural approach, IDPs' activities within available institutional structures, social exclusion, competitive victimhood.*

Головною особливістю вимушеної внутрішньої міграції є її невизначений час, що зумовлює актуальність соціальної адаптації переміщених осіб, розробки державної політики, спрямованої на адаптацію, інтеграцію та соціальне залучення цієї групи.

У рамках соціокультурного теоретико-методологічного підходу адаптація розглядається як подолання шоку від зміни звичного культурного оточення та необхідність пристосування до культури громади, яка їх приймає. Відтак інтеграція вимушено переміщених осіб (ВПО) до цих громад інтерпретується як зближення ідентичностей, яке може відбуватися двома шляхами: асиміляцією або мультикультуралізмом. Вибір шляху значною мірою залежить від того, наскільки культурна, соціальна та політична різноманітності між ВПО та місцевим населенням приймаючих громад розглядаються як можливість або загроза.

Вимір нормативної (культурної) інтеграції характеризує ступінь прийняття ВПО певних приписів та заборон, що артикулюються і поділяються більшістю населення приймаючих громад. Важливість вивчення такого виміру пов'язана із необхідністю врахування схильності до використання девіантних стратегій поведінки задля подолання наявних перешкод на шляху доступу до структурних ресурсів.

Водночас варто зазначити, що соціокультурний підхід є достатньо продуктивним для опису проблем і процесу адаптації та інтеграції деяких груп, які дійсно відрізняються своєю культурою та ідентичністю від більшості населення України, зокрема етнічних і релігійних меншин.

Використовуючи методологію структурно-діяльнісного підходу, соціальну інтеграцію ВПО розглядають як двосторонній процес. З одного боку, це інституційні рамки, структурні можливості й обмеження, культурні диспозиції, які існують у соціальній структурі українського суспільства в цілому. Ці структури створюють і забезпечують соціальний простір взаємодії, створюють передумови і водночас обмеження для

соціетальної інтеграції. З іншого боку, це діяльність, повсякденні масові практики в межах зазначених структур з метою подолання існуючих структурних обмежень, адаптації до них або, навпаки, їх заперечення і створення неформальних структур, що забезпечують досягнення поставлених цілей.

Згідно з отриманими емпіричними даними для комфортного життя поза межами свого населеного пункту респонденти з власного досвіду виокремлюють важливість легального працевлаштування (32,3%) та доступу до якісних медичних послуг (29,7%).

Проблеми, з якими стикаються ВПО, пов'язані з недостатністю або недоступністю ресурсів і діяльності, які доступні для більшої частини населення приймаючих громад. Це може свідчити про численні прояви неблагополуччя серед зазначеної категорії населення України. Для соціологічного дослідження життєвої ситуації ВПО вельми перспективним видається застосування концепту соціального відторгнення, який дає змогу визначити відмінності та тенденції поширеності соціального відторгнення і допомагає виявити найбільш вразливі групи серед переселенців [1].

Соціологічний аналіз процесу соціетальної інтеграції ВПО з точки зору структурно-діяльнісного підходу передбачає оцінку не лише структурних можливостей і поведінкових стратегій зазначених осіб, а й структурних рамок та діяльнісну визначеність з боку локальної спільноти, що їх приймає. У зв'язку з цим варто виокремити насамперед такі соціетальні параметри цієї спільноти, як готовність і налаштованість на прийняття або, навпаки, відторгнення, ВПО, способи взаємодії, ціннісно-нормативні показники ставлення до "інших" (упередження, стереотипи, дискримінація, толерантність, відкритість) та взаємне позиціонування.

Отримані в цьогорічному опитуванні дані фіксують доволі високий рівень актуальності для переселенців з Донбасу, які виїхали з зони конфлікту та перебувають нині в інших регіонах України, можливості сприйматись у новому оточенні як "свої" (17%) та наявності близьких знайомих у новому оточенні, яким вони довіряють, і які довіряють їм (18,1%). Серед усіх учасників цьогорічного опитування 15% були свідками конфлікту між переселенцями та місцевим населенням.

При цьому відсутність двостороннього діалогу в публічному просторі, включно зі ЗМІ, протистояння публічного політичного дискурсу з його усталеними стереотипами повсякден-

ному дискурсу локальних комунікацій призводить до високого рівня взаємного позиціонування “ми (свої) – вони (чужі)”.

У межах обох вищезгаданих соціологічних підходів вельми продуктивним може бути використання поняття конкурентної віктимності для поглибленого розуміння основного змісту міжгрупових конфліктів. Сутність конкурентної віктимності полягає в тому, що зусилля кожної з протидіючих груп спрямовані на ствердження пріоритету власних травм і збитків, порівняно з протилежною стороною, з метою отримання преференцій, пов’язаних з відновленням їх морального статусу та компенсацією втрат [2].

Конкурентна віктимність може мати місце і значення під час реінтеграції непідконтрольних територій Донбасу і можливого повернення туди ВПО: з одного боку, проукраїнськи налаштоване населення, а з другого – проросійськи налаштоване.

Визнання спільної віктимної ідентичності призводить до зменшення рівня конкурентної віктимності і виникнення умов для примирення конфліктуючих сторін, тоді як артикуляція регіональної ідентичності, навпаки, перешкоджає цьому процесу [3].

Якщо говорити про сучасне українське суспільство, то військове протистояння на Донбасі актуалізувало інсталяцію української ідентичності та зумовило виникнення конкурентної віктимності у суб’єктів конфлікту. З одного боку, внаслідок військового конфлікту значна частина наших громадян усвідомила свою українську ідентичність, а з другого – частина з них виступила проти Української держави і тим самим істотно маргіналізувалась.

Рівень конкурентної віктимності в проукраїнській групі має тенденцію до зростання внаслідок довготривалої гібридної агресії з боку Російської Федерації і прагнення України зображати себе перед міжнародним співтовариством в образі жертви, яка потребує допомоги і підтримки. Для представників цієї групи характерна артикуляція когнітивної атрибуції відповідальності і селекція інформації з акцентом на зовнішній агресії і нівелюванням проблем наявного громадянського протистояння [4].

У свою чергу, з плином часу представники антиукраїнської групи відчувають більшу незадоволеність своїм становищем, оскільки розрахунок на швидкий розпад України і створення Малоросії не виправдався, а лише призвів до невизнання і ізоляції, і як наслідок, загострення конкурентної віктимності.

Рекомендації

З метою соціальної інтеграції ВПО в приймаючих громадах, покращення співпраці державних органів з громадянським суспільством доцільно стимулювати широке представництво самих ВПО в усіх органах влади й місцевого самоврядування, які опікуються проблемами вимушених переселенців. Це дасть змогу максимально повно й оперативно визначати перелік актуальних соціально-економічних потреб цієї категорії населення.

Наявну певну “закритість” структур приймаючих громад і конкуренту віктимність можна подолати прямим контактом між протидіючими сторонами з метою пошуку спільної ідентичності як жертви без обов’язкового регіонального підґрунтя, але водночас з необхідним зменшенням частки впливу політичної пропаганди в інформаційній політиці і зростанням рівня емпатії [5]. У висвітленні проблематики ВПО доцільно дотримуватися баланс позитиву і негативу, особливо фокусуєтесь на підходах комплексного дослідження ситуації, наведення думок різних сторін.

Для більш поглибленого моніторингу основних соціально-економічних проблем ВПО, перешкод на шляху їх соціальної адаптації та інтеграції в приймаючі громади доцільно використовувати дослідницький потенціал наявних соціологічних підходів.

Література

1. *Локтєва І.* Вимірювання соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія “Соціологія”. 2015. № 1(6). С. 55–59.
2. *Noor M., Brown R. J., Prentice G.* Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model // *British Journal of Social Psychology*. 2008. Vol. 47. № 3. P. 481–495.
3. *Shnabel N., Halabi S., Noor M.* Overcoming competitive victimhood and facilitating forgiveness through re-categorization into a common victim or perpetrator identity // *Journal of Experimental Social Psychology*. 2013. Vol. 49. № 5. P. 867–877.
4. *Гарькавець С. А.* Проблема конкурентної віктимності и вооружённый конфликт на юго-востоке Украины // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія “Психологія”. Т. 21. Вип. 2 (42). 2016. С. 39–49.
5. *Sullivan D., Landau M. J., Branscombe N. B., Rothschild Z. K.* Competitive victimhood as a response to accusations of in-group harm doing // *Journal of Personality and Social Psychology*. 2012. Vol. 102. P. 778–795.

**THE DISPLACED IN THE HOST COMMUNITIES:
IS INCLUSIVE DEVELOPMENT POSSIBLE?
(Some Data-Based Notes on Attitudes Towards
the IDPs From Donbas)**

На підставі результатів опитування 2017 р. в статті обговорюються деякі питання включення ВПО до життя приймаючих громад. Після трьох років конфлікту вимушені переселенці все ще сприймаються як “напівгромадяни” з обмеженим доступом до довготривалих рішень, що мають слугувати зміцненню стабільності та інтеграції. У висновках зазначається, що інклюзивний розвиток не може будуватися на частковій акцептації переселенців місцевими громадами – він має спиратися на рівний розподіл громадянських прав та обов’язків. Якщо ВПО не сприйматимуться як рівноправні громадяни і не поводитимуться як партнери, цей потужний ресурс не зможе сприяти підвищенню конкурентоспроможності та позитивним змінам у суспільстві.

Ключові слова: ВПО, приймаючі громади, інклюзивний розвиток.

На основании результатов опроса 2017 г. автор статьи обсуждает некоторые вопросы включения ВПЛ в жизнь принимающих общин. После трех лет конфликта вынужденные переселенцы все еще воспринимаются как “полуграждане” с ограниченным доступом к долгосрочным решениям, которые должны быть направлены на стабилизацию и интеграцию. В выводах указывается, что инклюзивное развитие не может строиться на частичной акцептации переселенцев местными общинами – оно должно, прежде всего, основываться на равном распределении гражданских прав и обязанностей. Если ВПЛ не будут восприниматься как равноправные граждане и не будут вести себя как партнеры, этот мощный ресурс не сможет способствовать повышению конкурентоспособности и положительным изменениям в обществе.

Ключевые слова: ВПЛ, принимающие общины, инклюзивное развитие.

Using the recent survey results, this paper discusses some issues of IDPs’ inclusion into the host communities’ life. After the three years of the conflict the IDPs are still perceived as “semi-citizens” limited

in their access to durable solutions, aimed to foster stability and integration. It is suggested that inclusive development should involve not only acceptance, which is currently only partial, but also equal distribution of civil rights and duties. If not accepted as equals and not acting as stakeholders, the IDPs will not be able to contribute to the country's competitiveness and facilitate positive changes.

Keywords: IDPs, host communities, inclusive development.

War-driven displacement: the challenges for social peace. Contemporary literature on displacement pays a growing attention to the social dimension of the forced movement, in particular to its conflict-driven patterns: caused by the “inability to return readily and freely” to their homes (Brettel, 2015), it complicates the trauma of one’s “conflict-induced eviction” from the habitual environment, a sudden “break-up of families, loss of belonging, status and identity” (Rajput, 2012), something that profoundly distinguishes IDPs from the local population.

The arrival of the displaced people in host communities involves a complex inter-group dynamics, often marked by prejudice, stereotyping, discrimination and power relations dominated by the host group (Bradley, 2015; Rajput, 2013). Experts argue that, under poor socio-economic conditions as well as deteriorating political and security situation, IDPs can cause the host community’s intolerance (Haider, 2014), which might become a prerequisite for further clashes (Bohnet et al., 2013).

The analysis of contemporary conflicts shows that in a state-sponsored war, civilians living in the enemy camp, even if they are not engaged in hostilities, are conceived by the other side as “failed citizens” (Diken, 2005), as “neither friend nor foe” (Rothbart, 2012). As previous findings on the contemporary conflicts show, when the “strategic goal of the targeted violence” is to destroy a community’s or a territory’s integrity, inter-group conflicts cannot be described as “clear instance” of ethnical, religious or other differences (Spini et al., 2014).

In that respect, Ukraine constitutes a typical, but at the same time a profoundly difficult case of displacement¹.

---

¹ For more details on the Ukrainian phenomenon of IDPs, see: *Ivaschenko-Stadnik K., The Social Challenge of Internal Displacement in Ukraine: The Host Community’s Perspective / K. Ivaschenko-Stadnik // Migration and the Ukraine Crisis: A Two-Country Perspective* (edited by Pikulicka-Wilczewska A. and Uehling G.), E-International Relations, Bristol, 2017. – pp. 25–48.

First, not only the public perception of the displacement's root causes provokes considerable public discontent, but officially, too, the fact of external aggression has not been fully acknowledged in Ukraine. Ukrainian society in different regions shares ambiguous views on the war, with the majority still perceiving it as an external aggression with a considerable role of the locals financed and coordinated by the Russian Federation (Ukrainian Society: The Monitoring of Social Changes, 2015: 627-630; OMNIBUS, 2017). With a mass military call-up for the country's conflict in Donbas, local people's escape from the conflict zone has often provoked moral stigma. In a sense, they have been seen as both victims and perpetrators.

Second, Ukraine's IDPs by and large are not a socially, ethnically, religiously or ideologically homogeneous group. They reflect the country's cultural diversity, represent different social strata and have different political views (from a fundamentally pro-Soviet to radically pro-European). In addition, some of the registered displaced persons have not been resettled: they applied for IDP status to claim their social welfare payments in Ukraine (specifically pensions and childcare subsidies), but have been either unable to rent accommodation or unwilling to abandon their dwellings in the occupied territories. As a result, they move back and forth with no endeavour to integrate into a new community. Before launching a more rigid system of control over payments, many of the "shuttling IDPs" used their ambivalent status of being-over-here-and-over-there to receive double social payments both from the Ukrainian state and from the Donbas self-proclaimed republics. Others have not registered at all (a pattern widespread among the young self-employed, reluctant to waste time on exhaustive bureaucratic procedures), but were eager to use the opportunity of settling in other parts of Ukraine for good with no will to return, even if the conflict is over. This phenomenon of the "hybrid IDPs" (having an official status but not being displaced vs being displaced without official status) can be viewed as a consequence of the complexity of the Ukraine conflict. Not surprisingly, the public perception of the war and its spin-offs, including the population from the East hit by the conflict, remains hybrid, too, and we will see how this is reflected in the survey data.

Although considerably diverse as a group (registered and unregistered, economically active and inactive, pro-Ukrainian, rationally neutral and covertly anti-Ukrainian), IDPs are unanimous in their will to secure their social status. Given that IDPs are unevenly distributed across the regions, with the largest concentration in Kyiv, the surrounding area and several eastern regions (the peaceful parts of Donbas under Ukraine's control as well as Kharkiv and Dnipropetrovs'k regions), internal displacement can be seen as a process of tremendous change for those who have been "on the move" or resettled and an unparalleled challenge for those who remain rooted in the host communities.

The unprecedented intensity and mass character of the forced movement in Ukraine explains a high level of personal awareness of the problem among the host population: as the OMNIBUS data demonstrate, a quarter (25.7 per cent) of respondents have family members or friends from the conflict zone in Donbas. Among those who have personal connections, the majority (60.6 per cent) inform that these people are displaced within Ukraine². Is that seen as a challenge for social peace? Some 15 per cent of the respondents have already witnessed some conflicts between locals and IDPs. It is also disturbing that nearly a quarter of the respondents are not convinced that a majority of IDPs view themselves as Ukrainian citizens with the same rights and duties. Across the regions, the Ukrainian part of Donbas, where the number of IDPs is the highest, seems to be the area where confrontations between the locals and the newcomers are more likely to happen, despite the relatively high acceptance (as we will further see in the data), and where the doubts about equal distribution of the attributed civil rights and duties of the mentioned groups are more widespread (see *Table 1*).

As the survey data suggest, the top-five subjectively most important conditions for one's comfortable stay outside a "native settlement" include: 1) the ability to maintain contacts with relatives who remained at home (35.1 per cent); 2) the opportunity to find a full-time legal job (32.3); 3) access to quality medical

---

² In addition, less than a quarter (22 per cent) of those who have familiarity with the conflict zone, know that these people are in Russia, Belarus, Moldova, a small proportion (3 per cent) know about those who went to others countries, and finally, a quarter (25 per cent) have among their contacts those who are still in the conflict zone.

Table 1

Do you agree with the following statements?
(by percentage in the sampled regions)

	West	Centre	South	East	Donbas	Total
Yes, a majority of IDPs from Donbas view themselves as Ukrainian citizens having the same rights and duties as other citizens	74,2	74,1	65,8	73,2	57,8	71,5
Yes, I've seen the conflict between a local and an IDP (such as a quarrel in a queue or any other confrontation)	16,8	15,4	13,6	9,5	25,3	15,1

services (29.7); 4) ability to communicate in a native language (26.4); 5) the presence of close acquaintances in the new environment, whom you trust and who trust you (25.6). Less important, but also significant, is the ability to be accepted as a fellow (“one of us”) in the new environment (21.3) and the opportunity to return home at any time (20.9).

Estimating which of the mentioned conditions the IDPs from Donbas lack most of all, the respondents identified the following key issues: 1) the lack of the ability to return home at any time (33.8 per cent), which, apparently, is derived from the weakness of the crisis response mechanisms to deal with the conflict in Donbas, and 2) the opportunity to find full-time legal employment (29.3 per cent). Although such problems as the lack of trust and the ability to be accepted as a fellow (“one of us”) in the host community were named only by roughly 17-18 per cent of respondents (see *Table 2*), the further results illustrate that the problem of the IDPs’ uneven acceptance in the host environment is worth paying attention to.

Integration through interaction: the three levels of (dis)trust. Migration is usually a rapid movement that puts at risk personal ties and networks. Once the established connections are left behind, one has to engage with other people. Overall in the pre-war reality, a person who moved from one location to another within Ukraine was usually considered “one of us” (national of the same country): in fact, a newcomer was rarely expected to bring any risks of destabilisation to the host community. With the forced movements in place, a displaced person in a

Table 2

Which of the following do the IDPs from Donbas lack the most? (by percentage in the sampled regions)

	West	Centre	South	East	Donbas	Total
Opportunity to communicate in their mother tongue	6.9	2.3	2.1	2.5	6.6	3.7
Opportunity to be accepted as a fellow (“one of us”) in the host community	19.2	21.7	8.8	12.1	15.1	17.0
Opportunity to keep in touch with the relatives who stay in the conflict zone	25.6	27.0	16.6	22.5	17.5	23.7
People who they know trust them and whom they trust	16.0	21.1	18.1	16.3	15.7%	18.1
Access to quality medical services	8.8	9.4	14.0	9.6	5.4	9.5
Chances to find a full-time legal job	22.1	24.1	37.8	39.3	31.9	29.3
Chances to rent housing	16.3	15.3	18.7	21.5	27.7	18.4
Opportunity to stay in the new place for good	10.7	5.3	11.9	9.1	7.8	8.2
Opportunity to return home at any time	33.6	28.4	28.5	43.0	40.4	33.9

new environment is usually seen as a representative of a deprived or even victimised group with a descending social mobility associated with lost status, who demonstrates desperate patterns of behaviour and brings high risk of instability to the host neighbourhood. In the society trying to cope with a multi-faceted crisis, those who demonstrate different, successful, social patterns, might cause distrust and provoke discontent, too.

Traditionally, people in Ukraine tolerate newcomers of the same culture and ethnicity (Panina, 2005; Pribytkova, 2009). Nowadays, when, in light of its ambitions to join the European Union, Ukraine has to adhere to the European standards of tolerance, this attitude is also widely supported by the mainstream. Yet, during the conflict and hardship, the society has not avoided radicalisation and often loses neutrality, particularly when the stakes are high.

Whichever side of the ideological divide one is on, all levels of interaction – **private** (communicating with family, friends, neighbours), **professional** (co-working) and **civil** (coexisting as

citizens) inevitably entail the issues of trust and mutual responsibility. Sometimes, working together and living nearby the IDPs in one's own neighbourhood now is a more challenging task than advocating for the vague, as yet, imaginary plan of Donbas' reintegration into Ukraine after the war.

The data present interesting observations across regions: the difference in attitudes of the respondents from the East and the respondents from the non-occupied Donbas is much bigger than if we take East-West or East-Kyiv perspectives (presumably, the East-Kyiv-West form a new line of the national collectivity and identity in Ukraine).

It is revealed that on the private level accepting IDPs as "neighbours" would be the most comfortable option for a majority of the respondents in all regions. The figure indicates that private level acceptance for the displaced drops when it requires "fellow feelings" (family members, friends); for more detail see *Table 3*.

The data below illustrate the models of "office hierarchy" that the respondents representing the host community would assign to IDPs: most would choose co-workers rather than "employer-employee" type of relationships. The levels of acceptance follow similar models in all regions, except for a slightly higher acceptance in favour of IDPs in a supervisory role in Donbas and, surprisingly, in the West (considering a particularly low level of real employment rate among IDPs in the Western region in 2014-2015). The latter might reflect some encouraging tolerance for IDPs to enter the local labour market.

The data in *Table 3* also show what the host community views as acceptable empowerment of IDPs in terms of their participation in public bodies (including participation in local and central authorities). In all regions, the lower the level of power, the higher the acceptance. Although the displaced as potential persons in charge of local bodies would be seen more favourably in Donbas than in the rest of the regions, the subjective demand for IDPs' participation in local and central authorities is low everywhere³.

---

³ It should be mentioned that people from the Donetsk and Luhansk regions dominated the most influential areas of the national economy and public administration for more than a decade before the crisis and triggered disappointment, anger and fatigue. Lots of the Yanukovich clan's remnants are still in positions of power. Thus, the references to IDPs' urgent needs occasionally made in public by the high-rank representatives of the troublesome regions are not enough to encourage inclusive citizenship of the displaced.

The data also illustrate a strikingly low level of acceptance of IDPs as fully-fledged citizens with voting rights in all regions. The challenge is underestimated: unable to vote (as Ukraine's electoral regulations link the exercise of electoral rights to the place of residence), IDPs are denied a voice in the key decisions that directly affect the country's life and, indirectly, influence scenarios for their future. Yet, in public's view, restrictions on voting rights are compensated by some limited allowances in the economic sphere: although the share of those who would accept tax exemptions for IDPs from Donbas are modest across the regions, it should be noted that the issue is ever sensitive in Ukraine and the level of acceptance is almost twice as high as that for labour migrants, regardless of their unprecedented role in the national economy (Ukrainian Society, 2015: 621).

Speaking of the factors that influence the level of acceptance, the data show that age does not have a significant impact, contrary to education, which appears to be an important factor (the higher the level of education, the higher the level of acceptance). The regional factor is the most significant of all the socio-demographic categories (on the private level, the highest acceptance of the IDPs from Donbas is observed in the Ukraine-held border territories of the Donetsk and Luhans'k regions, yet this does not prevent the conflicts between the locals and displaced, as we have already seen in the data). Also, respondents from small cities and villages are more welcoming towards the IDPs on all levels (presumably, that owes to the less competitive environment in small urban and rural areas). Type of employment has some influence on the acceptance on the professional level (small entrepreneurs are likely to accept IDPs as employees and workers of state-owned enterprises are willing to see IDPs as co-workers). Importantly, the effect of language on the acceptance of IDPs is low across all regions. Obviously, for a deeper integration into the local labour markets, the IDPs should look for network connections with the host population. The dynamic of acceptance since 2015 suggest some cause for optimism: in most regions and on most levels, the level of acceptance has increased, and the share of those who would not accept the IDPs from Donbas in any of the positions dropped.

Challenge or change: reframing the challenge of internal displacement. The problem of internal displacement in Ukraine

Table 3

**Views on accepting IDPs from Donbas on the private,
professional and civil levels, in 2015 and 2017**
(by percentage in the sampled regions)

Yes, I would accept the IDPs from Donbas as...	West	Centre	South	East	Donbas	Total						
	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017
Family members	16.8	18.1	21.0	24.7	26.9	32.1	17.9	27.3	25.3	45.5	20.5	26.6
Close friends	26.1	29.8	30.4	37.8	39.4	50.0	27.0	41.7	31.9	64.8	29.9	40.8
Neighbours	46.9	60.1	49.5	65.2	60.6	55.8	45.2	70.2	47.6	78.2	49.0	65.5
Subordinates	24.3	24.5	19.7	25.9	20.2	15.3	18.2	21.6	17.5	26.7	20.1	23.6
Co-workers	38.7	40.2	33.1	43.3	42.5	35.3	38.1	45.2	26.5	44.2	35.8	42.3
Supervisors	17.9	19.9	8.3	19.0	20.2	15.8	8.1	15.9	12.7	20.0	11.9	18.2
People in charge of the local administration:	13.6	17.6	7.0	16.2	14.5	13.2	5.4	12.2	13.3	15.8	9.4	15.2
People in charge of the ministries and state services	12.0	18.1	7.1	16.2	15.0	14.7	4.9	10.4	10.8	16.4	8.8	15.2
The President of Ukraine	8.8	19.1	5.9	13.9	11.4	11.6	4.9	9.9	11.4	13.9	7.4	13.9
People voting during the elections	26.7	42.8	27.1	47.2	35.2	28.9	20.1	43.9	24.7	27.9	26.1	41.8
People being exempt from paying taxes	15.7	24.2	14.4	28.0	24.9	18.4	5.4	21.6	14.5	25.5	13.8	24.5
Would not accept the IDPs from Donbas in any of the position	22.7	17.6	18.2	10.4	21.8	20.0	22.6	11.7	11.4	7.3	19.9	12.9

cannot be explained in pure numbers (due to under-registration) and should not be understood in terms of a simplistic model of positive-negative attitudes towards the IDPs in host communities (owing to the complicated political context beyond the forced movement in Ukraine). As the conflict is not over, it remains unclear how far it will go and whether the eventual return of the majority of the displaced is even possible. In any

of the possible scenarios, keeping the IDPs on the margins of society will not serve the host communities' interests.

Although the surveys' data indicates that only roughly one fifth of the respondents have negative views on IDPs from Donbas and would not accept them in any of the positions on private, professional and civil levels, the remaining vast positive spectrum should not be misinterpreted as unconditionally welcoming attitudes. It remains an open question whether neutral or positive perception of the IDPs, manifested during the survey, can provide firm ground for a friendly interaction in real life (equally, negative views, if not contextualised, might or might not lead to real hostilities). Still, attitudes might predetermine the reality.

The issue of mutual respect between the host and the uprooted groups involves not only trust and sympathy but also equal distribution of civil rights and duties. As the data demonstrate, after the three years of the conflict the IDPs are still perceived by the host community as "semi-citizens" limited in their access to society's life. Reframing such attitudes is indispensable to avoid camp-type recognition of the IDPs and facilitate durable solutions for stability and full-fledged integration. If not accepted as equals, they will not be able to contribute to the country's competitiveness and facilitate positive changes.

Independence, reforms and growth do not necessarily require the sole national language, ethnicity and undisputed attitudes to the country's historical past (Hrytsak, 2011; Milakovsky, 2016), but common values and shared goals are indispensable to move ahead. The displaced population should not be marginalised in any way that would lead to their exclusion from the development process in Ukraine. The IDPs' participation in the labour market, education, cultural and public life should continue to grow. This seems to involve trilateral efforts: on the side of the displaced people, the host communities, and the state. The lack of opportunities for future inclusive development seems to be the biggest challenge for all the actors.

References

1. *Brettel, C. Migration Theory: Talking Across Disciplines // Migration Theory: Talking Across Disciplines. New York, London: Routledge, 2015. 344 p.*

2. *Diken, B.* The Culture of Exception: Sociology Facing the Camp. New York, London: Routledge, 2005. 224 p.

3. *Haider, H.* (2014). Refugee, IDP and Host Community Radicalisation // GSDRC Helpdesk Research Report, No. 1162. Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham. Available at: <http://www.gsdrc.org/docs/open/hdq1162.pdf> (Accessed: 25 September 2016).

4. *Hrytsak Y.* Passions Around Nationalism: Old History in a New Manner. Essays. Kyiv: Krytyka, 2011. pp. 284–297.

5. *Milakovsky B.* Understanding the “Under Control” Donbas // Kennan Cable No. 16, 22 April 2016. Available at: <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no16-understanding-the-under-control-donbas#sthash.0MRj9lyj.dpuf> (Accessed: 20 September 2017).

6. *Rajput, S.* Internal Displacement: Simplifying a Complex Social Phenomenon // Beyond Intractability, 2013. Available at: <http://www.beyondintractability.org/rajput-internal-displacement> (Accessed 10 October 2017).

7. *Rajput, S.* Displacement of the Kashmiri Pandits: Dynamics of Policies and Perspectives of Policymakers, Host Communities and the Internally Displaced Persons (IDPs) / George Mason University, 2012.

8. *Rothbart, D.* Civilians and Modern War: Armed Conflict and the Ideology of Violence. New York, London: Routledge, 2012. 368 p.

9. *Spini, D. Elcheroth G., Biruski D.* War, Community, and Social Change: Collective Experience in the Former Yugoslavia. Springer, 2014. 241 p.

10. *Паніна Н.* Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2005. № 4. с. 26–45. [Factors of National Identity, Tolerance, Xenophobia and Anti-Semitism in Contemporary Ukraine] [in Ukrainian].

11. *Прибыткова И.* Хроники миграционных событий в Украине до и после распада СССР // Социология: теория, методы, маркетинг. 2009. № 1. С. 41–77. [Chronicles of Migration Events in Ukraine Before and After the Collapse of the USSR] [in Russian].

12. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* Вип. 12 (16). Київ: Ін-т соціології НАН України. [Ukrainian Society: The Monitoring of Social Changes] [in Ukrainian].

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті розглядається динаміка професійної мобільності населення України, розкриваються основні соціально-демографічні характеристики цього процесу, виявляються особливості українських реалій на фоні загальносвітових тенденцій.

Ключові слова: професійна мобільність, професійна діяльність, кваліфікація, соціально-економічний розвиток.

В статье рассматривается динамика профессиональной мобильности населения Украины, раскрываются основные социально-демографические характеристики этого процесса, выявляются особенности украинских реалий на фоне общемировых тенденций.

Ключевые слова: профессиональная мобильность, профессиональная деятельность, квалификация, социально-экономическое развитие.

The article analyses the dynamics of professional mobility of Ukraine's population, reveals the main socio-demographic characteristics of this process and identifies the features of Ukrainian reality in comparison with global trends.

Keywords: professional mobility, socio-economic structure, professional activity, qualification, socio-economic development.

Однією з основних умов сталого розвитку сучасного суспільства є гідна праця, здатна задовольняти не тільки матеріальні, але і духовно-моральні потреби людини. Саме тому тенденція розгляду професійної діяльності не просто як джерела доходу, а в першу чергу як способу самовираження, розвитку особистості – набуває масштабності, особливо в контексті становлення концепції людського розвитку. Згідно з дослідженнями ООН зростає різноманіття професій у сучасному світі сприяє всебічному розкриттю людських здібностей, а супроводжуюче цей процес підвищення вимог до кваліфікації, професійної компетенції, освітнього рівня змушує визнати людський розвиток основою соціально-економічного зростання [1].

В умовах інтенсифікації технологічного розвитку та високих темпів науково-технічного прогресу закономірно відбувається зниження попиту на певну низку професій та підвищення потреби у фахівцях у нових галузях. Професії, які передбачають найменш спеціалізовану, рутинну діяльність (і не потребують високого рівня освіти), за прогнозами ООН, у найближчі десятиліття замінитимуться автоматизованою працею; це неодмінно змусить частину представників цих професій міняти або підвищувати кваліфікацію, щоб бути затребуваними на ринку праці. Поява нових видів професійної діяльності, які потребують високого рівня кваліфікації, володіння креативним мисленням і здатністю розв'язувати різноманітні проблеми, є однією з ознак економічного та соціального прогресу. За даними ЮНЕСКО, глобальна частка зайнятості висококваліфікованих робітників збільшилася майже на 40% з 1990 р. [2, с. 54].

У традиційному суспільстві професія частіше успадковується і рідко змінюється протягом життя; обсягу знань, отриманих при первинному навчанні, вистачає на весь період професійної діяльності людини. Сучасний робітник за своє інтелектуальне життя повинен здійснити перенавчання від 6 до 12 разів; таким чином, становлення таких якостей, як гнучкість, адаптивність, готовність до перекваліфікації та перепідготовки, отримання нових знань є головною передумовою для підвищення професійної мобільності у сучасному суспільстві*.

Розуміння важливості та актуальності таких якостей для сьогоденного ринку праці притаманне українському суспільству: цікава робота як цінність важлива для абсолютної більшості населення (83% опитаних), підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток) визнається важливим 78% опитаних (за результатами дослідження 2016 р.).

Як демонструють результати моніторингу громадської думки 2017 р., українське суспільство характеризується доволі високими показниками професійної мобільності (табл. 1).

---

* Професійна мобільність – різновид соціальної мобільності, що передбачає зміну професійної діяльності. У соціології професійна мобільність поділяється на два типи – горизонтальний і вертикальний. У даній статті розглядається горизонтальний її тип.

Таблиця 1

Професійна мобільність населення України, 2017 р. (%)

Чи довелося Вам змінювати свою професію за Ваше життя?	%
Ні	37
Так, один раз	16
Так, два рази	21
Так, три рази і більше	20
Не маю професії	4
Важко відповісти	3

Так, більше половини опитаних (57%) хоча б раз у житті змінювали свою професію; не доводилося цього робити трохи більше ніж третині респондентів. У середньому частота зміни професії серед населення в цілому становить 1,2 рази за життя.

Частіше за інших (три і більше разів за життя) професію змінювали впевнені в собі респонденти, життя яких, за їх думкою, здебільшого залежить від них самих (30% опитаних); водночас респонденти, яким бракує самовпевненості у житті, робили це майже в півтора рази рідше. Але при цьому, характеризуючи матеріальне становище своєї сім'ї, респонденти з високим рівнем ПМ частіше відносять себе до бідних верств (53% опитаних). Соціально-психологічними характеристиками, що відрізняють респондентів з високим рівнем ПМ, є також значна незадоволеність існуючою роботою (48% з них зазначають, що їм не вистачає роботи, яка підходить).

Фахівці у галузі науки, культури, охорони здоров'я та освіти відрізняються найнижчою ПМ (63% з них ніколи не змінювали професію). Фахівці технічного профілю становлять у цій групі 40% опитаних.

Найнижчими показниками ПМ відрізняються наймані працівники (38% респондентів цього типу зайнятості ніколи не змінювали професію), тоді як серед працюючих на себе або у власному бізнесі таких 27% опитаних. Майже половина (44% опитаних) мешканців українських сіл не змінюють свою професійну діяльність протягом життя; в інших населених пунктах ця частка коливається від 31% (у випадку з жителями великого міста) до 38% (у жителів Києва).

При розгляді ПМ у різних сферах трудової діяльності, логічно було б припустити, що високий рівень кваліфікації та

освіти забезпечує більш широке коло можливостей і, відповідно, передбачає більш високу професійну мобільність (як це стверджується у вищезгаданій доповіді ООН). Однак українські емпіричні дані демонструють протилежну залежність. Щодо наявної (останньої) трудової діяльності встановлено, що чим вище рівень кваліфікації респондентів, необхідний для виконання роботи, тим рідше вони змінюють свою професію. І навпаки: за невисокого рівня кваліфікації професія змінюється частіше (табл. 2).

При обчисленні середнього значення ПМ у кожній кваліфікаційній групі виявляється така ж стійка закономірність: якщо для першої з них (яка припускає незначну або ніяку підготовку для виконання роботи) цей показник становить 1,7 рази (зміни професії за життя), для наступної – 1,8, то вже для професійно-технічної та середньої спеціальної кваліфікацій – 1,3 та 1,1 відповідно, а для базової та повної вищої – 1,0. Таким чином, у сучасному українському суспільстві зміна професійної діяльності більш властива працівникам,

Таблиця 2

**Професійна мобільність працюючих (які працювали)
респондентів з різним рівнем кваліфікації, 2017 р. (%)**

Яка підготовка / кваліфікація необхідна для виконання Вашої роботи?	Чи доводилося Вам змінювати свою професію за Ваше життя?				
	Ні	Так, один раз	Так, двічі	Так, тричі і більше	Не маю професії
Ніяка або незначна	23	12	25	33	5
Кілька тижнів/місяців навчання	18	18	27	33	2
Професійно-технічна освіта (ПТУ) або кілька років досвіду роботи	37	15	26	20	1
Середня спеціальна освіта (технікум, коледж)	42	21	22	15	0
Базова вища освіта (бакалавр)	46	20	15	15	3
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр)	52	17	16	14	0
Науковий ступінь (кандидат наук, доктор наук)	55	18	18	0	0

зайнятим низькокваліфікованою працею. Професійне перенавчання у даному сегменті ринку праці в Україні не вимагає особливих освітніх зусиль, глибоких знань, а сама професія не створює умов для розкриття людських здібностей. Зазвичай малокваліфікована і низькооплачувана праця не потребує застосування трансферабельних навичок, часто не регламентується трудовими договором, характеризується нестабільністю та передбачає вкрай низьку оплату, і тому не може являти собою приклад гідної праці, яка є основою соціального та економічного розвитку сучасного суспільства.

Приблизно така ж ситуація була характерною, за спостереженням Г. Уеллса, для післяреволюційних 20-х років минулого століття в СРСР: “Я зрозумів, як безмежно залежать люди великого таланту від міцності цивілізованого суспільства. Проста людина може перейти від одного заняття до іншого, вона може бути і матросом, і заводським робітником, і землекопом, і т. д. Вона повинна працювати взагалі, але ніякий внутрішній демон не змусить її займатися тільки чимось одним і нічим більше, не змусить її бути саме такою або загинути. Шаляпін повинен бути Шаляпіним або нічим, Павлов – Павловим, Глазунов – Глазуновим...” [3, с. 28]. Як і сто років тому, у нашій країні високий професійно-кваліфікаційний ступінь скоріш стримує ПМ, ніж дає можливість пошуку та перенавчання, необхідного на сучасному глобальному ринку праці; це підтверджує і розподіл даних щодо професійної мобільності респондентів з різним рівнем освіти (табл. 3).

У середньому респонденти з мінімальним рівнем освіти змінюють професію 1,2 раза за життя; респонденти з середнім спеціальним рівнем – 1,3 раза, носії більш високого її рівня – 1,1 раза. Таким чином, максимально високі показники ПМ фіксуються серед респондентів з низьким рівнем освіти, а якщо взяти до уваги більш розгорнуту градацію освітнього рівня, то кореляція стає ще більш виразною. Так, найнижчий освітній рівень респондентів (початкова або неповна середня освіта) виявляється найбільш сприятливим для ПМ (у середньому 1,4 раза за життя респонденти цієї освітньої групи змінювали професію), тоді як середня загальна освіта меншою мірою сприяє цьому процесу (1,2 раза).

Чоловіки змінюють професійну діяльність трохи частіше за жінок (1,3 та 1,2 раза в житті відповідно). Найбільш інтен-

Таблиця 3

**Професійна мобільність різних освітніх груп
населення України, 2017 р. (%)**

Рівень освіти	Чи доводилося Вам змінювати свою професію за Ваше життя?					
	Ні	Так, один раз	Так, двічі	Так, тричі і більше	Не маю професії	Важко відпо- вісти
Початкова, неповна середня, середня	35	11	20	19	12	4
Середня спеціальна	34	18	21	23	2	3
Неповна та повна вища освіта	42	16	20	17	2	3

сивний досвід зміни професії мають респонденти віком 50–59 років (у середньому 1,4 раза за життя); чверть (25%) опитаних цього віку змінювали професію тричі та більше разів за життя. Найнижчою професійною мобільністю відрізняється вікова група «70+»: її представники змінювали професію в середньому 1 раз (а в половині випадків не змінювали свою професію впродовж життя).

Щодо поселенських відмінностей, то найнижчий середній показник ПМ спостерігається у селі (1,1 раза); лише 16% опитаних селян змінювали професію тричі або частіше за життя.

Водночас у міських поселеннях загалом середній показник ПМ становить 1,3; найчастіше професійну діяльність змінюють у великих (понад 250 тис. осіб) містах – 1,4 раза за життя. Четверта частина опитаних тут (25%) має досвід зміни професії три або більше разів за життя. У невеликих містах середній показник зміни професійної діяльності становить 1,3 раза; у Києві – у середньому 1,2 раза за життя.

Поряд з цим високі показники ПМ демонструють ті респонденти, хто має досвід створення власного бізнесу, власної справи: в цілому серед них середня частота зміни професії становить 1,7 раза за життя; при цьому ті, хто має негативний досвід, демонструють найвищу ПМ (2 раза), тоді як респонденти з позитивним досвідом – 1,5 раза. Опитані без досвіду створення власного бізнесу змінюють професійну діяльність у середньому 1,2 раза за життя.

Таким чином, професійна мобільність в українському суспільстві здійснюється великою мірою за рахунок представників найпростіших професій, тобто не активного перенавчання та технологічного ускладнення праці, отримання та використання нових знань, досвіду та здібностей, можливого тільки за умов високого рівня освіти. Для осіб, які мають високий рівень освіти та кваліфікації, характерним є низький рівень ПМ. Водночас також низькими показниками ПМ відрізняються мешканці сіл. Найбільш професійно мобільними в сучасному українському суспільстві є респонденти з невисоким рівнем освіти та кваліфікації, мешканці невеликих міст. Ці доволі суперечливі результати потребують подальшого глибокого вивчення, але наразі можна констатувати, що процеси, які відбуваються в українському суспільстві, не відповідають загальним вимогам сталого соціального розвитку.

Література

1. Доклад о человеческом развитии 2015. Труд во имя человеческого развития. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru.pdf
2. *Всемирный доклад по мониторингу образования 2016*. Образование в интересах людей и планеты: построение устойчивого будущего для всех. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002457/245752R.pdf>
3. Уэллс Г. Россия во мгле / пер. В. Пастоева, И. Виккер. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1959. 103 с.

СТАНОВИЩЕ ПРАЦІВНИКІВ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОЗУМОВОЇ ПРАЦІ

У статті розглядаються тенденції змін становища працівників кваліфікованої розумової праці в Україні. Виявлено, що у 2017 р. порівняно з попередніми роками зріс рівень незадоволеності своїм життям, погіршились оцінки матеріального стану сім'ї, а також суттєво збільшилась кількість тих, хто вважає, що терпіти тяжке становище вже неможливо.

Ключові слова: працівники кваліфікованої розумової праці, задоволеність становищем у суспільстві, задоволеність життям, самостійність у житті, матеріальний стан.

В статье рассматриваются тенденции изменений положения работников квалифицированного умственного труда в Украине. Выявлено, что в 2017 г. по сравнению с предыдущими годами вырос уровень неудовлетворенности своей жизнью, ухудшились оценки материального положения семьи, а также существенно увеличилось количество тех, кто считает, что терпеть бедственное положение уже невозможно.

Ключевые слова: работники квалифицированного умственного труда, удовлетворенность положением в обществе, удовлетворенность жизнью, самостоятельность в жизни, материальное положение.

The article presents some changes in the position of the knowledge workers in Ukraine. It is revealed that in 2017, compared with previous years, the level of dissatisfaction with their lives has increased, the evaluation of the family material condition has deteriorated, and the number of those who believe that it is impossible to endure the difficult situation has significantly increased.

Keywords: knowledge workers, satisfaction with position in society, life satisfaction, independence in life, material condition.

З'ясування становища працівників кваліфікованої розумової праці в українському суспільстві, а також тенденцій його змін, ґрунтується на даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, що були проведені у 2013,

у 2015 та 2017 рр. Належність до працівників кваліфікованої розумової праці визначалася за типом зайнятості респондентів. До зазначеної категорії були віднесені такі працівники, як керівний працівник держапарату, професійний політик, керівники та заступники керівника підприємства, установи, службовець держапарату, спеціаліст технічного профілю, спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, дошкільного виховання, працівник правоохоронних органів, підприємець у великому та середньому бізнесі. Для порівняння надаються дані як серед працівників кваліфікованої розумової праці, так і серед інших працюючих та непрацюючих категорій населення, у складі останніх переважно більшість становлять пенсіонери, а також безробітні, домогосподарки та ті, хто навчається.

Своїм становищем у суспільстві незадоволена відносна більшість працівників кваліфікованої розумової праці (43,8%) і більшість інших працюючих та непрацюючих категорій населення – відповідно 56,6% і 60,6% (табл. 1). У 2017 р. порівняно з 2015-м частка працівників кваліфікованої розу-

Таблиця 1

**Задоволеність своїм становищем у суспільстві,
2013–2017 рр. (%)**

Варіанти оцінок	Працівники кваліфікованої розумової праці			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2013 р. n=255	2015 р. n=361	2017 р. n=390	2013 р. n=646	2015 р. n=559	2017 р. n=557	2013 р. n=890	2015 р. n=859	2017 р. n=841
Скоріше не задоволений	39,2	46,5	43,8	48,8**	52,2	56,6	55,1**	56,8	60,6
Важко сказати, задоволений чи ні	30,2**	28,8*	21,6	34,3**	23,6*	19,3	29,3**	23,4*	19,7
Скоріше задоволений	30,6	24,7**	34,6	16,9**	24,2	24,1	15,6*	19,8	19,7

Примітки:

1. Тут і далі знаком “*” позначені відмінності, статистично значущі на рівні $p = 0,05$, а знаком “**” на рівні $p = 0,01$ (у ті роки, коли є такі відмінності порівняно з 2017 р.).

2. Формулювання запитання: “Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”

мової праці, які задоволені своїм становищем у суспільстві, збільшилась на 9,9% (з 24,7% до 34,6%), наздогнавши і дещо перевершивши показник 2013 р. (30,6%), хоча таке зростання відбулося переважно за рахунок зменшення індивідів, яким важко сказати, задоволені вони чи ні. За цей же період частки інших працюючих і непрацюючих, які задоволені й незадоволені своїм становищем у суспільстві, фактично не змінилися (відмінності статистично незначущі).

У 2017 р. 43,2% працівників кваліфікованої розумової праці були тією чи іншою мірою задоволені своїм життям (табл. 2), а незадоволених налічувалося 39,1% (відмінності статистично не значущі). У 2017 р. порівняно з 2013 р. частка працівників кваліфікованої розумової праці, які не задоволені своїм життям, збільшилась на 6,5 % (з 32,6 % до 39,1 %), тобто спостерігаємо тенденцію, дещо протилежну до оцінки задоволеності становищем у суспільстві.

Рівень задоволеності своїм життям працівників кваліфікованої розумової праці загалом вищий, аніж інших працюючих

Таблиця 2

Задоволеність своїм життям, 2013–2017 рр. (%)

Варіанти оцінок	Працівники кваліфікованої розумової праці			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2013 р. n=255	2015 р. n=355	2017 р. n=391	2013 р. n=645	2015 р. n=554	2017 р. n=554	2013 р. n=889	2015 р. n=853	2017 р. n=845
Зовсім не задоволений	7,5	10,1	6,9	8,7**	13,0	15,3	18,6	19,8	19,9
Скоріше не задоволений	25,1*	25,6*	32,2	33,8	34,5	33,2	33,1	33,4	36,0
Важко сказати, задоволений чи ні	20,8	20,9	17,7	28,2**	17,7	18,6	22,1*	18,4	17,5
Скоріше задоволений	43,1	40,3	41,4	27,3*	33,0	31,8	23,4	26,4	24,4
Цілком задоволений	3,5	3,1	1,8	2,0	1,8	1,1	2,8	2,0	2,2
<i>Середній бал</i>	<i>3,10</i>	<i>3,01</i>	<i>2,99</i>	<i>2,80</i>	<i>2,76</i>	<i>2,70</i>	<i>2,59</i>	<i>2,57</i>	<i>2,53</i>

Примітки:

1. Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 5.

2. Формулювання запитання: “Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?”

і непрацюючих категорій населення. Так, у 2017 р. серед інших працюючих відносна більшість (48,5%) була тією чи іншою мірою не задоволена своїм життям загалом (задоволені тією чи іншою мірою – 32,9%), а серед непрацюючих більшість (55,9%) не задоволена своїм життям (задоволені – 26,6%).

У 2017 р. порівняно з 2013-м більш як удвічі зменшилась частка тих кваліфікованих працівників розумової праці (з 11,4 до 4,9%), які вважають, що від них самих залежить те, як складається їхнє життя (табл. 3). Серед непрацюючих категорій населення спостерігається аналогічна тенденція. Схильність вважати зовнішні обставини визначальними щодо перебігу повсякденного життя посилюється серед усіх категорій населення.

Таблиця 3

Оцінка рівня залежності життя від зовнішніх обставин (%)

Варіанти оцінок	Працівники кваліфікованої розумової праці			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2013 р. n=254	2015 р. n=359	2017 р. n=391	2013 р. n=644	2015 р. n=558	2017 р. n=557	2013 р. n=889	2015 р. n=858	2017 р. n=843
Здебільшого від зовнішніх обставин	12,2	13,6	10,2	13,4	13,3	16,3	22,2	17,7**	25,3
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	26,0	25,6	30,4	33,1*	32,4*	27,5	33,0*	31,4	28,0
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	33,9	34,3	37,4	32,2	32,3	36,3	25,0*	29,1	29,5
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	16,5	20,9	17,1	12,9	14,5	13,1	9,8	13,5*	10,4
Здебільшого від мене	11,4**	5,6	4,9	8,4	7,5	6,8	10,0**	8,3	6,8
Середній бал	2,89	2,79	2,76	2,70	2,71	2,67	2,52	2,63	2,45

Примітки:

1. Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 5.
2. Формулювання запитання: “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”

Відносна більшість працівників кваліфікованої розумової праці (43,2%), оцінюючи матеріальний стан сім'ї, вказали на те, що їм вистачає загалом на прожиття (табл. 4). У 2017 р. порівняно з 2013-м оцінки матеріального стану сім'ї працівниками кваліфікованої розумової праці погіршились. Суттєво збільшилась частка тих, кому вистачає лише на продукти харчування – на 11,4% (із 21,0% до 32,4%), що відбулося переважною мірою за рахунок зменшення часток більш забезпечених прошарків працівників кваліфікованої розумової праці.

Таблиця 4
Оцінка матеріального стану сім'ї, 2013–2017 рр. (%)

Варіанти оцінок	Працівники кваліфікованої розумової праці			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2013 р. n=233	2015 р. n=345	2017 р. n=367	2013 р. n=579	2015 р. n=528	2017 р. n=519	2013 р. n=814	2015 р. n=827	2017 р. n=780
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraуємо	0,0	0,6	0,3	0,2	1,3	0,4	1,5	1,7	2,1
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	2,1	2,6	1,4	2,4	2,1	3,5	5,7	6,8	6,5
Вистачає лише на продукти харчування	21,0**	27,0	32,4	39,4	40,5	41,8	49,4	48,1*	52,8
Вистачає загалом на прожиття	45,9	48,1	43,2	39,3	41,9	38,3	31,9	29,5	29,1
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	21,9	16,8	18,8	15,9	12,5	12,7	9,1	10,9*	8,3
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	8,2**	4,9*	2,5	2,6	1,3	2,7	2,3	2,5**	0,9
Живемо у повному достатку	0,9	0,0**	1,4	0,2	0,4	0,6	0,1	0,5	0,3
<i>Середній бал</i>	<i>4,16</i>	<i>3,93</i>	<i>3,92</i>	<i>3,77</i>	<i>3,68</i>	<i>3,70</i>	<i>3,49</i>	<i>3,51</i>	<i>3,39</i>

Примітки:

1. Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 7.

2. Формулювання запитання: “Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці”.

Відносна більшість працівників кваліфікованої розумової праці та інших працюючих (відповідно 45,1% 44,1%), оцінюючи ситуацію, що склалася в країні, вважають, що терпіти тяжке становище вже неможливо (табл. 5), а серед непрацюючих таких налічується більшість (51,6%). У 2017 р. порівняно з 2013-м серед працівників кваліфікованої розумової праці, інших працюючих, а також непрацюючих категорій населення спостерігаються однакові тенденції в оцінках ситуації, що склалася в Україні: зменшилися частки тих, хто вважає, що усе не так погано, і можна жити (відповідно на 7,9%, 4,8% і 2,2%); зменшилися також частки тих, хто дотримується думки, що жити важко, але можна терпіти (відповідно на 7,3%, 4,9% і 14,7%); при цьому збільшилися частки тих, хто вважає, що терпіти тяжке становище вже неможливо (відповідно на 15,3%, 9,9% та 18,0%).

Однак, незважаючи на погіршення оцінок ситуації, що склалася у країні, тенденції в очікуваннях щодо покращення життя у найближчий рік, мають деяку позитивну спрямованість (табл. 6). Так, у 2017 р. порівняно з 2013-м зменшилися частки тих, хто не очікує ніякого покращення у найближчий рік на 10,3% серед працівників кваліфікованої розумової праці, на 11,6% серед інших працюючих і на 9,7%

Таблиця 5

Оцінка ситуації, що склалася в країні, 2013–2017 рр. (%)

Варіанти оцінок	Працівники кваліфікованої розумової праці			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2013 р. n=255	2015 р. n=358	2017 р. n=390	2013 р. n=647	2015 р. n=555	2017 р. n=555	2013 р. n=889	2015 р. n=856	2017 р. n=845
Усе не так погано, і можна жити	16,9**	5,9	9,0	11,6**	5,9	6,8	9,1*	4,1**	6,9
Жити важко, але можна терпіти	46,3*	48,3**	39,0	46,5*	41,6	41,6	47,5**	41,5**	32,8
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	29,8**	38,3*	45,1	34,2**	46,7	44,1	33,6**	47,9	51,6
Важко відповісти	7,0	7,5	6,9	7,7	5,8	7,5	9,8	6,5*	8,7

Примітка. Формулювання запитання: “Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?”

Таблиця 6

**Очікування стосовно покращення життя
у найближчий рік, 2013–2017 рр. (%)**

Варіанти оцінок	Працівники кваліфікованої розумової праці			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2013 р. n=254	2015 р. n=352	2017 р. n=387	2013 р. n=644	2015 р. n=550	2017 р. n=549	2013 р. n=886	2015 р. n=845	2017 р. n=837
Ніякого покращення не буде	57,1**	44,3	46,8	59,3**	54,9**	47,7	60,5**	55,0*	50,8
Важко сказати	29,9	31,3	27,6	28,0	24,6*	30,4	28,1	28,6	30,1
Більш-менш налагодиться	13,0**	24,4	25,6	12,7**	20,5	21,9	11,4**	16,4	19,1

Примітка. Формулювання запитання: “Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, чи ніякого покращення не відбудеться?”

серед непрацюючих. При цьому збільшилися частки тих, хто вважає, що життя у найближчий рік більш або менш налагодиться – відповідно на 12,6%, на 9,2% та на 7,7%. Хоча загалом ситуація видається не вельми оптимістичною, адже серед усіх порівнюваних категорій населення близько половини дорослих не очікують ніякого покращення протягом найближчого року, і чверть оптимістів серед працівників розумової праці, але загальна тенденція песимістичного сприйняття найближчого майбутнього залишається.

Отже, працівники кваліфікованої розумової праці відрізняються від інших категорій зайнятих і непрацюючих більш високим рівнем задоволеності своїм становищем у суспільстві та задоволеності своїм життям, а також кращими оцінками матеріального стану сім'ї.

Однак серед працівників кваліфікованої розумової праці у 2017 р. порівняно з 2013-м збільшилась частка незадоволених своїм життям, погіршилися оцінки матеріального стану сім'ї, а також суттєво зросла кількість тих, хто вважає, що терпіти тяжке становище вже неможливо. При цьому суттєво зменшилась частка кваліфікованих працівників розумової праці, які вважають, що від них самих залежить те, як складатиметься їхнє життя.

ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ СТАРШОГО ПОКОЛІННЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

У статті розглядається проблематика залученості людей старшого віку до сфери соціального виробництва. Відповідно до теорії А. Тойнбі старіння розглядається як один із викликів сучасної епохи. Звертається увага на те, що в розвинених країнах уже тривалий час відбувається активна діяльність по залученню ресурсу старших людей – і це стимулює усі сфери суспільного життя. В Україні старіння населення має свою специфіку, проте траєкторія цього процесу поки що слабо відстежується, а сам ресурс старших людей з їх рівнем активності та життєвим досвідом майже не використовується. Високий ступінь напруженості в українському суспільстві породжує необхідність пристосування до нових умов, що є вельми складним для представників старшого покоління.

Ключові слова: люди старшого віку, життєві стратегії, виклик часу, старіння населення.

В статье рассматривается проблематика вовлеченности людей старшего возраста в сферу социального производства. Согласно теории А. Тойнби старения рассматривается как один из вызовов современной эпохи. Обращается внимание на то, что в развитых странах уже длительное время происходит активная деятельность по привлечению ресурса пожилых людей – и это стимулирует все сферы общественной жизни. В Украине старение населения имеет свою специфику, однако траектория этого процесса пока слабо отслеживается, а сам ресурс пожилых людей с их уровнем активности и жизненным опытом почти не используется.

Высокая степень напряженности в украинском обществе порождает необходимость приспособления к новым условиям, что является весьма сложным для представителей старшего поколения.

Ключевые слова: люди старшего возраста, жизненные стратегии, вызов времени, старение населения.

The article deals with the problem of the involvement of older adults in the sphere of social production. According to A. Toynbee's theory, ageing is regarded as one of the challenges of the modern era. Attention is drawn to the fact that in developed countries for a long time there has been high activity in attracting the resources

of the elderly – and this has been stimulating all spheres of public life. In Ukraine, ageing of the population has its own specifics, but the trajectory of this process is still poorly traceable, and the resource of older people with their level of activity and life experience is practically unused.

The high degree of tension in Ukrainian society generates the need for adaptation to new conditions, which is very difficult for representatives of the older generation.

Keywords: *older adults, life strategies, time challenge, population ageing.*

Сьогоднішня визначається швидкоплинністю процесів у всіх сферах людського життя, роблячи його важкопрогнозованим. Проте на тлі масштабних і стрімких змін виділяються кілька головних тенденцій, що можуть стати вузловими моментами для проектування та передбачення соціальних змін. Однією з таких тенденцій є старіння населення, що спостерігається у більшості розвинених і таких, що розвиваються, країн світу та визначається зсувом вікового розподілу населення у бік старшого віку.

На Заході про старіння ведуть мову уже тривалий час – починаючи з 90-х років ХХ ст., воно як проблематика (насамперед, пов'язана з економічними аспектами) починає фігурувати на порядку денному таких організацій, як ВООЗ та ООН, стає темою ряду міжнародних досліджень і викликає інтерес представників як природничих, так і соціогуманітарних наук. У ряді аналітичних записок, за результатами діяльності цих організацій, старіння людства навіть названо “Великим викликом ХХІ століття”, що має амбівалентний характер: є водночас і величезним досягненням людства, і загрозою в економічному та демографічному сенсах [1].

Можна припустити, що в підґрунті ототожнення старіння з викликом нинішнього століття – теорія цивілізаційних викликів, яку свого часу розвинув А. Тойнбі [2]. Останній вважав, що історична ситуація чи природні фактори ставлять суспільство перед викликом і подальший його розвиток визначається тим, як суспільство відреагує на цей виклик. Подібні виклики зумовлюють потенціал виведення суспільства на новий рівень розвитку або ж, навпаки, занепаду. Проігнорувати такі виклики неможливо, проте міра уваги та зусиль для їх вирішення визначається самим суспільством. Звер-

таючись до теорії А. Тойнбі про цивілізаційні виклики та їх рішення, можна сказати, що сучасна цивілізація постала перед черговим викликом, від вибору варіантів рішення якого залежатиме специфіка подальшого просування людства. Це водночас і загроза втрати ресурсів, і великі можливості для розвитку.

Проблема старіння набула відображення у ряді мікро- та макротеорій соціології. Зрештою, на рівні соціальної політики, зокрема у країнах Західної Європи та розвинених країнах Азії, розроблені й активно впроваджуються проекти “відповідей на виклик”: пенсійні реформи, активне залучення старших до громадського життя, спеціальні курси професійної підготовки та перепідготовки, університети третього віку тощо. Такі програми уже міцно інтегровані в соціальне життя та дають свої плоди, зокрема, на рівні економіки [3].

Якщо говорити про практичне русло відображення проблематики старіння в Україні, то на сьогодні найчастіше фігурують питання підвищення пенсійного віку, розмірів пенсій та реорганізації Пенсійного фонду. Інший осередок – розвиток відповідних соціальних інститутів має два основних напрями: 1) соціальної підтримки (будинки перестарілих та, здебільшого, волонтерська допомога німцям); 2) спроби організації інститутів третього віку які, проте, не дуже поширені на сьогодні (для прикладу, вельми показовим є те, що їх діяльність у соціальній рекламі практично не відображена; вони нечисленні, існують у Києві, Львові та ще кількох містах України; сайти цих організацій слабо розвинені – необхідні відомості можна роздобути лише за умови безпосереднього контакту з працівниками (все це при тому, що у нас старші люди не надто добре володіють навиками користування інтернетом); викладачі цих інститутів працюють на *волонтерських* засадах). Таким чином, відповіді на виклик старіння у нас поки що немає – точніше, ця відповідь має пасивний “залишковий” характер як наслідок реакції на економічні й політичні загрози. Так, підвищення пенсійного віку відбувається не через спробу залучення потужного ресурсу старших людей до соціальних відносин, а як наслідок збідніння економіки і неможливості повноцінної виплати пенсій.

Крім того, коли йдеться про старіння, тут виділяють два його види: старіння “знизу”, що досягається високою тривалістю життя і старіння “згори”, за рахунок зниження кількості

дітей. Для України характерна саме остання ситуація, адже тривалість життя у нас – одна з найнижчих у Європі, рівень смертності та хронічних захворювань – один з найвищих, кількість новонароджених постійно зменшується. Отже, виклик старіння для України є більш ніж нагальним для розв’язання.

Специфіка українського простору полягає у нестабільності суспільної ситуації і спричиненому нею підвищеному рівню напруженості. Так, українці перебувають у становищі стабільної нестабільності, коли впродовж трьох десятиліть кожні декілька років відбуваються значні зрушення, що змушують людей пристосовуватися та реагувати на них. Така нестабільність притаманна усім сферам, що визначають соціальне життя (дисфункціональність більшості соціальних інститутів і втрата довіри до них населенням – черговий цьому доказ). Це зумовлює накладання “кіл напруженості” – неясність і незрозумілість соціальних реформ поряд з економічними, політичними, демографічними тощо загрозами, призводять до стабільно високого рівня соціальної напруженості.

При цьому напруженість зачіпає представників усіх вікових груп, проте особливо руйнівними наслідками вирізнятиметься для старшого покоління. Цьому є декілька пояснень: по-перше, адаптивний потенціал старшого покоління помітно нижчий (не в останню чергу через зовнішні обставини: так, ейджизм на ринку праці стоїть на перших позиціях з переліку перешкод до прийому на роботу); по-друге, внаслідок накопиченого життєвого досвіду старші люди глибше усвідомлюють та переживають соціальні ризики; по-третє, попри стереотипне уявлення про загалом нижчі потреби старшого покоління і їх невибагливість, схилиємося до думки, що ця невибагливість продиктована не зниженням потреб, а зниженням ресурсів. Потреби дещо трансформуються і часто не в менш фінансово затратний бік, наприклад, однією з головних проблем старшої вікової групи є медикаментозна – забезпечення ліками та необхідним медичним обслуговуванням.

Матеріали цьогорічного моніторингового дослідження дали можливість проаналізувати особливості життєпобудови людей старшого віку, зокрема перспективне життєве орієнтування та життєві стратегії в умовах українського сьогодення. На основі даних дослідження спробуємо здійснити відповідний аналіз, зокрема у порівнянні старшого покоління з двома

іншими значними соціодемографічними групами: молоддю 18–29 років та людьми середнього віку – 30–55 років.

Специфіку стратегій старшого покоління розглянемо на основі такого набору показників:

- оцінка зовнішньої ситуації (міра напруженості в суспільстві, міра задоволеності власним життям, рівень життя);
- оцінка внутрішніх резервів (можливості до змін та подолання перешкод);
- вибір доступних засобів (ресурсів) життєздійснення.

Почнемо з оцінки зовнішньої ситуації. Загалом, у всіх трьох демографічних групах оцінка напруженості схиляється у бік високої: якщо 1–3 щаблі 10-бальної шкали, що символізують оцінку напруженості як низької, обрали 8–10% опитаних у кожній групі, середній рівень (4–7 балів) відзначили 54,7% молоді і майже рівна кількість – 48,7 і 48,5% – представників середнього і старшого поколінь, то високий, у межах 8–10 балів, відмітили 34,4% молодих людей, 43,6% респондентів середнього і 42,5% старшого поколінь. Тобто за загальної оцінки рівня напруженості, що тендує до високого, існує певний розрив між позицією молоді і старшого та середнього поколінь. Найімовірніше, причиною цього є порівняно менший страх втрати значущих позицій: як соціальних, так і матеріальних, а також відносно нижчий тиск соціальних зобов'язань щодо сім'ї (подружніх партнерів та дітей). Можна припустити також, що ситуація підвищеної соціальної напруженості є “нормальною” для певної частки молоді, що зростала за умов аномії. Так чи так, старше покоління мало відрізняється від інших соціально-демографічних груп в оцінці чинника напруженості.

Однак поглиблений аналіз причин, які зумовлюють переваженість щодо оцінки суспільної ситуації як напруженої і вибухонебезпечної свідчить, що за зовнішньої схожості оцінок різних соціодемографічних груп у підґрунті ставлення старшого покоління до суспільної ситуації лежать своєрідні, притаманні саме людям похилого віку чинники. Насамперед слід узяти до уваги міру задоволеності становищем у суспільстві, яка відрізняє старше покоління. Люди старшого віку вдвічі менш задоволені своїм становищем порівняно з молоддю 18–29 років (16,6% та 32,4% відповідно), серед них набагато більше, ніж серед молоді, тих, хто негативно ставиться до свого статусу. Ця вельми показова різниця (табл. 2) свідчить

Таблиця 1

“Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?”, розподіл відповідей 2017 р. (%)

Рівень напруженості (в балах від 1 до 10)	Вікові групи		
	18–29 років	30–55 років	56 років та більше
1 дуже низький (ситуація спокійна)	1,6	1,8	2,1
2	1,1	2,3	2,2
3	8,2	3,6	4,7
4	6,1	7,8	5,7
5	13,8	9,8	11,7
6	16,1	11,5	11,4
7	18,8	19,6	19,7
8	16,4	20,0	18,0
9	8,5	10,9	13,1
10 вкрай високий (ситуація критична, вибухонебезпечна)	9,5	12,7	11,4

про низьку міру пристосування людей похилого віку до ситуації, а відтак є додатковим джерелом напруженості.

І це для суспільства тривожний показник – відбувається втрата мотивації до соціально-продуктивної діяльності та переорієнтація на “задоволення тут і тепер”. Відстрочена винагорода на майбутнє – у вигляді пенсій, поваги оточуючих чи можливості у старшому віці будувати життя за бажаним сценарієм, звільнившись від соціальних зобов’язань, фактично не спрацьовує. Має місце тенденція ставлення до старших як стигматизованих, немічних – з одного боку, з другого – для молоді зростає спокуса “розважатися і жити поки молодий”, що становить загрозу довготривалих негативних наслідків, замикаючи коло “незадоволеності у старшому віці”: по-перше, така тенденція заохочує поведінку, що не сприяє

Таблиця 2

Міра задоволеності своїм становищем у суспільстві, 2017 р. (%)

Наскільки Ви задоволені своїм становищем у суспільстві?	Вікові групи		
	18–29 років	30–55 років	56 років та більше
Скоріше не задоволений	47,2	55,1	62,4
Важко сказати, задоволений чи ні	20,4	18,9	21,0
Скоріше задоволений	32,4	26,0	16,6

здоров'ю (яке, до речі, відіграє роль одного з головних чинників задоволеності життям в старшому віці), сприяє закріпленню шкідливих звичок; по-друге, збільшує комунікаційний розрив між поколіннями, що звужує можливості міжпоколінного порозуміння і взаємообміну досвідом. Тобто значний багаж життєвого досвіду, в тому числі подолання перешкод, накопичений ресурс соціального та матеріального капіталу не забезпечують старших людей від соціальних перипетій сьогодення, не в змозі виступити запорукою стабілізації життя.

Не менш важливим є ступінь добробуту старшого покоління. Наведені (табл. 3) дані свідчать про існування певних негараздів у цій сфері їхнього життя. Зокрема, оцінка матеріального становища сім'ї як злиденного людьми старшого віку більш як утричі (!) перевищує таку оцінку в двох інших вікових групах. А якщо врахувати, що про бідне становище заявляє більше половини респондентів обраної категорії, є всі підстави стверджувати, що серед похилих переважає стан депривації щодо задоволення матеріальних запитів, який не може не відбиватися на рівні напруженості даної соціальної групи.

Отже, специфіка життєвих стратегій наших співгромадян похилого віку формується за умов порівняно нижчої самооцінки соціального і матеріального становища, що не може не відбиватися на рівні соціальної напруженості, що є вищим, ніж аналогічний стан у молоді.

Самооцінка внутрішніх резервів респондентів похилого віку також залишає бажати кращого. Відчуття здатності впливати на те, як складається власне життя і відповідальності за те, що відбувається в суспільстві в людей старшого віку, доволі низьке. Так, лише 5,6% з них вважають, що життя здебільшого залежить від них (табл. 4). А якщо взяти до уваги пози-

Таблиця 3

**Оцінка матеріального становища власної сім'ї в цілому,
2017 р. (%)**

Матеріальне становище сім'ї	Вікові групи		
	18–29 років	30–55 років	56 років та більше
Злиденне	2,1	2,7	9,1
Бідне	31,7	40,1	58,2
Середнє	65,6	55,9	32,2
Заможне	0,5	1,2	0,5
Багате	0	0,1	0

цію інших вікових груп українського суспільства, бачимо, що 17,2% молоді, 14,5% людей середнього віку і лише 7,5% людей старшого віку вважають, що життя більшою мірою залежить від них, ніж від зовнішніх обставин. І навпаки, серед людей похилого віку майже удвічі більше порівняно з двома іншими віковими групами тих, хто певен, що їхнє життя залежить здебільшого від зовнішніх обставин. Це вельми красномовний показник, який свідчить про те, що дана категорія не бачить внутрішнього резерву до самостійної зміни свого незадовільного становища.

Тож не дивно, що в питанні пристосування до теперішньої життєвої ситуації позиції різних демографічних груп населення суттєво різняться залежно від віку. Активним є включення в нове життя і ринкові відносини 31% молоді. Помітно менше (24,6%) – представники середнього віку. А от серед старших лише 12,3% включилися в нове життя, натомість 42,2% не мають бажання пристосовуватися і чекають змін на краще (табл. 5). Отже, міра пристосування до нових умов безпосередньо пов'язана з чинником віку. Такий стан справ має широкий спектр причин – від макросоціальних до індивідуально-біологічних, однак поза тим не підлягає сумніву факт порівняно меншої адаптивної здатності старшого покоління до швидкоплинного виру подій сучасного життя [3–6].

Конфігурація зовнішніх і внутрішніх чинників, що характеризує специфіку життєвої ситуації старшого покоління українського суспільства, зумовлює своєрідність побудови людьми

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складатиметься Ваше життя?”, 2017 р. (%)

Від чого здебільшого залежить як складатиметься Ваше життя?	Вікові групи		
	18–29 років	30–55 років	56 років та більше
Здебільшого від зовнішніх обставин	14,6	15,5	27,8
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	27,8	27,5	29,7
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	35,2	35,0	29,5
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	17,2	14,5	7,5
Здебільшого від мене	5,3	7,5	5,6

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання про міру пристосування до теперішньої життєвої ситуації, 2017 р. (%)

<i>Наскільки Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації</i>	<i>Вікові групи</i>		
	<i>18–29 років</i>	<i>30–55 років</i>	<i>56 років та більше</i>
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	31,0	24,6	12,3
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	43,1	38,6	25,7
Не маю бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	16,4	25,3	47,2
Важко відповісти	9,5	11,4	14,9

старшого віку ймовірних траєкторій життєвого шляху, особливості життєвого проектування. Унаочнює вибір стратегій у похилому віці розподіл відповідей на запитання *“Останнім часом в нашій країні відбувається помітне зниження життєвого рівня населення. Яким чином, за Вашими спостереженнями, люди найчастіше виходять з подібної ситуації?”* Інструкція до питання дала змогу обрати не більше трьох відповідей із запропонованого набору альтернатив. Оскільки не погодилися з твердженням про зниження життєвого рівня менше двох (1,8) відсотків опитаних, а ще 4,4% завагалися з певною відповіддю, можна обґрунтовано припустити, що наведені в запитанні альтернативи охоплюють фактично усі поширені в суспільстві стратегії розв’язання зазначеної проблеми. Тому, 1) елімінувавши непевні відповіді, а також ті, що не визнають зниження життєвого рівня, і 2) узявши усі отримані варіанти відповідей за сто відсотків, вирахуємо частку різних варіантів життєвих стратегій (табл. 6).

Насамперед впадає в око переважання неінтегрованості, пасивно-вичікувальних *modus vivendi*, притаманних українцям. Основні стратегічні лінії порятунку з ситуації вбачаються або у індивідуальній метушні (якось прилаштуватися, десь підробити тощо), або у пасивному очікуванні на зміни; традиційно значущими є також сподівання на родичів і друзів, так би мовити, кумівство. Попри неспростовно доведену двома

Таблиця 6

**Вага різних варіантів у структурі життєвих стратегій
основних соціодемографічних груп українського
суспільства, 2017 р. (%)**

Стратегії	Вікові групи			Загалом за вибіркою
	18–29 років	30–55 років	56 років та більше	
Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	21,8	20,7	23,5	21,8
Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	34,1	34,2	30,6	32,9
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	18,0	15,1	16,9	16,3
Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	10,7	9,6	7,5	9,1
Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	3,3	6,0	7,8	6,0
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради вирішення проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	3,7	4,3	4,1	4,1
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	4,8	4,6	3,3	4,2
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	4,6	5,5	6,3	5,6

Майданами потужність спільних протестів, частка стратегій, звернених на суспільні форми інтеграції, вкрай незначна.

Привертає до себе увагу й однотипність структури життєвих стратегій, властива різним віковим групам, яку слушно інтерпретувати як своєрідну данину національному менталітету. Проте все ж, попри відтворюваність загальної конфігурації життєвих стратегій від покоління до покоління, помітна певна відмінність між віковими групами. Судячи з отриманих відповідей, молодь є дещо активнішою, розкутішою і брутальнішою за середнє і тим паче – старше покоління. Останнє видається моральнішим, коли йдеться про незаконні шляхи

досягнення успіху і помітно більше сподівається на Бога. Цікаво й те, що протестні стратегії залучені до арсеналу старих навіть трохи більше, ніж у решти соціально-вікових груп.

Утім, підсумовуючи, можна зазначити, що життєві стратегії старшого покоління в сучасних умовах напруженості та нестабільності вирізняються пасивністю та вичікувальним характером. Визначальна риса сучасності, що виявляється в переважанні індивідуальних спонук та активності перед колективними спонуками, відіграє в нашому суспільстві, надто зі старими, злий жарт: старші люди на основі уже сформованих інтенцій і цінностей нездатні відчуті власної ресурсності та власних можливостей до змін, тож очікують на відповідні спонуки з боку суспільства, яке, обравши шлях індивідуалізації та атомізації, не поспішає відповідати на “виклик старіння” та активно залучати старших людей до соціального виробництва. Таким чином, за умов обрання типових для українського сьогодення життєвих стратегій рівень напруженості, незадоволеності в суспільстві залишається високим і лише зростає з віком, актуалізуючи стигмати ейджизму.

Література

1. *World Population Ageing 2015* / United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. 2015. 28 p. URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2015_Highlights.pdf.

2. *Тойнби А.* Постижение истории (Ч. 1). URL: <http://lib.ru/HISTORY/TOYNBEE/history.txt#Toynbee104.htm>.

3. *Кухта М. П.* Проблема старіння населення в контексті євроінтеграції // Молодий вчений: наук. журн. 2016. № 4.1 (31.1). С. 69–72. Спецвипуск.

4. *Населення України: імперативи демографічного старіння* / С. Ю. Аксьонова, Б. О. Крімер, І. О. Курило та ін. Київ: Адеф-Україна, 2014. 285 с. URL: http://www.idss.org.ua/monografii/2014_Naselennya.pdf.

5. *Соболева Н., Кухта М.* Життєва активність старшої вікової групи як ресурс розвитку сучасного українського суспільства // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17). Київ: ІС НАНУ, 2016. С. 347–364.

6. *Старение населения – один из главных вызовов Европе* // Вся Европа: ежемесячное интернет-издание. 2009. № 9 (36). URL: <http://alleuropolux.org/?p=668>.

КРАЇНА СТАРИХ: ПРАКТИКА ВИЖИВАННЯ ПЕНСІОНЕРІВ У ЧАСИ РЕФОРМ

У центрі уваги статті – проблема становища українців старшого віку, які сьогодні перебувають на межі бідності. Йдеться про спроби реформування та вдосконалення системи пенсійного забезпечення, які призводять до зворотного процесу – погіршення життєвого рівня, а також про стратегії виживання пенсіонерів та оцінку ними ситуації, що склалася в країні.

Ключові слова: пенсіонери, постаріння, “осучаснення” пенсій, мінімальна пенсія, прожитковий мінімум, бідність, стратегія виживання.

В центрі уваги статті – проблеми українців старшого віку, які сьогодні перебувають на межі бідності. Речь идет о попытках реформирования и совершенствования системы пенсионного обеспечения, которые приводят к обратному процессу – ухудшению жизненного уровня, а также о стратегиях выживания пенсионеров и оценке ими ситуации в стране.

Ключевые слова: пенсионеры, старение, “осовременивание” пенсий, минимальная пенсия, прожиточный минимум, бедность, стратегия выживания.

The paper focuses on the problems of Ukrainian older adults who are now on the verge of poverty. This certainly is due to the government's unsuccessful attempts at reforming and improving the pension system, which have led to further deterioration in the living standards of ordinary people. The author also draws attention to strategies that Ukrainian pensioners have to use in order to survive, as well as their evaluations of the current economic situation.

Keywords: pensioners, aging, “modernising” of pensions, minimum pension, subsistence wage, poverty, survival strategy.

Громадянам України не зникати жити як у стані системної кризи, так і в стані перманентних реформ – будь то аграрна сфера, система соціального захисту, пенсійного забезпечення чи медичних послуг. Та чи є результатом всіх цих змін та трансформацій стабільність у суспільстві і поліпшення якості життя українців, можна дізнатися від них самих за результатами щорічних опитувань громадської думки.

Реформування системи пенсійного забезпечення і медичного обслуговування було започатковано ще шість років тому. Однак за цей час українці не відчули якихось бодай мінімальних позитивних змін, і практика показала, що підвищення, наприклад, пенсійного віку, поступово впроваджуване з 2011 р., не привело до покращення життя людей старшого віку та зменшення бюджетного дефіциту Пенсійного фонду, на що так сподівалися реформатори, оскільки останній виявився не тільки результатом довготривалого багаторічного накопичення проблем у чинній (солідарній) пенсійній системі, а й насамперед результатом відсутності єдиного правильного фахового розв'язання проблеми. Видатки на пенсійні виплати неухильно зростають, а українські пенсіонери так і залишаються найбільш вразливими, отримуючи найнижчі пенсії в Європі. Частка пенсійних виплат у ВВП у нашій країні – одна з найбільших у світі і становить 11%, тоді як у світовій практиці прийнятним рівнем вважається показник до 10% ВВП.

За даними Державної служби статистики України, сьогодні середня пенсія в країні становить 1828 грн. Прожитковий мінімум – 1624 грн. У 18 з 24 областей країни отримують менше цієї суми. Найвищі пенсії мають пенсіонери Києва, і, за даними Пенсійного фонду, середня пенсія в столиці дорівнює 2474 грн. У Київській області середня пенсія – менше двох тисяч – 1952 грн. Загалом понад 2 тис. у середньому отримують пенсіонери лише трьох областей – Дніпропетровської, Донецької та Луганської [1].

Дніпропетровська область вважається “найстарішою” в країні: там проживає найбільша частка українських пенсіонерів – понад 1 млн осіб. На другому місці – Донецька (885,5 тис.) і на третьому – Харківська (880 тис.). Наймолодшою є Чернівецька область, оскільки там проживає найменше пенсіонерів – лише 230 тис. осіб.

Негативна тенденція неухильного старіння населення в країні загострюється. З кожним роком кількість пенсіонерів зростає. Щороку кількість громадян похилого віку збільшується на 2%, що істотно випереджає темпи зростання. За прогнозами вчених, число людей похилого віку і надалі неухильно зростатиме, принаймні впродовж наступної чверті століття. Загалом у всьому світі населення віком 70 років і старше становить понад 600 млн осіб, а в перспективі людей

віком понад 65 років стане на планеті більше, ніж дітей молодше 5 років.

Це можна пояснити як зменшенням народжуваності та загальної чисельності населення, так і міграційними процесами, а в останні роки – ще й геополітичними змінами та воєнними діями на сході. Різке зниження якості життя і добробуту пересічних українців, соціальне розшарування, що набуло геометричної прогресії з часів розпаду СРСР та становлення незалежності України, позначилися ледь не на кожній українській сім'ї.

Сьогодні ми спостерігаємо, що Україна перетворилася на країну старих. За даними Укрдержстату, із загальної кількості населення України у 42,5 млн пенсіонери (без тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини зони АТО на сході країни) становлять третину її населення (12 млн), тобто число людей пенсійного віку переважає над молодим населенням. За шкалою ООН, якщо в країні частка людей віком старше 65 років становить понад 7%, населення вважається старим.

Вчені прогнозують, що до 2050 р. майже 40% населення України сягне віку 60 років і старше. Тому збільшується навантаження на Пенсійний фонд та систему охорони здоров'я, зростають витрати на медичне обслуговування та ліки, залишається стабільно високою захворюваність серед людей старшого віку. Поряд з тим кількість працездатних, які утримують на свої податки осіб “третього віку”, зменшується. Тому люди похилого віку не отримують потрібного догляду, зростає кількість самотніх, яким залишається сподіватися тільки на державу і суспільство, а воно не здатне належним чином впоратися з цією соціальною проблемою.

Сьогодні із усього числа українських пенсіонерів дві третини (67%) мають мінімальну пенсію – 1312 грн (з травня 2017 р.), яка є нижчою за прожитковий мінімум, 300 тис. громадян отримують ще менше і виживають за рахунок надбавок та доплат до мінімального рівня, адресних допомог і субсидій на оплату комунальних послуг тощо.

З жовтня 2017 р. уряд має на меті здійснити “осучаснення” системи пенсійного забезпечення – зробити перерахунок пенсій 5,6 млн осіб (половині наявних пенсіонерів), виходячи із середнього показника зарплати за 2014–2016 рр. у 3764 грн,

та збільшити мінімальну пенсію з 1312 грн до 1373 грн. У результаті, зокрема, ті, хто виходитиме на пенсію цього року (2017), матимуть (за наявності стажу у 25 років) плюс-мінус 2 тис грн щомісяця [2].

Опитування громадської думки 2017 р. показало, що українські пенсіонери старшого віку щомісяця у середньому мають прибуток у межах 2 тисяч грн (2014 грн у пенсіонерів 60–69 років і 1767 грн у тих, кому 70 років і більше). Водночас, за даними Міністерства соціальної політики, вартість споживчого кошика в актуальних цінах становить 2562 грн. Таким чином, у всій країні, окрім столиці, пенсії не вистачає, і після запланованих перерахунків її так само не вистачатиме навіть на мінімальний набір товарів і послуг. На нашу думку, більшість громадян України навряд чи вийдуть за межі бідності, а 5% населення як жили, так і надалі житимуть у злиднях.

На запитання опитування 2017 р. щодо визначення матеріального становища родини відповіді розподілилися так (табл.).

Аналіз свідчить, що оцінка власного матеріального становища прямо залежить від віку, а отже, від працездатності респондентів. Відповідно, серед тих, хто означив своє становище як злиденне, найменше тих, кому до 50 років (по 2% у кожній віковій групі від 18 до 50 років), втричі більше осіб передпенсійного і початкового пенсійного віку, і попереду ті, кому за 70 – їх уп'ятеро більше, аніж перших, і у півтора раза, аніж других (11%). Така сама картина спостерігається і серед тих, хто вважає себе бідним: серед наймолодших таких третина (32%), а серед найстарших – дві третини (60–66%). І найменше серед осіб старшого віку тих, хто вважає себе “середняком” (32% осіб 60–69 років і 22% старше 70). Натомість до цієї

Таблиця

**Оцінка матеріального становища сім'ї
за віковими категоріями (%)**

<i>Вік</i> <i>Становище</i>	<i>18–29</i> <i>років</i>	<i>30–39</i> <i>років</i>	<i>40–49</i> <i>років</i>	<i>50–59</i> <i>років</i>	<i>60–69</i> <i>років</i>	<i>70 і</i> <i>більше</i>	<i>Загалом</i>
Злиденне	2,1	2,1	2,1	7,2	7,7	11,1	4,6
Бідне	31,7	37,5	39,6	47,9	60,0	66,0	44,1
Середнє	65,6	58,8	56,5	44,6	31,9	22,2	50,3
Заможне	0,5	1,6	1,4	0,3	0,4	0,7	0,8
Багате	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,1

групи віднесли себе понад половина тих, хто молодше і хто має можливість заробити на життя (66% тих, кому до 30, 59% тих, кому до 40 і 57% громадян старше 40 років), однак, на нашу думку, такий високий відсоток у цих когортах респондентів радше пов'язаний із рівнем потреб та домагань. Цікаво, що до багатих віднесли себе 0,4% українців віком 40–49 років (а це – лише одна особа на весь масив опитаних).

Результати опитування 2017 р. також показали, що 37,2% осіб віком 60–69 років і 48,7% старше 70 років не вистачає коштів на те, щоб купувати найнеобхідніші продукти. У когорті людей молодшого працездатного віку у такій ситуації перебувають 26,6% осіб до 30 років, 30,3% осіб до 40 років, 26,7% тих, кому 40–49 років та кожен третій громадянин віком 50–59 років (33,7%). Харчуватися відповідно до своїх смаків може лише кожен п'ятий українець старше 60 років (20%) і приблизно стільки ж тих, кому за 70 (23%). Тому не дивно, що серед проблем, які постають сьогодні перед країною, люди старшого віку найперше називають страх перед можливими невиплатами пенсій (73% осіб старше 60 років і 65% старше 70) та зростанням цін (81% та 78% відповідно). Тож сподівань на те, що ситуація найближчим часом зміниться і настане покращення, найменше саме в осіб цих вікових категорій (16% і 18% відповідно).

Тривога, беззахисність і розчарування є характерними рисами українців, і найбільше – у старших за віком. Серед причин негараздів вони називають насамперед бойові дії на сході країни, і у цьому їхня думка не відрізняється від думки громадян інших вікових категорій (так вважають до 70% населення незалежно від віку), а також безкарність та свавілля чиновництва, корупцію та хабарництво.

Сьогодні майже половину свого щомісячного сукупного доходу пересічна українська родина витрачає на харчування (молодь до 30 років витрачає 47,7%, старші від 30 до 60 – до 48%, а ті, кому понад 60 – до 50% щомісяця). Ще приблизно 36% йде на оплату комунальних послуг, особливо відчутну в опалювальний період. Подорожчання комунальних послуг та заплутані схеми реорганізації комунальної сфери лягли важким тягарем на плечі пересічного українця. Опитування виявило, що лише 38% громадян можуть оплатити ці послуги із власного прибутку і у повному обсязі, 46% користуються державними субсидіями. А з тих громадян, які всі

витрати з утримання житла, водо- та тепlopостачання оплачують самотужки, осіб старше 60 років – лише 13,6%.

Серед осіб, які в змозі оплачувати “комуналку” тільки завдяки субсидії, так само переважають особи старшого віку: 61% тих, кому 60–69 років і 75% тих, кому 70 і старше.

З тих, хто здатний сплачувати комунальні послуги лише частково (припускаємо, що причини цього полягають у тому, що така особа або не має права на субсидію, або з тих чи інших причин не може її оформити), 21–25% становлять працездатні особи віком до 60 років. Ще одна з причин часткової оплати – розмір прибутку: не надто великий, але більший, щоб мати право на субсидію, проте недостатній, аби його вистачило на інші життєві потреби. Аналіз даних також показує, що серед тих, хто взагалі не платить за “комуналку”, – 40% осіб 30–39 років, і кожен п’ятий віком від 50 до 70 років.

Через все це у населення актуалізуються і посилюються ностальгічні настрої за далекими радянськими часами, за яких, на думку 70% населення України, жилося найкраще, найуспішніше та найщасливіше: опитувані оцінили життя своєї родини у “залежний” період до 1991 року у 5–10 балів (за 10-бальною шкалою). Така оцінка напряму корелює із віком: чим далі радянські часи від сьогодення, тим більше вони ідеалізуються, міфологізуються і видаються кращими за теперішні, тобто, чим старше респондент, тим вище він оцінює власне життя і добробут своєї родини за часів СРСР. Так, 88,9% осіб віком 60–69 років та 87,2% тих, кому за 70, радянським часам дали високу оцінку (від 5 до 10 балів).

На думку опитаних, таких поганих і важких часів, як зараз, країна ще не переживала. Порівняно із сьогоденням, навіть часи п’ятирічної давнини старші люди (76% громадян віком 60–69 років та 73,6% осіб старше 70 років) оцінюють на 5–10 балів (за 10-бальною шкалою), і в цьому вони не надто відрізняються від респондентів інших вікових категорій. Натомість своєму теперішньому життю та добробуту 73,4% опитаних 60–69 років та 74,3% старше 70 дали низькі оцінки (1–4 бали за тією самою шкалою).

Відповідаючи на запитання щодо перспектив зміни ситуації на краще та оцінки власного життя і життя родини через п’ять років, третина всіх опитаних у країні (31,2%) не наважилася навіть гіпотетично уявити майбутнє і утрималась від відповіді. Серед них переважають найстарші люди (70 років і

більше) – 38,5% – і цілком зрозуміло, чому вони обрали саме цю опцію відповіді: за такої ситуації в країні, як сьогодні, вони взагалі ставлять під сумнів фізичну можливість дожити до тих часів.

Серед причин так вважати можна назвати і чергове формування пенсійної реформи, метою якого насамперед є зменшення фінансового дефіциту ПФУ та виконання умов отримання чергового траншу від МВФ і в останню чергу – “поліпшення” життя пересічних пенсіонерів. Про перехід до трирівневої системи пенсійного забезпечення і впровадження обов’язкового первинного накопичувального рівня, про який говорили шість років і планували на початок 2017 р., вже не йдеться. Уряд відклав цей захід на “певний” непевний час (поки що до 2019), і тепер збирається розв’язувати питання шляхом “осучаснення” наявної системи через збільшення страхового стажу (до 25 років), щорічної індексації, підвищення мінімальної пенсії до 1373 грн (при прожитковому мінімумі у 1684 грн) та зменшення на 15% пенсії працюючим пенсіонерам. На думку експертів, 60% українців від цього нічого не отримають. Третина всіх пенсіонерів (4 млн) отримають прибавки у розмірі 200–400 грн, хтось матиме на 1000 більше, але загалом мало що зміниться, ба стане ще гірше, оскільки, за цією реформою, кількість нових пенсіонерів зменшиться на 45% (їм не вистачатиме стажу), а у тих, кому вдасться вийти на заслужений відпочинок, виплати зменшаться на чверть (26%) [3].

Крім того, як це траплялося не раз, державні зміни прибутків пересічних громадян, і зокрема осіб “третього віку”, “потягнуть” зростання цін на продукти та товари. Про зростання тарифів на комунальні послуги українців і без того весь час попереджають і готують заздалегідь, тому сподіватися на покращення залишається лише або невинуватим оптимістам, або дурням (ким і вважають українських громадян реформатори).

Втілення в життя нової реформи буде черговим ударом по пенсіонерах. Заплановані заходи призведуть до того, що злидінних, може, і стане менше, проте когорта бідних збільшиться, а пенсіонери і надалі будуть терпіти і дотримуватися вже звичної стратегії виживання – менше витрачати та більше економити. Особам старшого віку завжди був притаманний низький протестний потенціал. Так, на запитання, що краще – терпіти матеріальні труднощі заради збере-

ження в країні порядку та спокою чи виходити на вулицю з протестом за умов погіршення життя, найбільший відсоток терплячих спостерігається саме серед людей старше 60–41% осіб віком 60–69 років і 48% тих, кому за 70. Відповідно, серед них найменше тих, хто готовий до протестів, – 36% людей старше 60 років проти 41% осіб старше 30.

У Програмі комплексної соціально-економічної реформи України, зокрема, зазначено, що основною ціллю соціальної політики української держави і суспільства є “припинення стрімкого процесу соціальної, духовної та фізичної деградації українського народу” і що “стратегія соціальної політики полягає в необхідності *виживання українського народу* (виділено нами)”. Йдеться також про “*недопустимість подальшого зuboжіння* основної маси населення; ліквідацію об’єктивних умов соціального вибуху та гострої конфронтації між населенням та державною владою, бідними та багатими, про те, що процеси збідніння та збагачення мають явно деформований характер, і *бідними часто стають не зі своєї причини чи за власним бажанням*. А замість традиційних джерел формування багатства, таких як праця, спадщина, бережливість, підприємливість та ініціатива, ризик, джерелом багатства стають кримінальна діяльність, спекуляція, крадіжки, використання державної власності, ресурсів тощо...” [4]. Гарна риторика. Та парадокс полягає ще й у тому, що цю Програму було запропоновано 1993 р. Словом, концепція виживання населення була запрограмована ще на зорі незалежності і лягла в основу всіх подальших реформувань та покращень. На жаль, за чверть століття нічого не змінилося, і виживання як було, так і залишається основною життєвою стратегією українського народу.

Література

1. *Українські пенсіонери отримують найнижчі пенсії в Європі.* URL: <http://market.korupciya.com/2017/08/25/zhahliva-pravda-yak-vizhivayut-ukrayinski-pensioneri/>
2. *Пенсионная революция: чем украинцы расплатятся за повышение выплат.* URL: <http://www.uarp.org/ru/news/1504593897>
3. *Из-за реформы* Гройсмана за пять лет на пенсию не выйдут 800 тысяч украинцев. URL: <http://vesti-ukr.com/strana/252094-iz-za-reformy-hrojsmana-za-pjat-let-na-pensiju-ne-vyjdet-800-tysjach-ukraintsev>
4. *Програма комплексної соціально-економічної реформи України* // Розбудова держави. 1993. № 4, квітень.

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПРОФІЛЬ ВІДПОВІДЕЙ “ВАЖКО СКАЗАТИ” ТА “НЕ ЗНАЮ” ЯК ДИНАМІЧНА СКЛАДОВА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглядаються динаміка та чинники масових відповідей “важко сказати” та “не знаю” респондентів в опитувальнику з критичної та дослідницької позиції щодо важливості їх урахування при вивченні та інтерпретації даних моніторингу суспільства, що трансформується.

Ключові слова: *відповіді “важко сказати” і “не знаю”, суспільна свідомість, суспільство, що трансформується.*

В статье рассматриваются динамика и факторы массовых ответов респондентов “трудно сказать” и “не знаю” вопросника с критической и исследовательской позиции как важных компонентов изучения и интерпретации данных мониторинга трансформирующегося общества.

Ключевые слова: *ответы “трудно сказать” и “не знаю”, общественное сознание, трансформирующееся общество.*

Why do respondents often select the options “don’t know”, “no opinion”, “can’t choose” or “difficult to say” in a questionnaire? What questions are most likely to generate the answers like these? The paper critically analyses the factors that may prevent the respondents from giving a definite answer and describes the dynamics of “don’t know” responses chosen by Ukrainians from 1992 till today. Special attention is drawn to a sharp increase in the percentage of such answers since 2014. In the author’s view, the “don’t know” answers must be taken into consideration as they help a researcher to study and interpret the monitoring survey data for a transforming society.

Keywords: *the answers “can’t choose” and “don’t know”, public consciousness, a transforming society.*

Соціологи, аналізуючи дані досліджень, звично складають суспільну мозаїчну картину з тих, хто становить більшість та меншість у підтримці тієї чи іншої альтернативної відповіді на поставлене в анкеті запитання. Від фаху та майстерності укладальників опитувальника залежить якість отриманого емпіричного матеріалу, що потім надається інтерпре-

тації для отримання певних висновків. Якщо запитання коректно сформульоване, тобто не потребує додаткових розлогих пояснень чи навіть певних умінь інтерв'юера у випадку зарозумілого чи просто непродуманого запитання, то відповіді будуть адекватними щодо змісту дослідницького завдання. У протилежному ж випадку – респондент, особливо не вдаючись до розуміння того, що власне хотіли від нього/неї дізнатись, не гаючи часу просто відмітить відсутність своєї думки через “важко сказати”. І часто так і трапляється, що до третини опитаних виявляються неспроможними у визначенні свого ставлення, оцінки, думки стосовно того чи іншого запитання, що в підсумку впливає на загальні висновки.

Таке “криве дзеркало” вже не може стати тим дослідницьким здобутком (задля якого й здійснювалось опитування), для якісного аналізу отриманих соціологічних даних, не кажучи вже про спотворення висновків. Надійність для фахового соціолога – основна вимога до отриманих даних, що часто ніби оминається методикою, тому багато соціологічних фірм змушують своїх інтерв'юєрів домогтися конкретизації відповіді. А якщо респондент просто не має чіткої відповіді на більш-менш ясне запитання, бо йому дійсно важко визначитись, то тут вже можна соціологу виходити на рівень пояснень такого стану.

Наприклад, якщо в питанні про модернізацію цим терміном оперують як загальновідомим для пересічного мешканця міста чи села, ще й словесно пов'язуючи його з процесом трансформації суспільства, то й годі сподіватися, що відповідь дійсно віддзеркалюватиме ставлення респондента незалежно від віку, рівня освіти, місця проживання до модернізаційної суспільної ходи в різних сферах та на додачу ще й вказати, де вона є найбільш успішною. Після такого запитання, складеного в термінах аналітичного дослідницького чи наукового звіту, годі й чекати на якусь путню відповідь, тому то й 44,7% респондентів позначили, що жодна з основних сфер життєдіяльності не є модернізованою, а 18,8% взагалі важко щось сказати з цього приводу. Але в тому то й полягає фаховість соціолога при складанні опитувальника, щоб простими ненауковими словами дістатися власне думки респондента з приводу тієї чи іншої соціальної проблеми, тим самим збільшуючи кількість тих, хто визначився з відповіддю.

Загалом усі запитання про державну політику щодо неконтрольованих територій чи сценаріїв повернення Донбасу виявляються надзвичайно складними для респондентів, коли третині (32–29%) важко щось сказати з цього приводу. Найвищого ж рівня в профілі відповідей “важко сказати” досягнуто за рахунок питання про можливості збереження Україною ядерного озброєння після розпаду СРСР як запобіжника анексії Криму та військового вторгнення на Донбас – 36,8%, отже, питання дійсно контроверсійне, складне не лише для пересічних громадян України, а й дійових осіб у політичній та публічній сферах.

Поряд із цим високим показником відповіді “важко сказати” вивершується також неможливість визначення респондентами впливу якоїсь із конфесій на посилення напруженості в суспільстві, – 36,5% на тлі 33,4% тих, хто не виокремлює взагалі жодної такої серед усіх конфесій. Міру конфліктогенності між різними соціальними групами бідних і багатих, керівниками та підлеглими, найманими працівниками і власниками респондентам дещо теж було важко оцінити, та найбільше це стосувалось етнічних груп – 26%. Отже, можна зробити припущення, що саме етнічні відносини містять певний потенціал конфлікту. Проте цілком адекватною не лише ситуації в країні та складності відповідного запитання виявилась високою частка тих, кому важко спрогнозувати, чи налагодиться життя в найближчий рік – 29,6%, як і тих, хто може оцінити життя своєї сім’ї через п’ять років – 31,2%.

Непростими для респондентів залишаються питання про політику взагалі та політичну багатопартійну систему та демократію зокрема – трохи більше чверті опитаних важко визначитись, чи дійсно саме це забезпечує найбільші можливості для політичного вибору. Дещо нижчими, але приблизно в цьому ж діапазоні 20–23% відповіді тих, кому важко оцінити своє ставлення стосовно вступу України до Європейського чи Митного союзу, НАТО, однак все ж виокремлюється в бік значного збільшення невизначеності до 32% оцінка співпраці України з МВФ. До третини респондентів не можуть сказати, на кого варто спиратися владі при розробці програми розвитку країни, стільки ж не визначились щодо ефекту сприяння позитивним змінам у житті країни з боку вітчизняної науки, авторитет якої ніби й зберігається як пролонгова-

ний з радянських часів, хоча на рівні схвалення вибору близькою людиною кар'єри вченого знову ж таки до 28% не мають чіткої відповіді.

Дослідницький кейс “важко сказати” цікавий тим, що дає певний зріз стану суспільної думки стосовно важливих питань життєдіяльності респондента як індивідуума та громадянина: чим складніше питання, тим більше воно проблематизується в суспільній свідомості, без визначення певної позиції щодо можливості його вирішення. Звичайно, тут даються взнаки прогалини в інформаційній та просвітницькій роботі, з огляду на пролонговану та популістськи експлуатовану пострадянськість громадян з боку ЗМІ та певних політичних кіл, на противагу того, що в демократичному суспільстві громадяни повинні користуватися не лише різними інформаційними джерелами для формування власної позиції чи думки, а й розвивати своє критичне мислення стосовно важливих соціально-політичних і економічних проблем. Залишивши осторонь деякі методичні недоліки, що трапляються при складанні опитувальника, як було означено на початку статті, все ж таки значні показники відсутності певної відповіді, вказують радше на складні соціально-психологічні процеси, що відбуваються в суспільстві, котре, перебуваючи надто довго в перехідному стані, трансформуючись, зазнає впливу перманентних криз економічного, політичного та соціального характеру. Зрозуміло, що екзогенні чинники викликають певні ендогенні зміни в кризовому соціумі, про що власне й можуть “розповісти” соціологічні дослідження, коли респондентам не просто важко відповісти з того чи іншого приводу, але й доволі багато тих, хто свою позицію означає відповіддю іншого характеру – “не знаю”. Саме такою думкою “не знаю” зазвичай найчастіше рясніють відповіді респондентів в площині питань щодо суспільної моралі, становлячи скрізь до 8% чи навіть десятую частину розподілу відповідей, а то й більше – 12–14%, сягаючи найвищого показника 17,2% стосовно твердження “Більшість чесних людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні”, що загалом можна вважати певними показниками стану суспільної свідомості. Якщо наповненість позиції “не знаю” у більшості питань і тверджень в означеному блоці зберігається незмінною, лише незначно коливаючись, впродовж

двадцяти п'яти років моніторингового обстеження, то впадають у вічі окремі певні зміни, що тут все ж таки відбуваються. Так, найбільше знизилась наповненість позиції “не знаю” стосовно твердження: “Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії” – з 41,7% (1994) до 13,1% (2016), тим самим зміцнилась стверджувальна позиція згоди відповідно з 40,5% до 62,5%. Важливий тренд не різкого, а поступового зниження наповненості позиції “не знаю” помітний також по альтернативі “Мені здається, інші краще за мене розбираються, що правильно, а що – ні”, збільшуючи частку не згодних (табл.).

Таблиця

“Мені здається, інші краще за мене розбираються, що правильно, а що – ні” (%)

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Згоден	37,0	35,4	33,5	29,7	32,9	29,4	31,8	31,3	33,1
Не згоден	44,1	42,0	47,7	52,6	49,6	53,4	50,2	50,6	52,3
Не знаю	18,6	22,5	18,6	17,8	17,3	16,9	17,9	17,8	14,4
Не відповіли	0,4	0,1	0,2	0,0	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2

Процес змін суспільної свідомості дуже поступовий, може пришвидшуватись чи сповільнюватись, залежно від наявності, сили, впливу та спрямованості зовнішніх чинників, що формуються та виникають в соціальному просторі. Для коректного соціологічного аналізу стану суспільної свідомості повинні враховуватися всі прояви як певності, так і непевності громадської думки, адже означені альтернативи відповідей непевності “не знаю” та “важко сказати” у їхній незмінності, чи трендовому зрушенні в бік ствердної позиції можуть свідчити не лише про перегляд усталеного ставлення до важливих соціально-політичних і навіть екзистенційних питань, а й про певне “дорослішання суспільства”. Отже, соціологічні прояви певної конкретизації громадської думки повинні ретельно відстежуватись та фіксуватися, позаяк саме ці зміни іноді можуть означити вектор руху суспільно трансформаційних процесів.

БАР'ЄРИ НА ШЛЯХУ ДО КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (Замість післямови)

Розглядаються проблеми консолідації українського суспільства. Оскільки соціум перебуває у кризовому стані вже майже три десятиліття, то його соціальні інститути, групи та суспільні відносини зазнали відчутної деформації, а суперечності між його складовими елементами загострилися. Такий стан суспільства ускладнює його консолідацію. Між групами, інститутами та цінностями суспільства виникає соціальна напруженість. У різних сферах суспільного життя напруженість набуває різного ступеня гостроти. Показано характер прояву напруженості між бідними та багатими, між регіональними спільнотами, між етнічними групами, між владою та громадянами, між суб'єктами політичної дії. Проаналізовані стан та динаміка напруженості в політичній сфері в останні роки.

Ключові слова: солідарність, суперечності, консенсус, соціальна напруженість.

Рассматриваются проблемы консолидации украинского общества. Поскольку социум находится в кризисном состоянии уже почти три десятилетия, то его социальные институты, группы и общественные отношения претерпели ощутимые деформации, а противоречия между его составляющими элементами обострились. Такое состояние общества затрудняет его консолидацию. Между группами, институтами и ценностями общества возникает социальная напряженность. В различных сферах общественной жизни напряженность приобретает различную степень остроты. Показан характер проявления напряженности между бедными и богатыми, между региональными общностями, между этническими группами, между властью и гражданами, между субъектами политического действия. Проанализированы состояние и динамика напряженности в политической сфере в последние годы.

Ключевые слова: солидарность, противоречия, консенсус, социальная напряженность.

The paper analyses the main hindrances to consolidation of Ukrainian society. Social institutions, groups and relations have undergone substantial deformations as a result of the almost three-decade-long crisis. Contradictions between the society's basic components have intensified too. This effectively impedes the process of consolidation. There are considerable tensions between social institutions, groups and values, but they vary in degree in different areas of social life. The author gives examples of tensions between the rich and the poor, between different regional communities/ethnic groups, between the authorities and ordinary citizens, as well as between political actors. The current state and dynamics of political tensions in Ukraine over the past few years have also been examined.

Keywords: *solidarity, contradictions, consensus, social tension.*

Консолідація суспільства належить до фундаментальних проблем соціальних наук. Вивчення даної теми спрямоване на пошук відповіді на питання, які соціальні інститути, феномени і відносини забезпечують цілісність, єдність суспільства, не дають розпастися йому на складові елементи. Іноді таку єдність настільки складно знайти, що деякі авторитетні люди взагалі ставлять під сумнів реальне існування такого феномену, як суспільство. “Що таке суспільство?” – запитувала Маргарет Тетчер, і відповідала: “Немає такої речі! Є окремі чоловіки і жінки, є сім’ї...” [1].

Але від того, що ми не визнаємо існування суспільства, проблеми не щезнуть. Державні діячі, політики, дослідники, експерти, пересічні громадяни постійно стикаються з його існуванням, з проблемами соціального цілого, а не його елементів, фрагментів, сфер.

Соціальне життя зіткане з численних суперечностей, оскільки кожна з великих і малих соціальних груп ставить перед собою різні цілі, сповідує цінності, що істотно різняться, дотримуються відмінних норм. Крім того, життя суспільства являє собою складний динамічний процес, у якому під впливом зміни умов зв’язки між елементами то зміцнюються, то слабшають.

Консолідація – це динамічний стан суспільства, що відображає якість емоційно-чуттєвих відносин між соціальними групами та особистостями. Консолідованим є те суспільство, в якому відносини між групами мають позитивний характер і будуються на взаємній довірі. Основою його консолідації є загальногромадянська ідентичність, довіра між соціальними групами, спільні історія, мова, культура, релігія, традиції,

цінності, норми, а також колективна ідея майбутнього країни, що поділяється більшістю населення.

Посилення або послаблення консолідації суспільства є складним і суперечливим соціальним процесом. Він проходить на різних суспільних рівнях, з різною швидкістю, неоднаково проявляється в різних видах соціальних груп, у різних типах соціальних спільнот. Консолідацію слід розглядати з урахуванням того, що між соціальними групами завжди залишається соціальна дистанція. Дисбаланс можливостей досягнення своїх інтересів різними соціальними групами породжує між ними суперечності. Тому консолідація відображає тільки один зріз відносин між групами та особистостями в суспільстві, а іншою стороною відносин є роз'єднаність, дезінтеграція, соціальне відкидання, відчуження, ізоляція, ексклюзія, неприйняття.

В умовах порушеного соціального порядку, розбалансованості функціонування соціальних інститутів неможливо досягти стійкої консолідації суспільства. Втім, людська історія не знає довготривалої консолідації ні в одному суспільстві. По осі часу в житті суспільств можна зафіксувати періоди як стійкого стану, так і нестійкого. Причому кожний із цих станів може проявлятися як стабільна довготривала ситуація з переважанням довіри між групами, без взаємного відторгнення, так і турбулентним часом, з переважанням недовіри, тривожності, напруженості, конфронтації чи навіть відкритого конфлікту між групами. Природно, що тут йдеться про сучасні суспільства, а не про традиційні патріархальні.

Яким же чином за відсутності консолідації існує суспільство? Передусім воно існує завдяки соціальному порядку. Останній є умовою існування суспільства, як у періоди стабільного існування, так і в періоди суспільних турбулентностей.

Соціальний порядок ми розглядаємо як такий характер суспільних відносин, в якому існує доволі високий рівень узгодженості між правовими, соціальними, духовно-культурними та моральними нормами, зразками і цінностями, що реалізуються в процесі взаємодії між соціальними інститутами, між соціальними групами і в поведінці індивідів. Завдяки наявності такої міри узгодженості між соціальними нормами, зразками і цінностями, забезпечується стійке і стабільне функціонування суспільства. У разі ж масового порушення, деформації, блокування функціонування соціальних норм,

історично сформованих соціокультурних зразків і поділюваних соціальними групами цінностей розгортається соціальна криза. У таких умовах неможливо досягти консолідації суспільства, тому що руйнуються найважливіші підстави для його згуртування. Для кризових станів суспільства можливі тільки короточасні стани консолідації, пов'язані із зовнішньою загрозою для всієї суспільної системи, або консолідації окремих сфер, груп, регіонів суспільства.

Україна вже протягом майже трьох десятиліть переживає смугу системної кризи і перетворилася не просто на суспільство, що переживає кризи, а на кризове суспільство. Для українського соціуму проблема виходу з кризового стану об'єднується з проблемою згуртування, консолідації суспільства. Ці проблеми сплетені воедино, і одна не може бути вирішена без іншої.

Далі зосередимо увагу на тому, як проявляються соціальні проблеми і девіації, які виступають бар'єрами на шляху суспільної консолідації українського суспільства. Емпіричною базою нашого аналізу є дані щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України "Українське суспільство: моніторинг соціальних змін".

Як ми вже зазначали, всі відносини в суспільстві складаються з протиріч. Соціальні суперечності мають різну форму проявів і різний ступінь конфронтаційності. Більшість соціальних суперечностей проявляється у формі відмінностей. У будь-якому суспільстві, у будь-яких групах, спільностях існує безліч розбіжностей між їх складовими елементами. Однак це не означає, що будь-яка відмінність завжди, за будь-яких обставин породжує соціальну напруженість та конфлікти. Тільки та відмінність, яка ґрунтується на протиріччях інтересів різних сторін, яка усвідомлюється сторонами як несправедлива, тільки та відмінність, яка ґрунтується на конкуруючих суспільних цінностях, стає джерелом конфліктів.

Найбільш вагомими об'єктивними соціальними суперечностями у суспільстві є відмінності людей за майновим і суспільним статусом, відмінності між бідними і багатими, між працівниками і власниками, керівниками і підлеглими. Хоча сприймаються ці відмінності у різні часи дуже по-різному. Звичайно, що в періоди кризового стану суспільства вони сприймаються значно гостріше. Про це свідчать і результати нашого дослідження. На запитання "На Вашу

думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між бідними та багатими?” 47% опитаних заявили, що він є гострим і дуже гострим. 43% опитаних дотримуються протилежної думки: 28% з них вважають, що конфлікт не дуже гострий, а 14% вважають, що конфлікту немає взагалі. Кожний десятий респондент не визначився з відповіддю на це запитання. Тобто громадська думка з цього питання поділилася майже навпіл. Проте такий поділ є доволі тривожним показником, оскільки йдеться не просто про наявність у суспільстві конфлікту між бідними та багатими, а саме про його гостроту.

Важливо з'ясувати, як відчувають гостроту даного конфлікту різні соціальні групи. Передусім розглянемо як сприймають цей вид конфлікту різні за рівнем достатку групи. Найбільше тих, хто вказує на те, що конфлікт між бідними і багатими є дуже гострим, серед тих респондентів, хто оцінив своє матеріальне становище як злиденне – 31%. За ними слідує група, яка оцінила своє становище як бідне – 20%. Ті опитані, хто відносить свою сім'ю до середніх – 16%. Як дуже гострий оцінюють даний конфлікт лише 7% представників заможних сімей. Щодо багатих сімей, то їх оцінку гостроти конфлікту важко з'ясувати, оскільки до них важко дістатися у процесі масових анкетних опитувань.

Ті респонденти, які дещо нижче оцінюють гостроту конфлікту між бідними і багатими, а саме як “гостру”, становлять ще більшу частку, у всіх групах достатку. Серед злиденних сімей їх 37%, бідних – 29%, середніх – 27%, заможних – 20%.

Протилежна оцінка цього конфлікту – як заперечення існування такого конфлікту – також відбиває доволі чітко простежувану тенденцію. Лише 5% злиденних сімей вважають, що такого конфлікту взагалі не існує. Не помічають конфлікту також 13% представників бідних сімей, 16% середніх, 33% заможних.

Таким чином, суб'єктивно гостроту конфлікту відчувають більше ті, у кого біднішою є сім'я.

Дещо іншими є оцінки гостроти конфлікту між бідними і багатими серед вікових груп. Найменше респондентів, які вважають конфлікт між бідними і багатими, дуже гострим серед молоді до 30 років – 16%, а найбільше – у двох вікових групах: віком 50–59 років і 70 і більше – по 21%. В інших вікових когортах відповіді на це запитання коливаються між 16 і 20%. За оцінкою “конфлікт гострий” найбільше

респондентів у віковій групі 40–49 років – 36%. Загалом же найбільша частка респондентів вважає конфлікт гострим і дуже гострим у вікових групах 40–49 років і 70 років і більше. Можливо, ці дві вікові групи найбільш гостро сприймають майнову поляризацію через те, що вони знаходяться у найбільш складних життєвих ситуаціях. Ті, кому 40–49 років, вимушені допомагати сім'ям своїх дітей, у яких вже народилися онуки, а люди найстаршого віку потерпають від дуже низьких пенсій.

На сприйняття гостроти конфлікту між бідними і багатими майже не впливає тип населеного пункту. Гострим і дуже гострим сприймають від 48% до 50% респондентів, які проживають у Києві, великих містах, а також у селах. Трохи відрізняються у цьому сенсі жителі невеликих міст. У них цей показник нижчий – 43%. Серед тих, хто вважає, що ніякого конфлікту між людьми у цій площині немає, найменше киян – 7%. В усіх інших типах поселень цей показник дуже близький – від 14% до 15%.

Населення регіонів також має певні розбіжності у відчутті конфлікту між бідними та багатими. Привертає увагу те, що помітно вирізняється населення півдня в оцінці цього конфлікту як дуже гострого. Таку оцінку йому дали 27,5% опитаних у цьому регіоні, тоді як у центрі і на сході так оцінили конфлікт по 17% респондентів, а на заході країни – 19%. Загалом же конфлікт між бідними і багатими сприймають як сильний і дуже сильний, 43% опитаних на заході, 44% у центрі, 49% на сході і 59% на півдні. Тобто на півдні країни протистояння між бідними та багатими сприймається найбільш гостро. До цього показника слід привернути увагу державних органів. Дану проблему доцільно було б вивчити у цьому регіоні ґрунтовніше, застосовуючи не тільки якісні, а й кількісні методи дослідження, щоб глибше зрозуміти мотиви такої оцінки конфлікту, та знайти шляхи зниження його гостроти.

Додаткові уявлення про соціальну напруженість та про певні форми її прояву дає аналіз відповідей на запитання “На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між найманими працівниками і власниками?”. Помітно, що гострота цього роду конфлікту сприймається населенням більш спокійно. Його вважають дуже гострим лише 8% опитаних. Ще 18% оцінили його як гострий. Тобто його гостроту відмічають майже вдвічі менше респондентів, ніж гостроту

конфлікту між бідними і багатими – 26% і 47%. А на відсутність конфлікту взагалі між працівниками і власниками вказує 21% опитаних.

Як бачимо, гострота конфлікту між бідними й багатими сприймається респондентами більш сильною, ніж напруження між найманими працівниками і власниками. Важко пояснити мотиви, якими керуються люди, даючи оцінку гостроти конфлікту у цих випадках, чому менше людей бачать конфлікт між працівниками і власниками. Можна уявити, що багатих в Україні часто сприймають як таких, хто несправедливим шляхом здобув статки. Про багатіїв, які мають величезні маєтки, яхти і літаки, багато розповідають на телебаченні і пишуть у газетах. Ці ж персонажі фігурують у повідомленнях про те, що вони тримають свої рахунки у офшорах, що вони ухиляються від сплати податків, приховують своє багатство, записуючи його на своїх родичів, прислугу. Це викликає обурення, розглядається як соціальна несправедливість, оскільки ці багатства здобуті нечесно.

А власників, можливо, розглядають як тих людей, що включені у суспільне виробництво, тих, хто докладает зусиль для створення робочих місць, сприяє зростанню економіки. Але для більш впевненого і обґрунтованого пояснення цих мотивів необхідно провести додаткові соціологічні дослідження, включаючи і якісні.

Дуже важливою умовою консолідації суспільства є переконаність громадян у справедливому устрої того суспільства, в якому вони живуть. Люди сприймають суспільство як несправедливе, і тоді, коли воно влаштовано так, що багатства акумулюються в руках невеликої купки товстосумів, і коли значні маси людей мають обмежений доступ до багатьох матеріальних, соціальних, культурних, екологічних і цифрових ресурсів. У сучасних суспільствах несправедливість боляче переживається не тільки через серйозний розрив у доходах соціальних груп, через різні можливості доступу до ресурсів, а й у психологічних ущемленнях. Останній вид несправедливості має емоційну основу. Хоча, насправді, у розпорядженні практично всіх суспільних груп сьогодні є більше благ, ніж було раніше, проте на тлі, хай і невеликої за розмірами, успішної групи нерівність переживається гостріше [2].

В умовах високого рівня соціальної напруженості відбуваються збої у відносинах між соціальними інститутами і

спільнотами, порушується узгодженість інтересів груп, суспільна система розбалансовується, в ній загострюються відмінності між соціальними елементами, у громадській думці несхоже починає сприйматися як чуже і підозріле. До всього відмінного зростає недовіра.

Паралельно з цими процесами в суспільній свідомості загострюється тема ціннісної різноманітності, що існує в країні. Відмінності в суспільних цінностях і ціннісних орієнтаціях стають лініями напруженості, а іноді і розлому населення на фрагменти. На цьому ґрунті утворюються фронти протистояння, протиборства, формуються латентні або відкриті суспільні конфлікти.

Наше суспільство історично формувалося як складне в етнічному, культурному, релігійному і мовному аспектах. Воно має чітко виражені регіональні відмінності. В умовах кризового стану ці відмінності не раз ставали предметом політичних спекуляцій. З допомогою цих поділів окремим політикам вдавалося протиставляти одні частини суспільства для вирішення своїх вузьких політичних завдань, особливо передвиборних. Такі дії тільки оголювали приховані, сплячі болючі проблеми і в окремих випадках робили їх украй гострими. Такі дії підкреслювали ті чи ті аспекти роз'єднаності суспільства. Тому до цього часу зберігається, а де в чому і розширюється дистанція між регіонами, соціальними групами. Дезінтегрованість суспільства відчувають і пересічні громадяни. Так, 21% респондентів відповіли, що за роки незалежності нашої держави між сходом і заходом України відбувалося значне зближення і деяке зближення, а 41% – значне віддалення і деяке віддалення. На жаль, за останні чотири роки кількість тих, хто вважає, що між сходом і заходом країни відбувається віддалення зросло з 32,5% до 41%.

Поглиблюються і розширюються інші тріщини і розділові лінії суспільства. Подібні процеси викликають тривогу, люди глибоко переживають можливість суспільних конфліктів на основі культурно-ціннісних, етнічних відмінностей громадян. 17% опитаних побоюються міжнаціональних конфліктів, а 42% вважають, що в сучасній Україні можливі конфлікти між деякими етнічними групами.

В умовах існування суспільних груп, які мають суттєві відмінні інтереси, цінності, ідеали, етнокультурні традиції, норми і т.п., неможливо домогтися консенсусу щодо життєво

важливих питань, якщо їхні взаємні реакції будуються на недовірі. Взаємна підозрілість формує в суспільстві атмосферу взаємного неприйняття навіть між тими групами, які відрізняються одна від одної несуттєвими відмінностями. Сьогодні в суспільстві є надлишок недовіри, підозрілості і навіть агресивності. 38% респондентів заявили, що в них зрідка буває стан, коли вони відчувають, що більшості людей не можна довіряти, а ще стільки ж, тобто 38% опитаних, сказали, що в них такий стан буває періодично.

Про атмосферу недовіри, підозрілості, агресивності, що може вражати всі групи суспільства, і навіть ті, які відрізняються одна від одної далеко не принциповими відмінностями, писав Роберт Музіль у своєму не закінченому творі “Людина без властивостей”: “Це основна риса культури – що людина відчуває глибоку недовіру до людини, яка живе поза її власним колом, що, отже, не тільки німець єврея, а й футболіст піаніста вважає істотою незрозумілою і неповноцінною” [3].

Незважаючи на численні відмінності між соціальними групами, суспільство може успішно існувати і розвиватися за умов співпраці людей як громадян єдиної держави, терпимого ставлення до культурних, релігійних, мовних відмінностей інших людей. Це і є однією із ключових умов мирного життя нашого народу, передумовою виходу із кризового стану і переходу до нормального, цивілізованого розвитку країни. Саме тут пролягає шлях до консолідації українського суспільства.

Для того, щоб суспільство нормально існувало, потрібні соціальні механізми, які б забезпечували повсякденну взаємодію між цими групами. Одним із таких засобів є толерантність. У цих умовах одним з першочергових завдань, що стоять перед суспільством, є усвідомлення згубності атмосфери ксенофобії і спрямування зусиль на формування обстановки толерантності, визнання права інших груп на інакшість.

Умовою втілення толерантності в суспільну атмосферу країни є не тільки формування між групами і особистостями такого елемента в чуттєво-емоційній сфері суспільної свідомості, як довіра, а й виховання у громадян установки на беззаперечне слідування закону в своїй поведінці. Зрозуміло, що така якість особистості може проявлятися лише у суспільстві, у якому на рівні функціонування державних і суспільних інститутів також панує закон. У такому разі і влада, і громадяни відторгають порушення закону, що виправдову-

ється “революційною доцільністю”, “революційною необхідністю”, “відсутністю альтернатив”, “єдино можливим вибором”. Суспільство має прагнути до того, щоб у його громадській думці існував імунітет проти подібних аргументів. Воно повинно неухильно стояти на позиції, що тільки закон відкриває шлях до публічних дій, а тим паче до зміни соціальних інститутів. У суспільстві повинна бути сформована переконаність, що воно буде міцним і стійким тільки тоді, коли існуватимуть умови для висловлювання різних думок, у тому числі й тих, що висловлюються групами, які знаходяться у соціумі в меншості. Проте ситуація з вільним висловлюванням громадянами думок у суспільстві в останні три роки помітно погіршилась. Якщо у 2013 р. тільки 28% респондентів вважали, що в Україні люди не можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, то у 2017 р. таких вже набралось 37%. Сьогодні лише половина населення може вільно оприлюднювати свою політичну позицію.

У нормальних умовах групи, що розрізняються за своїми соціальними характеристиками, взаємодіють у соціумі на основі консенсусу. Завдяки йому суспільство набуває стану стабільності. Однак суспільні умови знаходяться в постійній зміні, що призводить до порушення усталених у соціальних відносинах правил, норм, традицій. Тому перед істеблшментом суспільства постійно виникають виклики згуртування соціуму, створення умов для його усталеного розвитку.

Проте однією з причин довготривалої кризи в суспільстві якраз і є відсутність у ньому базисного консенсусу між соціальними групами. У першу чергу причиною того, що українське суспільство періодично стрясають потужні суспільні бунти, є те, що не склався базисний консенсус олігархічних груп. У ньому відбувається броунівський рух, що ґрунтується на мрії кожної з них знищити конкурентів. З цією метою вони утворюють тимчасові “союзи” і намагаються обезголити противника та привласнити його статки. Ефективним засобом та гарантією свого успіху в конкурентній боротьбі, а також інструментом подальшого свого збагачення вони вважають захоплення державних інститутів. Осідлавши державні органи, вони намагаються якомога більше наростити своє багатство. На цьому ґрунті між “союзниками” виникає нова конкуренція. Паралельно з цим вражені, принижені й розорені вчорашні конкуренти збираються з силами, шукають

контактів зі скривдженими “союзниками” і утворюють нові “союзи”, щоб відновити, як їм здається, справедливість. Саме ця причина, на нашу думку, є головною в провокуванні системної нестабільності суспільства. Саме це і є головним бар’єром на шляху до консолідації суспільства.

Наведені вище схеми руйнування суспільної стабільності описані для ясності розуміння дуже спрощено. Насправді, ці процеси обростають масою різноманітних подій, які затемнюють, заплутують розуміння того, що відбувається в суспільстві. До головних дієвих олігархічних утворень та утворених і контрольованих ними квазі-партій приєднуються невеличкі партії, рухи, об’єднання. За відсутності реальної партійно-політичної системи, а всього лиш імітаційної, політичне життя спрямовується тими олігархами, які контролюють владу. Хоча їм намагаються протистояти олігархічні конкуренти з таким же за якістю набором партій, рухів, ЗМІ, хіба що менш потужних і обмежених тією ж владою у своїх можливостях. Крім того, у цей процес активно включаються зовнішні гравці. Вплив останніх на розвиток подій у країні аж надто великий. У багатьох випадках весь напрям суспільно-політичного руху задають саме зовнішні гравці.

В історії складаються ситуації, як от і тепер, коли нестерпно дивитися на вочевидь посталі численні масштабні виклики. Не тільки влада, а й багато пересічних громадян намагаються уникнути картини гіркої правди, відверто зізнатися собі у тому, що ми перебуваємо у глухому куті. Люди всілякими способами ухиляються від чесної відповіді самим собі на ключові питання буття. Такої відповіді бояться не тільки слабкі духом, безвольні люди. Скоріше навпаки, готові ставити і відповідати на такі запитання лише сильні духом і вольові люди.

Можливо, такі слабкості – це форма психологічного самозахисту, яка на певний час рятує людину. Але це не вихід із ситуації. Це лише її загострення. Більш раціонально у цій ситуації чинять представники влади, які сподіваються, що вони відтягнуть час розв’язання навислих над ними проблем, а відповіді на виклики зроблять їхні наступники. Проте такі варіанти поведінки можновладців є згубними для суспільства. Утім, вони такою ж мірою згубні і для солідних політиків. Якщо ж йдеться про випадкових людей, що потрапили на верхні щаблі влади з однією метою – збагатитись і при нагоді залишити країну, то їх слід оцінювати не з позиції історії

чи політології або соціології, а через відповідні статті Кримінального кодексу.

За два десятиліття ця модель існування країни дійшла до останньої межі. Подальше її існування загрожує суспільству руйнуванням. Форми цього деструктивного і небезпечного процесу можуть бути найрізноманітнішими.

Якщо олігархи не зрозуміють необхідності поступитися один перед одним своїми амбіціями та інтересами, якщо не зможуть виробити консенсус, вони приведуть країну до катастрофи. Ймовірно, що вони особисто зможуть безбідно прожити зі своїми сім'ями за кордоном, але їхні "імперії", на жаль, разом з країною зазнають краху.

Різке падіння життєвого рівня основної маси населення, безробіття, невизначеність майбутнього свого і дітей, безперспективність, політична нестабільність тощо викликають невдоволеність переважної більшості громадян. У основі суспільної кризи лежить порушення рівноваги між суб'єктами соціальних відносин, зростаюча нестабільність зв'язків. Якщо одна зі сторін цього протиріччя не бачить можливості подолання перешкод, що виникли на шляху до досягнення мети, до реалізації власних інтересів, до досягнення духовних цінностей, які вона поділяє, зароджується і наростає соціальна напруженість. Її динаміка може проявлятися з різним ступенем інтенсивності, набувати різних форм і – неприйняття, відкидання, конфронтації, конфлікту.

Розглянуті вище характеристики українського суспільства є визначальними, глибинними, сутнісними. Вони десятиліттями притаманні нашому суспільству. Звичайно, що й вони, як і все суще, піддаються змінам. Проте проаналізовані характеристики змінюються у часі повільно, поступово. До того ж вони не існують у такому раціонально-логічному вигляді, як були представлені у наукових абстракціях: метафорах, образах, поняттях і категоріях. У повсякденному житті вони глибоко вмонтовані в багаторівневі, багатопланові соціальні процеси. На поверхні суспільного буття вирують значно більш динамічні соціально-психологічні явища. Тому наша повсякденність виглядає дуже динамічною, бурхливою, швидкоплинною. Суспільні емоції – радості, надії, страхи, напруженість, а також соціально-психологічна атмосфера суспільства в цілому, масові настрої сприймаються всіма людьми безпосередньо, переживаються тут і зараз.

Людям здається, що саме це емоційне нашарування, чуттєве покривало, з декотрим домінуючим психологічним забарвленням, з певним рівнем позитивного чи негативного емоційного загострення – збудження, піднесеність, завзяття чи пригніченість, апатія, з певною спрямованістю – політичною, соціальною, культурною, і є істинною характеристикою поточного суспільного стану. Так, наприкінці 2013 – у 2014 р. емоційний стан суспільства набув стадії кипіння, бурління, виверження... Соціум увійшов у надзвичайний емоційний стан. Ступінь його обурення була різною по регіонах. У просторі країн він (стан) був неоднорідним за силою, напруженням пристрастей, за формами емоційного прояву, за спрямованістю протесту і протистояння, за змістом висунутих цілей – бажаних і заперечуваних, схвалюваних і осуджуваних. Але всюди він досягав найвищої точки емоційного напруження.

На суб'єктивному рівні напруженість в українському суспільстві у ці роки досягла кипіння. Проте між кипінням пристрастей і протестним вибухом немає прямого, однозначного зв'язку. Висока соціальна напруженість в українському суспільстві триває багато років. Кипіння пристрастей у соціумі підтримується не тільки політичним напруженням, а й соціальним (малий розмір пенсій, побори в медицині та освіті, низький рівень медичних послуг, розвал матеріальної бази медицини, культури, освіти і науки, неможливість нормального вирішення поточних життєвих питань, пов'язаних зі зверненням до державних органів тощо). Це все додаткові умови, які підтримують котел пристрастей у киплячому стані.

Проте кришку може довго не зносити, оскільки для вибуху потрібен кумулятивний ефект. Свого роду клапаном для випускання цієї пари стали бойові дії на сході країни. У цих умовах будь-які виступи проти рішень влади розцінювались як зрада, як допомога ворогу.

Крім того, навіть тоді, коли йдеться про такі форми протесту, як петиції, листи, мітинги, то все одно вони можуть відбутися лише завдяки організаційним зусиллям партій, громадських організацій, профспілок, вождів. Але до них у населення немає довіри. Для проведення протестів потрібен ресурс ЗМІ, потрібна масована інформаційна атака на населення. Адже в більшості наших громадян думка знаходиться на екрані телевізора. Найпотужнішим інститутом впливу на свідомість особистості сьогодні у суспільстві є засоби ма-

сової комунікації. Ефект їх впливу на особистість перевершує впливи всіх інших традиційних соціальних інститутів – сім'ї, громади, церкви тощо. Хоча такі види засобів масової комунікації, як газети і журнали, в останні десятиліття втратили свої позиції – проявилася тенденція їх різкого скорочення. Другою помітною тенденцією є швидке зростання користувачів Інтернету, а отже, і його впливу на населення. Поки що телебачення має більшу аудиторію, ніж Інтернет, проте в найближчому майбутньому на перше місце вийде світова мережа. Однак слід зазначити, що тут згадані тенденції – це лише зміна в структурі впливовості ЗМІ на населення. Загалом же, ЗМІ є найпотужнішим засобом маніпулювання суспільною свідомістю. Набір обговорюваних проблем у поточній суспільній свідомості, її порядок денний визначається ЗМІ. Якщо про проблему, навіть вкрай важливу, доленосну для соціальної групи або навіть усього соціуму, не сказали в ЗМІ, суспільство її не помічає. І цій моделі функціонування суспільної свідомості в нинішньому суспільстві поки що альтернативи немає.

Крім того, засоби масової комунікації виконують ще одну вкрай важливу і небезпечну функцію – вони здатні об'єктивно існуючі у суспільстві розбіжності подати як несправедливі, образливі, сформувані у мас негативні емоції. На цьому ґрунті не тільки наростає соціальна напруженість, але ЗМІ здатні її ще більше загострити. Для цього існує маса різноманітних способів. Наприклад, демагогія. Її носії часто спекулюють на громадських очікуваннях. Останні стимулюються, розпалюються політиками-популістами і тиражуються, поширюються засобами масової комунікації. Неможливість реалізувати завищені очікування, на які орієнтують людей популісти, призводить їх до розчарування, озлобленості, до подальшого зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Отже, телеекран формує в особистості картину світу, впроваджує в її мислення логіку і аргументацію улюблених передач і серіалів, постачає її оцінками поточних подій, створює певний емоційний настрій. А це значить, що навіть тоді, коли в суспільстві існують об'єктивні умови для масового протесту, саме ЗМІ та Інтернет стають найпотужнішими каталізаторами його реалізації. Без них будь-які публічні масові дії навряд чи відбудуться. Тому політичні партії, навіть ті, що не мають авторитету і довіри мас, не є партіями по суті, але

маючи у своєму розпорядженні ресурс засобів масової комунікації, з великою часткою вірогідності можуть збудити населення до масового керованого протесту. Проте сплеск обурення, вибух гніву населення може бути й мимовільним, як результат раптової обурливої резонансної події (нею може бути будь-що: пожежа дитячого закладу з жертвами, що виникла в результаті нехлюйства посадових осіб, пожежа на складі боєприпасів із великою кількістю потерпілих і великими руйнуваннями майна громадян, побиття людей у відділку поліції тощо). Тоді спалах людських емоцій не тільки зриває громадську кришку, а й ущент розносить усю суспільну каструлю.

У 2014 р. психологічна атмосфера в суспільстві набула форму надриву. У такому стані емоційна сфера суспільства не могла довго триматись. Тому поступово відбувалася адаптація до нових обставин життя – до життя в умовах бойових дій на сході країни, в умовах щоденних втрат людських життів, каліцтва військовослужбовців і цивільного населення, руйнування житла, дитячих і культурних закладів, транспортних комунікацій. Свідченням певної адаптації до надзвичайних умов є те, що якщо у 2014 р. почуття страху переживали 24% опитаних, то у 2017-му – 17%. Знизилося за ці роки і почуття тривоги – з 44% до 34%. Проте продовження бойових дій на сході країни було додатковим чинником підтримання високої напруженості в суспільстві. Серед інших чинників він сприймається населенням як найбільш значущий. У відповідях на запитання: *“Що, на Вашу думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом?”* на першому місці стоїть відповідь: *“бойові дії на сході України”*. Так вважають 68% респондентів. Слід зауважити, що і до цих драматичних подій реальна соціальна обстановка, в якій перебуває населення вже майже третину століття, була перенасичена негативними явищами, процесами, трендами. У ній панує атмосфера різноманітних страхів, безперспективності, розчарування, розгубленості, депресії, відчаю. В останні 15 років, за нашим моніторинговим дослідженням, наприклад, політична напруженість не спадала нижче 65% (це було аж у 2002 р.). Найвищою вона була у 2014 р. – 96%. Потім трохи знизилася і у 2017 р. знаходиться на рівні 89%. Такі умови соціального життя відбиваються на стані психічного здоров'я населення. Як зазначається на офіційному веб-порталі Міністерства со-

ціальної політики України, “вже котрий рік поспіль Україна посідає перше місце за кількістю психічних розладів у Європі – майже 2 мільйони українців щороку стають пацієнтами психіатричних лікарень. За оцінками фахівців, від різноманітних нервових розладів страждає кожен третій українець” [4].

Таким чином, повної адаптації населення до всіх суспільних негараздів не відбулося. У суспільстві продовжують переважати негативні почуття. На запитання *“Які настрої, почуття, переживання найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?”* майже 40% респондентів відповіли, що “беззахисність”. Попереду цього показника назвали тільки одне почуття без негативного відтінку – “бажання змін”. Його відзначили 41% опитаних. А далі наводимо відповіді по спадній: “тривога” – 37%, “розчарування” – 34%, “напруженість” – 32%, “страх” – 27%, “обурення” – 26%, “відчай” – 22%, “розгубленість” – 21%, “безвихідь” – 16%, “агресія” – 16%.

Отже, у суспільстві відбувається взаємопідтримка і взаємопідсилення між атмосферою з пануючими негативними почуттями і соціальною напруженістю. Домінування серед населення духу невпевненості, безперспективності, розчарування підсилює соціальну напруженість, а остання, своєю чергою, підсилює атмосферу негативізму.

Адаптаційні механізми зняття соціальної напруженості в українському суспільстві сьогодні проявляються у вигляді неформальної зайнятості на ринку праці, зовнішньої трудової міграції, розмивання і “приглушення” тих соціальних ідентичностей, які ускладнюють процес елементарного виживання в кризовому суспільстві (щоб уникнути відкритого конфлікту з носіями інших ідентичностей), і обмеження свого особистісного простору індивідумом найближчим колом спілкування – сім'я, близькі родичі та друзі. Таким чином, адаптація населення до суспільної напруженості відбувається за рахунок виходу з поля суспільної конфронтації і замикання в своєму вузькому індивідуальному маленькому світі.

Громадянину важко протистояти державі поодиноці, навіть якщо держава і проголошує в Конституції, у законах свої відносини з громадянином як відносини двох рівних суспільних суб'єктів. Досягти певної рівності в цих відносинах вдалося лише в невеликій кількості країн і за відносно недовгий період. Історична практика виробила таку форму взаємодії цих

суб'єктів, яка на практиці дає змогу їм, дійсно, хоча б наблизитися до рівноправного ставлення. Ця форма відносин отримала назву громадянського суспільства – добровільна, ініціативна сукупність об'єднань громадян. Однак така форма відносин держави і громадян не виникає автоматично. Вона сформувалася історично передусім у країнах Західної Європи. Громадянське суспільство в сучасній політиці провідних західних країн (не тільки європейських) зведено в ранг одного з головних і невід'ємних елементів (поряд з ринковими відносинами, правовою державою і демократією) ідеальної держави, яке одночасно виступає і як мета власного вдосконалення, і як модель, яка нав'язується іншим державам у всіх регіонах світу.

Насправді, інститути громадянського суспільства не формуються з однаковим успіхом у всіх країнах і в будь-яких цивілізаціях. Успіх його формування залежить від безлічі факторів як історичних, так і сучасних, як економічних, так і соціокультурних.

Розглядаючи відносини держави і громадянина у нашій країні, слід звернути увагу на те, що не можна ототожнювати державу і уряд. Кожен уряд маніфестує перед суспільством свої інтереси як державні. Однак так буває далеко не завжди, особливо в перехідних і нестабільних країнах. В уряді як політичної групи є більш вузькі і корисливі інтереси, ніж державні. Члени цієї політичної команди беруть кредити, підписують договори, які диктує їм політична кон'юнктура та інтереси тих бізнес-груп, які привели їх до влади, хоча з точки зору держави як стійкого в часі соціального інституту, а значить з точки зору довгострокових інтересів суспільства, вони часто бувають невивідені, шкідливі.

Розчарування у виборах, політичних партіях, відомих політиках, втрата довіри до державних і суспільних інститутів, різке падіння життєвого рівня населення і миттєве збагачення купки людей, що пов'язані з владою, дезорієтували маси, люди втратили уявлення про те, куди рухається суспільство, вони не бачать ні політичних сил, ні лідерів, які можуть зупинити суспільство від падіння в прірву, у них немає картини власного благополучного майбутнього. Сьогодні люди перебувають у сум'ятті.

За умов існування високої соціальної напруженості звужується набір тем соціального життя, на основі яких можна було б консолідувати суспільство. У соціумі звужується набір

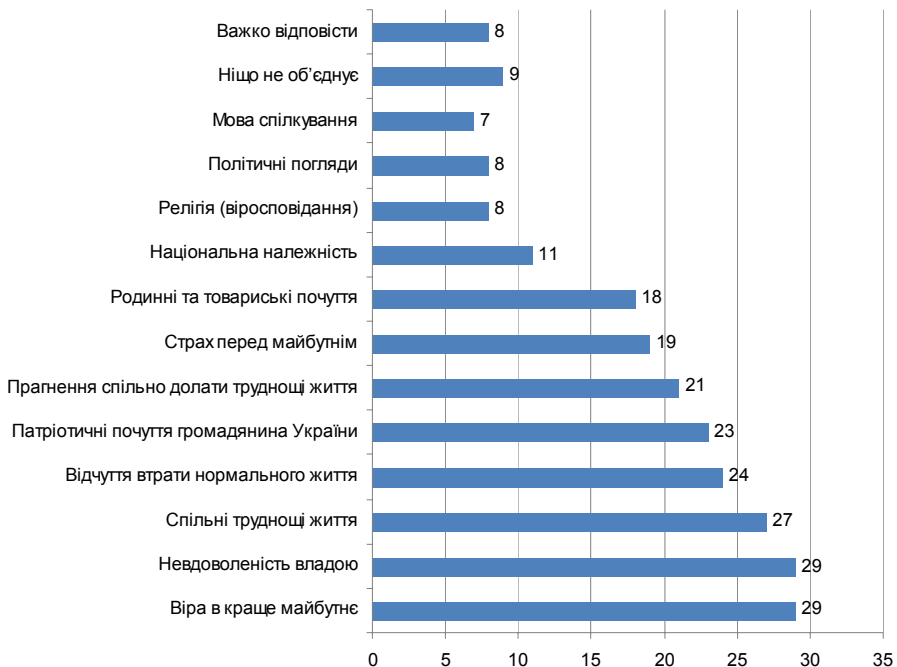
цінностей, навколо яких могли б об'єднатися члени різних соціальних груп. Більшість почуттів, що сьогодні об'єднують людей у нашому суспільстві, мають негативний характер (*діаграма*).

Серед представлених у діаграмі переживань лише віру в майбутнє та патріотичні почуття можна віднести до більш-менш поширених позитивних почуттів. Але багатьох людей об'єднує невдоволеність владою, спільні труднощі життя, відчуття втрати нормального життя, страх перед майбутнім. Це негативне згуртування, а суспільству потрібні змістовні, конструктивні цілі, що надихають людям надію, відкривають для них перспективу.

Спроби згуртувати суспільство гаслами, закликами, як це нерідко роблять політики, малоперспективні. Вони можуть дати лише короткочасний успіх. Тим більше, коли йдеться

Діаграма

Що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві? (2016, %)

про кризове суспільство, що перебуває в девіантному стані вже кілька десятиліть. Для успішного розв'язання проблеми згуртування суспільства необхідний глибокий, ґрунтовний науковий підхід, в якому б на одному з перших місць стояло завдання діагностики. Причому йдеться не про діагноз одного-двох аспектів суспільного життя, а про системне і всебічне вивчення соціуму, включаючи і динаміку його розвитку (чи занепаду) в останні десятиліття.

Як свідчить практика останніх років, групи людей, які ухвалюють рішення на вищому рівні в Українській державі, не справляються з викликами, що стоять перед країною. Їх установки зосереджені на розв'язанні поточних проблем, як правило, через призму свого особистого інтересу. Вони, можливо, і мають підприємницьку хватку, але їх не запідозриш у здатності розробляти, організовувати і доводити до завершення історичні державницькі проекти. На жаль, їм під силу вирішувати тільки завдання з короткими горизонтами.

В умовах, коли країна має вкрай обмежений запас мінеральних ресурсів, вуглеводнів, досягти гідного існування вона зможе тільки спираючись на інтелект. На жаль, влада зовсім не розуміє виняткової ваги в цих обставинах науки, інтелектуального та освітнього капіталу. Наука витіснена на задвірки суспільства. За нинішнього рівня зарплат учених у науку вдається залучити лише невелику частину обдарованої, креативної молоді. При такому ставленні держави до науки існує велика ймовірність, що протягом найближчих кількох років більша частина наукових установ перестане існувати. Це буде трагедією для країни. Без опори на наукові знання вона втратить свій суверенітет і перетвориться на придаток більш розвинених країн.

Література

1. *Margaret Thatcher*. Interview for Woman's Own ("no such thing as society"). URL: <https://www.margaretthatcher.org/document/106689>
2. *Роузен Ребекка* (Rebecca J. Rosen). 2014 год глазами Айзека Азимова. URL: <http://www.newscom.md/rus/2014-god-glazami-ajzeka-azimova-the-atlantic-ssha.html>
3. *Музиль Р.* Человек без свойств. URL: <https://www.livelib.ru/book/1000387302/quotes/~2>
4. *10 жовтня* суспільство відзначає Всесвітній день психічного здоров'я. URL: <http://www.msp.gov.ua/news/14055.html>